

Містечкові історії

Анатолій Дімаров

ЛИСТ

З НЕБУТТЯ

Року божого тисяча дев'ятсотого о ранній весняній порі в провінційному містечку заштатному, що чманіло в кількасотлітній дрімоті, об'явився пророк. З'явився, мов з ікони зійшов: у хламиді, простоволосий, босоніж. Стукнув тричі патерицею в землю й оголосив кінець світу.

Три дні й три ночі, в покайних сльозах і молитвах, чекали обивателі страшного суду. Коли ж настав четвертий, і п'ятий, і шостий настав, а Христос так і не з'явився в небі і сурми не заграли з чотирьох сторін світу, то впіймали пророка й били. Били за страх і плачі, за ошукану віру, особливо ж старалися ті, що за оці дні встигли роздати старцям нажите й набуте,— сказано ж бо: легше верблюдові пролізти у вушко голки, аніж багатому потрапити в царство небесне.

А пізніше виявилось, що даремно й били.

Бо того ж таки божого року, тільки вже не весною, а влітку, найдовшою вулицею прокотив парокінний фаєтон з кількома незнайомими панками та й зупинився на пустирищі, що западало ген аж до річки. Панки, однак, не стали милуватися краєвидом, а, поскидавши купецькі піджаки та розібравши привезені лопати, заходилися до роботи. Вибихкали чотири, в зріст доброго дядька, ями, а потім покотили назад.

І знову містечко втратило спокій: обивателі сушили собі голови: для чого копано ями. Зійшлись на думці, що загадкові відвідувачі шукали скарб, не інакше, і коли ті ж панки за тиждень знову прикотили фаєтоном, то в них і щелепи поодвисали од подиву: весь пустир, зверху донизу, був усіяний ямами...

Того ж дня вияснилося, що обивателі даремно гріли чуби: панки не скарб шукали, а вибирали місце під цегельний завод, що невдовзі й виріс,— як пустив одного дня шлейф чорного диму, так і по сьогодні. Дим той частенько опускався на містечко, огортав ядушною хмарою, обивателі, згадуючи безневинно потовченого пророка, спершу чхали й лаялись, а потім звикли, як звикли й до зайшого люду, що обсідав поступово цегельню: копав тісні та вонючі землянки, ліпив такі-сякі халабуди. І невдовзі по той бік цегельні, до самої річки, виріс хаотично нагромаджений виселок: кривулясті завулки та вулички, рахитичні, в одне віконце, хатини, витоптані до червоної глини двори без жодного деревця, без парканів; гори сміття, помії, що виплескувалися прямо з дверей, коти, собаки, дітлашня, кури й кози, бо корів той зайшлий люд не тримав, корови навряд чи там і вижили б — обивателі, які зроду-віку не бачили живої кози, спершу думали, що то сама нечиста сила гуляє вулицями — як засвітить очима, як трусоне бородою, як мекне, го й мороз поза шкірою і душа в п'ятках.

Восени і весною виселок тонує у грязюці, взимку по самі дахи його замітали сніги,

влітку димів курявою, але в усі пори року не зачинялися двері двох шинків, а на вулицях завжди валялися п'яні. Щонеділі ж, а особливо на свята, виселок гудів збаламушено в п'яному чаду, сплескувався піснями та криком, кружляв у відчайдушному танці, сплітався озвірілим клубком у сварках та бійках. Тоді виселкові ставало тісно, його захмеліла душа прагнула волі та простору, він вихлюпувався на вулиці зачаєного, завмерлого у страхі містечка — і ось він, день страшного суду: тріщали паркани, вилітали шибки, обривали ланцюги знавіснілі собаки.

Свята, слава богу, кінчалися, виселок неохоче входив у пошарпані свої береги, похмуро стрічав буденний світанок. Волікся в закіптюжені корпуси, копав глину, місив, формував, завантажував у печі, що дихали пеклом, діставав уже обпалену цеглу й спускав її на дешевих спинах своїх до пристані — на баржі, що піднімалися сюди од Дніпра, зашивався після роботи в землянки й халупи та й падав, підкошений втомою, в смердючі постелі — виселок стогнав, скреготав, лаявся навіть уві сні, метався й чухмарився люто, бо недаремно ж був прозваний Гнидівкою, і прізвисько це приросло до нього навіки.

Вже й революція одшуміла давно, й друга війна прокотилася, і позникали бараки й землянки, й перебудували завод, а виселок так і не розстався зі своєю осоружною назвою, принаймні в розмові місцевих жителів.

То ж Гнидівка так і лишилася Гнидівкою, хоч, повторюю, позбулася халуп та землянок, поставивши ошатні будиночки з власної цегли. Збулася й шинків, хоч оковиту й досі не розучилися пити й гулять не розучилися, так, щоб усі моря по коліна. Виселок довго ще мав погану славу серед містечкового люду, особливо молодшого, ображеного тим, що гнидівська парубота справно псувала містечкових дівчат, а своїх берегла, своїх не давала псувати і якщо ловила на своїй території якогось містечкового зайду — товкла, кулаків не жаліючи. Або ще гірше: роздягала догола, ставила рачки, давала до рук сірника і примушувала міряти тим сірником дорогу додому. Ще й співати при цьому.

Не уникнув у свій час печальної цієї пригоди і нинішній директор заводу Данило Григорович Полотуха, тоді ще просто Дацько: одміряв дорогу сірник у сірник і пісню співав, а на ньому, нещасному й голому, щосили поганяючи п'ятами, їхав (страшно тепер і згадати!)... їхав не Василь навіть — Васько, тоді ще зовсім шмаркач, а тепер голова фабзавкому цього ж таки заводу цегельного Василь Гнатович Загурко.

Та будемо надіятись, що Данило Григорович (Ригоро-вич — називають його заочі робітники цегельні)... що Данило Григорович вершника свого в темряві як слід не розгледів, а то й просто про той випадок забув, бо сталося це ще до війни, а війна багато що стерла з пам'яті людської. Тож забудемо й ми, а поведемо краще розмову про весняний ранок, що паче омив увесь виселок, — такий він був прозорий та чистий: і цегельний завод, і будиночки, які рясно ліпилися на колишньому пустирищі (гни-дівці так і не навчилися ставити паркани), і зовсім уже нові, з червоної цегли котеджі, вишикувані в один ряд ген на пагорбі, в яких поселилося заводське начальство, — тут паркани вже стояли, невисокі, щоправда, по пояс, та все ж паркани, і були вони всі

пофарбовані в блакитне, бо директор найбільше любив блакитний колір, а за парканами перед усіма котеджами цвіли клумби, бо директорша кохалася в квітах... Ранок омив виселок, заглянув очима веселими та приязними в кожне вікно, оббризкав сонячним світлом людей, які прокидалися, а то вже й прокинулися, і люди, навіть найпохмуріші та най-роздратованіші, повеселіли враз, подобрішали, бо немоя;-ливо було дивитись очима сердитими на оцю весняну прозорість.

І Василь Гнатович Загурко прокинувся од веселого дотику сонця, що світило на все вікно, і всміхнувся назустріч новому дню, хоч йому, здавалося б, і не було особливих причин усміхатись. Обережно, поволеньки, за звичкою, що виробилася протягом останніх трьох місяців, він звівся на широкій, як баржа, постелі (дружина вже давно поралася на кухні), випростав з-під ковдри ноги, звів їх з ліжка. Ноги були худючі, аж сині, ріденьке волосся не приховувало хворобливої голизни; щоранку, прокинувшись, Василь Гнатович довго й зосереджено вивчав свої ноги, відчуваючи похмуру насолоду від невітшного того споглядання. І казав щоразу дружині: "От, усе сохнуть. Скоро зовсім зламуються". І сердився, коли дружина відповідала, що не сохнуть, не треба вигадувати... Однак цього ранку Василь Гнатович хоч і звів ноги з постелі, але не став їх роздивлятись, а похапцем засунув у штани: чомусь стало соромно виставляти їх напроти сонця.

Взுவся в капці, пішов до вікна.

І йти йому сьогодні було легше, аніж учора: звична кволість мов одступилася, не гойдалися стіни й не нудило: "Може, й справді одужаю?" — подумав з боязкою надішо й одразу ж пригадав вчорашні відвідини лікаря, як той лікар, молодий та здоровий і від того аж неприємний, нарочито бадьоро сказав: "Та ви зовсім моло

дець!" — хоч молодцем Василь Гнатович не почувався ніяк. А сьогодні хвороба й справді одступилася наче, і тіло було незвично легке, і радісний живчик затріпотів усередині, — підійшовши до вікна, Василь Гнатович так і пірнув у сонячні промені, вони сипонули на нього, омили до останнього нігтика, пронизали так, що він відчував їх дотик ласкавий до кожного м'яза, кожної жилочки і чи не вперше за всі оці місяці вдихнув на повні груди... раз і вдруге вдихнув, і йому легенів забракло: хотілося ще й ковтнути повітря. Нетерпляче смикнув шпінгалети, штовхнув раму — вікно відчинилося, мов вистрелило, в обличчя, в жадібно розтулений рот, хлюпнуло таким запашним і бадьорим, що він весь затремтів, — пив і не міг напиться, дивуючись щиро, як не додумався досі одчиняти щоранку вікно, провітрювати кімнату. Дивився очима проясненими на сонце, на річку, на ліс — так дивився, наче оце побачив уперше. І думка, що він таки починає одужувати, що страхітливий рік з операцією, з тримісячним перебуванням у лікарні, з непорушною прикутістю до ліжка, з важкими запахами ліків, що ними були й сіїші просякнуті, з похмурими ранками й моторошно довгими ночами, з думками, од безнадії чорними, з постійною роздратованістю на всіх і на все, — думка, що цей страхітливий рік нарешті скінчився і він від сьогодні стане жити по-новому, як і всі люди довкола, — ця думка, спершу боязка та несмілива, з кожним поглядом, подихом все більше утверджувалася в ньому — так що защеміло в очах. Але це був

приємний, радісний щем, він упивався ним, як дитина, і, одірвавшись од вікна, погукав:

— Ліно!.. Ліно!..

Мав поділитися радістю — негайно, секунди не гаючи.

Дружина не обізвалася. Може, вийшла надвір? А Monte, па кухні? Певно ж, на кухні — готує, сніданок. Щоб потім, обережно прочиняючи двері, заглядати щохвилини: прокинувся? Не прокинувся? Накапати ліків, нагодувати...

"Не вийде, голубонько!.. Не встерегла, прогавила!.."

Він розсміявся уголос, уявивши, яке в неї буде лице, і в зовсім уже пустотливому настрої вийшов із спальні. Не взяв навіть ціпка. "К бісу ціпок!.. Інвалід?.. Я вам ще покажу інваліда!.."

— Ліно, ти тут?

— Ноже, що сталося?

Дружина, як стояла біля плити, так і завмерла. Василь Гнатович не появлявся на кухні відтоді, як його забрали в лікарню. Та й не прокидався так рано: засинав десь о другій, о третій, іноді перших півнів стрічав, то й спав до полудня.

Дивилась налякано, і її велике лице повнилося звичною тривогою за нього.

— Нічого не сталося,— заспокоював дружину Василь Гнатович: в ньому все ще іскрилося, все ще всміхалось, тон усміх мимоволі одбивавсь на обличчі. Не витримав, як дитина, похвалився:— Ти знаєш, я сьогодні вперше відчув себе здоровим! От ходжу без ціпка... І голова не йде обертом...

Дивився на Ліну, чекаючи, що дружина теж зрадіє, засміється, 'чи що, а вона раптом заплакала. Затремтіла обличчям, сльози з очей так і ринули. І чи не вперше подумав Василь Гнатович... ні, не подумав — серцем відчув, яка вона змучена. Вперше помітив і сиві пасма, і зморшки навколо вицвілих вуст, і кофту пом'яту, давно, мабуть, неміняну,— та кофта найбільше вразила Василя

Гнатовича. Адже Ліна була чепурухою: зодягалася щодня — мов у гості збиралась.

— Нічого, Васю, нічого,— говорила вона, коли Василь Гнатович, пронизаний жалем, взявся її утішати: оце добре! Тут радіти треба — не плакати! — Це так... Це зараз пройде...— І всміхалась крізь сльози, й витирала долонею мокре обличчя.— Хіба ти не знаєш жінок?..— їй уже й незручно було за раптові ці сльози.— Іди краще полеж. Поки я сніданок зготую.

— Як?!—обурився жартома Василь Гнатович. Вона його знову вкладає? Мало він намучився в тому остогидлому ліжку? Мало її вимучив?.. Ні, голубонько, більше не діждешся! От він візьме та й затанцює...

— Танцюй, Васю, танцюй. Тільки не тут, не на кухні.

Вийшовши з кухні, Василь Гнатович замало не перекинув бідончик, що стояв під дверима. Одразу ж упізнав цю посудину: дружина носила в ній молоко і нині, либонь, зібралася, бач, і карбованець зверху поклала,— жаль до дружини, яка ніколи б отак не поставила на підлогу чисту посудину, знову пронизав Василя Гнатовича, він відчував якусь провину перед нею: "Запоралась, бідолашна, коло мене!" Нахилився обережно — все ще боявся, що ось-ось попливе перед очима, підняв бідончик, щоб поставити на

стілця, та й укліяк од раптової думки: а чому б йому самому не сходити по молоко? Це ж майже поруч, триста метрів, не більше, то він що — не дійде? Дійде, їй-богу ж, дійде, тільки треба взяти ціпок, з ціпком усе ж надійніше.

Тихенько, щоб не почула дружина, повернувся до спальні. "Ото буде здивована!" Наперед вирішив, з молоком повернувшись, поставити бідон знов під дверима. Ціпок не стояв коло ліжка — лежав на підлозі. Василь Гнатович різко нагнувся і ледве не впав: гойднулася перед очима підлога, нудотний клубок підкотився під горло. Судомно вчепившись у бильце ліжка, Василь Гнатович стояв, не розгинаючись, чекаючи гострого болю в шлунку, що завжди в таку мить з'являвся, але болю не було, неспокійно тільки щось ворухнулося, і він обережно, сантиметр за сантиметром, розігнувся. Огідно тремтіли ноги, пливла, гойдаючись, кімната. Щоб не впасти, Василь Гнатович примостився на ліжку. Витер долонею враз змокріле чоло. В голові шуміло, дзвеніло, в скроні гаряче било, стіни все ще погойдувались, і пливло, пливло кудись ■ набік осяяне сонцем вікно.

Дотанцювався!

І такий відчай охопив Василя Гнатовича, що хоч падай і криком кричи!..

Однак ішлося таки на одужання, з кожним ранком він почував себе краще й краще і хоч після того випадку не ризикував появлятися на вулиці, у двір усе ж вийшов спершу з дружиною, а потім і сам. Свіже повітря прямо-таки вливало сили в нього, з'явився апетит, Василь Гнатович уже з нетерпінням чекав, коли дружина покличе його їсти, а він їв що дві години, невеликими порціями. І лікар уже не дратував його своїм виглядом здорової людини, своєю смагою бадьорою. Навпаки: дивлячись на нього, Василь Гнатович думав, що й він таким буде... ну, не зовсім таким, роки не ті, та ще па додачу й хвороба, але що йде на видужання, відчував усім тілом. То було відчуття світле та радісне, довколишній світ, поки що обмежений будинком і двориком, знову одкривався для нього. Василь Гнатович жадібно вбирав у себе найменшу дрібницю, на яку не звертав колись уваги: кожен листочок на деревцях молоденьких, кожен паросток, що витикався на клумбах, і якийсь аж просвітлений повертався з двору. Полежати, перепочити — навіть ліжка не дратувало його, а ліки, які він вживав, не тхнули так осоружно.

Двічі провідав сусід по котеджу (половина — Загурко-ва, половина — сусіда) Прокіп Дмитрович Кліпчепко, голоштан бухгалтер, фінансовий бог, про якого директор завжди казав: "Ми за твоєю спиною, як за кам'яною стіною!" (шипа в нього її справді була широчезна, спина штангіста, борця, а не бухгалтера, і якби не черевце й підборіддя подвоєне, то хоч одразу ж на ринг. Заходив, сідав, одхекуючись, витирав величезною хусткою завжди мокре обличчя, розповідав найсвіжіші новини: все про завод, окрім заводу, сусіда ніщо не цікавило, а Василь Гнатович жадібно слухав його, і розпитував, і сміявся по-дитячому щиро з найменшого дотепу.

В останні відвідини Кліпченко похвалився, що зпа-йшов-таки надійний засіб позбавитись зайвої ваги: біг підтюпцем — чули?

— Невже бігаєте? — спитав Василь Гнатович.

— Бігаю... Щосуботи й неділі.

— І багато вже скинули?

— П'ятдесят п'ять грамів.

"В аптеці зважувались?" — хотів запитати Загурко, та вчасно прикусив язика: сусід міг образитись.

— Підтюпцем — уявляєш картину! — сміявся до Ліни. І дружина сміялася, вона помолодшала немов, дивлячись на чоловіка, якому з кожним днем ставало все краще.

Тож ішлося на одужання, і одного травневого ранку, такого ж ясного та гождого, Василь Гнатович вирушив по молоко. Довелося, щоправда, витримати бій з дружиною, яка спершу не хотіла й слухати, щоб він кудись ішов, а потім казала, що вони сходять удвох, але Василь Гнато-впч таки наполіг на своєму і, підхопивши бідончик, веселенько вийшов на вулицю.

І вулиця здалася йому не такою, як завжди: вона паче вирядилася, готуючись до якогось свята. Червоні котеджі, блакитні парканчики, соковита по-веселяюму зелень, барвисті килими квітників — все це милувало око, приносило втіху. Василь Гнатович дивився й не міг надивитись, йому не вірилося, що колись, ще до хвороби, до операції, він міг байдуже проходити повз всю оцю красу. Подумав, що отак можна й померти, не побачивши нічого, отак і життя можна прожити, у дрібницях, у клопотах, і якою ж сліпою може бути людина, скільки вона втрачає через сліпоту! Василь Гнатович дивився на річку, на луг, на ліс і теж наче вперше те бачив, хоч тут же народився й виріс, в отій річці купався з року в рік, но тому оп лугові бігав, а в ліс ходив по гриби та суніці. Василь Гнатович подумав, що не купався в річці вже років :і двадцять, якщо не більше... Ні, купався, бувало, кілька разів на маївку, після добрячої випивки, коли чоловіки стрибали один поперед одного з кручі, а жінки кричали, щоб пе робили того, бо, дивись, ще втопляться. Василь Гпатович теж стрибав, коли був молодий та рядовий, а потім тільки дивився: що роки, а що й посада — якось уже несолідно. Ну, стрибати він і зараз не став би, але поніжитись на пісочку, на ласкавій травиці, ввійти в теплу воду — курорту не треба!..

"Господи, а молоко!"—здалося, що стояв, завмерши, хтозна й поки. Повернуv до ятки (триста метрів, не більше) і одразу ж побачив чотирьох чоловіків у спортивному, що підтюпцем наближались до нього. Upізнав попереду директора, його трудно було не впізнати, лише Поло-туха отак бігти й міг: енергійно, напористо, мов когось обганяючи, а позаду вистрибувала суха постать головного інженера... Цьому чого бігати? — самі ж маслаки!.. А от біжить, не одстає від директора, гострими колінами щосили вимахуючи... Мовби хоче піддіти під сідницю директора і щоразу лякається... А ще позаду — Загурків сусіда, головбух, тупоче, аж котеджі здригаються, затуля своєю широчезною спиною майже всю вулицю. І того, що останнім біжить, затуляє: підстрибує тільки то з-за правого бухгалтерського плеча, то з-за лівого жовта в'язана шапочка з червоною китицею. Коли підбігли і головбух зупинився, одсапуючись, хусткою білою вимахуючи, наче збирався здаватись в полон, upізнав Загурко й останнього, upізнав і не міг втриматись од усміху: кумеднішої постаті й не придумати.

Яскраво-червоні штани, якась сорочечка куценька, дитяча шапочка на круглій, наче кавун, голові. Так міг зодягнутися тільки Бузде, ось він і вигукнув, Василя Гнатовича вгледівши:

— Фізкульт-привет! Ря! Ря! Ря! — зірвав з голови шапочку, помахав енергійно, вітаючись.

Всі розсміялися, не боячись, що Бузде може образитись: він любив смішити людей, в цьому, здається, вбачав сенс своєї трудової діяльності.

— Як справи? — привітався директор. Потиск руки енергійний, чіпкий, світлі очі так і вхопили Загурка.

— Та як мої справи...— відповів знічено Василь Гнатович; він завжди трохи губився перед Полотухою.— От... поправляюсь потроху...

— Ліки є?.. Ескулап відвідує?.. Чого немає — кажи!.. Дістанемо!.. Одужуй швидше — разом бігати будемо! —

І вже нетерпляче до супутників: — Побігли!

Намитися, рвонув уперед, а за ним, підкидаючи гострі коліна, головним інженер, Промін Дмитрович протупотів бегемотом, позаду — Бузде.

Кнопка, вперьод! — Ліпно зараз помітив Загурко крихітну собачку: дзявкнула дзвінко, кинулася з усіх ніг за господарем. Бузде не інакше її і завів навмисне для оцієї ранкової вправи. І обоє вони були прекумедні: повний, жирком налитий Бузде в неймовірному своєму костюмі й крихітна Кнопка.

Василь Гнатович посміявся услід: ну й Бузде, з цим по знудьгуєшся! — і на душі йому стало ще веселіше. "А що, буду бігати! — подумав задиристо.— Костюм спортивний кушпо, кеди — і щоранку на свіже повітря!"

Біля ятки вже зібралася черга. Чималенька, душ тридцять, не менше, в основному жінки та кілька пенсіонерів: ну, цим тільки й лишилося, що по чергах вистоювати,— і всі, звісно, квапляться, всім ніколи, тому й пильнують, щоб ніхто не взяв поза чергою. І хоч Василь

Гнатович міг би скористатися тим, що він же ще не одужав, ось і ціпок в руці, та все ж не став пхатися наперед: зупинився в кінці черги, жартома запитав:

— Хто тут перший?

— Ось ми перші ззаду! — відповіли йому.— Ставайте за нами!

Василь Гнатович став за крайньою жінкою, сказав, аби щось сказати:

— А сонечко вже припікає! — Бо сонце й справді гріло по-літньому.

— Еге ж, припікає,— погодилася жінка.— Ще й молоко, гляди, скисне.

— Не встигне,— заперечила інша.— Не бачите, скільки підходить!

Люди й справді підходили: весна ж, молока стали завозити менше, прогавиш — сьорбай водичку; Василь Гнатович не встиг уперед і на кілька кроків просунутись, як за ним уже виросла черга, добре ж, що вийшов завчасно. Він оглянувся і одразу ж наткнувся на погляд жінки, яка стояла позаду, і той погляд різонув його, наче ножем.

Василь Гнатович похитнувся, наче його зненацька вдарили. Одвернувшись, зіперся на ціпок. "Що це?.. Хто вона?.. Ні, це мені здалося!.." — Хоч уже знав: не здалося, очі аж

палахкотіли ненавистю, вони пекли його й зараз — у сідшу, в потилицю, він міг би напевно сказати, куди вона зараз дивиться... "Та ні, цього бути не може! — Василь Гнатович подумати не міг, щоб хтось його отак ненавидів...— Дурниця якась! Божевілья! Просто жінка чимось знервована... На когось, може, розсердилась, а мені здалося...— заспокоював себе, але погляд пік та й пік йому спину.— Це хвороба... Й досі хвороба... Ху ти, що вона може зробити з людиною!.." Василь Гнатович мусив-таки оглянутись — пересвідчитись, що то йому здалося, але боявся знову обпектись об ті очі.

Врешті, наважившись, оглянувся ще раз.

І знову, мовби на ніж, наткнувся на погляд жіночий.

Вона дивилась на нього поглядом того, хто розстрілює,— нещадно, незбливно, з такою жагучою ненавистю, що Василя Гнатовича так жаром і обдало, і він, не витримавши, одвернувся, але від того стало не легше: очі знову пекли йому спину. Вже не було сумніву, що той погляд не випадковий: жінка дивилась саме на нього, йому адресувала жагучу ненависть.

"Та що ж це таке?.. Господи, що ж це?!"

Лишатися в черзі вже не міг. Хвороба наче знову повернулась до нього, всередині заворушилося, зібгалось, стиснулось, перед очима попливло-попливло, затремтіли коліна. Боячись, що він от-от упаде, Василь Гнатович вийшов з черги, притулився до ятки: учепитися, обіпертись, перестояти — ні про що вже більше не думав, і тут йому в спину, у вуха ударив пронизливий, ненавистю загострений голос:

— Не давайте йому поза чергою!.. Звикли без черги!

Кричала та жінка: Василь Гнатович міг би заприсяг-тись, що тільки вона.

Хтось їй відповів, що навіщо кричати, не бачите хіба — людина ледь на ногах тримається.

— Прикидається, щоб без черги пролізти! — закричала жінка ще дужче.

— Та побійтеся бога — отаке на чоловіка казати!

Черга заворушилася, загаласувала, наче заведена, одні нападали на жінку, інші її підтримували, люди стьобали одне одного дошкульними словами, крику не жаліючи,— Засиль Гнатович поспішив забратися геть.

Знову йшов вулицею — не йшов, а волікся. Опиравсь па ціпок, порожній бідончик бив його в ногу, а в спину штовхали сердиті голоси.

— От...— сказав Ліні.— Набрав молока...

Т кинув порожній бідончик.

Дружина жахнулася, звісно:

— Що сталося, Іасю?.. Та па тобі помає лиця!

Іаси.ш, Гнатович, пі слова більше не сказавши, пройшов важко до спальні, як був у костюмі, упав па ліжку. Все у ньому застигло, не хотілося нікого бачити й чути, билось тільки одне: "За віщо?"

Дружина метушилася наполохано, наливала якісь ліки, і щоб тільки одчепитись од неї, Василь Гнатович випив, знову ліг, стуливши міцно повіки, а вона все допитувалася,

що, може, він хоче заснути, наче не бачила, що він уже й очі заплющив,— врешті таки догадалася вийти, спасибі й на цьому, двері хоча б зачинила! Василь Гнатович із злістю подивився на одчинені двері, йому вже здавалося, що дружина те зробила навмисне,— о господи, й померти спокійно не дадуть! — але зачиняти двері не став, бо для цього треба було зводитись, а йому зараз хотілося одного: заплющити очі й померти. Зникнути з цього незатишного, злого, осоружного світу, де люди ненави-

дять одне одного. Він застогнав, пригадавши крик жінки й цовні жагучої ненависті очі...

Хтось подзвонив (Василь Гнатович аж здригнувся), хтось прийшов, слава богу, не до нього, бо пішли одразу ж на кухню. І забули ж, звісно, причинити за собою двері. їм аби язики почесати, а що людина хвора, те їх не обходить. Ну, нехай та, чужа, а Ліна... Невже вона не розуміє, що він прагне зараз лише одного: тиші й спокою?

Жінка торохтіла, Василь Гнатович упізнав її по голосу: дружина бухгалтера Паїєія Федорівна, така ж бодня з квашнею, як і її чоловік, все за серце хапається, бо хвора. А плескати язиком, бач, не хвора: Василь Гнатович ненавидів тепер усіх на світі жінок, а особливо оцю, Паї-сію Федорівну.

Згодом, слава богу, пішла — щоб ти більше сюди й не верталася! А в дверях з'явилася дружина (вона таки його доконає сьогодні!):

— Васю, не спиш?

— Ні,— відповів непривітно.

— Ну, як тобі?

Підійшла, поклала на лоба долоню. Долоня прохолодна й приємна, але Василь Гнатович навіть цього не хотів од дружини: мотнув головою, скинув геть руку.

— Як ти себе відчуваєш?

— Ніяк! — буркнув не дивлячись. "Ох, одстаньте від мене, дайте спокійно померти!"

— Чому ти мені не розповів?

— Що саме? — спитав роздратовано.

— Те, що сталося в черзі.

"Ага, таки принесла на хвості!" — подумав про дружину бухгалтера.

— Нічого було розповідати!.. І взагалі, дай мені спокій...

— Ось я піду й добре її вибатькую! — В голосі спокійної, завжди врівноваженої Ліни бринять гнівні нотки.— Як вона посміла?

— Не смій! Чуєш, не смій! — Бракувало, щоб дружина пішла сваритись. Потім запитав її вражено: — Ти її знаєш?

— Ще б не знати! — пирхнула сердито дружина.— Разом колись працювали... Соплячка, в підметки не годилася, а дерла носа, наче щось путнє. Ось я їй!..

и

— Не смій! — знову сказав Василь Гнатович.— Я забороняю, чуєш?

— Оце добре: вони нас ображатимуть, а нам і рот® розтулити не можна!

— Образили ж не тебе — ти й не мішайся... Я сам якось раду дам...

Дружина, насуплена, вийшла, навіть двері цього разу причинить не забула, тиша

врешті залягла в кімнаті, і від неї побілішали стіни, посизіли вікна. Загурко незчувсь, як заснув (мабуть, подіяли ліки, що наковтався), але краще б не спав: прокинувся весь мокрий од поту, липкого, бридкого, а голова розболілася, як на похмілля. Довго лежав, не в силі поворухнутись, потім примусив себе таки звестися, скинути костюм, краватку, сорочку, знайшов таблетку, розжував і ковтнув. Таблетка була гірка, як смертна кара, але Василь Гнатович навіть не скривився: стільки перепив-перековтав різної погані, що давно уже звик і до гіркого, й до пекучого. Знову ліг, заплющив очі, розслабився, чекаючи, поки вгамується біль.

Прочиняючи обережно двері, двічі заглядала дружина — Василь Гнатович обидва рази вдавав, що спить, і таки справді заснув, і це був важкий чорний сон, який несе не полегшення — втому. Йому снилося щось і не спилося, марилося й не марилося: щось розколошкане, каламутне, важке та гнітюче огортало його, засмоктувало в себе й душило, а він ніяк не міг вирватись: хотів проснутись і по прокидався. А коли нарешті прокинувся, то і'олова вже не боліла, але була важка та несвіжа, і все тіло розбите, і настрій такий, що хоч одразу в зашморг. Уже й не вставав, поїв прямо в ліжку, щоб тільки одчепилася дружина, чекав, щоб швидше скінчився цей день, а коли дочекався, коли й вечір минув, і Ліна, натомлена, лягла й одразу ж заснула, для нього настала ніч іще важча, ніж день, бо знову думав про жінку в черзі, знову чув її крик, бачив її очі, повні жагучої ненависті.

І ніяк не міг зрозуміти, за віщо вона його так ненавидить.

Міг би заирисягтися, що ніколи з нею не зустрічався.

А в підсвідомості, в найглухішому закутку якомусь ворушилося настирливо: таки десь зустрічався. Мусив зустрічатися, бо не може людина отак, ні з сього ні з того, зненавидіти іншу.

Вранці спитав дружину:

— Ти знаєш, де вона живе?

— Ти що, в гості до неї збираєшся?

— В гості.

Щ Ліна одразу ж стала відмовляти: та забудь ти про це! Якась дурепа щось там сказала, а ти отак караєшся! Як усе брати до серця, той жити не можна! Але Василь Гнатович стояв на своєму: обов'язково мусить дізнатися, звідки така ненависть. Ну як вона не розуміє цього?

— Чи ти хочеш, щоб я швидше помер? Тоді давай, добивай!

Врешті Ліна здалася: розповіла, як пройти до будинку, в якому жила ота жінка.

— Давай я хоч проведу.— Боялася, певне, що він і не дійде.

— Не треба, я сам!

Вийшов роздратований: ну й ці жінки!

Було ще рано: Василь Гнатович і підхопився раніше, щоб застати ту жінку вдома. Щойно пройшов дощик: пустотливий, задиристий. Ні вітру, ні грому: процокотів кришталевим копитцем, лишив по собі паруючі дружно дахи, омитий асфальт хідників, прозорі й веселі озерця — в кожному по власному сонечку. І якийсь невсипущий

малюк, босоногий, в коротеньких штанцях, високо задираючи ноги, б'є по озерцях, розлітаються навсібіч бризки гарячі,— вигляд у нього такий заклопотаний, наче бозна-яку важливу справу й виконує зараз людина. Якби це було вчора, Василь Гнатович обов'язково зупинився б спитати, що він ото робить (любив поговорити з дітьми), але зараз поспішав, боячись запізнитись.

Будиночок з найшов одразу ж. Колись, проходячи повз нього, він зупинявся мимоволі. Та й трудно було не зупинитись: невеличкий, ошатний, стояв він на моріжку такий кокетливий, що й усміхнутись хотілося. Одразу ж видно було, що його будували не абияк, а з любов'ю великою — будували, немов малювали, і ось він стоїть, дзвінкий та веселий, світлими фарбами сяючи. Василь Гнатович постояв вагаючись, йому не вірилося, що ця жінка живе в такому будинкові (уже знав од дружини, що чоловік її півроку тому вмер, що вона живе з дочкою удвох. "Дочка доросла?" — "В першому класі, здається".— "То вона ще молода!" Досі думав, що мав справу з літньою жінкою). Василь Гнатович постояв вагаючись, уже й боячись наступної зустрічі й можливого крику, уже й думка майнула, чи не краще повернути назад, поки не пізно, та пригадав ніч минулу і скільки таких ночей ще чекатиме на нього, отим криком отруєних,— рішуче насупився й повернув до будинку.

Поки виліз на пагорб, став увесь мокрий. Спускався, мовби нічого, хвороба таки одступилася наче, а тепер знову огидна кволість, і в очах тьмяніє. Але перепочивати не став (здавалося, що весь виселок дивиться в спину), зайшов одразу ж у сіни.

Постукав у двері.

— Зайдіть!

Голос веселий, дзвінкий: Василеві Гнатовичу здалося, що він помилився адресою.

— Та заходьте ж! — гукнули ще веселіше.

Кімната була залита світлом, яскравим, нестримним, що лилося весело у вікна,— світло так і хлюпнуло в обличчя Загуркові, так і вдарило в очі, і він, осліплий, якусь мить нічого не бачив. А коли призвичаївся, то вгледів посеред кімнати, на барвистій доріжці, жінку в яскравому одязі, а поруч дівчинку в шкільній коричневій формі, з яскраво-червоним бантом на чорнявій голівці. Вони обоє, мабуть, щойно сміялися, сміх іще бринів їм у очах, тріпотів на вустах, на обернених до нього обличчях. Василі, Гнатович кашлянув — так йому стало ніяково од думки, з чим він прийшов, а жінка якусь мить ще весело дшшдаст, на нього. Та ось у неї враз стали холонуть очі. ('міч іще тріпотів на молодих та червоних вустах, а холод у.ке стікав по обличчю, па нього мов тінь насувалася — іівпіпо привітне, воно ставало замкнене й лихе.

Чого вам? — спитала пороже: в кімнаті так і померкло.

Напии, Гнатович переступив з ноги на ногу, обіперсь на ціпок: в нього знову загупало в скронях, а губи заті-ііалііп, ображено.

<"т, мовив над силу,— ви вчора на мене кричали...

Пів її кричала! — сказала з викликом жінка, голос Ві .ж і иіеііім. І Василі, Гнатович, боячись, що вона знову ніриєіі.пі на крик і повторитксіі вчорашня жахлива сцена, десь у душі в,ке жалкував, що по послуховався дружини... Василі. Гнатович іл докором, а

жalem до себе, до своєї лпороби важкої спитав:

За що?.. Що я вам такого зробив?

— Він ще й питає! — вигукнула жінка. Очі її знову аж різали Загурка — стільки було в них ненависті,— Вій ще н питає!

— Мамо, хто це? — запитала дочка, пильно дивлячись на незнайомого дядька.

— Дядько — не бачиш! — відповіла жінка сердито.

— Дядько?.. Який?

— Той, що вбив нашого татка!

У дівчинки очі стали квадратні. Вчепилася щосили за материну спідницю, дивилась перелякано, а Василеві Гнатовичу знову здалося, що його вдарили в груди. Він убив?.. Він?.. Що ця божевільна каже дитині?!

— Кажу те, що е! Забирайтесь геть, нам треба в школу!

Випхала мало не в шию. Грюкнула дверима, аж струсонувся будинок, пройшла мимо, не дивлячись, тягнучи за руку дочку, яка оглядалась на дядька. Василь Гнатович все ще стояв, наче розіп'ятий на тому моріжку веселому, розгублено дивився вслід. "Я вбив?.. Я?.." Лише зараз дійшло, в чому його звинувачує ота розлючена жінка.

Він убив її чоловіка!.. Коли?.. Як?.. Що за безглуздя!..

Озирнувся, підсвідомо шукаючи свідків своєї непричетності до всього того, що сказала йому жінка.

Вулицею йшли люди, дехто здивовано, а дехто з насміхом, як здалося Загуркові, поглядав на нього, він подумав, скільки буде розмов, пересудів та здогадів, подумав про це і вийшов па вулицю. І тут уже по-справжньому пожалкував, що не послухався дружини: спускався мовби нічого, а рушив угору — одразу ж стало заходитися серце. І хоч опиравсь на ціпок, ноги підламувалися, з кожним кроком ставало важче: здавалося, що ось-ось упаде. Зупинився, хапаючи перекошеним ротом повітря. Слава богу, що хоч нікого не було поруч, піхто не бачить, що з ним. "Нічого, нічого... Все минеться..." Пошукав очима лавку: присісти, відпочити, та лавки поблизу не було. Стояв, не зважуючись ступити вперед, хоч серце, здавалося, й утамувалося трохи, і хто зна, скільки б отак простояв, аби не машина, не директор, що сидів за кермом.

Упізнав машину одразу: червоний "Москвич" — єдиний отакого кольору на весь їхній виселок, і, ще не бачачи, хто за кермом, уже знав, що Полотуха: сам водив машину, з шофером їздив лише в Київ, у міністерство чи главк, а зараз котив, мабуть, на пристань — довідатись, чи пригнали баржі, бо річковики їх частенько підводили, і тоді доводилося розпочинати робочий день лайкою по телефону. Лаятися ж Данило Григорович умів, тут йому трудно було знайти конкурента: річковикам частенько доводилося вислуховувати таке, що й трубка розжарювалась. Зате баржі появлялися після кожної такої розмови, наче з мішка хто їх витрушував, і капітани буксирів щоразу цікавилися:

— Ваш директор часом не боцманом був?

Тож "Москвич" котив донизу, аж курява слалася вслід, і Василь Гиатович одступив, щоб не потрапити під колеса, ще й одвернувся: не хотів, щоб Полотуха його впізнав,

але хіба від таких очей можна сховатися? Гальма завищали мов недорізані, машина зупинилася.

— Гнатович?.. Ти що тут робиш?

— От... прогулятися вийшов...— сказав знічено Василь Гнатович, світлі очі дивилися так гієзблїмпo й гшльнo, щo Загуркові стало якoсь не по собі.— А топор от не можу дійти...

Полотуха ще якусь мить не спускав з нього пильного погляду, потім глянув на годинник.

— Сідай!

— Та я вже якoсь сам...

— Сідай, сідай! — уже нетерпляче.

І Василь Гнатович — що лишалося робити? — поліз у машину.

Дивився збоку на енергійну, вперед націлену постать директора, з тоскною заздрістю думав: "От кого й хвороби не беруть!" Од Полотухи віяло незламним здоров'ям людини, яка зранку схопилася, мов на пружинах, зробила зарядку, прийняла холодний душ, розтерлася до червоної шкіри, поснідала ('.манно — зарядилася енергією на весь День, до само)1" вечора.

— Скоро видужаєш?

— Та от... потроху виборсуюсь.

— Видужуй — ти мені потрібний!

Зупинився навпроти котеджу:

— Ну, бувай! І якщо які ліки — кажи, не соромся.

Василь Гнатович став дякувати, але Полотуха його вже

не слухав — нетерпляче шарпав ручку швидкостей. Га-зонув, покотив щодуху. Василь Гнатович дивився вслід і думав розчулено, що яка ж таки гарна людина Данило Григорович, бач, не проїхав мимо, підвіз і про ліки не забув,— дістане, якщо будуть потрібні, з-під землі викопає. Вже раз було, коли він лежав у лікарні й професор сказав, що не завадило б швейцарські пілюлі. Дружина з ніг збилася, всі аптежи оббігала, обдзвонила всіх знайомих — безрезультатно. "Чому не сказали одразу?" — розсердився тоді Полотуха. В той же день і заніс, не сам, щоправда, дістав, не вистачало, щоб він і по аптеках мотався, а покликав Бузде й наказав не з'являтися без ліків. Василь Гнатович уже наступного дня ковтав швейцарські пілюлі...

— Сходив? — щойно переступив поріг, запитала дружина.

— Сходив,— буркнув Василь Гнатович: одразу ж пригадав повні ненависті очі жінки, оті її слова до дитини.

— Ну й що?

— Не застав.

— Я ж казала, що не застанеш.

— Нічого ти не казала! — вже зовсім роздратовано обірвав він дружину. На її обличчі одразу ж ліг вираз терплячої отієї покірності, що його найчастіше звик бачити Василь Гнатович.

- Ти, Васю, може, ляжеш?
- Одчепися, ради бога! Що ти од мене хочеш?
- Я, Васю, нічого... Думала, що ти натовився.
- Думала, думала!.. Поменше думати треба!

Василь Гнатович все ще бурчав, хоч Ліна й замовкла. Жалісливе мовчання дружини його теж дратувало, бо нагадувало, що він таки хворий. І Василь Гнатович, щоб не розпалитися зовсім, пішов до спальні.

Хоч був патомлений, в ліжку не ліг: знав, що дружина не витримає — загляне. Вона й справді заглянула, лагідно спитала:

- Тобі нічого не треба?
- Нічого!

Стояв до неї спиною, чекав, поки вона вийде.

- Піду готувати сніданок. Тобі ж скоро їсти.

Василь Гнатович вперто дивився у вікно, потім ліг на ліжку й думав про ту жінку, — не міг про неї не думати, хотів би — не міг! — і її останні до дитини слова, що він убив їхнього татка, палили свідомість.

Він убив?.. Він?.. Боже, що за безглуздя!..

Але не могла ж вона отак просто вигадати! Щось, мабуть, та було...

І за сніданком... яйце некруте, півсклянки чаю й ложечка сиру... за сніданком не витримав — спитав дружину:

- Як його прізвище?
- Чиє? — не зрозуміла одразу вона.
- Ну, того... Чоловіка твоєї знайомої... Що півроку тому помер...
- Здається, Валько. Я ж із нею й місяця не пропрацювала.
- Здається!.. Тобі все здається!

Прізвище йому не говорило нічого: на заводі було з десятків Вальків.

- А як його хоч звали, не запам'ятала?

— Якось кумедно, мов і не по-нашому. — Ліна аж лоба наморщила, пригадять намагаючись, — Ксаверій!

- Ксаверій? — Загуркова рука з ложечкою так і застигла.

— Ксаверій, еге ж! — закивала головою Ліна. — Наші ще кепкували: вибрала чоловіка, що натщесерце й не вимовиш...

Іще щось говорила дружина, але Василь Гнатович її вже не слухав: Ксаверій!.. Валько!.. Як він одразу не здогадався, що це міг бути тільки Валько!

- Од чого він помер? — запитав, щоб остаточно упевнитись.

— Щось із нирками в нього... Камінці, чи що... Ліг на операцію — під ножом і помер...

Камінці!.. Тепер не лишилося сумніву: це був той самий Валько! Він ще тоді здивувався: чоловік зовсім молодий, а обличчя жовте й брезкле.

— Не сплю вже яку ніч! — скаржився Загуркові. — З і всім, прокляті, замучили! — і подав санаторно-курортну картку. — Ось на курорт, кажуть, їхати, буцім допоможе, а то,

кажуть, під піж...

Папілі. Гнатович пообіцяв, що путівку дістане: не вистачало ще різати! Знав уже, яка це тягша операція: робили старшому братові. Півроку провалявся в лікарні. Лягав чоловіком, а вийшов — тінь од людини.

• • Тільки на курорт! Про операцію й не думайте!

Та поїду, якщо дістанете. Жінка живцем випихає із хати: їдь! Паче путівки на дорозі валяються...

Нічого, дістанемо,— пообіцяв іще раз Загурко.— Зважайте, що путівка у вас у кишені.

Може, тому її вибивав цю путівку, як ще жодної не вибивав. Спеціально з'їздив у Київ, роздобув резолюцію профспілкового начальства найвищого: видати! Але й це ще не все. Довелося поповоювати у відділі, що відав путівками,— не було, відповідали, всі роздали, почекайте наступного кварталу. А хвороба чекатиме? А людина помре — на чийй буде совісті? Сам себе не впізнавав — так брав за горлянку. Бюрократи, чорнильні лоби, за папірцями людини живої не бачать! Пообіцяли нарешті: дамо. Дамо, тільки одчепися! Де ти і взявся такий?.. Кудись подзвонили при ньому, когось ублагали повернути путівку ("Дві дамо замість однієї!.. Дві!.."). Умовили. "Сьогодні п'ятниця? В понеділок і вишлемо. Або найпізніше — у вівторок".

Повернувшись із Києва, Василь Гнатович розшукав одразу ж Валька, сказав йому весело:

— Ну, Валько, готуй чемодани: на тому тижні буде путівка!

У Валька й обличчя освітілося.

Ще ніколи не було, здається, так хороше на душі в Загурка, як того дня. Весь час бачив вдячні очі Валька.

Навіть друсяина помітила:

— Що це з тобою?

— А що?

— Та якийсь ти сьогодні на себе не схожий. Мовби засватаний.

— Засватаний, Лійочко, сам себе і посватав! — Обійняв дружину за плечі, зблизька в очі заглянув: милі, хороші, найрідніші в світі.— Хочеш, підемо сьогодні в кіно?

В дружини обличчя стало враз таке налякане, наче він запропонував їй стрибнути в прірву.

— Ой, картопля горить!

Вирвалась, побігла прожогом на кухню.

"Ну, жінки!" — посміювався добродушно Загурко: святкове почуття все не проходило.

А потім сталося таке, що краще не згадувати!..

Але спогади стояли, понурі, в головах, чатували на нього, і годі од них одв'язатися...

Путівка прийшла аж у п'ятницю. Василь Гнатович хотів одразу ж покликати Валька, але тут подзвонив директор.

— Зайди!

І Загурко з уже розпечатаним конвертом побіг до директора: Полотуха чекати не любив, коли хто запізнювався, одсилав найчастіше назад: "Можеш іти, мені ти вже не потрібний!" І після того довго не помічав. Не викликав, не вітався — наче й не було на світі такого. Місце порожнє) і квит...

— У себе? — спитав секретарку. Спитав за звичкою — щойно ж дзвонив.

Секретарка — молоде, розфуфирене, наманікюрене й напедикюрене (тьху, слово яке!), в штанцях в обтяжечку і в кофті з газети, що ледь пупок прикривала,— головного бухгалтера улюблена донечка, не попала в інститут, тепер стаж заробляє... Інженер колись буде, прости мене господи!.. Секретарка, не одриваючи трубки од вуха, війнула на Загурка довжелезними, чорті й з чого зробленими віями: у себе, мовляв, і знову защебетала в трубку, і слова у неї були якісь аж не людські — пташині слова. "І вродиться ж отаке!" Василь Гнатович, який пишався своїм сином єдиним: працює у вузі, захистив кандидатську, одружився з дівчиною теж серйозною та вченою,— Загурко перед нею ніяковів трохи, коли вони приїжджали в гості: строга зачіска, окуляри, костюм, і жодного сліду косметики на молодому обличчі,— Василь Гнатович аж пожалів зараз головного бухгалтера, що його невідомо за які гріхи покарано розмальованою оцією бідую.

— Ти, Нелю, спідницю б собі людську пошила,— не витримав.— Бо те, що маєш, усі бачать!

Неля й бровою не повела — продовжувала свій щебет н гашиний.

Загурко похитав головою, відчинив високі двері:

— Можна, Даниле Григоровичу?

— А, Гнатович, заходь! Ти саме нам і потрібен.— Мовби щойно й по кликав Загурка до себе.

Був не один: біля величезного письмового столу сидів скромно Бузде. "Я людина маленька, що мені кажуть, те й робитиму",— говорив увесь його вигляд.

— От, полюбайся! — насмішкувато кивнув на нього І Полотуха.— Надумався йти у відпустку. Натрудивсь, бідолашний!

Бузде й не подумав образитись (цього за ним не водилося) — Бузде лише зблимнув.

— Ну, що накажеш робити?

Спитав цов з досадою, очі ж були не сердиті — веселі. Василь Гнатович, підробляючись під директора, відповів:

— Що ж, коли чоловік натрудився, то йому й відпочити не гріх.

— Так не хоче! — ляснув по столу долонею Данило Григорович.— Не хоче відпочивати по-людському, біс його бери!

— Мені б путівочку,— скромно озвався Бузде.— Ота-кусіньку.— І показав на мізинцеві, яку завбільшки він хоче путівку.

Директор засміявся, не міг утриматись од сміху й За-гурко,— такий кумедний був зараз Бузде.

— То що, Гнатовичу, поможемо людині? — Бузде при цих словах Полотухи взяв

капельюха, що лежав на колінах, простяг до Загурка з жалісливою міною: дайте — не минайте!

— От бачиш, як просить! — весело мовив директор.

Василь Гиатович одразу ж відчув себе ніяково: жодної путівки в запасі не мав. Ті, що одержали, давно вже використали, ліміти всі вичерпали. Доведеться перенести відпустку на наступний квартал.

— Помру,— жалісно скривився Бузде.— Помру до наступного кварталу!

А Полотуха сказав уже з досадою (пе любив, коли найменше бажання його одразу ж пе виконувалось):

— Та ти мені не пояснюй, що там у тебе! Нам путівка потрібна, а не твої пояснення.

Оте "нам" виключало будь-яку можливість відмови: помри, а дістань!

— Гаразд,— здався Загурко,— спробую з'їздити в Київ.— Йому аж тоскно стало при думці, що доведеться ще раз ходити в профспілку.

— Оцо інша мова! — знову повеселішав Полотуха.— Кланяйся в ноги та дякуй, що чоловік тебе пожалів.

Бузде схопився одразу ж, вклонився низенько, ще й капельюхом помахав у повітрі, мов підмітаючи перед За-гурком підлогу. Василь Гиатович, однак, тієї гри не сприйняв: відчув рантову відразу до веселого цього чоловіка. Звівся, офіційно спитав:

— Я можу йти, Даниле Григоровичу?

— Можеш... Стривай, що то в тебе?

— Конверт... Надійшов щойно з Києва.

— А що в конверті?

— Тут... путівка...— признавсь неохоче Василь Гнато-вич.— Для тяжкохворого робітника...

— Ану, дай сюди!.. Давай, давай, не бійся, не з'їм! — узяв конверт, дістав путівку.— В Моршин?.. Ти бував у Моршипі? — спитав у Бузде.

— Нікак нет, не доводилось!

— І я ще не був... Нирки... Печінка... Шлуиково-киш-копий тракт...— вивчав путівку директор.— Ну як, підходить? — знову звернувся до Бузде.

— Всьо подойдють! — бадьоро вигукнув той.— Тютіль-ки в тютільку!

— От і гаразд — поїдені у Моршин.

— Але ж, Даниле Григоровичу, путівка іншому видана! Валькова путівка! — спробував протестувати За-іурко.

— Видана, та не надписана. Ти от його сюди і впишеш,— повернув путівку Загуркові.— А Валькові дістанемо іншу. Якщо в тебе не вийде, я сам підключуся...

— Але ж, Даниле Григоровичу...

— Отже, так і вирішили,— обірвав уже нетерплячо По-лотуха.— Ідіть і заповнюйте!

І Василь Гнатович — що йому залишалося робити? — вийшов з кабінету. А за ним услід, на п'яти йому наступаючи,— Бузде.

Василь Гнатович сів за профспілковий свій столик, посовав чорнильницю, взяв ручку, знову поклав; перед очима все стояло обличчя Валька, радісний спалах отой,

коли довідався про путівку. Що він тепер скаже Валькові?.. На те, що пощастить одразу ж дістати другу путівку, надій було мало.

— Не знаю, що й казати Валькові,— звернувся до Бузде: може, цей зрозуміє — відмовиться. Совість же якась повинна бути в людини! — Чи й доживе, поки другу путівку дістанемо...— Слова насилу ліпилися до купи. Загуркові здавалося, що піп мимрить щось порозбірливе та непереконаливе, і від того хвилювався все більше.— В нього ж тільки й була надія, що на путівку... А тепер — ось... Треба відмовляти людині...

Бузде не заперечував, але й не підтакував. Бузде просто сидів навпроти, й мовчав, і дивився так блакитно та світло, що всі слова Загуркові зникали безслідно в блакитній отій порожнечі. Лише ніжно-рожева й гладенька, як у молочного поросяти, шкіра, що обпинала кругле обличчя Бузде, порожевіла ніби ще більше, та й то, мабуть, здалося Загуркові. І, розуміючи, що не допоможуть ні вмовляння, ні докори, що совість у Бузде, якщо вона й є, захована хтосна і в якому закапелку, Василь Гнатович псе ще говорив, говорив, говорив, і совав туди-сюди чорнильницю, і то брав, то назад клав ручку.

Потім виписав путівку і печатку поставив — все чин чином, все, як годиться,— не побажав тільки відпочинку вдалого,— це було б над його сили. Бузде, путівку одержавши, гаряче і вдячно потиснув безвільну руку Загуркову, помахав капелюхом, наче стояв уже на приступку вагона, та й ушився пакувати чемодани. Загурко ж, повертаючись додому з роботи, благав усіх на світі богів, щоб хоч сьогодні не стрітисся з Вальком.

Не зустрівся: тієї ж ночі відчув себе так зле, що його забрали в лікарню. А там безконечні аналізи, вистукування та вислуховування, рентгени й кардіограми, консилиуми й ще консилиуми, й щоразу все більше стривожене обличчя дружини. І нарешті — складна операція, після якої Василь Гнатович не один день був на межі життя й смерті, в реанімації, а потім важке й довге одужання і нелегке звикання до укороченого на дві третини шлунка, до того, що йому вже не судилося їсти, як кожній нормальній людині, а приймати їжу, мов ліки, невеликими порціями, в певні години, до страшенно схудлого тіла, до пілюль, крапель, мікстур, які йому вже пити до самої смерті,— не дивно, що Василь Гнатович про Валька і забув, а як що коли й згадував, то як про таке щось далеке й несуттєве поруч із своєю страшною хворобою, що не варто було про це й думати.

А Вально, виявляється, так і не діждався путівки. Вально ліг на операційний стіл та на тому столі й помер... Василі. Гнатович застогнав, уявивши, яку образу поніс на нього Вально, і слона його дружини не здавалися тепер йому такими вже несправедливими.

Як переконати оту жінку, що операцію, мабуть, все одно довелося б робити? А може, й не довелося б? Моясе, курорт і допоміг би камінців тих позбавитись? І чоловік лишився б живий...

А директор?.. Він же пообіцяв роздобути путівку! Не дістав чи не схотів?

А він же нічого не знав: сам гойдався між смертю й життям.

Якби ж не хвороба! Не оця проклята хвороба! Він розбився б, а дістав би путівку Валькові!

Заснув Василь Гнатович, коли почало сіріти, отож на ранок ледве звівся.

Поснідавши (це був перший сніданок, а потім і другий, і третій — пташиними порціями,— як йому все це набридло!), Василь Гнатович змусив себе вийти надвір.

Було свіжо, сонце ще не встигло прогріти повітря і росу поспивати не встигло — довкола все аж іскрилося: мільярди вогнів, мільярди відбитих світлів, небо ж високе та чисте, блакитне до щему в очах,— Василь Гнатович раптом відчув себе маленькою, беззахисною, скривдженою навіки дитиною,— за віщо? навіщо? — задихнувся од внутрішніх сліз, од крику німого, од гострого жалю за оцією красою, яка незабаром перестане іспувати для нього. Задихнувся, учепивсь, щоб не впасти, в стовпець, який підпирав дашок ганку, і дививсь, дививсь, наче востаннє, на сонний ще виселок, на тиху річку внизу і на луг з його верболозами, буйнотрав'ям, озерцями, на ліс, що зеленів до самого обрію.

Довго так стояв чи недовго, не міг би сказати, бо зненацька — він аж здригнувся — залунало тупотіння та хекання, і по той бік паркану появився директор, а за ним, мов до нього пришиті, головний інженер, головбух і Бу-зде з собачкою. Директор, як завжди, біг легко і навално, від його спортивної постаті віяло спритністю й силою, головний інженер підкидав свої гострі маслакуваті коліна так запопадливо, наче цілився щоразу в чиюсь високу сідницю, головбух, облитий весь потом, пихкотів і сопів, а за його широким плечем колихалося місяцем кругле обличчя Бузде. Він перший побачив Загурка і весело вигукнув, не зупиняючись: "Фізкульт-привет! Ря! Ря!

Ря!" — навіть руки підняв у вітанні спортивному, але Василь Гнатович не усміхнувся у відповідь, бо одразу ж згадав путівку, Валька і Валькову друяшну. Василь Гнатович дивився услід добре вгодованій, налитій ніжним підшкірним сальцем постаті в нарочито кумедному спортивному костюмі, на Кнопку, яка бігла за своїм огрядним хазяїном, і все те: і костюм, і собачка, схожа на мишу,— все те не здавалося йому зараз смішним, а дратувало, і він дивувався, як директор може терпіти такого. Як не бачить усієї фальші в поведінці Бузде, отієї нарочитості, що так і різала очі?

Думки ці були неприємні тим, що Бузде до випадку з путівкою подобався й Загуркові: веселий, компанійський, послужливий, не встигнеш щось попросити, як він уже вигукує бадьоро: "Бузде!" тобто "будет сделано",— Бузде чи то навмисне, чи то вже за давньою звичкою розмовляв таким суржилом, таким покручей слів українсько-російських, що мова його мимоволі викликала усміх у присутніх. Особливо охоче вигукував він своє знамените "бузде", коли до нього зверталися директор чи головний інженер, головбух чи Загурко,— тут він уже зробить усе, що його тільки попросять. Міг дістати що завгодно і скільки завгодно, яке б воно не було дефіцитне: кожушки, чобітки ультрамодні жіночі, шапки пижи-кові, меблі та килими, французькі плити-комбайни і німецькі унітази рожеві,— блакитні очиці його щоразу сяяли втіхою, що отак зміг прислужитися.

Загурко його і на роботу приймав; окрім того, що тягнув фабзавкомівського воза, завідував кадрами, а тут директор вибив у міністерстві ставку експедитора. На експедитора ж, звісно, кого завгодно не візьмеш, експедитор повинен бути людиною

битою й тертою, і Загурко поцообдзвонював знайомих, поки один відповів, що є такий чоловік, і при цьому чомусь розсміявся.

— Чого смієшся? — спитав підозріло Загурко.

— Та так... Дуже ж бо він веселий!

Ну, веселий, це не біда, веселий, може, на цю посаду й потрібен, людина, коли її розсмішиш, одразу ж стає добрішою,— отак і появився Бузде на цегельному заводі: веселий чолов'яга, радий усім догодити, особливо ж начальству.

З директором Бузде зійшовся після одного випадку.

П'ять років тому, на Травневі, Василь Гнатович затіяв поїздку в Карпати. До першого й другого травня доточилося ще два вихідні: день — туди, день — назад, лишалося два дні уже там — Мукачеве, Ужгород, Косів, полонини й гори, колиби, отари, трембіти,— все це, з дитинства знайоме з Франка та Коцюбинського, сплигло враз у пам'яті, й охочих записалося на два повні автобуси. Автобуси зголосився дістати Бузде: довідався, що й директор збирається їхати, і таки пригнав два місткі ЛАЗи, так що місця всім вистачило, ніхто не стояв. Директор не поїхав, щоправда, щось завадило,— послав замість себе дружину. Віра Павлівна, дама пишна й поважна, сіла, як і годилося, в першому автобусі, на першому місці, і якось вийшло так, що Бузде опинився коло неї і вже не одходив протягом усієї поїздки. Вибігав на кожній зупинці, носив морозиво й воду — для Віри Павлівни, звісно ж, а коли зупинилися обідати, він їй і ручку подав, і стільчик виніс, щоб директорша не сіла часом на землю та по застудилася. І вже на Карпатах Бузде, власне, Карпат і не бачив. Точніше, бачив: і гори, й смереки, і потічки, дзвінки та веселі, й колиби, й гуцулів, але лише як фон для Віри Павлівни. Усі: ах! та ох! Бузде ж за фотоапарат та до Віри Павлівни: "Станьте, шановна Віро

Павлівно, отут... Ні, краще тут... Тут ви ефектніший матимете вигляд..." Одскочить, присяде — клац-клац! "Спасибі, Віро Павлівно, мерсі!" І так упродовж усієї поїздки.

Повернувшись додому, перший фото і надрукував: з директоршею всі до одного. З'їздив до Києва, замовив великий альбом у пишній оправі сап'яновій, ще й пластинка бронзова з написом: "Шановна Віра Павлівна Поло-туха во время свого пребывания на горах Карпатах", та всі фото туди і повклеював. І художника якогось знайшов: на кожній сторінці — краєвиди Карпат акварельними фарбами. Гори, потічки, смереки та полонини. Альбом — хоч на виставку, Василь Гнатович так і сказав, цей витвір побачивши:

— Хоч у музей оддавай!

Бузде, однак, альбом у музей не оддав — немає дурних, а, неділі діждавшись, урочисто одніс Вірі Павлівні. Од щирого, так би мовити, серця.

Що казала розчулена Віра Павлівна, як дякувала, лишилося для всіх таємницею: Бузде скромно мовчав, Віра Павлівна теж не розповідала нікому. Відомо було тільки одне: Бузде запросили на обід — честь, якої досі не зажив жоден з містечкових, і на обіді тому він так зумів насмішити директора, що відтоді став у нього своєю людиною. Чи рибу ловити збиралися, чи в ліс на шашлик — Полотуха вже й не уявляв святкових

цих заходів без найактивнішої участі Бузде. Бо вмів чоловік і юшку архієрейську зварити, і шашлик іго-кавказькому, й анекдот розповісти до ладу, а взимку якоюсь особливою маззю змазувати лижви директора: ковзали, наче по маслу. Директор тільки паличками: тирк-тирк, а Бузде попереду — Д°РОГУ торує. Прокладав лияшю, як бульдозер, сил не жаліючи, а коли траплялася гірка, то перший же з гірки тієї і скочувався: розставляв руки-йоги, нахилився вперед: "Ех, прокачусь!" — і кидався донизу. Бувало, що й з'їжджав до кінця, а частіше падав, але й упасти вмів так, що всі аж за животи хапалися, на нього дивлячись.

І вже Бузде став набирати силу, вже дехто сміється, сміється, та й оглянеться, бо хто найчастіше буває в кабінеті директора? Хто, єдиний, майже щонеділі обідає в нього? А хто супроводжує Віру Павлівну, коли вона вини рається заводською машиною в Київ: по магазинах пройтися, в ательє нову сукню замовити? Отож-то й воно!

Про все оце думав Василь Гнатович, стоячи на ганку. Лакуза! Попихач директорський! "А ти? — ворухнулася думка єхидненька.— Хто путівку — й не писнувши — оддав?" Зморщився болісно, пригадавши, як мимрив про те, що путівка належить Валькові, і як слова його зникали безслідно в порожніх очах Бузде. Ще й ручкою помахав на прощання. Той жест чомусь здався особливо образливим, Василю Гнатовичу й щелепи звело — так зараз ненавидів Бузде. І так бридко, так тоскно стало на душі в Загурка, що йому вже немилий був ні оцей ранок веселий, ні краєвид, з дитинства знайомий.

Нарешті, одірвавшись од стовпця, став спускатися з ганку й одразу ж побачив Валько. Завмер, пильно дивлячись на жінку, що наближалася,— вже пізно було ховатися, майже вже поруч... Х-ху, не вона, слава богу! Витер мокре чоло, але спускатися передумав: ану ж, і справді з'явиться дружина Валька!.. Та що це таке: вже й надвір по вийти. А вони собі бігають... Вони, бач, ні в чому не винні... Вони, бач, чистенькі, їх, бач, не проклинають, не лають... Загурка аж запекло, знову піти до жінки Валька. Піти, розповісти усе. Щоб знала — не думала, що він один винен у всьому. Хай проклинає не його — Полотуху. Бо хто ж, як не Полотуха, долю путівки й вирішив! І хіба він не пробував заперечити директорові, хіба не казав, що путівка виділена Валькові? Валькові, а не Бузде! І слухати, бач, не схотів. Та й коли було таке, щоб вій, Полотуха, когось слухав?..

Василь Гнатович пригадує раптом, що Полотуха пообіцяв дістати путівку Валькові. І ще пригадує, як у лікарні перед операцією, коли його провідав сусід, головбух Прокіп Дмитрович, вій його просив нагадати Полотусі про Валька. Так, так, просив, пам'ятає тепер добре, бо не дуже надіявся, що директор сам згадає про путівку.

Тож нагадував сусід чи не нагадував?

Вже надвечір, побачивши у вікно сусіда, вийшов до нього в двір.

Прокіп Дмитрович довго не міг зрозуміти, про якого Валька йдеться і що за путівка.

— Та Валькові, отому, що помер,— нервувався Василь Гнатович.— Я вас просив, пам'ятаєте? — Найбільше боявся, що Прокіп Дмитрович так і не второпав.— Пригадуєте?

— Та щось наче пригадую,— відповів непевно сусід.

— Ви пообіцяли нагадати директорові...

— Ну, якщо обіцяв, то нагадав. Ви ж мене знаєте.

— Тож нагадували?

— Нагадував, звісно ж, нагадував!.. Та чого вас ця путівка так непокоїть? Коли те було, чоловіка вже й на світі живого немає...

"Отож-то й воно, що немає!" — хотів сказати Загурко, та промовчав.

Зрештою вирішив сходити до Полотухи. Може, директор не забув, може, діставав Валькові путівку, а той просто не дочекався та й ліг на операцію. Могло ж таке бути! Загуркові дуже хотілося, щоб саме так і було, тоді він сховався би ще раз до Валькової, пояснив би їй все: він не хотів помирати вбивцею її чоловіка. Принаймні в очах цієї жінки.

Поголився, одяг парадного костюма. Костюм теліпався, наче на вішалці, схудла шия сірником стирчала з великого коміра, Василь Гнатович затяг міцніше краватку і рішуче, насуплений (боявся, що дружина стане затримувати) вийшов із спальні.

Хоча б застати директора!

Неля нарядилася сьогодні в спідничку, чи не з татової краватки пошила? Але Василь Гнатович не сказав їй цього разу й слова: не до того було. Витираючи хусткою мокрого лоба, задихаючись від огидної слабості, нетерпляче спитав:

— Данило Григорович у себе?

— У себе, тільки воші зайняті! — Неля якось перелякано дивилася на Василя Гнатоїшча. "Звикай, дочко, вже недовго", — всміхнувся сумно Загурко.

— Нічого, я почекаю.— Василь Гнатович сів на єдиний стілець, що стояв перед Нелею, одкинувся на спинку. Й очі заплющив од полегшення.

— Нарада? — спитав згодом Нелю.

— Ні... Там Іван Іванович.

Головний інженер! Цей як засяде — не дочекаєшся. Засиль Гнатович порипів неспокійно стільцем, спитав, чи давно той зайшов до Полотухи.

— Якраз перед вашим приходом.

Ну, це надовго!

— Нелю, дитино моя, заглянь до Данила Григоровича: може, прийме! Я на хвилину.

І щось таке було в обличчі Загурка, що Неля звелася одразу ж з-за свого секретарського столика.

Двері за собою причинити забула, і Василь Гнатович чув, як Неля спитала директора, і невдоволенні голос Полотухи:

— Чого йому?

Неля відповіла зовсім уже тихо. Полотуха сказав ще сердитіше:

— Ну, пусти, якщо вже прийшов! — Лаявся, мабуть, саме з головним інженером.

Василь Гнатович задихнувся від образи. Хотів уже піти геть, та одразу ж згадав Валькову дружину й стримався. І коли Неля тихо сказала: "Заходьте", — він звівся й зайшов до кабінету.

— Даниле Григоровичу, я на хвилину.

— Знаю. Кажі. — Полотуха нетерпляче постукував пальцями — не запросив навіть сісти, хоч бачив же, що той ледь тримається на ногах. Круглі очі дивляться прямо й строго, губи певдоволено зімкнуті.

— Даниле Григоровичу, я в справі Валька. — Василь Гнатович хвилювався і сердився на себе за те хвилювання.

— Якого Валька?

— Отого, що помер... У лікарні... Що ви йому обіцяли дістати путівку...

— Нічого я не обіцяв!

— Як не обіцяли?! — задихнувся Загурко. — Ви ж самі наказали оддати Валькову путівку!

— Нічого я не наказував! — перебив різко директор. — А якщо і сказав, то не треба було віддавати. Ти ж був головою фабзавкому, тобі треба було й вирішувати. Звикли ховатися директорів за спину!

— Але ж ви наказали!.. — Василь Гнатович обернувся до головного інженера, тукаючи підтримки, але той сидів з таким виглядом відсутнім, наче нічого не чув і не бачив.

— Ну от що, — втратив терпець Полотуха, — у нас тут невідкладне питання, а ти із своїми покійниками! — і натиснув кнопку. — Нелю, не пускати більше нікого!.. Так на чому ми зупинилися? — звернувся до головного.

Іван Іванович почав щось говорити — Загурко вже нічого не чув. В голові шуміло, дзвеніло, гойдалися стіни. Боячись, що він ось-ось упаде, Василь Гнатович все ще знайшов у собі сили спитати:

— То ви мені так нічого й не скажете?

І ! олотуха не повів навіть вухом — розмовляв з головин м інженером.

Вийшов з кабінету Загурко — наче обпльований.

— Я ж вам казала... — почала ображено Неля, та, глянувши на нього, кинулася до графина: — Дати води?

— Не треба, — відповів Загурко. — Вже напоїли...

І тут до приймальні, щоб зовсім доконати Загурка, влетів бадьоро Бузде.

— Фізкульт-привет! Как жість молодая?

Василь Гнатович з ненавистю глянув у блакитні очі Бузде, квапливо вийшов з приймальні. "Шакали!.. Ну й шакали! З'їли чоловіка, і ні крихітки каяття! — В ньому все так і кипіло, він зуби зціпив, щоб не застогнати. Ніколи, здається, ще не палав такою ненавистю, як до По-лотухи й Бузде. — Вони, бач, не винні... Ні в чому не винні... Все па мені. Отак у вічі брехати!.."

Вдома не витримав — поскаржився Ліні:

— От — як собаку прогнав!

— Хто? — вражено Ліна.

— Полотуха... Хто ж іще!.. Слухати не захотів!

Дружина взялася втішати — Василь Гнатович махнув

лиш рукою. Махнув та й пішов мовчки до спальні. Скидав важкий, нагрітий сонцем костюм, знущався сам із себе нещадно та зло: "Наряджався, йолоп нещасний!.. До кого!.." Перед очима знову випливла одвершена від нього постать Полотухи, розуміюча усмішечка Івана Івановича, жалісливий погляд Ріелі й веселі, нахабні очі Бузде. Застогнав від приниження, забракло повітря, шарпонував щосили краватку, пожбував під ліжку.

Вранці спитав дружину:

— Не знаєш, де в нас папір?

— Який?

— Та звичайнісінький! Отой, що писати.

— Навіщо він тобі здався?

— Треба! — Все вона хоче знати! Що за звичка дурна! — То скажеш чи самому шукати?

— Зажди, дай подумати... Десь я його заховала...

— Ти завжди все ховаєш! Не дошукаєшся потім.

Ліна ще трохи подумала, потім відчинила шафу з білизною. Так і є, знайшла куди запхнути — в білизну! ■ Ніга ж тим часом дістала пачку білих аркушів.

— Цей?

— Цей. Який же іще.

Дімиров, КИ. II

Поклав на журнальний столик, що стояв між двома кріслами, став шукати ручку.

— Ручки не бачила?

— Якої?

"Господи, і тут їй пояснюй!"

— Отієї, що писати!

— Так у тебе ж в кишені. У піджаку.— Кинулася знову до шафи, щоб, мабуть, дістати, та Василь Гнатович зупинив:

— Я вже якось сам. Ти краще сніданок готуй.— Дружина його дратувала, волів лишитися сам.

Ліна вийшла нарешті, Василь Гнатович дістав кулькову ручку, провів на папері. На білій поверхні лишився ледь видимий слід, паста, мабуть, загусла,— Василь Гнатович черкав і черкав, поки подер папір, і вже за сніданком спитав дружину:

— В крамницю не йтимеш?

— Йтиму. А що?

— Купи стержні до ручки. Тільки поспробуй, чи пишуть.— Міг би піти сам, це не так уже й далеко, але при одній лише думці, що він зможе зустріти Полотуху або Бузду, його пересмикнуло. Сьогодні знову протупотіли під вікнами: "спортсмени", п'ятолизи нещасні!

Слухаючи той тупіт, пригадав Василь Гнатович, як два роки тому чи, може, й раніше допомагав купувати головбухові черв'яки коло мосту через Дніпро. Полотуха тоді саме став рибалити, бо десь вичитав, що так ніщо не зміцнює нервову систему, як

година чи дві, проведені коло річки з вудкою. Полотуха вставав щосуботи й щонеділі ще затемна, і вони всі схоплювалися, боячись запізнитися, всі до одного схоплювалися: й головний інженер, і головбух, і він, Загурко, не кажучи вже про Буздє, і гибіли щосуботи та щонеділі над річкою, нервові системи свої загартовуючи. І Кліпчонко, головбух, який риби терпіти не міг, радів пайголосніше, коли висмикував окунця там чи пліточку.

Йому ж і перепало найбільше.

Якось серед тижня вони вдвох поїхали до міста: Кліп-ченко — в банк, Загурко — в управління. Домовилися зустрітися па Хрещатику, біля метро, щоб разом повертатися додому. Зустрілися, спустились по ескалатору, і тут Кліпчонко пригадав, що директор доручив йому купити черв'яків. Та не простих, дощових, що їх можна було накопати па вгороді вдома, а "веселих хлоп'ят" —

таких собі хробачків, які невпинно ворущаться: видовище не для людей з нервами слабкими, особливо коли тих "хлоп'ят" повен таз. Кліпченко ж на черв'яка й дивитися не міг, він і рибу ловив на жучків та на хліб, його корчило, коли бачив, як вправно директор насаджує па гачок черв'яка,— признався якось Загуркові, що його ще в дитинстві старші хлопці нагодували черв'яками. Набрали пригорщу та й натовкли повен рот.

— Василю Гнатовичу, голубчику, купуйте вже ви! — просив у вагоні.

Вийшли з метро, спустились до води. Береги тоді ще не були закуті в граніт, і коло води, на піщаному березі, під густими кущами верболозу юрмився базар — рай для рибалок. Що тут тільки не продавалося: вудлища, гачки, волосінь, струни сталеві й мініатюрні дзвіночки, грузила — все, що потрібне було для рибалок, несли сюди й продавали, звісно, по ціні значно вищій, аніж державна. Со — "це вам не фабричне, а штучне: не підведе й не порветься!" Та ще й до того ж останнє слово риболовецької техніки. Але не коло того начиння товклося найбільше народу, не до нього поспішали рибалки, а до тих, що сиділи коло самої води,— черв'якових магнатів, хробакових рокфеллерів. Рибалки їх знали в лице й по імені, а декого шанобливо називали тільки по батькові й розповідали про них легенди: що й черв'яки в них якісь особливі, біс його зна, на чому й вигодувані,— риба кліЮє мов божевільна, не встигнеш і гачка опустити у воду, а вже отакий в'язь чи лящищо. І, звісно ж, до тих, що по батькові, товклося найбільше народу.

Василь Гнатович не попхався в натовп — підвів головбуха до чоловіка, що сидів під верболозом. Чоловік, балакучий, веселий, з носом-перчиною, дихнув їм назустріч таким, аж закусить захотілося, вправно став набирати порцію "веселих хлоп'ят", ще й вихваляти:

— Та черв'ячки ж!.. Сам би їв, аби не дорогі!..

Кліпченка одразу ж і занудило: очі його побіліли, а

рот розтулився й стулився, мов у рибини, яку витягли з води на повітря.

— Потримайте! — простогнав до Загурка, і не встиг Засиль Гнатович підхопити портфель, як головбух метнувся в кущі.

Коли їхали додому, намагався тримати портфель од себе подалі.

Василь Гнатович пригадав цей випадок, пригадав і по-35

сміхнувся нехороше: не жалів ніскільки сусіда. Він уже знав, що мав робити: надумався протягом оцієї ще одної ночі безсонної. Та й учорашнього дня, коли повернувся, повний образи, з контори заводу. Чекав нетерпляче дружину.

Загурко зроду-віку не писав до редакції. Та й взагалі не любив писанини. Навіть листи писав неохоче: відкладав до останнього. Коли єдиний їх син ще служив у армії, на Далекому Сході, то дружина, було, попросить, щоб озвався хоч словом. "Ти ж написала, чого ще?" — сердився. І не тому, що був байдужий до свого одинака: сина любив і пишався ним дуже, але писати листи Василь Гнатович вважав справою зовсім несерйозною, навіть пустою. "Та чи ти за ним не скучаєш ніколи? — не раз докоряла дружина.— Чи тобі й розповісти вже синові нічого?" — "Скучаю, чого ж. От приїде, тоді все й розповім".

Син тепер навідувався якщо не щотижня, то двічі на місяць обов'язково. Але й тоді між батьком та сином не було ніяких розмов. "Ну як, сину, діла?" — "Та мовби, тату, нічого". І добре, і досить, і задоволені один одним. То в жінок роти не затуляються з ранку до вечора. Та й що од них ждати: сороки!

Тож Загурко не любив писати листи.

А тут довелося.

Довго сидів над чистим аркушем, не знаючи, з чого почати. Про що писати — знав, всю ніч про це думав, а от як почати — не знав.

— Ліно!.. Ліно!..

Ліна, як завжди, вбігла так, наче він помирав: відтоді, як Василь Гнатович захворів, переляк не сходив з її лиця.

— Що, Васю, що?

— До наші газети?

— Та он же, на шафі! Дістати?

— Не треба, я сам. Іди вже на кухню! — бо Ліна все ще стояла в дверях: жалісливо дивилась на нього.

Василь Гнатович свіжі газети завжди окремо складав: ще до хвороби керував семінаром. І дружину привчив: поки чоловік не прочитає, не візьме нізащо. Бач, назбиралося скільки! "Треба б переглянути, відкласти, які потрібні,— звично, подумав. Й одразу ж скривився: — Навіщо? Одсемінарився, досить!"

Поклав газети на столик, став гортати. Ага, ось де:

"Дорога редакціє!" І в другому листі: "дорога", і в четвертому, п'ятому... Всім дорога, як біда припече. Що ж, так почнемо й ми...

Написав. А як далі писати, хоч убий, фрази скласти не міг. В голові все наче складалось до ладу, просилося на папір, а як тільки пробував написати, виходило чортзна-що! Рахітичні, недолугі слова, неоковирні звороти. Писав, перекреслював, знову писав і перекреслював знову, дер сердито папір, починав писати на чистому.

Ніколи не думав, що писати так трудно. Уявити не міг.

А тут ще дружина:

— Васю, їсти пора.

Кинув ручкою об стіл:

— Та що це таке — й попрацювати не дають!

Ліна й не подумала образитись:

— Давай я сюди принесу.

— Неси — хіба од тебе одчепишся!

І, п'ючи молоко, не витримав — поскаржився дружині:

— От: мучусь, мучусь — не виходить нічого! Наче лобом у стінку!

— Що ж ти тут пишеш? — Ліна нагнулася за зім'ятим аркушем, що на підлозі валявся, але Василь Гнатович ревниво її зупинив:

— Не чіпай! Потім скажу, як закінчу.— Хоч кінця й не було видно.

Десь аж увечері, коли вже зовсім став у розпач впадати... коли вже з'явилася думка плюнути на всю оцю писанину... в змученому мозку Василя Гнатовича щось наче зрушилось: фрази не те що потекли легко і вільно, але хоч слова більш-менш стали ліпитись до купи. Вкінці зморений, але задоволений, дався нарешті себе вмовити — лягти в постіль: "Скоро ж дванадцята, а ти все сидиш!" Не бурчав навіть на Ліну, випростався натомле-ним тілом, руки поверх ковдри поклавши, ворушив машинально пальцями: продовжував писати подумки.

Врешті заснув.

І вперше після хвороби заспав: вже й сонце заглядало у вікна. Не чув, як і Ліна схопилася. Звів голову, глянув праворуч: столик, папір списаний, ручка. Чекають!

І тупіт дружний за вікнами. "Бігаєте?.. Бігайте, бігайте, нн в мене побігаєте!.." Аж розсміявся, уявивши, які в них будуть обличчя, коли прочитають надрукованого в газеті листа.

Звівся швиденько, вмився, заглянув на кухню.

— Лійочко, скоро сніданок? — спитав нетерпляче. Не те що так їсти хотілося — тягло до столу.

— Пробач, я ж думала, що ти ще спиш! — заметушилась дружина.

— Нічого, я почекаю.— В грудях у нього щось сколихнулося, запекло в очах.— Замучилась ти, бідна, зі мною!

— Скажеш же таке! — А в очах уже сльози.

І Василь Гнатович, пройнятий ніжністю, жалем, відчуттям провини, обійняв за похилі плечі дружину, ще й по волоссю погладив:

— Все буде, Лійочко, добре.

Вона так і припала до нього — дорога, рідна, найближча у світі людина. Василь Гнатович, боячись, що й сам зараз розплачеться, запитав:

— І довго отак будемо стояти?

Потім він снідав, а Ліна сиділа навпроти й не зводила з нього очей. Василь же Гнатович знову думав про неза-кінчений лист.

Того ж дня, після обіду, дописав останню фразу. Довго сидів, нерухомий: аж жалко

було, що все лишилось позаду. Потім став переписувати начисто. Переписував і думав, що листа цього прочитає і Валькова дружина... Обов'язково прочитає, він уже подбає про це, як тільки лист надрукують... Хай дізнається: не тільки він винен у тому, що її чоловік не одержав путівки... Василь Гнатович знову пригадав, як він умовляв Бузде, закликаючи до його совісті, тільки апелювати не було до чого: Бузде, мабуть, з колиски не знав, що таке совість...

"Фізкульт-привет!.. Буде тобі фізкульт-привет!.. В республіканській газеті!.."

Дописав, склав сторінки в акуратний стосик. Сидів і дивився на них майже закохано.

Подумав про дружину.

— Лійочко!.. Ліно!..

Спитав її весело:

— Хочеш, я тобі прочитаю, що написав?.. Тоді сідай! Сідай і слухай! — Сам же встав: уже й сидіти не міг.

— Значить, так... Лист до редакції... Республіканської... Щоб прочитали й там,— кивнув у сторону Києва.— "Дорога редакціє..." — І вже не чув, не бачив нічого. Окрім листа. Приїхали б оце син та невістка — насупився б, що поробили...

— Пу як? — запитав тріумфуюче. Глянув на дружину й отетерів: Ліна плакала.— Ти що?.. Що з тобою?..

— А...— Ліна махнула рукою й заплакала ще безнадійніше.

— Та що це з тобою?!

— Нікого...— А сльози лилися й лилися, вона їх навіть по витирала.

— Не розумію.— Василь Гнатович уже став дратуватись.— Нічого не розумію!

— А ти подумав, як нам жити далі? — врешті сказала дружина.

— Житимемо, як і жили!

— Так вони нам і дадуть! — Ліна зітхнула, торкнулась долонею мокрих губів.

— То що — зло хай так і лишається?.. Всі прокльони па мене, а вони, бач, чистенькі? Я буду мучитись, а вони насміхатимуться?

— Хто насміхатиметься, Васю?

— Всі!.. і твій Полотуха, і Бузде!.. Ти бачила, як він випихав мене з кабінету?! Бачила?! — Він уже кричав, його вже тіпало.— А, що й говорити з тобою! — махнув безнадійно рукою, одвернувся до вікна.

— Я, Васю, не знаю,— перелякано здалася дружина.— Роби як знаєш...

— Як знаєш! — фиркнув Загурко. Зібгав списані аркуші, що тримав досі в руці, пошбурив додолу,— Будь воно прокляте! Тебе обплювали, а ти й утертись не смій!

Як був у піжамі, вискочив з хати.

Забіг у глиб двору, за сарай, під молоденький бузок: нікого не чути, не бачити! Сів па землю ("Простуджуся?.. Нехай — швидше помру!"), втупився сердито в тоненьке галуззя, в листя, густе та зелене. Виходила Ліна, гукала стривожено — не озивався. Образа на дружину кипіла в ньому: було таке відчуття, наче вона його зрадила.

Згодом, пересердившись трохи, повернувся до хати.

Дружина, винувата, заплакана, вмить зібрала на стіл. Похмуро їв, дивлячись уперто в тарілку. Скориставшись тим, що вона за чимось вискочила на кухню, пішов до спальні, не подякувавши навіть.

На журнальному столику, акуратно розгладжені, лежали списані аркуші. Хотів було схопити, подерти, пошматувати: милостиня йому не потрібна! — уже й руку був простяг, та одразу ж і одумався. Сів у крісло, обхопив голову руками.

Заглядала дружина, питала стурбовано:

— Васю, тобі нічого не треба?

— Нічого!

Ледь діждався, поки стемніло. Скинув піжаму, ліг у ненависне ліжко (знав наперед: всю ніч не спатиме), випростався, прислухаючись, як невтомно гризе його тіло хвороба. Зайшла тихенько Ліна, поінурхотіла, роздягаючись, обережно залізла під ковдру. Довго лежала, прислухаючись, мабуть, як він дихає, врешті зважилася — торкнулась рукою:

— Васю, по сниш?

— Бачиш — по сплю.

Ліпа підсунулась ближче, погладила його по плечу, попросила тихенько:

— Пробач мені, Васю.

Василь Гнатович промовчав. А дружина вже гаряче дихала в щок:

— Ти посилай. Посилай...— В голосі її тремтіли сльози.

— Спи вже!

— Ти па мене пе сердишся?

— Ні.— Хоч і досі був сердитий па неї... Й на себе: щось у ньому зламалось, він і сам уже не зміг би відповісти напевне, хочеться уже посилати листа чи не хочеться; сумнів, посіяний словами дружини, проростав, мучила думка про те, яких ворогів він наживо цим листом.

Вранці, коли сів уже їсти, дружина спитала:

— То посилатимеш, Васю?— Видно, теж про це думала.

— Не посилатиму,— відповів похмуро. Ї, помітивши, як зраділа дружина — аж лицем розцвіла, з гірким сарказмом додав: — Уже з того світу пошлю!

Ця випадково кинута фраза засіла в ньому, як цвях. Носився з пою протягом дня, і чим довше думав, тим більше вона йому подобалась. Уявляв, як після його смерті, коли вони вже стануть і забувати про нього ("Прощай, наш дорогий, ми ніколи тебе не забудемо!")... як після смерті, наче грім з неба ясного, з'явиться лист. Отоді вони закрутяться, отоді поскачуть, безсилі, отоді він посміється з могили!

Зараз же — відчував — уже не зможе послати. Учора, під гарячу руку, послав би, а сьогодні не зможе. Страх перед Полотухою давно уже в'ївся у нього, кожна жилка просякнута страхом, вій аж чадів отруйно.

Не міг уявити, як би зустрівся з Полотухою, коли б лист появился в газеті.

Лі з могили не страшно. Та й чекати недовго: відчував, як підточує його хвороба.

Так і надумався: надішле листа вже посмертно. Не він, звісно, пошле, а дружина.

Син, Сашко, приїхав разом з невісткою Валею. На весь день, в неділю.

— Ну як, тату, справи?

— Як, сину,— живу, поки живеться.

Валя стала розповідати одразу ж про якогось знайомого: йому тени викинули майже весь шлунок, десять років минуло відтоді, а він хоча б тобі що! Рожевощокій, здоровий. Василь Гнатович чемно вислухав учену невістку, відповів якомога делікатніше:

— Що ж, спробуємо й ми... Сучасна наука, вона той... Може, як кажуть, усе,— і оглянувся на сина.

Потім, коли вони пообідали і дружина з невісткою забрали посуд на кухню, Василь Гнатович запросив сина до спальні.

— Я тобі прочитаю там дещо,— кахикнув збентежено.

Перед тим, як читати, пояснив, чому вирішив написати листа. Потім взявся читати. І знов хвилювався, аж сохло в роті.

— Ну, як?

— Здорово ж ти їх прочистив! — розсміявся Сашко.— Я й не знав, що ти так умієш!

— Правда? — перепитав зраділо: цілувати готовий був сипа.

— Кажу ж, здорово!.. І той, як його, Бузде,— ну, як живий! — Сашко аж пальцями поворушив у повітрі од насолоди.

— Думаю послати в газету.

Зачувши про газету, Сашко враз посерйознішав:

— М-да, завариться каша...

— А ти? — спитав Василь Гнатович, уже сердячись: відчув якийсь опір у синові.— Ти що на моєму місці зробив би?

— Що зробив би? — перепитав, явно вагаючись, син,

— Еге ж. Написав би отак на свого директора?

— У нас, тату, не директор, а ректор.

— Ну, на ректора! Не один дідько!

Син здвигнув плечима. Потім відповів:

— У нас, тату, якщо й пишуть, то анонімки! — і розсміявся власному дотепові.

Отак, анонімки! Як таргани з щілин...

Так і не добившись відповіді од сина, Василь Гнатович остаточно вирішив відправити листа вже після власної смерті. Тільки тепер не одного: напише ще, йому є про що писати. І про Полотуху, й про головного інженера, і про сусіда свого товстопикого, про святого та божого, і про Бузде. Про всіх є що писати, в усіх рильце в пушку. От хоча б про котеджі, що їх будували буцім для передових робітників. Так і в міністерстві кошти вибивали. За-гурко ж ті листи й підписував, як голова фабзавкому,— для передовиків, для стахановців, а хоч один стахано-вєць оселився в котеджі? Планувався кожен котедж на дві квартири — Полотуха й головний інженер уже після здачі, після того, як акт підписали, захопили по цілому. Об'єднали по шість кімнат, переплановували, перебудовували: два місяці муляри й столяри з котеджів тих не вилазили,— хоч копійку заплатили обоє? Заплатили, тільки за рахунок заводу...

А що було з меблями? З угорськими гарнітурами, югославськими стінками?

Василь Гнатович наче зараз бачить Бузде. В бухгалтерії, поруч з касою. В день, коли видавали зарплату. Примостився за невеликим столиком і па тому столі, окрім аркуша наперу, нічого немає. Розраховано тонко: хто зайде, одразу ж той аркуш помітить. Від каси відійдеш, гроші ще в руці несучи, а тут — аркуш. Із списком усіх, хто на заводі працює. І вгорі: "На новосілля". І Бузде сидить поруч, очима блакитними світить. "Фіз-культ-приветік! Є детішкам на молочішко?" Знайде прізвище в списку, занотує, хто скільки дав, і гроші: трояки, п'ятірки, десятки — у шухляду. Вкине й долоню об долоню потре: дивіться, мовляв, не прилипло нічого.

Василь Гнатович теж дав. Тридцятку, як і головний інженер. Спробував би тільки но дати!

Полотуха, звісно ж, по знав нічого й не відав. Чому й усі меблі обійшлися йому вдвічі дешевше...

А червоний "Москвич"? Списаний, наче попав у аварію. За безцінь Полотухою і куплений. А там тієї аварії: пом'яте крило та фара передня розбита. Крило замінили, нову фару поставили, і "Москвич" — паче щойно з конвейєра...

А він чому й досі мовчав? Боявся, то й мовчав. Боявся!..

Вирізвав, склеїв конверт, вклав туди ще й супровідну записку: так, мовляв, і так, надсилаю з того світу, з могили, прошу надрукувати. Надписав на конверті адресу, папірець приколов: "Послати після моєї смерті". Уже й заклеїти зібрався, та подумав про сина: дуже ж бо хотілося прочитати йому другого листа. Дружині не хотів — знову плакатиме.

І коли діждався приїзду Сашкового й прочитав, син довго мовчав, а тоді запитав:

— То посилатимеш?

— Пошлю. Тільки не я. Як помру, мати й одішле. Хай спробують дістати з могили!

— Навіть смерть його тепер не лякала.

Син задумано хмурився.

— А мати? — спитав по паузі.

— Що — мати? Мати візьме й пошле...

— Я не про те, — сказав з досадою син. — Матері як потім жити з ними?

— Житиме, як досі жила! — спалахнув Василь Гнатович. — Нічого вони їй не зроблять!

— Думаєш? — перепитав із сумнівом син. — Ну, дивись, тобі, звісно, видніше... Тільки здається мені...

Що Сашкові здавалося — сказати не встиг: ввійшла Валя, невістка...

Але й цього було досить Загуркові. "Всі проти мене! Всі!" — думав у відчаї. І вже не знав, що робити з листами: сумнів, породжений розмовою з сином, усе більше розростався в ньому. Відчував себе так, наче задумав супроти дружини щось нехороше, щось підло і, змучений сумнівами, до божевілля майже доведений, вирішив спалити листи. Спалити, попіл розвіяти, щоб не лишилося й сліду! Нехай його одного проклинає Валькова дружина: всі образи, всю гіркоту понесе в могилу.

Діждавшись, коли дружина пішла на ринок, розтопив у плиті. Засипав поверх дров антрациту, наче залізо збирався розтоплювати, а не палити папір, дочекався, коли вугілля взялося жаром. Одчинив дверцята чавунні, підсунув низенький ослінчик. Тремтів од нервового збудження: швидше, швидше, щоб не роздумати! Висмикнув перший аркуш з конверта. Кинув на біле од жару вугілля — аркуш почорнів, спалахнув, згорнувся одразу ж, корчився в муках. "Та що я роблю! Що роблю?!" — заволато в Загуркові. Шарпонувався, простяг до аркуша руку, й ослінчик поїхав з-під нього. Його кинуло вперед, рука

ІЗ

по лікоть зарилася в біле вугілля. Закричав од несамовитого болю і знепритомнів.

Ліна, повернувшись з базару, застала Василя Гнатовича уже мертвого.

Ховали Загурка всім заводом. Були й директор, і головний інженер, і головбух, і Бузде. Прийшли всі, хто знав Василя Гнатовича (а його знав увесь виселок), тож похоронна процесія розтяглася на півкілометра. День був гожий, ясний, мов на замовлення, Василь Гнатович плив у труні поверх людських голів, обласканий сонцем, омитий печальною музикою, і якась мука немов ще жила на застиглому в смерті обличчі. Чи то йому, мертвому, все ще боліла обвуглена по лікоть рука, чи ще якесь страждання глибоке і в труні не давало спокою, тільки в усіх аж серце стискалося дивитись на нього.

І було все, як і годилося бути: і вінки, і сльози, й прощальні промови. Траурний мітинг відкрив Полотуха, падав слово головному бухгалтерові, і голос у того зривався пе раз, а коли сказав: "Прощай, дорогий наш товаришу, ми ніколи тебе не забудемо!" — то й зовсім розплакався; а потім взяв слово Бузде, і цей говорив, як по писаному, а мого завжди бадьоренький підшкірний жирок струмував ясною печаллю. Він і над Вальком виступав, кажуть, так, що плакали всі. Тож виступ його й зараз найбільше сподобався, як і тост, проголошений уже на поминках ("Не нада плакати! Не нада!"), тільки Сашко, як він звівся, ще більше насупився, а вдова дивилась на нього якомсь аж налякано. Пили за покійника, за світлу пам'ять його, згадували про нього тільки хороше та добре, а під кінець Полотуха сказав, що Василеві Гнатовичу завод поставить пам'ятник. З найкращого граніту, сказав. З погруддям із бронзи, сказав. 1 золотими літерами — слова вдячності од колективу заводу.

Вдова знову розплакалась, тепер уже зворушено й вдячно. "Не нада плакати! Не нада!" — сказав знову Бузде, і Ліна Захарівна покірно затихла.

Минув тиждень, життя, що було сколихнулося, знову потекло спокійно й розмірено. Ліна Захарівна вперше після похорону заходила в квартиру. Наткнулася на великий конверт, що лежав, кимось па шафу покладений, довго тримала в руках, не наважуючись заглянути досередини.

Врешті зважилась, вийняла списані аркуші, сіла до столу. Очі її одразу ж налилися сльозами, губи затремтіли, але вона стрималась — не заплакала. Натомість стала читати написане.

Прочитавши, довго і важко мовчала. Зітхнула, склала назад, сховала у шафу.

І весь час пам'ятала про той конверт. І вдень, і вночі пам'ятала, навіть вві сні. Чомусь здавалося, що хтось обов'язково конверт той викраде, і тоді всі дізнаються, про що написав її чоловік. Не за себе боялася Ліна Захарівна: їй було зараз байдуже, що станеться з нею, а за чоловіка, за те, що тоді над його могилкою так і не поставлять обіцяного пам'ятника.

А вона уже й не уявляла дорогої для себе могили без пам'ятника.

І, розтерзана, змучена, після довгих вагань, сліз і зітхань — вирішила спалити листи.

Адже він сам хотів це зробити!

Розпалила в плиті, один по одному стала кидати густо списані аркуші.

Кидала й плакала. Плакала й кидала.

• ТРИ НАРЕЧЕНІ

о — "Так женити їх, негідників!.. Майоре!

о Отут і починається найгнітючіший спогад Панаса Юхи

• молоко-

о Росла іринка на диво слухняною та працювитою. Вже

о Варя Юхимівна намагалась менше в тій хаті й бува

о — Гм, подумати... Добре вам говорити — подумати!..

о Тож коли б тільки сп'яніння, коли б лише похмілля,

• НЕЧИСТА

• ПАМЯТЬ

• лиш ти

ТРИ НАРЕЧЕНІ

дт нашою

ТАТА^

Валі, невістці, спершу здалося, що наш тато здурів. Вийшов з дому людина людиною: вдягнений, узутий, а повернувся голий-голісінький. Валя, коли тато став, як мана, на порозі, верескнула й упустила додолу ножа. Та й де ж не впустити, коли на татові тільки й одягу, що мокрі труси та ще якийсь плащ чудернацький: чорний, геть подраний, мов з опудала знятий, один рукав по лікоть, другий зовсім одпапахайгай. Лі за татовим плечем картуз міліцейський гойдається.

Тато, па невістку навіть не глянувши, прошкутильгав через кухню в кімнату. А за ним уже міліціонер, на п'яти йому наступаючи.

Валя її зовсім отерпла. Сиділа над картоплею, слухала голоси роздратовані, що лупали в кімнаті.

— Ви не мали права так їхати!

— А ти що хотів, щоб я пішки чесав?.. Я під німецькими бомбами на землю не злазив! — Тато всю війну провів за кермом: підвозив снаряди ("Возив смерть за плечима", — згадував тато). — А ти вчепився, мов кліщ!..

— Я на посту!

— Дурний той, хто тебе й поставив!..

Міліціонер згодом і вискочив: червоний як рак. Козирнув, вимівся з хати. А за ним уже тато.

— Давай, давай, дуже я твого штрафу боюся!..

Й аж оце мовби помітив невістку:

— їсти є що?

Тато, коли хвилювався або сердився, завжди хотів їсти. Тож і зараз: насипав повну миску борщу, чверть хлібини одкраяв. Кусав так сердито, паче підошву жував.

Доїв, одсунув геть миску, вийшов мовчки у двір. Згодом долинув брязкіт металу: тато заходився перекидати залізяччя. Валя ваго знала, що тато так ото заспокоюється. І хоч переляк у неї минув і ішчинала палити цікавість, хто ж ото тата вмудрився до трусів роздягти, надвір не вийшла: знала вже, що татові під гарячу руку краще не підлазити. Підняла ніж, знову заходилася чистити картоплю.

За роки, в сім'ї нашої прожиті, звикла до того, що з татом завжди трапляються всілякі оказії.

От не так давно, тижнів зо два, не більше, тато сам собі прищемив живота. Валя зранку повела сина в садочок, потім на ринок зайшла, в магазині за ковбасою постояла, а повернулася — тато біля листа витанцьовує. Лист важкенний, залізний, його б двом тримати, а третьому різати, тато ж заходився один. Навалився, натиснув щосили, ножиці й закусило: одним кінцем в залізо вп'ялися, а другим — у татів живіт. Ні сюди пі туди!

— Де тебе носить? — закричав тато щосили.

Валя кинула все, що тримала в руках, метнулась до тата.

— Мاستила давай!

Валя до каністри з мастилом. Ухопила й хлюпнула татові па живіт.

Тата всього аж затіпало:

— Куди ллєш? Зовсім повилазило?!

Лист змастивши, сяк-так розімкнули ножиці. Тато їх як пожбури́в, так потім і не знайшли, скільки не шукали. Зірвав з себе майку, геть мастилом залиту, закричав до невістки:

— Воду неси!

Валя лійку вхопила, велику, відрову, татом для квітів і зроблену, і ну поливати татове пузо...

І тут її затрусило: не од страху — від сміху. Валя такою ще змалку була: пальця покажеш — заллється. А це ж татове пузо: оголене, синє, все в патьоках рудих.

Тато, звісно, ще більш розлютився:

— Дурна!.. Дурепа дурна!..

Валя й зовсім розкисла: сміється, сльози з очей. Не бачить уже, куди ллє. Вихопив тато лійку з невістчиних рук, пожбури́в за ножицями. Лійку, щоправда, знайшли, довелося тільки шийку припаювати. В тата ж і досі синець — в ночви не вбгаєш...

Сміялися потім не раз, пригадуючи, як Валя синяк отой поливала:

— Бач, як зацвів!..

Згадавши все те, Валя знову затрусилась од сміху. А тато воював усе з залізом...

Про те, що з ним скоїлось, розповів за вечерею...

За столом зібралися всі: тато ніколи не стане вечеряти, коли когось не буде. Вранці: той — на роботу, той — до школи, та — в дитсадочок із сином молодшим,— кожен снідає, як доведеться, увечері ж — ні! Вся сім'я мусить бути за столом. І стіл — не той, що на кухні, а в кімнаті: парадний, скатертиною застелений, світлом яскравим залитий од люстри великої: тато її й змайстрував.

У нас щовечора наче свято маленьке. І тато, хоч що б там сталося протягом дня, завжди до столу веселий сідав.

От і цього разу: зиркнув на Валю, спитав усміхаючись:

— Дуже злякалась?.. Коли я ото на порозі...

Валя одразу ж вдавилася сміхом: згадала тата в трусах.

— І треба ж було мені на того дурня наскочити!.. Документи!.. А де я їх візьму, ті документи, як на мені ні штанів, пі піджака? — Тато явно чекав, нас інтригуючи, що ми його станем розпитувати.

По вечорі й дізналися.

Лле щоб усе було зрозуміло, спершу треба розповісти про катер.

Катер з'явився у нашому дворі два роки тому, весною. Бакелітовий красень з обтічними формами, народжений для того, щоб літати па хвилях. Гордо вкотив у наш двір на причепі та й зупинився під грушею. Груша саме цвіла, і катер став — очей не одвести. Тато і власник того бакелітового чуда, знайомий нам по "Волзі" професор (скільки разів тато "Волгу" ту рихтував, ми вже й з ліку збилися!), ходили довкруз, як біля нареченої. Тато навіть по витримав: взяв чисту ганчірку, заходився витирати борти й палубу.

До пізнього вечора їх не можна було відірвати од катера. Валя вже й па стіл подала, й картоплю потім на кухню односила — підігрівати, а вони все товклися в дворі. Аж поки погукав уже Максим.

— Тату, скільки можна?.. Вечеря ж холоне!

Максим любив поїсти і прямо-таки страждав, коли їжа стояла іґа столі поторкана.

Аж тоді зайшли до хати. Руки помили, сіли до столу. Професор видобув з портфеля пляшку української з перцем, палим у чарки.

— ІІ у, щоб не розсохся!

— Щоб па крилах літав!

У професора рука, що чарку тримала, біла та ніжна: здається легкою, як пух. Татова ж — мов із чавуну одли-та: коли тато роздягався до пояса, нам здавалося, що він у рукавицях. Мاستило й метал навіки в'їлися в шкіру, і хоч як він руки свої шмарував, як намілював, вони завжди лишалися од тіла темнішими. Ще й пальці ніби кувалдою розплющені. Тато ними гвіздки без обценьок висмикує.

Випили ото, закусили, що було на столі. Од другої тато відмовився: очі й без того блищали.

— Зробимо — всіх обганятиме!

Професор покинував радісно: він іще з татом серйозно справи не мав. Ми ж усі думали: кивай, кивай, скоро ти гіркими сльозами вмиєшся! Машина що: одрихтував пом'яте крило чи капот, а далі висе зась! Ніяких змій у конструкції. А тут для татових ідей поле яке: цілий катер у руках!

— Або воду риє, мов прас,— скаржився професор,— або носа задирає до неба, коли як слід газонеш. Жене хвилю таку, що й човни перекидає при березі! А на редан не хоче виходити.

— Бо корпус короткий,— пояснює тато.— Ті партачі про що тільки думали: розцяцькували, а корпус не розраховували як слід. Ось дивіться сюди...

Тато одсовує геть посуд, приносить аркуш паперу. Малює корпус катера, і нам здається, що олівець сам викреслює лінії: так легко і швидко все те в тата виходить...

Професор пішов, упевнений, що пайпізпіпі за два місяці виведе свій "Ураган" па простори Дніпра. Перед його очима, мабуть, стояла пезабуття картина: синій Дніпро і білий — стрілою — катер на ньому. Як побачив одного разу з Володимирської гірки, то вже й ходив, як наврочений. Поки, "Волгу" продавши, купив оце диво. Тато теж не мав сумніву, що за два місяці впорається: видовжити корпус на вісімдесят сантиметрів — не така вже й проблема. Ідеї витали поки що десь у повітрі й татової голови не чіпали.

Почалося пізніше, коли доточили корму.

— Боюся,— сказав тато професорові.

— Чого саме? — стривожився професор.

— Боюсь, як би доточена корма не одвалилася. Треба б днище підшити — і корму разом зв'яже.

— Думаєте, може одвалитися? — все ще вагався професор: він уже бачив себе за штурвалом на річці.

— Неодмінно одвалиться! — Тато вже горів новою ідеєю,— Де основне навантаження буде? На кормі?.. Тут тільки зв'язувати...

Вирішили підшити днище металом. Тато дістав нержа-війку — величезні міліметрові листи, став підганяти під днище. Знову у дворі нашому брязкіт і стукіт, виск електродрелі — з шостої вечора аж до пізньої ночі. Це якщо в будні. А в свята й вихідні— з раннього ранку. Ми вже, бувало, й поснемо, а тато з професором все ще ворожать біля катера. Аж похрипнуть от втоми.

Зате днище підшили — на диво.

— На ніж налетить — не пропоре! — сказав гордо тато.

Днище блищало, мов дзеркало. Але татові й цього було мало: покрив авіагрунтом, а потім якимось особливим лаком, що захищав од корозії. Діждалися неділі, повезли урочисто катер па воду.

А увечері катер знову в'їхав у двір. Тато буркнув сердито, що з реданом нічого не вийшло; на професора ж і дивитися жалко було: його аж згорбило.

Сиділи за столом, знову креслили й раялись. Тато переконував, що в усьому причина — двигун: заслабкий, то й не тягне. Досить мотор сильніший поставити, і катер у повітрі літатиме!

— А гвинт? — ледь по плакав професор.— Це ж і гвинт новий підбирати...

— Підберемо! — Коли виникала ідея, для тата не існувало ніяких перешкод.— Дивіться сюди: мотор ми розмістимо тут, а редуктор ось тут. Бачите, скільки в нас місця вивільниться. Можна буде прилаштувати два баки з паливом замість одного. І кабіну зробити на сорок сантиметрів довшою. Поставити дві шафочки: одна для посуду, друга для газової плитки — і дачі не треба!.. А на носі виріжемо люк, щоб із кабіни не лазити... Ось тут...— Руки в тата вже аж чесалися — переробити катер на своєму.

— Треба з дружиною порадитись,— все ще боронився професор.

— А що з нею радитись? — навідав гаряче тато.— Жінці — аби зручно. Потім вам же й дякуватиме.

Не знаємо, як дякувала дружина професорові, коли виявилось, що катер того літа так і не вдасться спустити на воду. На Валині обережні запитання професор похмуро відповідав:

— Махнула рукою.

Одвезли катер вже цього року, на початку літа. З новим двигуном і кабіною, геть переробленою. Два місяці, вже на Дніпрі, підбирали гвинт: од постійного перебування у воді професора схопив радикуліт, татові ж перекошило геть шию.

— Вас у тому човні й поховають! — дорікав Максим татові.— Гляньте, як шию рознесло!

— Не поховають,— хрипів у відповідь тато: од води, од Дніпра очі в нього аж побіліли, наче вимокли.— Ось тільки гвинт підберемо.

Підібрали нарешті й гвинта. Того дня, коли катер вийшов на редан, тато, під ворота під'їхавши, так засигналив, що ми всі повискакували. Одчинили ворота, і тато переможно сигналячи, у двір так і в'їхав.

А вчора проводжав професора з дружиною у перший рейс по Дніпру: у відпустку на місяць. Вже перед тим, як мали відчалити, татові раптом здалося, що не закріплена шпонка. Тут же в кабіні роздягнувся до трусів, пірнув під корму.

Шпонка була на місці.

— Все! Можна рушати! — гукнув, стоячи по пояс у воді, тато.

Професор завів мотор, тато одіпхнув катер од берега. Дивився на катер, що, ревновши мотором, одразу ж вийшов на редан, дивився на стрімкий отой лет, і його жаль огорнув, що вся робота лишилася позаду.

Виліз потім на берег, як був у трусах, пошкунтильгав до машини. І вже тут згадав, що весь його одяг, і взуття, і документи попливли за водою...

Добре ж, що хоч ключі полишив у машині!..

— Йу, а далі що? — нетерпеливились ми.

Що ж далі... Сторона дали плащ подертий, і тато, як був у трусах, поїхав додому. До першого міліціонера. Який, вгледівши тата, засвистів так, мов земля під ним стала завалюватись...

— Як же ти тепер їздитимеш? •— запитав Максим: професор невідомо де й зупиниться на місячний відпочинок.

— Яюсь обійдуся... Не великий пан: пішки походжу на роботу. Бач, мозоля якого на машині нажив! — показав свій живіт тато.— А так хоч на якийсь кілограм схудну.

Тато все бадьорився, ми ж мимоволі дивилися на його ногу, поранену вже в кінці війни. Осколок (он він на буфеті й лежить, тато його приніс із шпиталю як єдиний воєнний трофей)... осколок од бомби вцілив у ногу, в коліно. Добре, що дверці кабінки були зачинені: осколок, дверцята прошивши, не мав уже тієї сили. А так ногу начисто зрізав би. Та й того вистачило: тато майже рік провалявся в шпиталі і вийшов по війні, шкутильгаючи.

То як тепер тією ногою до електрички? А потім з вокзалу до автобази? Ми що, не чули, як тато на перемену погоди ночами не спить? Не знає, куди ногу й покласти? Недарма ж називає її барометром:

"Щось мій барометр на дощ показує".

Не помилявся ніколи.

— А ти про гіпертонію забув? — навідав на тата Максим.— Наб'єш тиск — знову в госпіталь ляжеш!

Про шпиталь краще б і не нагадував: тато одразу ж розсердився. Тато паш паче сірник: як тільки що, так одразу ж і спалахне, .і півоберту заводиться. А тут йому про шпиталі, нагадали!

Тато позаминутого року лежав у шпиталі для інвалідів ні її її її. Поклали його туди майже силоміць. Коли тиск йому стало настукувати двісті сорок на сто двадцять. Спершу, ішли лікар застерігав, що можна отак і померти, тато її вухом не вів: "Помру, її біс із ним! Менше дармоїдів буде на світі!" Та як лікар сказав, що може розбити параліч, тато злякався. Уявив себе непорушним у постелі.

■— Кладіть, тільки ненадовго,— Тата на базі якась негайна робота чекала; якийсь пристрій до верстата хитромудрий.

Поклали па місяць. А пробув усього чотирнадцять днів: так і по підлікувавшись ніс слід, утік із шпиталю.

— Хіба там нормальна людина витримає! — сказав, повернувшись додому.

Потім уже ми дізналися, що причиною всьому був холодильник. Великий, майже до стелі, німецький. Що в коридорі біля татової палати й стояв. Валя, коли передачу татові носила та холодильник отой вперше побачила, то подумала: "Отакий би нам! На все літо можна було б класти продукти..."

Ну, холодильник такий нам ні до чого, він і в хату нашу не вліз би, а для шпиталю якраз: хворим продукти свої зберігати. Передачі ж несуть, паче там голодуха: і ковбаси, і яйця, й молочні продукти, і печене, й варене.

Уявляєте, що там було б, якби кожен тримав те все у палаті, в тумбочці? Тож і завели холодильники: по одному на коридор.

— Холодильник бачив? — спитав тато Максима, коли той вперше прийшов його провідати.

— Німецький?

— А який же іще!

— Гарна машина.

— Гарна то гарна, тільки до пуття не доведена. Куди ті німці й дивилися!

— А що?

— А ти хіба не чуєш?

Прислухавсь Максим, не чути нічого. Та ось повітря здригнулося, загуло, мовби десь появився літак.

— Гуде,— сказав Максим.

— Отож-то й воно, що гуде! Як компресор увімкнеться, то він аж підскакує.

— Може, так і треба?

— Розкажи кому іншому! — розсердився тато.— Учили тебе! — Тато мав на увазі сипів диплом.— Мотор як слід не закріплений. Там мають амортизатори бути, десь і зірвалося... А ти — так треба!

Максим пішов, тато ж лишився' у шпиталі. І все прислухався до холодильника. І вночі прислухався, і вдень. Іншим хворим байдуже: гуде? То й хай собі гуде на здоров'я! Тато ж про холодильник не забував ні на мить.

Знайшов завгоспа, довго його умовляв, щоб дозволив досередини заглянути. Врешті умовивши, ледве дочекався невістки:

— Принеси мої інструменти. Оті, що в коробці.

В тата спеціальна валіза — для інструментів. Ключик до ключика, молоток до молотка, зубильця, обценьки, викрутки, свердла — все з сталі найліпшої, все похромована-не, все так і сяє, в спеціальних притулившись гніздечках. Не валізка — ціла слюсарня.

Валя, здивована, звісно, спитала, нащо татові ті інструменти.

— Ногу ремонтувати! — тато розгнівано: страх не любив цікавості зайвої! Просять принести — значить, потрібно.— Гляди ж, не забудь!

І коли валізу принесли, він ніяк не міг діждатися, щоб ми додому пішли.

— Ідіть уже, йдіть, а то лікарі сердяться!

Й одразу ж заходився коло холодильника.

Зняв задню стінку, відкрив усі нутроші. Так і є: ось він, мотор, на трьох пружинах висить, а четверта з гвинта зовсім зірвалася. Гвинт наче бритвою зрізало. Викрутив тато те, що лишилося, глянув, а там спеціальна нарізка: сякий-такий гвинт ще й не підійде. Треба заміряти та передати, щоб хлопці на базі такий самий нарізали. От завтра хтось прийде, він і передасть.

Поки що вирішив розібрати й почистити мотор. Та заодно вже глянути, чи не полетіли підшипники: трусило ж не один місяць, мабуть.

Заходився тато: незчувсь, як і звечоріло. І вперше спокійно заснув.

А вранці — скандал: хто розорив холодильник? Хворий один, інвалід, як і тато, щоранку молоко натщесерце пив. Одчинив холодильник, а там усе потекло. Інший, дізнавшись, що тато холодильник ремонтував, і змовчав би, а цей зчинив репет такий, ніби не на холодильник — па життя його замахнулися. Півпляшки ж молока скисло — пропало!

— Та я тобі десяти, пляшок куплю,— сказав йому тато.— Тільки замовчи, ради бога!
Той ще більше у кріп:: молоко йому зараз давай! От бувають же, люди: хоч місто при ньому спали, і не зблим-по, а за сірник' власний — повіситься!

— Та одчепись ти із своїм молоком! ■— врешті не витримав тато.

— А я що тепер з ним робитиму? Що?

Тут тато йому спересердя й сказав, що робити. Що собі змазати.

Той і зовсім запінився.

— Я до головного піду!

— Іди хоч і до чорта! — відповів йому тато.

Той так головному й передав: "Не тільки розорив холодильник, а ще й вас чортом назвав!" А кому ж таке чути приємно?

Головний лікар зпайшов тата біля того ж холодильника:

— Хто дозволив?.. Що за неподобство!..

Тато спершу спробував спокійно все пояснити: так, мовляв, і так, холодильник був зіпсований трохи, а він його взявся направляти...

— Дивися сюди.— Тато, коли хвилювався, до всіх звертався па "ти".— Бачиш, гвинта ось як зрізало...

— Яз вамп свиней не пас! — почервонів головний.

— Воно й видно! — відповів йому тато.

Слово по слову — тато й зовсім завівся: сказав головному у вічі, якої він думки про нього й про порядки в шпиталі. І, не діждавшись ранку, зібрав свої речі та додому й пришкутильгав.

— Надікувався ось поки!

І хоч як його вмовляли, до шпиталю не повернувся. Другого ж дня подався на базу: пристрій отой доробляти.

Холодильника ж теж не забув: одремонтував холодильник. По-перше, не хотів завгоспа підводити: головний його з'їв би, а по-друге, холодильник йому і вдома спокійно спати не давав: оті розорені нутроці. Толе тато зібрався в першу неділю, щоб не зіткнутися з головним, та мотор і поставив на місце.

Щонеділі, як тільки розтануть сніги та потеплішає, ми усією сім'єю вирушаємо до нашої мами.

Тато щоразу підхоплюється, ледь починає світати. І коли ми нарешті теж просинаємось (тато найчастіше всіх нас і будить), на столі вже парує сніданок, а тато, вмитий, поголений, у святкове зодягнений, каже нам збиратися хутчіш та нічого не забути з собою. До столу не сідає: снідати будемо в мами, а це так — закуска легенька перед тим, як їхати.

— То я вас надворі чекаю,— каже нам тато. І виходить до машини.

Машина, теж вимита, тьмяніє ще вологими боками. Тато обходить її, чи піде не лишилося бруду, заглядає навіть у кабінку. Але там чисто. Задоволений, тато сідає за кермо.

Машину тато купив у п'ятдесят п'ятому році у відстав-ника Тапочки, коли той

надумався цю продати, а натомість придбати нову. "Мерседес-бенц", випуску тридцять четвертого року, який накатав за своє довге життя не одну сотню тисяч кілометрів, перейшов до татових рук в такому жалюгідному стані, що здавалося, піщо вже йому не допоможе. Хіба що в металобрухт. Але нашому татові, чим безнадійніший механізм, тим цікавіше з ним поводитися, і коли сусіда, який теж працював на автобазі, тільки шофером — не слюсдрем... коли сусіда сказав, що краще вже в труні їздити, ніж в оцій колимазі, тато спокійно йому відповів:

— Поживемо — побачимо.

Розібрав до останнього гвинтика, перечистив, що згнило — викинув, що зносилося — замінив, приладнав новий, уже з "Победи", мотор, пофарбував, покрит хромом декоративні деталі,— "мерседес" і новий таким, мабуть, не був. Недарма ж приїжджали до нас із кіностудії: позичати машину для фільму про закордон. Хотіли навіть купити, пропонували замість неї нову, але тато відмовився... Тільки після того, як на нашому "бепці" покатались артисти, не раз жартував:

— Сам НІтірліц за рулем цим сидів!

І нам здавалося, що тато жартувати — жартує, але вірить: так воно й було...

Тож тато сидить за кермом, а ми швиденько збираємось, пильнуючи, щоб нічого не забути. Потім виходимо в двір: Валя, Максим, онуки — Сашко, Віктор, Василь. Віктор зовсім ще маленький, два роки й три місяці. Сашко ж уже в шостому класі, а Василь — у четвертому. Ніколи не повіриш, що одному тільки тринадцять, а другому одинадцять, вчені люди кажуть, що акселерація, тато ж перекопаним, що це просто од жиру. Спробували б на голодному наїку посидіти, як у роки війни, була б вам акселерація!

— Всі сіли? — — питає щоразу тато.

— Всі.

Тато заводить двигун і урочисто виїжджає з подвір'я.

їдемо через соине іще містечко. Мотор тихо погуркує, наче боїться розбуркати людей, що, скориставшись неділею, ніжаться в постелях. Мимо пропливають паркани, дерева, будинки, і коли ясно в небі та вже з'явилося сонце, то все довкола в чистому світлі так і полощеться. Тато звертає в одну вулицю, в другу, забираючись все вище й вище, поки й кінчаються останні будинки.

Мама паша лежить по па старому кладовищі, де вже й не ховають нікого, так там стало тісно, а на новому, або Партизанському, як його в нас називають. Хто його так назвав, невідомо, але всі знають, чому: десь наприкінці війни хтось перший одвіз свого покійника (може, й візком, бо з транспортом тоді було сутужно), не на кладовище одвіз, а на узвишшя, ближче од дому, та й поховав під лісом сосновим, а за ним потяглись узко інші. Часи були важкі, владі місцевій було не до того, хто де ховає померлих, а коли кинулися, то вже було пізно: но викопувати ж покійників, та й хто те дозволить! Махнули рукою і вже офіційно дозволили ховати на новому місці. Тим паче що й місце було — не зрівняти із старим: на узвишші, не в ямі. Широко, просторо, видно мало не до самого Києва, глянеш — душа не нарадується, хороше і мертвим, і живим. Особливо весною, на гробки, коли зійдуться мало не з усього містечка і біля могилки біля кожної

збираються сім'ями: пом'янути покійника, пообідати разом, погомоніти, порадитись про справи сімейні, а разом і могилки прибрати — посадити квіти принесені, прорвати траву, діткнутися долонями, великими й маленькими, до рідного горбика. Вертаються люди потім додому якісь очищені, добрим світлом налиті: ні лайки, ні злих думок. Тому й (вірять — не вірять) на гробки йдуть майже всі.

Ми ж приїжджаємо сюди майже щонеділі. З самого ранку.

Тато зупиняє машину біля широких воріт, по цей бік кладовища. Міг би проїхати й далі, ніхто не зупинив би: інвалід Вітчизняної, але тато якось сказав, що це все одно, що в хату заїхати. Тож він виходить з машини й чекає, поки ми висадимо дітей, дістанемо кошики з їжею й посудом.

— Нічого не забули?

— Мовби нічого.

— А воду?

— Ось вода, в Сашка.

— Тоді пішли.

Тато йде, прикульгуючи, попереду, а ми вже за ним.

Мовчки, навіть діти притихли, піднімаємось прямою алеєю — все вище й вище, мимо сонних могил, пам'ятників, дерев, огорож, і чим далі йдемо, тим молодші, тим тонші дерева й новіші пам'ятники та огорожки. Та ось і місце найвище, і вузенька алейка ліворуч, і вже видно могилку нашої мамі.

Спершу пам'ятник, а тоді вже — могилку.

Тато мимоволі прискорює кроки, мов поспіша на побачення, наче вже запізнився, а обличчя його стає таке винувате, що нам його але жалко. Але ми нічого не кажемо татові, ми навіть отстаємо потроху, щоб не бути в першу хвилину між мамою й татом. І коли врешті підходимо, тато вже стоїть поруч із пам'ятником.

Коло пам'ятника нашої мамі хто йде — обов'язково зупиниться. Тато його робив більше року: не раз ходив на старе кладовище, приглядався, як люди робили, був навіть кілька разів у Києві, на Байковому, змальовував ті, що впали в око, допізна сидів над ескізами, та все йому щось не давалося. Радився з нами, який би ми хотіли поставити, і одного разу аж розсердився на Валю, коли та сказала, що їй дуже подобається на могилі Загурка: масивний постамент, позолочене погруддя покійника, а на чорному написано золотом: "Голові завкому В. Г. Загур-ку від керівництва цегельної фабрики № 3". Коли сонячно, то погруддя не сяє — горить.

— Самовар! — кричав тато до Валі.— Самовар позолочений! Я тому скульпторові й руки пообривав би!

Валя, ображена, вже нічого більше татові й не раяла. Тато ж мучився, мучився, дер папір, дер, аж одного разу покликав нас усіх до кімнати:

— А ходіть-но сюди: я, здається, знайшов те, що треба.

На стіні висів аркуш паперу, і на папері тому — ескіз.

І ми, глянувши, відчували одразу, що тільки таким, а не іншим має бути пам'ятник нашої мамі.

— Ну, як? — Обличчя в тата було таке, наче од нашого вироку залежало: жити йому чи не жити.— Чого мовчите?

— Ох, тату!--першою озвалася Валя.—Ох, як же гарно!

— Отож... А ти — — самовар...— Тато ладен був цілувати зараз повістку, та її пас усіх підряд.—■ Дістати б тільки хорошу брилу габро...

Що таке габро, ми вже знали. Сірий камінь, а коли заполі ру в а ти — чорний. І на тому полірованому фоні вирубується обличчя покійника: сірим по чорному. Наче туга живих по померлому.

Тато вирубав не обличчя, а руки нашої мами. Дві руки, що в'яжуть мереживо. Ось вони завмерли на мить, наші кроки зачувши, а мереживо опустилось донизу. І крізь його павутиння тонке проглядають врзані, мов по живому рани, слова:

"Дружині

Мамі

Бабусі".

А вже збоку — прізвище, ім'я й по батькові нашої мами, коли народилась, коли померла.

Наша мама в'язала до останнього дня. Звідси й мереживо.

По обидва боки од пам'ятника, в мами у головах, посаджено черешню й вишню. Щоб прилітали птахи, як вродить. Мама дуже птахів любила. Коли захворіла та не могла вже ходити, попросила, щоб переставили ліжко до вікна, тато вирізав кватирку внизу, щоб мама змогла відчиняти, а по той бік, знадвору, прилаштував поличку: насипати крихти та насіння. І з ранку до вечора, аж поки мама й померла, там птаство товклося. Особливо взимку. Мама в'яже, було, в'яже,' та й замилюється птахами. І такий усміх мрійливий, лагідний спливе на обличчя її, що воно засяє.

— Сашо...— кликала нашого тата.— Сашо!.. Та подивися ж на них!

Птахи гостювали біля вікна майже шість років...

Шість років тато доглядав за мамою. Всі лікарі, всі діди й бабки, які могли щось зараяти, знали нашого тата. І куди тільки він маму не возив: і в Карпати, і в Дніпропетровськ, і в Крим, і на Кавказ. Мама під кінець уже й боронитися стала: годі кататися, псе одно не допоможе, то наш тато, було, аж розсердиться:

— Тобі, мабуть, хворіти подобається? Збирайся й не думай! Цього разу обов'язково допоможе!

І мама, лагідненько зітхнувши ("Ну, що маю робити з таким чоловіком!"), починала збиратися. Кликala насамперед Вaлю — розчісувати косу.

Коса в мами була на все наше містечко. Руса, до п'ят. Мама, коли ще не хворіла, було, як розпустить волосся, то й стану не видно. Як захворіла, хотіла обрізати. Але тато не дав:

— Хіба що разом з головою дурною!

Мама нам по секрету казала, що тато, коли одружились, любив косою бавитись.

— Як маленький! — сміялася мама щасливо. І обличчя

її молодшало.

Уклавши косу, обмившись та переодягтись у чисте, мама кликала нашого тата:

— Сашо, я вже готова!

Тато заходив, обережно брав маму па руки. Виносив сам, нікому не довіряючи, а ми вже притримували дверцята машини, розпушували подушки, щоб мамі було м'якше лежати. Бо на її руки-ноги покручені страшно було й глянути. Особливо на ноги. Худющі, аж сині, одні кістки та шкіра.

— Зовсім усохли! — скаржилась мама.— А колись же ще й танцювала.

— Нічого, ще потанцюємо! — казав їй тато.

Тато до останнього дня надіявся, що мама видужає, буде ходити. Й возив по яких тільки були лікарях. З кожним роком усе ближче та ближче: мама не могла вже витримати далеку дорогу...

Ми порядкуємо гуртом біля могилки, а Валя дістає тим часом сніданок. Застилає білою скатертиною столик, укопаний тут же, виставляє тарілки й чашки, викладає їжу.

— Сідайте вже, а то прохолоне!

Миємо руки, сідаємо до столу. І всім нам здається, що й мама із нами сідає.

— Оце,— каже тато,— зробимо огорожу не залізну — чавунну. Я в ливарні домовився: там хлопці такі — що хоч віділлють. Пустити навколо мереживом — я на Байковім бачив,— очей не відірвеш.

— А фарбу яку? — цікавиться Валя.

— Тільки чорну.

— А не буде хмуро? — це вже Максим.

— Не буде. Це ж навколо могили, а не бильця од ліжка! Бомбошок навішають, ще й позолотять!

Тато завжди сердиться, коли з несмаком стикається. Сприймає, як особисту образу.

Поснідавши, попрощавшись із мамою, рушаємо додому. І тато всю дорогу назад мовчазний та задуманий. На себе не схожий.

Будинок паш, як і в усіх довкола сусідів, стоїть дверима до вулиці. Коли його будували (мама з татом, після війни одружившись, власного притулку не мали, а на квартиру надій не було. Тож і вирішили самотужки будуватися: татові, як інвалідові, п'ятнадцять соток нарізали, і вони почали з саду. В перший же рік посадили яблуні, груші, вишні, черешні та сливи, а вже на другий заходилися коло будинку: на одну кімнату й кухню, бо цегли більше не дістали)... Тож коли думали, як ставити будинок, тато хотів, щоб дверима в сад. Вранці встанеш, двері одчиниш, а в очі тобі — деревця, молоденькою зе-лопшо вкриті! Весь день будеш згадувати. Мама ж уперлася: тільки дверима до вулиці! Де ж це видано, щоб будинок стояв потилицею до воріт та до хвіртки? Люди ж сміятимуться!

Сперечалися, сперечалися, тато зрештою й здався:

— Хай твій чорт буде старший!

І поставили дверима до вулиці.

Потім, як ми уже народилися та стало тісно, прибудували що, дві. кімнати. Самі, майстрів не наймали. Тато й муляр, і столяр, і сантехнік, і маляр, а мама в нього вже за

підсобного: підноси та подай. Вдень — на роботі, а вечорами, у вихідні та на свята — коло будинку. Скінчили будинок, за погріб взялися, а там сарай, щоб було куди татові залізяччя ховати, а там і гараж із ямою, коли розжились на машину, а там захотілося поставити паркан, як у людей, а тут уже в будинку став дах протікати: шукай бляхи та заходжуйся по-новому,— мама якось сказала, що на старість тільки й виспалась. А то: не встигнеш і очі заплющити, а вже й уставати пора.

— Та хіба ж наш тато дасть кому поспати? — Мама мала на увазі оті татові "ідеї", що не давали спокою, примушували все переробляти по-своєму. Навіть погріб, і той не як у людей. Не погріб — кімната. Вентилятори, щоб цвіль не заводилася, плафони під стелею, стіни кахлями викладені. Просторо, світло, хоч газету читай.

— У вас не погріб — метро! — сміялись сусіди. Це вже коли в Києві метро збудували.

І в сараї, і в гаражі скільки того залізяччя, а тато знає завжди, де що лежить. І не доведи й помилуй, коли хтось щось візьме, а на місце не покладе! Нас ще змалку до порядку привчив. А народились онуки — їх заходився учити:

— Сашунько, де відерце полишив? Ану, прибери та на місце постав!

Сашунька тоді ще ледве на ноги зіп'явся, мовчки йде прибирати відерце: знає вже, що дідусь не заспокоїться, поки відерце не буде на місце поставлене.

— А пісок навіщо до хати несеш? Натрусиш — тобі й прибирати доведеться.

Вертається, витрушує з відерця пісок, ще й під краном споліскує. —

— Отепф молодець! Отак завжди й роби: де взяв, туди й пш/йади.

Ще й пб голівці погладить.

Рука татова важка, напрацьована, а до дитячої голови доторкнеться — легша пір'їни. На все життя у нас спогад з дитинства: татова рука на голові!..

Одчійяємо ворота, в'їжджаємо в двір. Тато ставить свого "мерседеса" тут же, перед будинком: гараж хоч і є, але нашому трудязі там місця немає. Завжди чиясь машина в приймах. Ту підрихтуй, ту підфарбуй, а в тій щось у коробці передач або в двигуні, а той проситься перезимувати: машину купив, а гараж побудувати не встиг. То як отаку красуню новеньку під дощами-снігами зберігати? Тато й не витрима — пустить. І ночує тоді наш "мерседес-бенц" цілу зиму в дворі, проти неба. І тато, зчищаючи сніг, нахваляється ще один гараж поставити — вже для нашої машини.

— Ти і в той гараж гостя знайдеш! — каже Максим.

Тато сердиться, але другий гараж так і не почав будувати: відчував, мабуть, що справа ця все одно безнадійна.

— От залізо! — хвалить тато машину.— Інша давно зогнила б, а цій усі моря по коліна! Танк — не машина!

Що танк, то танк — тут ми всі згодні з татом. Універсал, на всі випадки життя. Треба — пасажирська, треба — вантажша. Задні сидіння виймаються, і що хоч накладай. Півтонни, не менше. Скрипить, рипить, а везе.

Може, тому тато й не згоджується нову купувати. Хоч Валя й Максим йому прогризли вже голову. Молоді ж, то й хочеться сучасну машину.

— Мені й ця непогана,— борониться тато.

Тато завжди отакий: як звикне до чого — силоміць не одірвеш. Он шапка: стара, засмальцьована, мов у старця позичена, Валя терпіла, терпіла та й не витримала — купила нову.

— Оце вам тату, па іменини од мене подарунок! А ту дайте, я викину к бісу, щоб і по смерділа в хаті!

Тато подарунок узяв, але й шапки старої не оддав:

— Та буде па будні, а ця вже на свято.

Так пової її не надягав. Аж поки Максим, підмовлений Валею, украв оту дранку та й викинув на смітник.

Попошукав же її тато! Пополаявся!

Або диван, що в прохідній кімнаті стоїть, біля сінешніх дверей. Півсотні років диванові тому, не менше. Височезна спинка дубова, потемніла од часу, вгорі люстеречко вмонтовано, все суціль подряпане, два валики, дерматином чорним оббиті,— доісторична потвора поруч із повепькпм сервантом, елегантним, блискучим, модерним. Валя на диван той як гляне, аж стогне: давно викинула б, аби не тато. Звик слати па ньому відтоді, як мама захворіла, і тепер його з дерматинового того убоїська жодна сила не стягне.

— Як ви на ньому й спите? — дивується Валя.— На ньому ж і всидіти важко: пружини так і впинаються в тіло!

— То в тебе, Валю, тіло таке! — відповідає їй тато.— А мені тут краще, ніж па перині: широко, просторо й музика грає,— Тато натякає па те, що пружини риплять, аж стогін іде.

Коли ж Валя починає насідати, тато їй як одріже:

— Викидайте вже разом зі мною! — Мовляв, помру, тоді що хочете робіть,,.

Так то ж диван, а то машина.

— Купуйте собі нову, хто вам боронить!

Валя й Максим давно вже купили б хоч "Запорожця", так "купила" ж немає. Не назбирають ніяк. Обое ж ще молоді, хочеться й по всіх усядах поїздити, і вдягтися модно, он Валя Максимові нещодавно джинси американські принесла: двісті карбованців!

— Ти б іще до них рамку замовила! — сказав тоді тато.— Щоб одразу на стіну!

— Що ви, тату, розумієте; тепер усі такі носять!

— Ну, далеко ж ви не заїдете, як по дві зарплати на штани викидатимете! — Бо Валя й Максим і справді вдвох трохи більше двохсот заробляли: па татові заробітки надіялись. Тато з бази двісті приносить щомісяця та премії щоквартальні. Та підробіток біля машин — від клієнтів одбою немає. Бо тато вже як що зробить, то зробить, а ще й за роботу бере по совісті.

— В могилу з собою не візьмеш,— казав не раз тато. І гроші, всі до копійчки, оддавав нашій мамі, а як мама померла, то вже Валі. І коли Валя питає іноді, так, для годиться: "Так що, тату, купити?" — рукою махав:

— Купуй що знаєш. А мені голови не мороч.

Тато вилазить з машини і стоїть, наче не знає, що йому далі робити. Думками він ще, мабуть, там, на кладовищі: погляд у тата якийсь відсутній. Потім причиняє дверцята машини: так обережно, наче все ще надіється, що зсередини висунеться мамина рука, а за рукою й мама. Тато проводить рукою по чорному капоті, неохоче йде за нами до хати.

Ми всі — хто куди. Максим на канапу та за недочитану книжку, Валя — готувати обід, Сашко з Василем майнули грати в футбол, а Віктор побіг на вулицю, до таких, як сам, карапетів: вулиця наша тиха, як у селі, тільки й того, що вряди-годи машина проїде, тож матері не дуже за дітьми й наглядають. Тато ж, по кімнатах пони-павши, надягає комбінезон та й виходить у сад.

І ми вже Знаємо: тато пішов до маминої яблуні.

Яблуня ця чи не найстаріша в нашім саду. Мама підбрала саджанець, повертаючись із роботи: хтось загубив чи, може, й викинув. Тонесенька гілочка з вершечком надламаним, з корінцем жалюгідним. Тато, глянувши, сказав мамі викинути, бо толку не буде, та мама його не послухалась: їй жалко було тієї галузки, як живої істоти. Викопала ямку, насипала добрива, води налила та й посадила. І, незважаючи на татові кпини ("Давай, я тобі ще залізяку встромлю!"), поливала щодня.

Яблунька довго не оживала. Вже татові саджанці й листям взалися, вже й гілками новими проклюнулися, а мамина яблунька як стирчала сухенькою паличкою, так мертво й стирчить.

Аж одного ранку мама покликала тата:

— А йди сюди!

Повела в сад, прямо до яблуньки:

— А дивись!

Глянув тато й очам своїм не повірив: мертве ще вчора деревце за одну ніч листям взялося.

— Ти його понаклеювала, чи що?

— Еге ж, понаклеювала! — сміялася мама, щаслива.

— Ну й рука ж у тебе! — сказав їй зачудовано тато.

Яблунька, чи то з великої вдячності, чи такий уже сорт, гпала, наче з води. А на четвертий рік зацвіла.

Коли ми народилися та попідростали, яблуня вже велика була: найбільша в саду. І родить завжди найрясніше. Яблука великі, червонобокі, з розводами жовтими — як розмальовані. А смачні — й не сказати! Весь куток топче дорогу по щепи. Так і приживсь новий сорт: "мамині яблука".

Тож тато йде в сад. Часом розпушує землю, обламає всохле гілля, а коли роботи немає, то просто сідає на ослін і довго сидить непорушний. Ї Валя, невістка, щоразу нам каже:

— Ото вже за мамою журиться.

— Може, й за мамою, — відповідає Максим. — А ти виглядала б поменгає. Тобі що,

іншої роботи немає?

— Та її де ж йому не журитися,— Валя паче й не чує Максима.— Чоловік іще не старий, важко без жінки йому.

— Голодній кумі хліб па умі!

— Так і до хвороби недовго,— продовжує Валя наче сама до себе. А ми уже знаємо: Валя таки щось надумала.

Надумалася ж Валя ні більше ні менше — оженити тата!

Валю теж зрозуміти можна: одпа-сдипа жіпка на всю нашу чоловічу ораву. Нагодуй та подай, прибери та помий— цілий доль, як білка в колесі. І в магазин, і на базар, а ще ж і на роботу не запізнитися, де теж вима-

гають: записуйся в ударниці. "Досить з мене, що я дома ударниця! — борониться Валя.— Як прибіжу, то не знаю, за що й хапатися".— "Ти диви, вона ще й невдоволена! дивується уже вдома Максим.— Ми вас розкріпачили, а вам усе мало".— "Розкріпачили, бодай вам і язики повсихали!" — Валя це слово вже й чути спокійно не може. Максим же сміється, вдоволений. Максим у нас ледачень-кий, нівроку, довго ріс мізинчиком маминим, то й тепер: поки допросишся, щоб сходив у магазин або на базар, то на язичі й мозоля натреш. Тато ж вічно чимось зайнятий, все в нього невідкладна робота, окрім основної, на базі: як не побита машина, так сад чи ще якась морока у дворі. Та до того ж нашого тата краще й не посилати нікуди: з чим піде, з тим і вернеться.

— Там ікс черга така, що й до обіду простояв би!

— А ви без черги не могли? Ви ж інвалід!

— Буду я жінок ліктями розштовхувати!

Поговори після цього з татом! Валя терпить-терпить, та іноді й вибухне:

— Я скоро з ума з вами зйду!

А Максим ще й піділле:

— Було б з чого...

Валя, коли родила дітей, все на дочку надіялась: помічницю в хаті, розрадницю материну. Вона й на третю дитину зважилася в надії на дочку. Циганка якась, щоб їй ні дна ііі покришки, одного разу вчепилася на базарі у Валю: "Красива, хороша, давай поворожу — твою долю вгадаю!" Валя одбивалася спершу, а потім для сміху й згодилася. Циганка взяла Валипу руку (сітку важку довелося покласти на землю), повернула долонею вгору та й ну говорити як по писаному: ти й багата, й щаслива, і дітки хороші в тебе, і чоловік тебе не знати як любить (Валя гарна собою, нівроку: як у святкове одягнеться, то не один чоловік на неї оглянеться), от тільки ледачень-кий він у тебе, не дуже тобі помагає (бач, і сітку помітила), а будеш ти иайщасливіша в дітках, в наймолодшій дочці... "Та нема в мепе дочки!" — з бодем сказала їй Валя. "Буде, королево моя!.. Ой, дочка в тебе буде!.. Місяць померкне, зорі побліднуть! З-за океанів-морів свати приїжджатимуть!.."

Валя за дочку троячку циганці дала. І додому прийшла — якась аж сама не своя.

— Що це з тобою? — витріщився на неї Максим.

■ — А що!

З— А. Дімаровг кн, И

— Мов з-під вінця...

— Нічого... Одну людипу хорошу зустріла.

І упродовж дня: робить щось, порається, а на Максима непомітно й гляне. Гляне й усміхнеться замріяна.

Увечері ж голову помила, висушила, стала викладати волосся.

— Ти куди це зібралася?

— На кудикину гору,— розсміялася Валя.— До одного чоловіка... Що на свою жінку й не гляне... І що ти за людина така: хоч би приревнував та побив!

Максим тільки гмикнув: розкуси їх, жінок!..

Коли ж народила дитину та взнала, що знову хлопчище, одвернулась до стіни й заплакала.

І циган з того часу терпіти не може!..

Першого сина назвали в честь діда Сашком, другого — Василем, як Валиного тата, а про третього Валя сказала: "Називайте, як хочете". Думали, радилися чоловічого вже половиною, тато врешті підказав назвати Віктором. Вичитав десь, що по-латині це переможець.

Так і росто в нашій сім'ї переможець, і що народився Валі на зло,— дідів мізинчик. Во й не відходить од діда.

— Ти ким будеш, як виростеш?

— Дідусем!

Тож Валя одружити тата й надумалась — привести ще одну жінку до нашої хати...

Але тата женити, що решетом воду носити: тато, мабуть, давно вже забув, що, окрім нашої мами-покійниці, ще жінки є на світі. Для нього що жінка, що паличка — один чорт. І надії на те, що тато сам собі знайде наречену, а Валі помічницю в хату, немає ніякої. Тут самій треба братись.

У Валі коло Херсона рідна тітка жила. Валя сама з Херсонщини, на руках у тітки й виросла: тітка бездітна, в три роки забрала племінницю, коли її мати померла, а батько задумав женитися заново. Батько, розповідала Валя, не хотів оддавати дочку, та тітка ледь не з кулаками на нього: "Надумався в ярмо лізти — стромляй дурну голову, а дитину за собою не тягни!" Тітка чомусь вважала, що мачуха знущатиметься з Валі. Забрала племінницю до себе та на село й одвезла.

Валя там і росла, і в школу ходила: тітка їй за рідну матір була. В батька од другої жінки діти посипались, батькові не до Валі було: приїжджав спершу щомісяця, а потім все рідше та рідше, та Валя не дуже за татом

і журилася; Валя до тітки, до дядька серцем приросла і, коли виходила заміж, то не тата покликала з мачухою, а дядька й тітку. Дядько приїжджав — гуляв на весіллі: чоловік сумирний та тихий, муху й ту не зобидить, і коли за молодих чарки піднімали та настала дядькова черга слово сказати, він тільки й видушив: "Осиротила ти нас з матір'ю, Валю!" — та й сплакнав, бідолаха. А потім просив вибачити, що бовкнув таке:

"Вона ж нам рідніша рідної". Ми його розуміли, як розуміли й те, що весілля оце звалилось на них, як грім з неба ясного: поїхала дівка в Херсон в інститут вступати та за тиждень і повернулась додому: "Татусю, мамусю (Валя їх тільки так і звала), я заміж виходжу!" Вся аж цвіте, й очі шалені. Пу, які в дівчат о цій порі очі, розповідати не треба.

Отакий наш Максим! Тихий, неповороткий, а за тиждень у Херсоні, у відрядженні, дівйу впорав! Закрутив їй голову так, що вона й про науку забула. І хоч як благали її, як умовляли почекаати ще кілька років з заміжжям — хоч до третього курсу доучитися,— не помогли ні вмовляння, ні сльози. Тітка її аж захворіла, тому й на весілля приїхати не змогла.

Так ми її й не бачили. Валя з Максимом їздили до них гостювати — онуків показували, запрошували в гості: вони обіцяли приїхати, та все не могли вирватись. Що хазяйство, яке не є, на руках, а що робота в дядька така: механізатор, та ще й бригадир, вся техніка на ньому. Ні влітку, ні взимку промитої години не мав. А тітка сама боялася їхати.

Аж ось на другий рік після смерті нашої мами і дядько помер. їздила Валя з Максимом на похорон, кликала тітку з собою, та вона не схотіла полишати свіжу могилу: "Як на ній же ще й трава не проросла. Хай колись потім приїду..."

Отож Валя й надумалася видати тітку заміж за нашого тата.

Валя наша здається тільки простецькою, а пильніше приглянутись: голова в неї варить дай бог усякому. Недарма ж якось тато сказав:

— Тебе, Валю, на ООН посадити — ти усіх помирила б! Давно б уже було повне роззброєння.

Валя на ті слова тільки всміхнулася, а ми всі подумали, що так воно і було б. Валя сварок страх не любить. Сусіди заведуться, і то біжить їх мирити.

З*

А тут — чужа людина в хату. Добре, як вдачею лагідна, а як попадеться така сатана, що хоч святих з хати винось? З отих, чорноротих, що ти їй слово, а вона тобі десять? У нас же такі жіночки, що ой-ой-ой! Зроду-віку звикли на чоловіках воду возити, п'ятами підганяти...

А це ж людина рідна, своя...

Думала Валя, думала, та й написала тітці листа — і слова нам про те не сказала. Дуже, мовляв, скучаю за вами, вже і вночі стали снитись, а вирватись до вас не зможу ніяк, бо не маю на кого полишити моїх окупантів (Валя під сердиту руку нас окупантами називала). То ви попросіть сусідів, щоб за хазяйством доглянули, а самі хоч на тиждень приїдьте. (Дала тітці тиждень, згадавши, як сама заміж вискакувала). Тільки вдарте телеграму, ми вас зустрінемо, бо з Києва треба ще електричкою добиратись, а так приїдемо за вами машиною.

Тітка не озивалася місяць, Валя вже й непокоїтись стала, аж ось приносить з пошти телеграму: так і так, виїжджаю в п'ятницю, приїду в суботу, поїзд, вагон, навіть місце. Стрічайте!

— Що за причина! — вертів телеграму здивований тато.— Чого це вона раптом надумалась? Не їхала, не їхала, а це загорілося!

Валя тільки плечима стенула: у Валі таке невинне обличчя було, що й сам бог не здогадався б, що це вона заварила.

— Треба ж було колись і нас провідати,— сказала татові.— От вона й надумалась.

А коли в суботу, після обіду, стали збиратись до Києва, сказала татові:

— Ви, тату, хоча б поголилися.

— Та я ж учора голівся! — провів по щоці долонею тато.

— То ж учора, а це сьогодні!.. І сорочку свіжу надіньте, бо ця вже пом'ята... А то тітка подумає, що я про вас і не дбаю.

— Ти диви, який ревізор до нас їде! — розсміявся тато. Розсміятися розсміявся, а таки поголився й сорочку свіжу дістав, не схотів тільки вдягати краватку: взимку й то не носив. "Петля па шиї". Валя й одступилася, перевірила тільки, чи черевики почищені: тато їх ніколи нз чистив. Якось Максим узяв для сміху один черевик та й начистив ще звечора. Такий полиск навів — пе треба й дзеркала. Тато взувся спросоння та й па роботу. Вже в електричці довелося ноги під лавку ховати: хоч роззу-
"вайся! А па роботу з вокзалу йшов — усі на черевики татові тільки й дивилися.

Було ж потім сміху: тиждень згадували...

Ну, гаразд, сіли, поїхали. Тато за рулем, як нова копійчка, поруч Валя, теж причепурена, а позаду хотіли вже вмотитися ми, так Валя прогнала. Не пустила навіть Максима.

— А тітка де сяде?

— Тітка що, все заднє сидіння займе?

— Все не все, але ж у неї будуть і речі!

І як у воду дивилася: зупинився вагон, тато потім розповідав, підбігли вони ото вдвох, а їм назустріч — гора клумаків. Закупорили вихід — пі туди пі сюди. Потім довідалися, що тітка за сто кілометрів од Києва в тамбур клумаки оті витаскала: боялася, що злізти не встигне. Утрюх ледь доволокли до машини: як тітка все те на собі й тягла!

Тітка сіла попереду, поруч із татом, а Валя вже позаду. І ми, що назустріч їм вибігли, побачили, що наша машина на одне колесо аж присідає: нащо вже тато в тілі, дев'яносто з гаком, та тітка його переважила. "Всю дорогу за ресори переживав!" — скаже потім тато Максимові.

Ну, приїхала тітка — навезла повну хату гостинців: і смаженого, і вареного, і ковбас, і сиру, і масла, і яєць два повні кошелі, сот шість, як пе більше. "В неї що — птахоферма?" — спитав зачудовано тато. Наділила гостинцями, особливо онуків, та й сіли до столу.

Ї ніколи наш стіл так по тріщав од їстівного. Що тітка виклала, а що й Валя постаралася: два дні готувала. Тут же й дві пляшки: одна з наливкою домашньою, нашою, а другу тітка поставила:

— Ви думаете, тільки у вас уміють робити, ге? А по-куштуйте-но нашої! — Голос у

тітки веселий, дзвінкий, на ВСю щоку рум'янці запечені, а брови вилискують молодо. Як сіла поруч із Валею, то майже ровесниця. От якби тільки не така товста, стілець аж потріскує. Як сідала, то ми всі так і завмерли; впаде — не впаде? Стілець, слава богу, витримав — не розламався.

Налив тато з пляшок: чоловікам із тітчиної, жінкам — вже із нашої, онукам — лимонаду, потягся чаркою до тітки:

— З приїздом вас, Ганно Степанівно!

Хильнув і одразу ж за хліб ухопився — занюхати.

— З чого ви її гнали?

— Та вже ж не з роси! — відповіла весело тітка. — Тож будьте здорові й щасливі, щоб вашу хату лихо минало, щоб жили у достатках! — Пила, мов цілувалася з чаркою. — Та й наливка ж смачна! Це ти, Валю,, робила?

— То у нас тато. Він у нас на всі руки майстер.

— Отакий же був і мій чоловік, — похвалилася тітка. — За що було не візьметься — аж горить...

Випили за світлу пам'ять тітчиного чоловіка. І за нашу маму випили. Поїли, погломоніли та й незчулися, як і вечір заліг: спати пора, бо тітка ж натомилася з дороги.

— Такі смалії в тому поїзді їхали, що й вікон не видно було. Ви, бачу, не курите? — повернулася до тата.

— Курю. Тільки після того, як вип'ю.

— Отак і в нас па селі: то за чарку, щоб закурити, то за цигарку, щоб випити... А мій чоловік, царство йому небесне, цигарки в рота не брав... І мене за всю жизнь не зобидив ні разу. Хоч би пальцем торкнув... Ото тобі, Валю, збрехала циганка, та й мене обдурила: наворожила, коли ще була дівкою, що чоловік мене задушить у постелі. То я, коли Пилип до мене посватався, не знала вже, що й робити. І виходить моторошно, і не виходити жалко: перший же нарубок на все село!.. То хочете — вірте, хочете — ні, а як поженилися, то не одну нічку повік не стуляла, все здавалося, що Пилип ось-ось до шиї руками полізе... Еге ж, отакі вони, ті цигани!

— Ну й балакуча ж! — сказав тато Максимові, коли вийшли удвох покурити на ганок.

Валя тітці в тій же кімнаті, де їли, й послала: на ліжку, що на ньому спала з Максимом. Подумала спершу про мамину, там ліжко стояло таке, що й слона поклади — не прогнеться, та одразу я? згадала, як вони з Максимом після маминої смерті хотіли туди перебраться, а тато їх не пустив: "Хаїі там онуки живуть!" Тож, пославши тітці на ліжку, а собі й чоловікові вже па підлозі, довго не могла ще заснути: прислухалася, як під татом пружини риплять. Теж, мабуть, якісь думки сон проганяли. Не витримала, розбудила Макейма, що вже був захропів:

— Ти не спиш?.. От якби тато оженився на тьоті!

— Ти чого на ніч об'їлася?

— Нічого!.. Тітка хіба не людина?

— Людина... Тільки ж дуже товста. — Максим аж розсміявся тихенько, — її обіймати

— віршовку в руки брати треба!

— Сам ти віршовка! — сказала Валя з досадою.— Замовкни, бо спати не даєш!

Максим замовк. Обернувся спиною, засвистів у сонну сопілочку. А Валя другого ранку схопилася — ні тітки, ні тата. Лише діти товчуться: подушками одне в одного кидаються. Нагримала, вуха насмикала, на кухню пішла. А там шипить, а там шкварчить: тітка, як багатOVERстатниця, млинці на двох сковородах смажить.

— Ну коли ви схопилися? Поспали б іще!

— Я вже, доню, виспалась. Ти б іще полежала. Тільки й того, що молодою в постелі поніжитись. Максим іще спить?

— Спить. Чи ви Максима не зпасте? А тато в дворі?

— У дворі,— розсміялася тітка. Щось, мабуть, веселе згадала.

Валя прислухалася: клепає тато. А тітка все усміхається.

Вийшла Валя в двір: так і є — тато в своїх жахливих трусах. В отих чорних, що їх Валя не раз спалити нахвалялася. З одного боку дірка пропалена, а з другого — плями руді.

— Тату, ну як вам не сором!

— А хіба що?

— Чужа ж людина в хаті!

— А я хіба голий?

— Одягніться зараз же!.. І хоч сьогодні не возіться з цим залізничним проклятим!

— А з чим же мені возитись!

Валя тільки рукою махнула. Вернулася до хати, винесла чисту сорочку, штани:

— Зараз же мені надягайте!

— От доклепаю, тоді й надягну.

У Валі сльози на очі:

— Як не одягнетесь зараз же, я з двору зійду!

Чи не вперше побачив тато невістку такою. І з великого подиву взяв сорочку, штани, пішов у гараж: одягатися.

Вийшов тато в новому та чистому — настрої геть зіпсований. Мов у чужу шкіру вліз. Спробував знову клепати — і молоток не туди стоїть.

— Вам треба було, тату, хоч штани не надягати! — сміявся потім Максим.

І настали для тата важкі дні та чорні години; не встиг-ї неї і на поріг ступити, а вже Валя назустріч — з чистим та напрасованим;

— Умивайтесь пошвидше та переодягніться. Та спецівку свою подалі сховайте.— Дуже ж бо хотілося, щоб тато тітці сподобався.

Тато вже пробував, з роботи вернувшись, не в хату йти, а одразу ж у сарай чи гараж. Так хіба ж од такої сховаєшся!

Якось прийшов з електрички — жінки перед дзеркалом крутяться. Тітка в спідниці новій, у блузці яскравій, Валя їй на голові косу викладає. Й щоким в обох аж горять.

— Де це ви пропадали? — нетерпляче невістка.— Умивайтесь швиденько та одягніться як слід.

Зайшов тато в кімнату, а на дивані костюм вихідний із спинки звисає, сорочка комірцем накрохмаленим сяє, а біля дивана — черевики нові, що їх Валя минулого року купила, а тато один раз і взував.

— Що ви надумали? — спитав у повістки, коли та одірвалася од тітки та за чимось до кімнати вбігла.

— Опо подивіться! — кивнула Валя па стіл.

Тато як глянув, то й у животі похолонуло: квитки в театр! Та не чотири чи три, а всього два.

— Це для кого? — спитав заїкаючись.

— Для вас... Ледве дістала... На оперу... Одягайтесь мерщій, бо запізнітесь!

— Не поїду! — сказав тоді тато.— Й одягатись не буду! Ти купувала, ти й іди, а мене від опери ще змалку нудить! — Тато під руку сердиту й не таке міг сказати.

Валя, звісно, в сльози: отака мені дяка! Я з ніг збивалася — діставала, а ви ще й кричите!

— Та хто ж па тебе кричить? — включив задній хід тато.— Тільки я в театр не піду!

— То ж по просто театр, то ж оперний!

— Тим паче не піду! ідіть з Максимом удвох.

Валя ще дужче в сльози. І таки добилася свого.

Пішли "молодята": тітка — як пава, тато — як пугач.

— Ну ти й дипломат! — сказав Валі Максим; поліз був до тата, та ледве не вхопив запотилничка.— Тато вмиратиме — тобі не простить!

— Нічого, ще й дякувати буде! До ти таку, як тітка, знайдеш?

Максим одразу ж і погодився: а не знайдеш! ІЩо добра, хоч до рани тули, а що й турботлива та роботяща; весь день не присяде. І в хаті, і на кухні, й у дворі. Валі лишалося тільки на базар, в магазин сходити та малого в садок одвести.

— Хоч одіспалася за всі оці роки! — хвалилася Максимові.

Так що тітка нам он як пригодилася б! Якби ж була хоч трохи худіша. А то як зайде в кімнату, всім одразу стає тісно.

— Якби ж вона не такою товстою була!

— А ти що: шкапу для тата хотів? Чи козу облуплену? — Валя, сама, слава богу, в тілі, худих жінок терпіть не могла.

Заткнула рота Максимові: злякався, що почне допитуватись, чому це жінки в тілі не до вподоби стали. "Може, я тобі вже набридла? Може, худішу знайшов? Недаремно ж вночі вертітися став!.." Було вже таке: Максим як згадає, то й досі мурашки по тілу. Валя добра, добра, а свого не впустить!

— Хоч опера цікава? — перевів мову на інше.

— А їм не все одно?.. Ти дуже на сцену дивився, коли мене по театрах обіймав?

"Так то ж ми, молоді, ще й закохані! — хотів був заперечить Максим,— А це ж тітка й тато". Та вчасно змовчав.

Валя ж, поки тітка з татом вернулися, місця собі не знаходила. Дуже ж бо великі надії па оперу ту покладала.

Повернулися о пів на дванадцятую. Тітка не могла нахвалитись.

— Та красиво, та гарно — мов у церкві! А стільці таким пооббивано, що на свята тільки й носити. Спасибі ж тобі, доню: оце буде що розповідати в селі!

Тато ж плювався:

— їдять — співають, вмирають — співають. І в нужнику, мабуть, співатимуть.

— Так це ж опера, тату!

— А я що кажу: збори?..

І ще тато після того культпоходу став про дещо догадуватись. Знову влазив у свої чорні труси, коли в двір щось робити виходив, кинув голитися щодня, на роботі став усе довше затримуватись. Схопиться Валя: де тато? А на роботу побіг! Увечері вже й лягати час, а тата все з роботи немає. А минулої суботи ще звечора машину помив та й схопився засвіт. До кімнати навшпиньках зайшов, розбудив Максима і Валю:

— Валю, Максиме, вставайте. Поїдемо до нашої мами.

— А тьотя? — спитала Валя спросоння.

— Степанівна хай ще спить. Хай хоч трохи спочине од нас.

І хоч тітка, яка прокинулася теж, сказала, що вона зовсім не втомилася, і Валя потім одводила набік тата: просила взяти й тітку, тато лишивсь непохитний.

Після того тато зовсім Валиної тітки сторонитися став. І Валя, бідна, не знала, якими очима на тітку й дивитися.

Аж ось одного дня тітка раптом зібралась додому. Ще вчора домовлялася з Валею сходити в універмаг — пальто зимове купити, а вранці вже на вузлах.

— Не можу, доню, не можу. І так загостювалася більше ніж треба. Приїжджайте вже ви з Максимом до мене.— Тата, бач, і не запрошує в гості.

І тато якийсь мов аж побитий. Мотнувся машину заводити, вузли всі одніс. І, прощаючись, вже на пероні сказав:

— Ви ж па пас серця не майте... Так уже воно склалося...

— А чого б це я па вас гнівалася? — відповіла йому тітка.— Нагостювалася, нагулялася, скільки хотіла, та ще її гніватись!..

— То іщасті вам! — сказав тоді тато.— Гарна ви людина,— додав. І додому вертався, мов у воду опущений.

А Валя все мучилась: що тато тітці сказав?

— Та нічого не казав! Одчепися од мене!

А по очах було видно: таки сказав! Бо як таки так: ні сіло ні впало — узяти й поїхати!

Потім уже, коли в гості з'їздили до тітки, довідались: тато таки сказав. Поскаржився тітці, що захворів. Не те що захворів, бо ніщо не болить, а от серед ночі прокинеться — аж пече. Руки аж судомо зводить: в чиюсь учепитися шию.

Тітка, звісно, й злякалася: згадала циганку. То яке тут уже в біса заміжжя: тут дай бог живою вирватись!..

— Ну, де ваша совість: отаке наговорити на себе! — вичитувала тата Валя.

Тато лише всміхався у відповідь. Бо й що говорити — винен кругом.

Погризла Валя тата, погризла та й пересердилася врешті. А татові що, татові знову клопоти звичні: машини побиті, пристрій до верстата, що на роботі. А це зайшов

Юрчепко, відставили, підполковник, отой, що разом із школярами бійців загиблих розшукує.

— Чув, ви машини рихтуєте?

— Та корів поки що не пробував,— відповів йому тато.

— А літак ви змогли б?

І розповів про пам'ятник, що збираються на могилі поставити. Льотчика, який, захищаючи наше містечко, й загинув. Юрченкові пропонували ціленький винищувач, випущений вже наприкінці війни, але то буде не те.

— Хочемо поставити той, на якому він нрийпав останній свій бій. Розумієте?

Тато не те що зрозумів — загорівся одразу. Зібрався, пішов з Юрченком у школу, де відкопаний літак зберігався. Чи те, що лишилось од нього. Повернувшись додому, довго чухав потилицю:

— Там сам чорт ногу зламає!

— Не вийде нічого?

— Не вийде, не вийде! — розсердився тато.— Думати треба! Ворушити тим, що в голові... А ти одразу — не вийде!

Пошкутильгав в один куток, в другий, у вікно навіть виглянув, наче літак був уже в нас у дворі.

— Народ: як що, так одразу й не вийде! Опустити руки найлегше!

А тут іще Максим візьми та й спитай... Максим завжди в нас отак: спершу скаже, а тоді вже подумає... Тож Максим і ляпнув про гроші — це ж, мабуть, за роботу таку мішок грошей насиплють... Для сміху, мабуть, сказав, бо хто ж із нас не розумів, що які там можуть бути гроші. Тата ж наче окропом ошпарили:

— Дурень!.. Дурень набитий!.. Дурний піп тебе й хрестив!.. Це з кого— гроші брати?.. Та ми довіку перед ним у боргу! І ти, й діти, й онуки твої! Якщо вони в тебе, такого, ще будуть!..

І ми вже знали: візьметься тато ладнати літак...

Привезли невдовзі машиною, вивантажили посеред двору: тут уже не тільки в тата — в пас у всіх до потилиць руки полізли.

Це якби' в небо підняти машину та па землю пожбурити — що від неї лишилося б? Гора металу пошматованого — ось чим був той літак! До того ж ще й у землі не один десяток років пролежав.

А Юрченко поруч із татом руками вимахує: раїть, з чого починати.

— Ви будете робити чи я? — врешті не витримав тато.— Ідіть краще додому — завтра зустрінємось.— Страх не любив, коли хтось під руку підлазив! Тут уже ти будь хоч тричі генералом — турне й не подивиться.

. Юрченко, попрощавшись, пішов, а тато заходився розбирати оту купу. Делікатно, обережно, ніби боявся завдати болю металові. І татові руки, темні та грубі, наче хто взяв та підмінив: такі вони нам здалися красиві. Гнучкі, ніжні, з вивіреними

пластичними рухами.

Стуляв тато до купи літак майже півроку. Прибігав щодня Юрченко, учні з його загону товклися, ми помагали — не мали спокою,— сміх, гамір, стукіт, брязкіт до нівночі, а щоб не сліпнути, тато ще й дві п'ятисотватні лампи підвісив: хоч голки серед двору збирай. То до анонімки й достукалися: хтось написав у міліцію, що спать не даємо.

Мав же тато мороку: викликали, в двір до нас приходили її насамперед чомусь до ламп причепилися. До отих п'ятисотватних. Тато лаявся, як тільки міг, Юрченко бігав — не допомогло нічого: закон є закон і люди є люди. Тож робіть десь в іншому місці, де вас не так буде чути.

— Кину все к бісу! — розорявся наш тато.— Що я — для себе роблю?..

Вирішили нарешті перебратися в школу. Там подвір'я таке, що хоч мотогонки влаштувай. Та й люд весь довколишній давно звик до галасу: школа ж, не монастир. І вже там літак закінчували.

В день, коли його на кладовище одвозили, тато збиравсь, мов на свято. Поголивсь, причесавсь, навіть краватку надів: ми як побачили тата в краватці, то ледь не попадали.

— Щось наче в горлі дере,— сказав збентежений тато.

Літак зараз над могилою льотчика. Хто підійде, гляне, то аж здригнеться: машина мовби жива. Ось-ось од землі одірветься, щоб у небо злетіти. І здається, що й льотчик у кабіні сидить — весь націлений у небо.

Коли відкривали той пам'ятник та полотнище спустили — всі оніміли. Навіть музиканти замовкли.

І тиша стояла — моторошна.

І в тій тиші — літак. Із землі, з могили — до неба...

Валя не була б Валею, коли б одступилась од тата. Жінки, вони всі отакі: ладком та сопком — голову на спину повернуть. Скажуть, що так і було.

За дві хати од нас, на нашій же вулиці, вдовиця жила.

Та що — жила, й досі живе, тільки вже не вдова, а заміжня. Одарка Михайлівна, медсестра з тієї ж лікарні, що й дружина Юрченка.

Ну, те, що медсестра, не так і важливо — Валі аби порядна людина була. До того ж розсудила так: оженився тато, на нове хазяйство піде, все ж трохи легше їй стане. Та й тата жалко: чоловік у розквіті сил, а самого себе живцем у землю закопує.

А тут Одарка Михайлівна поруч. Жіночка зовсім не зів'яла, все, що треба, при ній, чоловіка два роки тому одвезла на кладовище. Хрест простий і горбик приплеснути.

Та її за те ніхто й не судить на вулиці нашій: знали ж усі, що за "золотко" був її чоловік. Майже кожного дня спектакль безплатний влаштовував: Одарку Михайлівну довкола хати ганяв. Як нап'ється, так і за сокиру:

— А туди твою розтуди: признавайся, з ким цілувалася?!

Біжить нещасна Одарка Михайлівна — ніг під собою не чує. Крос на тисячу метрів: поки двадцять разів кругом хати не обжене — не вгмониться. П'яний-п'яний, а ногами

вимахує так, що й тверезий за ним не вженеться.

Може, тому Одарка Михайлівна до сорока п'яти літ зберегла поставу дівочу? Всі жінки нашої вулиці в електричку тільки боком пролазять, Одарка ж Михайлівна тонка, як стеблина. Легка, струнка й голову якось гордо тримає.

Вона через гордість свою й чоловіка не кидала. Їй давно б із ним розвестися — не осудив би піхто, так гордість ота не давала. Як виходила заміж, мати-батько замалим у ногах не валялися, родичі гуртом вмовляли: поки не пізно, ріж та тікай! Він і тебе проп'є-прогуляє! То вона тільки волоссям стріпнула:

— Мене не проп'є!

На прощання вже їй мати сказала:

— Ой, гляди, дочко, щоб не довелося на другий день вертатися до батьків!

— Не повернуся, не діждетесь!

І таки не діждалися. Як за шкіру по заливалося, а люди од неї й слова по чули. Йнтла кожного ранку в лікарню цариця царицею.

Чоловік загинув па "Запорожці". Наш тато, коли він "Запорожця" купив та урочисто проїхав по вулиці, похитав головою:

■— Ото він до першої чарки!

Так воно невдовзі й сталося: залив очі горілкою та й під'їхав під МАЗ. МАЗові що, МАЗ і не зблимнув, а "Запорожець" разом з своїм хазяїном — бі-біп! — прямо в царство небесне.

Поховала Одарка Михайлівна свого чоловіка непутящого, а те, що від "Запорожця" лишилося, в гараж завезла. Два роки й не заглядала до нього. А це вирішила продати машину. Тільки хто ж таку купить!

Зайшла якось у неділю, спитала тата.

— Заходьте до хати! — Валя до неї.

— Дякую, я тут почекаю.

Стоїть біля хвіртки строга, охайна, мов учителька, яка прийшла свого учня провідати, а Буян ланцюг обриває.

— Замовкни, Буян!.. Ви не бійтесь, він не вкусить.

— А я пе боюся,— всміхнулася. Чи й справді не боялася, чи впас, що наш Буян тільки здалеку лютий та грізний. А підійти ближче — па спину беркиць і всі чотири лапи вгору: почухай та приласкай.

Пішла Валя до хати, тата гукнула:

— Це до вас!.. Та хоч штани вдіпьте! — Тато й по хаті завжди ходив у трусах.

— А попа що — мужчин пе бачила?

Штани однак натягнув.

— Здрастуйте!.. Буян, цить!.. Чого це вам не спиться?

— Машину хочу продати.

— "Запорожця"? Хто ж його купить такого?

— Я за цим до вас і прийшла. Одрихтуєте?

Тато спершу думав відмовитись: од літака ще зашпори не відійшли. Та одразу ж,

самому собі на подив, погодився.

— Аби ж вона хоч просила,— виправдовувався потім.— А то стоїть і дивиться.

— То вона вас загіпнотизувала! — сміявся Максим.— Гіпнозом узяла!

Гіпнозом не гіпнозом, а дав слово — берись до діла. Затягнув тато в наш двір побиту машину та й заходивсь рихтувати.

Один день рихтує, другий; вечорами, з роботи вертаючись, п Одарка Михайлівна обов'язково зайде. Костюмчик строгий на ній, черевики модельні, сумочка біла: стане і дивиться.

— Глядіть, бо ще вимажетесь,— тато до неї.

— Нічого, не вимажусь,— ледь ворухне усмішку в кутиках вуст.

— Як вона й заміж вийшла? — дивувався тато не раз.

Заходить ото вона та й заходить: тата спершу дратувало,

а тоді став звикати. І як Одарка Михайлівна іноді омине наш двір, тато аж починав непокоїтись:

— Щось наша сусідка сьогодні не навідалась. Чи не захворіла? Ти б, Валю, збігала та подивилася.

— А ви що, самі сходити не можете? — Валя лукаво.

— Та незручно якось. Ще люди біс його зна що й подумати можуть.

Відколи це тато став боятись людей?

Далі — більше: Одарка Михайлівна прийшла якось у комбінезоні й сказала, що буде татові помагати. Це коли тато, відрихтувавши корпус, заходився трансмісію лагодити й перебирати мотор.

— Хочу сама все знати.

— Нащо воно вам? — спитав тато здивований.— Вам хіба мало мороки отам, у лікарні?

— А я передумала продавати машину. Сама водитиму.

Виявилося, що й на курси вже записалась. Так що тричі на тиждень до нас не заходіггає. Зате решту чотири дні до півночі з татом товклася. Ми вже й єнати вкладаємося, а вони все біля машини. І до всього Діло Одарці Михайлівні, все вона знати повинна.

— Серйозна жєнщина,— сказав якось тато з повагою.

Валя ж зовсім спокій втратила: невже у них про машину тільки й мова? Та не може бути такого!

І з хати не раз вискакувала, щоб зненацька застукати, й з-за рогу прислухалася: все про" одне й те ж. Мов ні про що більше й говорити.

— І що воно за людина наш тато? — скаржилась Максимові.— Все про шатуни та карбюратор. Це ж яка ланка витримає.

— А може, й вона така,— відповідав їй Максим,— Може, більше її ніщо й не цікавить?

— Знаєш ти багато! — Валя з досадою.— Спав би вже краще, як нічого не петраєш!

Максим це охоче. Максима не годуй — дай тільки поспати. А Валя ще довго

ворушиться — переживає за тата.

Ну, й нам, звісно, все те не байдуже. І ми крадькома приглядаємось: йде в них на лад чи не йде?

Здається, йде: тато заходився Одарку Михайлівну щоразу додому проводити. Воно хоч і поруч, двісті кроків, не більше, і вулиця наша спокійна ще й тиха, а все ж жінці самій не з руки серед ночі вертатись додому. Так нам тато принаймні пояснював, хоч ми його й не питали.

І ще: щоранку голитися став. То через день, а то й два — все ніколи, а це не встигне й очі розплющити — за помазок та за бритву.

Ну, думаємо, даремно наш тато щоранку щоки намилує...

Аж якось серед тижня новина: Одарка Михайлівна зібралася в Крим. Путівка в санаторій горіла, хтось там не змії-, так їй і запропонували.

— А як же машина? — спитала Валя ревниво.

— Сам закінчу.

Тато Одарку Михайлівну й на вокзал у Київ одвіз.

Одвіз та й став заглядати в скриньку поштову. День — лише газети, на другий — те ж саме, лише п'ятого дня — лист від Одарки Михайлівни! Влаштувалася гарно, одна палата па трьох, морем, горами не може на милуватись. А повітря, а сонце, а місяць над морем щовечора: "Шкода, що ші, Олександрє Степановичу, цього всього не побачите!"

Валя її загорілася: їдьте й не думайте!

— В якої це радості?

— Та хіба ви по бачте, що вона вас жде?

— Не бачу! — тато сердито. — І хто мене одпустить з роботи?

— А директор?

Директор автобази, що на ній працював тато, рихтував у нас минулого року машину. Їхав з дочкою по Києву своїм "Москвичем", уже стареньким (на "Жигулі" в черзі стояв, от-от мав купити)... їхав ото "Москвичем", а дочка візі, ми та й сказки:

— Тату, ти знаєш, яку я хочу машину?

— Яку?

— Отаку, як небо оце зараз над нами. Влакитпу-бла-китпу...

Директор візьми та в небо і глянь. А в цей час напереріз "Жигулі". Та ще й по дорозі, по головній. Директор у "Жигулі" і втшлявся: в'їхав ледве не в кабінку.

Аварія, крик, та ще й, як на лихо, міліціонер за кермом.

Директор потім казав, що йому здалося, паче по всьому Києву міліція в свистки засюрчала.

Ну, звісно, до кого ж — до тата: не скучай — виручай!..

То щоб директор татові відпустки не дав? Та вона, Валя, сама до нього піде!

— Не смій! — закричав тато на неї. — Чуєш, не смій!

Так і не поїхав у Крим. Усе з "Запорожцем" возився.

Жодну машину так не вилизував.

За два тижні — ще один лист. Знову про море й про гори, про те, що зустріла

знайомого. Та не просто знайомого: друга по школі, близьку й дорогу їй людину. Так що приїдемо, мабуть, удвох. Валя про це як почула, то її аж затрусило:

— Ну, я ж її стріну!.. Я їй так і скажу!..

— Спробуй лише! — гримнув тато на неї.

— Знову не смій?.. Наплювала нам в очі, обдурила, а їй і слова сказати не можна?!

— Хто кого душив... — тихо вже тато. Та й вийшов із хати.

І, хоч як Валя його відмовляла, їздив зустрічатъ "молодят". Нарвав квітів отакений букет, поклав у машину... Було це в п'ятницю, а в суботу розбудив нас іще вдосвіта:

— Уставайте: поїдемо до нашої мами.

І було в нього щось од школярика, який завинив перед строгою вчителькою.

— Ні,— сказав тато, коли Валя якось заїкнулася, що познайомить із гарною жінкою,— годі! Досить із мене тих двох. Третьою буде вже та, що з косою.

Напас Юхимович Гайочка, або Паші, як його називала дружила, мав усі підстави для того, щоб почуватися дуже незатишно. Тож ні веселий перестук коліс, ні потоки щедрого світла, ні щебетлива сусідка навпроти — ніщо не приносило втіхи. Чим довше він їхав, чим менше лишалося зупинок, тим похмуріше, незатишніше ставало на душі, тим більше засмута огортала сірі, великі й терплячі очі Панаса Юхимовича. І хоч він, здавалось, уважно слухав сусідку, яка розщебеталася, паче на весну, і головою навіть покигував, однак, коли б його зараз спитали, про що ж вона розповідав, він по зміг би відповісти до ладу. Тож він слухав, а водночас і не слухав сусідку, дивився, а разом з тим і не дивився па неї, бо в голові його — під стук коліс, під веселу говірку жіночу — весь час билось одне: що він скаже дружині?

І коли попи стали під'їжджати и за вікном замиготіло сплетіння мосту, а попереду виринув високий пагорб з будинками і сусідка сказала: "Оце ж ми і приїхали!" — так, наче вони їхали вперше, і стала метушливо збиратись, Панас Юхимович все ще сидів, аж сусідка здивовано оглянулася на нього. Помітивши той погляд, Ганочка всміхнувся зніяковіло, потягся за порожніми кошельми.

Кошелів було чотири: два глибокі, щоб зручно було вішати па спину та груди, а два круглі широкі — в обидві руки. Плетені з лози, з міцними, дротом прошитими ручками, вони аж потріскували, коли Панас Юхимович ніс їх на ринок, зараз же були порожні й легкі, і він їх уклав один в один і з якоюсь нехиттю рушив за жінкою.

Мимо поплив плескатий перон, замигтіли обличчя і постаті, з'явилися знайомі пристанційні будівлі: вагон, смикнувшись востаннє, зупинився. Панас Юхимович боком протиснувся в двері (що заважали корзини, а що й плечі — не в кожні двері пролізуть), важко ступив па перон. Сусідка, яка вийшла першою, явно чекала па нього: іти разом додому. Панасові ж Юхимовичу зараз цього найменше хотілось. І не тому, що сусідка була йому неприємною, а тому, що не мав особливих причин квапитись додому: ще не вирішив, що скаже дружині. Тож, потоптавшись нерішуче, відповів на запитливий і вже трохи здивований погляд сусідки:

— Ви, Олю, йдіть... А я трохи пізніше... Треба... кхм... відвідати товариша...

Оля ледь помітно стелула плечима, обернулася, пішла. "Образилась",— подумав

Панас Юхимович. Йому стало так незручно, що він ступив був услід, та знову згадав про дружину...

Якось особливо пронизливо й голосно свиснула електричка, вагони попливли, попливли повз нього, віддзеркалюючи вікнами з байдужими обличчями в них, замигтіли все швидше й швидше, обдуваючи вітром, ось останній вагон зацокотів у далину, швидко зменшуючись, враз осиротілий перон став незатишний, наче всі втекли з нього, кинувши Ганочку напризволяще. Панас Юхимович оглянувся розгублено: останні групи людей розтікались по вулицях, а від сусідки вже й слід прохолонув. Тоді він, підхопивши кошелі, поквапом рушив і собі: не додому, а в протилежний бік.

Спустившись з перону, проскочив вокзал, вийшов на площу. Тут було не так порожньо: вештався люд, котились машини. Мимоволі вбираючи голову в плечі, щоб не так було його помітно, Ганочка перетнув площу, підійшов до крамниці. Уже й ногу на ганок поставив, як одчинилися двері, висунулася якась старенька із вузликом, а вслід, наче з вулика випущені, залунали людські голоси. Ганочка аж здригнувся: йому вчувся голос дружини. Старенька ж усміхнулася приязно, ще й головою покивала:

— Одчинено... Одчинено...

Панас Юхимович пробурмотів у відповідь, що йому до крамниці не треба, прошмигнув у найближчий завулок: був упевнений, що дружина там, у крамниці. Постояв, вагаючись, чи не повернути од гріха подалі, додому, та одразу ж тоскно подумав, що на нього там, удома, чокає, і вирішив зайти ще в чайну.

Чайна, або "гадюишик", як її називали місцеві п'янички, була розташована в цьому ж завулку, і хто б сюди не йшов, попадав у неї, як риба у вершу: проходу далі не було. Може, тому в ній з ранку до пізнього вечора товкся народ, споживаючи не так чайок, що нагадував швидше помиї, як рідину, значно світлішу й прозорішу, а сизі поси волочилися сюди ще в раннього ранку: терпляче вичікували, поки одчиняться двері її тг.отя Дата, буфетниця, заповнить неосяжним тілом своїм місцину поміж пляшками, діжками, склянками, й кухлями, й асортиментом закусок.

В чайній було гамірно, тісно, чадно. їдкий дух тютюнового диму плин понад столиками, обліпленими людом; дві офіціантки, сердиті, мабуть, іщо з учорашнього дня, металися з тацями, повними всілякого їства, а вслід за ними, котячи перед собою щось схоже па етажерку, сунула прибиральниця посуду. Безцеремонно штовхаючи тих, що сиділи, вона згрібала виделки, ложки, тарілки, пацяла ганчіркою по столу, замітаючи огризки й крихти прямо на коліна клієнтів. А па похмурому обличчі її — звично застигле: "Бодай ви всі передохли!".

Пагтас Юхимович обережно протиснувся поміж "етажеркою", стільцями і спинами, підійшов до буфету. Став у чергу. Черга просувалася мляво, бо ті, що вже їли та пили, раз по раз пхалися наперед, просячи "повторити", і Панас Юхимович з усе більшою тривогою думав, що він безбожно запізнюється і це аж ніяк— но додасть хорошого настрою його милій дружиноньці. Аж ось чоловік, який стояв попереду, відійшов, перед Тапочкою гойднулося велико її червоне обличчя буфетниці.

— Чверточку,— сказав тихо Панас Юхимович.— І... той... пляшечку

плодоягідного.— Хотів узяти ще й нива, але пиво було розливне, попросити ж порожню посудину не зважився: у потилицю йому вже нетерпляче дихали — воруншся, палато, швидше!

Розплатившись, Панас Юхимович поспіхом вийшов надвір. Оглянувся, чи не видно когось знайомого,— мовби нікого,— сховав до порожнього кошелю "цуцика" і плодоягідне — найдешевше вино, що його споживали тільки гіркі п'янички,— прикрив зверху вже кошелем іншим, пішов швидко додому.

Тепер, коли до отих двадцяти п'яти карбованців додалося ще п'ять, потрачених на вино та горілку, Панасові Юхимовичу стало мовби не так тоскно і важко. В ньому прокинулася відчайдушність: все одно пропадати, то вже з музикою! — "музика" ж — ось вона, на денці кошелю, булькає тихенько і втішно, і піп уже зуміє так заховати, не те що дружина — жодна сила нечиста по відшукає. Тут він уже мав неабиякий досвід: набув за тридцятилітнє життя з дорогою своєю половинопокою.

Тож Панас Юхимович вже бадьоренько простував вулицею, і велике добре обличчя його зовсім розхмарилося.

Та чим ближче підходив до нещодавно пофарбованого зеленого паркану, що звівся стіною поміж садибою й вулицею, чим вище підносився за парканом отим цегляний добротний будинок з червоним дахом готичним, з великими вікнами, що строго дивились на вулицю, тим хода його ставала повільнішою та млявішою. А підійшовши до хвіртки, він і зовсім зупинився.

Хвіртка була врізана в паркан надійно та міцно — жодної шпарочки для цікавого ока, ще й зверху прибита бляха із написом: "Во дворе злая собака". І силует морди собачої. Морда, щоправда, зовсім не люта, скоріте добродушна, знайомий художник, який три роки тому бляху оцю повісив, списав отой силует чи по з Панаса Юхимовича, і певдоволепа Софоївка, дружина Гапочки, не хотіла спершу й платити виторгувану художником суму: за віщо?.. Глянувши на "злу собаку", Панас Юхимович дістав ключ, став одмикати хвіртку. Повертав ключем обережно, щоб не скреготнуло залізо та не почула дружина.

Дружини, слава богу, в дворі не було. Не видно було й у вікні. Лише з будки, вигинаючи спину, виліз Трезор. Чорна морда підозріло-похмура, очі дивляться строго і пильно. Не махнувши навіть хвостом (такої звички у нього не було зроду-віку), Трезор потягнув довжелезний ланцюг назустріч хазяїнові. З таким виглядом, наче сам собі говорив: "Ось я тобі зараз дам!" Па пас Юхимович, косуючи оком па вікна будинку, взяв пса за ітатттийпик, потягнув до будки.

— До будки, Трезор, до будки! — приказував голосно: не так до собаки, як до вікон,— ану ж за якимось причаїлась дружина!

Підійшовши до будки, одпустив пса, поставив кошелі на землю. Злодійкувато дістав обидві пляшки і вправним, натренованим рухом засунув їх під солом'яну підстилку. Дружина, яка терпіти не могла ніякої живності, а особливо котів та собак, Тресзора що й побоювалася. Тож Тапочка міг бути спокійним: Софопька умре — не підійде до будки.

Замаскувавши пляшки та по-змовницькому шепнувши Трезорові: "Гляди ж мені!" —

Панас Юхимович підхопив кошелі, подався до ганку. Ще в коридорі скинув картуз і фуфайку, пильнуючи, щоб не наслідити, роззувся. Намагаючись не ступити з килимка, Ганочка сховав картуз, фуфайку і чоботи до шафи, поставив туди й кошелі, старанно прикрив, аж тоді взяв м'які капці на повстяній підшві: відколи в будинку наслали паркет та Софонька довела його до дзеркального блиску, Панас Юхимович вдома ходив тільки у капцях.

Софонька таки почула, що він повернувся.

— Па-аня! Іди їсти, вже обід на столі! — проспівала вона десь із кухні.

— Зараз, Софонько, зараз! — заквапився Панас Юхимович.

Прослизнув швиденько до ванної, викладеної сліпучо-білим кахлем (Софонька натирала його щотижня), помив старанно руки, пильнуючи, щоб не бризнути на підлогу. Витер спеціальним, "базарним", рушником, переодягся в піжаму. Одніс штани й сатинову сіру сорочку в ту ж шафу, що в коридорі, старанно пригладжуючи коротко підстрижено сиве волосся, зайшов до кухні.

Тут пахло супом, смаженим м'ясом і Софопькою. Суп уже був па столі, и двох глибоких тарілках, м'ясо тушкувалося па плиті в гусятниці, а дружина сиділа за столом, і від неї так і несло парфумами: Софонька полюбляла духи з різким, сильним запахом. Цього разу вона папахтилася бузком, і Тапочка повеселішав одразу: дружина користувалася ними, коли була в доброму настрої. Коли ж уставала не з тієї ноги чи ще якась муха кусала, тоді од неї пахло конвалією. Тож, повертаючись додому, Ганочка ще з порога принохувався...

Софонька сиділа за столом, і на обличчі в неї був вираз отієї заклопотаності, що його найчастіше звик бачити Панас Юхимович. Вона знов пригадувала, що ж і ще забула зробити, і невеликі очі її, що давно уже підпливали жирком, були повні неспокою. Ганочка підійшов до дружини, витяг губи: цмокнути в щоку, але Софонька відсторонилася:

— Не треба. Я сьогодні намазана.

Аж тепер помітив Гапочка товстий шар крему: Софонька затято воювала із зморшками і раз у тиждень робила маску, а змивши, натиралася кремом. Маска виготовлялася із свіжого м'яса, меду і ще якихось складних компонентів, од яких Гайочку аж нудило, Софонька ж стоїчно носила ту погань по кілька годин і мала такий вигляд, наче з обличчя її обдерли всю шкіру.

— Сідай уже, їж,— милостиво сказала дружина.

Сівпти навпроти, Панас Юхимович розгорнув накрохмалену серветку, заклав кінчик під шию, прикриваючи груди. Ганочка любив усмак поїсти, це, власне, була єдина втіха, що лишилася йому в житті, до того ж у тарілці апетитно парував сун із квасолею — його улюблена страва. Він аж очі примружив, підносячи ложку до рота.

— Не сьорбай! — зауважила Софонька.— Коли я вже тебе одучу!

Панас Юхимович аж язика прикусив. Іншим разом він огризнувся б, а зараз промовчав: думав, як сказати дружині про оті тридцять карбованців.

Спорожнивши тарілку, Панас Юхимович хотів попросити іще, але вчасно згадав

про горілку й вино: па повний шлунок навряд чи й сп'яніє. Тому він одсунув тарілку, показуючи, що досить.

— Не сподобався? — спитала ревниво дружина.

— Що ти, Софонько, що ти!.. Такий суп, та щоб не сподобався!

— А чому ж мало їв?

— Бо наївся... Щось я, Софонько, той... Не дуже хочеться їсти.

— Менші б тягав бутерброди! — Софонька мала на увазі "сухий пайок", що його щоразу брав на ринок Гапочка.

Панас Юхимович винувато зітхнув. Йому завжди аж незручно було за свій апетит, але що мав робити? Та й то: сто кілограмів із гаком, метр дев'яносто од підшов до маківки! Не те що його мила дружинонька: пуцьвірінок пуцьвірінком. Тож і їсть паче кицька. От і зараз: насипала собі — на самому донці. Дієта!

"А все одно не худне!" І, дивлячись на квадратну постать дружини, Панас Юхимович пригадав далекий той час, коли Софонька була струнка, наче кізонька... Ну, кізонькою вона ніколи не була, принаймні тоді, як він її побачив уперше,— вже тоді Софонька нагадувала скоріше яблучко, туге та налите... Але щоб отак розповзтися... Гай-гай, що роблять роки!.. Панасові Юхимовичу защеміло на серці — од жалю до дружини, до її марних потуг затримати молодість. Підійти, обійняти, пригорнути ніжно до себе: "Самі ми, Соню, самі... І ніхто нас не пожаліє, як ми не пожаліємо одне одного..." Панас Юхимович аж руками поворушив, але підійти до дружини так і не насмівся: Софонька саме накладала з гусятниці, а вона страх не любила, шли їй заважали.

— Тобі два чи один?

— Що?

Два биточки покласти?

— Один,— знову згадав Панас Юхимович про горілку й вино, що лежали у будці. "Хоча б Трезор не викотив!" Було вже таке: притягнув аж під ганок. Добре, що він того разу вийшов перший надвір!.. Захотілося звестися, виглянути у вікно. Але дружина вже поставила перед ним тарілку з битком, із рум'яною, нарізаною акуратно картоплею, зеленим горошком, цибулею й кропом: що-що, а готувати вміла, не в кожному ресторані так подадуть, і Панас Юхимович узявся за виделку.

Ів і думав, як сказати дружині про оті тридцять карбованців.

Наважився, коли допили компот і Софонька стала прибирати із столу.

— Ти знаєш: померла Кіндратівна...

— Кіндратівна?.. Господи!..— Дружина так і застигла з ганчіркою у руці.— Як померла?.. Од чого?..

— Ле знаю,— сказав сумно Ганочка: його знову огорнув жаль за Кіндратівною.— Оце лише сьогодні сказали, що вмерла... Учора вже не вийшла, а сьогодні померла...

— Хто б міг подумати! — Дружина все ще стояла застигло.— Скільки ж їй років?

Гайочка здвигнув плечима: ніколи цим не цікавився. Кіндратівна завжди в його очах була втіленням здоров'я та бадьорості, їй, здавалося, і зносу не буде. І от на тобі:

взяла і вмерла!..

---Ми сьогодні збирали на похорон...— перейшов до основного Гапочка.— Хто скільки міг...

Рука з ганчіркою, що була заворушилася, знову завмерла.

— Йу, мусив дати і я,— видушив із себе.— У неї ж не лишилося нікого... Нікому і в труну положити.— Панас Юхимович сам щиро вірив у то, що казав.— Одна, як палець...

— Скільки ж ти дав?

— Розумієш, я той... Мене так вразило, що я... Що якимось і не глянув, коли діставав... Думав дати троячку...— Гапочка тоді нічого не думав: машинально дістав гроші й оддав, але зараз здавалось, що він таки хотів дати троячку.— А тоді було вже й ітозручно просити назад... Людина ж померла!..

!— Скільки ти дав? — перепитала па пружено Софонька: рука її уже бгала ганчірку.

— Тридцять карбованців...

— Скільки?!

— Тридцять,—ледь видушує Гайочка, сума ця зараз здається йому величезною.

— Я так і знала! — Ганчірка летить на підлогу, а Со-фонька знеможено опускається на стілець.— Так я і знала!

Панас Юхимович опускає провинну голову. "Хоча б не плакала,— дума пригнічено.— Хай краще лає, тільки не плаче!" Сльози дружини йому гірші отрути.

— Тридцять карбованців! — голос Софоньки вже набуває трагічного забарвлення.— Багач!.. Мільйонер!.. Жінка не дозволяє собі купити халата...— У шафі у Софоньки висіло щонайменше десяток халатів, але Напас Юхимович і рота не розтулив нагадати.— Ходить у драних капцях...— І капці новенькі були — кілька пар.— А він жбурляється грошиками!..

Ганочка мовчить. Знає: хоч би що сказав, дружина все одно переверне по-своєму. Тож краще мовчати.

— Я тут розриваюся, з ніг валюся, день і ніч думаю, як зекономити копію, а він жбурляє, наче купчик, тридцятками!..

— Хто жбурляється, Соню...— не витримав Гапочка, та краще б мовчав.

— Отак, мені вже й слова сказати не можна! — голос дружини аж дзвенить од напруги, він от-от зірветься на крик, на сльози, гіркі та невтішні.— Господи, за що ти мене покарав? — стогне вона у відчаї.— Знала б — не вийшла б нізащо!.. Весь вік отак мучитись!.. Недосипати... Недоїдати... І отака тобі дяка!

Дружина вже плаче. Схлипує щораз голосніше, крає Гапочці серце.

— Ну, Софонько, ну, пробач, ну так сталося...

— Замовкни! — обличчя Софоньки вже перекошене злістю.— Я на тебе дивитися не можу!..

Зривається з стільця, вибігає із кухні.

"Ну, це надовго",— думає пригнічено Гапочка. Сидить, прислухаючись: здається, що аж сюди чути приглушений плач дружини. Але втішати не йде: річ безнадійна. "Краще й додому не йшов би!" Зводиться, бо вже несила й сидіти. Довго стоїть,

отупілий, не знаючи, що далі робити.

Зачепився поглядом за ганчірку, що валялася долі, підняв, обережно відніс на батарею. Помив посуд, вийшов надвір: не міг більше лишатися в будинку. І підлога, і стіни, і всі меблі у ньому стали мов чужі, ворожі до нього. Тож, вдягнувши комбінезон, рушив у сад.

Завернув по дорозі до будки: прихопити з собою й пляшки, та в останню хвилину роздумав,— хай уже, як стемніє. Узяв натомість граблі та лопату, завдав на плече.

Сад зустрів його отією устояною тишею, яка можлива лише восени. Деревя стояли оголені, лише де-не-де червоніли яблука, мов понавішувані: Софонька вже кілька разів нагадувала Гапочці позривати, а він усе зволікав,— було чомусь жалко їх чіпати. Та й скільки тих яблук — півтора десятка, не більше, хай повисять, помилують око, нікуди вони не подінуться,— зараз він себе аж похвалив, що не послухався дружини: без оцих яблук сад здавався б геть вимерлим. А так вони червоніли, нарядні, як сонечка, гріли серце і душу — в Тапочки аж очі зволожились, а засмучене велике обличчя його стало не таке вже й пригнічене. Поставив лопату під яблунею, взявся за граблі: довкола повно листя, треба згребти та спалити. Виготовлені на спеціальне замовлення, граблі були важкі та широкі — хоч коня упрягай, та Гапочці — саме раз, а воспою навіть убив ними скаженого ловка. Вовк заскочив на вулицю серед білого дня, Ганочка, почувши відчайдушний крик, вискочив із двору з оцими ось граблями і побачив сусідського хлопця, що повис на дереві, а під ним — сіру тварюку завбільшки з теля. Забачивши Тапочку, вовк метнувся на нього: паща хижо розтулена, ікла в піні, круглі очі горять божевільно і люто, Тапочка не одсахнувся, не сховався за хвіртку — зустрів тварюку таким могутнім ударом, що двох зубців як не було, а граблище аж тріснуло, Вовк тут же й ліг, а Тапочка молотив його граблями, поки й добив.

Виламані зубці наварив знайомий слюсар, обламане граблище замінили ловим, а Галочці виплатили премію — за вбитого вовка. І Софонька сама купила горілку, пиво й вино: пишалась вчинком свого чоловіка. Дивилася в той вечір на нього майже закохано, а другого дня (була саме неділя) запропонувала сходити в кіно: вчинок прямо-таки неймовірний, бо, відколи купили телевізор, Софонька в кіно — пі ногою. Сама випрасувала прим'ятий мундир, наполягла, щоб надів ордени й медалі, а коли вийшли на вулицю, взяла міцно під руку. В новій сукні, в нових черевиках, в повім капелюшку — увесь вид її говорив; у кого ще є такий Ганочка!..

Галочка аж зітхнув, пригадавши щасливий той день.

(" Згрібши листя в купу, хотів був підпалити, але не знайшов сірники. Іти по них на кухню не хотілося, тож Панас Юхимович, одклавши граблі, заходився обкопувати яблуні.

Він копав, а сонце ще майже но-літньому припікало в спину, і земля пахла перезрілими яблуками, і дерева стояли, мов вирізьблені, виши ку в ані в строгі шеренги,— яблуні, груші й три ранні черешні: Гапочка виносив чи не перший на всю Бессарабку. Він копав, підіймаючи ски-, би пудові, бо й лопата була до пари граблям, а легенький вітерець обдував йому шию, обличчя, холодив розпарену голову з коротко

підстриженим сивим волоссям: Гапочка волосся зберіг, не полисів, тільки посивів, як лунь, та довкола світлих терплячих очей затужавіли зморшки. Вони ставали особливо глибокими і виразними в отакі ось хвилини, коли па душі тяжко та гірко, а серце гризуть невтішні думки. Він копав і копав, намагаючись втекти од самого себе у працю, а сонце опускалося нижче й нижче, і все далі й далі у сад просувалася тінь од високого глухого паркану, що ним обгороджене все обійстя. Ось вона облягла найближчі дерева, і ті враз мов зіщулилися, підібрали гілля; ось уже весь сад майже поглинула, огорнувши й Гапочку, тільки вгорі ще світилися, червоно та весело, поодинокі незірваї яблука. І Панас Юхимович, розігнувшись, дивився вгору, аж поки погасли й вони.

Тепер, коли зсутеніло, він подумав: "Пора!" Взяв граблі та лопату, одніс до сарая. Вийшов, обтрушуючи комбінезон, глянув на вікна: не світилося в жодному. Софопь-ка, отже, й досі лежить у себе в ліжку, а завтра, звівшись, на нього й не гляне. Мовчатиме, хоч би що він їй казав. День... два... а то й тиждень... Гапочка скрушно зітхнув, уявивши, що чекає на нього, і йому ще дужче захотілось напитися.

Не марнуючи часу. Негайно.

Трезор неохоче посунувся, пропускаючи руку хазяїна. Гапочка помацав, помацав — пляшок не було. Від здогаду, що Софонька таки підгледіла й забрала випивку, в нього й чоло зрослося. Та одразу ж себе заспокоїв: Софонька, коли б угледіла, сказала б одразу. Отам, у кухні. І навряд чи підійшла б до будки.

— Трезор, де пляшки? — спитав напруженим шепотом.

Трезор густо дихнув, переклав лапу на лапу. І в Ганочки ворухнулася божевільна думка, що пес випив його горілку й вино, а пляшки викинув геть.

Пошпториппш що трохи, Панас Юхимович, обійшов будку. І одразу ж побавив обидві пляшки, Трезор таки викотив їх та й поклав акуратно за будкою. Спасибі, що хоч по відніс аж під танок.

Ганочка поспіхом сховав пляшки в кишені, спустився в підвал.

Закладаючи будинок, Софопі-ка вирішила не дотримуватися типового проекту. Надивившись по закордонах особняків, малих та великих, вона хотіла збудувати щось подібно й собі. Щось па кшталт отієї триповерхової вілли в містечку німецькому, комендантом якого був наприкінці війни її чоловік. На всі стіни вікна з дзеркальним склом, балкони та лоджії, розсувні стіни та антресолі, ванни й туалетні кімнати, обкладені кахлями, запаморочливо блискучий паркет і бронзові ручки на дверях — простір, світло, храмова урочистість, затишок, про який досі читала лише в книжках; папі комспдаптша, як її стали одразу ж величати німці, в перші дні тільки й знала, що ходила з кімнати в кімнату, з поверху па поверх і тричі на день полоскалась у паннах: білій, блакитній, рожевій. І кожного разу здавалося, що виходить нона з іншого кольору шкірою: рожевою, блакитною, білою.

1 внизу, па неп, будинок,— величезне підвальне приміщення. Для прання білизни, з казанами вмурованими, для соління і квашення, для численних діжок із помідорами, огірками, капустою, для зберігання зимових яблук та груш, стелажі, повні пляшок із

вином, гараж із дверима, що підіймалися вгору натиском кнопки, іще якісь закапелки, в яких і заблукати недовго,— Софонька все те облазила, вивчила, закарбувала у пам'яті і, коли настала пора будуватися, поставила вимогу: тільки так, а не так!

Триповерхової вілли, однак, не вийшло. І ванн, блакит-пих та рожевих. І затишних туалетних кімнаток із пісуарами, що сяяли, мов підлиті з сонця, де вода не шумить брутально й грубо, а лунає ніжною арфою. Не вийшло й лоджій, на яких хоч банкети влаштовуй,— ледь удалося одвоювати чотири балкони з пілястрами, що пообвалювалися після перших дощів. Ні стін розсувних, ні вікон дзеркальних, пі викладених візерунком паркетів із дорогих сортів дерева — будинок зводився тоді, коли доводилося воювати за кожну цеглину, і Софонька змушена була поступово здавати позиції перед суворою дійсністю. Підвалом, однак, по поступилася: є і пральня, й сушильня, і чис-денні приміщення для засоленого та заквашеного, є навіть гараж, щоправда, без кнопки та автоматичних дверей, був навіть погрібець для вина власного виробу, зліквідований Софонькою після того, як вона недорахувалася кількох десятків пляшок, а у діящі виявилось не стільки вино, скільки вода, що її доливав потай Гапочка,— тепер там тільки порожні полиці, вкриті пилюкою,— дружина туди не заходить, каже, що їй там моторошно: нагадує цвинтарний склеп, і це найбільше влаштовує Панаса Юхимовича,— темно, глухо і повна безпека.

Добравшись до склепу, він намацав півлітровий келих для пива, старанно витер хустиною. Знайшов пеньок, що правив йому за стілець, сів, прилаштувавши келих па коліна. Хоч над головою висіла лампочка, світла по вмикав: у темряві почувався безпечніше. Відкоркував спершу "цуцика", спорожнив, долив потім вином — по самісінькі вінця. Почекав, поки перемішається, підняв келих, сам до себе сказав:

— Ну, Паню, будьмо! — І гірко додав: — Із святом, товаришу полковник!

Надпив, долив вином, що лишилося, поставив пляшку біля порожньої чвертки: назбирається з півкошика — здасть.

Тепер можна пити не поспішаючи. Відчуваючи, як усотується гірко-солодка рідина в піднебіння, в язик, а в голові починає ледь чуттю шуміти. І зігрівати в грудях. Тісна комірчина потроху роздавалася увись та ушир, на серці ставало все легше й легше. Не те що проходила образа на Софоньку — образа пекла його й досі, але те, що він оце зараз п'є, що дружина зовсім би сказала, коли б узнала, приносило похмуру втіху.

— П'ю й питиму! — мовив із викликом. Підняв келих, відчайдушно подивився на п'ятьму: — Всього вам найкращого, Софіє Пилипівно! Будьте здорові!

Бачив зараз дружину так виразпо, паче вона стояла ось тут, перед ним. І по боявся ніскільки. Навпаки, відчував свою незалежність од неї, свою попідкорепість. Ось він п'є, і вона нічого йому не зробить!..

У голові все дужче шуміло, Панас Юхимович відчував себе все войовничіше.

— Тридцять карбованців!.. Скажи спасибі, що всі не оддав!.. Людина ж померла, а не собака!.. То де твоя совість, питаю?

Доливши, так торохнув келихом, що якби скло було тонше — розсипалося б. Скільки склянок перетовк, а цей поки що тримається.

— П'ю й питиму!..] нічого ти зі мною не зробиш!.. А захочу — співатиму!..

Панас Юхимович кілька разів кашлянув, прочищаючи горло. Лункий бас сколихнув запліснявілу темряву, одбив-ся од стін. Ало вій но боявся. Не боявся зараз нічого. До того ж Софопька — аж па другому поверсі — не по-чус...

Зручніше вмостившись, підняв угору правицю. Махнув, сам собі диригуючи.

— Сол!.. Солі!..— спробував голос: виходило наче нічого. Ще раз прокашлявся, махнув рішуче рукою:

Солдатушки, бравы ребятушки,

А где ваши жены?

Це була єдина пісенька, що її під мухою виконував Ганочка. Виводив так натхненно, що дружина, коли Галочці траплялося пити легально, затуляла вуха й благала:

— Замовкни, ради бога: я скоро од твого реву здурію!

— Ну й дурій! А ми будем співати!

Наши жены — ружья заряжены,

Вот где наши'жены!..

Ганочка одружився восени сорок третього так несподівано, що коли прокинувся наступного дня, ладен був себе за руку щипати: сниться це йому чи не сниться?

Перед цим їхній дивізії, знекровленій у важких боях, боях на прорив, присвоїли звання гвардійської. Урочисту подію годилося відсвяткувати належно, а тут саме відвели їх у тил, на поповнення, і комдив після мітингу особового складу зібрав офіцерів на чарку. Село, в якому разтаїнувалася дивізія, переходило кілька разів із рук в руки, і німецька артилерія й наша молотили його, не жаліючи,— уціліло всього кілька хат, і в жодній з них не було такої кімнати, щоб розмістити всіх офіцерів дивізії. Тож комдив наказав запросити, починаючи з майорів, і Ганочка, єдиний капітан, почувався серед них дуже незручно. Сидів аж при вході, за ріжечком столу, готовий схопитися, коли йому скажуть поступитися місцем комусь старшому за чином.

" Стіл був рясна заставлений пляшками з напоями, ту-шонками у високих, наче гільзи, банках, консервами та шоколадом — усім, що вдалося наспіх зібрати заради такої події. А посередині, у величезному чавуні, зовсім уже королівською стравою парувала картопля "в мундирах". Гапочка жадібно принохувався і нічого не міг із собою вдіяти: не пробував картоплі вже майже рік.

Пролунала команда наповнити келихи — різнокалібер.-ні посудини, теж зібрані мало не по всій дивізії. Гапочці дістався півлітровий алюмінієвий кухоль, він не знав, скільки наливати, поки майор, який сидів¹ поруч, підморгнувши по-змовницькому, налив йому по самісінькі вінця. Та й Батя, командир дивізії, строго сказав:

— Повні!.. Повні наливайте, товариші офіцери!..

Спершу винили за перемогу, потім за свою, уже гвардійську, дивізію, потім за Батю— її командира. Вже після другого тосту стало гамірно й весело, тим більше що Батя, якого всі офіцери боялися більше власної смерті, добродушно розвалився повним тілом своїм у єдиному кріслі, приязно оглядаючи веселе застілля.

Гапочка, хоч уже й випив два кухлі, не дуже й сп'янів: йому тільки стало легко й

весело, зникла геть скутість, що завжди охоплює молодших чином військових перед старшими. Він устиг уже випити на брудершафт із майором, який йому налив келих, перекинутися словом з підполковником праворуч і майже заприятелювати з іншим майором, молодим красепем, ад'ютантом комдива, про якого Гапочка чув, що за ним більше лишається невтішних жіночок, аніж трупів ворожих. І хоч бездоганно пошитий мундир ад'ютанта сяяв нагородами, Гайочку чомусь зараз захоплював інший хист ад'ютанта. Може, тому, що він досі не мав справи з жінками і в душі їх навіть побоювався. Ад'ютант же, скорений тим, що— Гапочка міг одним духом спорожнити півлітрову посудину, враз пройнявся до нього отією раптовою симпатією, яка часто виникав поміж захмелілими чоловіками, і запропонував випити з ним на брудершафт.

— Хочеш у штаб? — запитав потім Гапочку.

Гапочка глянув на свою пом'яту, вилялялу фронтову гімнастерку, на заношені галіфе й стоптані чоботи, уявив себе поруч з оцим красенем і аж головою замотав відмовляючись.

— Ну й дурень! — грубувато сказав, ад'ютант.— Ось товариш майор побіг би навприсядки... Правда ж, майоре?

Майор, що налив Гапочці перший кухоль, почервонів, сердито щось буркнув. Ад'ютант засміявся втішено, ляснув Гапочку по плечу, весело мовив:

— Ну, мені треба йти до старого... Не скучай, капітане!..

Звівся, ошатний, вродливий, упевнений, пішов до генерала.

— Якби отаких поменше було, війну давно виграли б! Протирають штани по тилах! — сказав зло майор.

— Навіщо ви так? — знітився Гапочка.

Гапочка хотів зауважити, що в ад'ютанта більше нагород, аніж у майора. Однак не насмілювався. Дивився на гнучку постать ад'ютанта, на його спритні рухи і з заздрістю думав: "Отак би й мені!"

Ад'ютант зупинився тим часом біля дівчини, яка, єдина, сиділа за столом, схилившись до неї, сказав щось на вухо — дівчина засміялась голосно, одмахнулась од нього, але той ще нижче нахилився до неї, і на обличчі його вже грала переможна, а разом з тим і трохи недбала посмішка: усміх людини, збалуваної жіночою увагою. Дівчина з явним задоволенням слухала ад'ютанта, червоніючи обличчям і пгисто,— Гапочку аж кольнуло в серце отією голочкою, яка завжди являється, коли хтось інший привертає жіночу увагу. Може, тому він став пильно стежити за дівчиною, яку досі не помічав, а може, й тому, що дівчина ця була єдина в кімнаті, і погляди всіх чоловіків мимоволі на ній зупинялись.

Роздивитися як слід не міг, бо сиділа вона аж на тому кінці столу, біля комдива, схована за чоловічими постатями, мигцем побачив лише коротко підстрижене світле волосся, яким вона задерикувато стріпувала, і невелике ніжно-рожеве вушко, але й цього було досить, щоб здавалася вона йому звабною: три кухлі шнапсу далися взнаки.

— Дивізійна підстилка,— пробурчав саркастично майор.

Гапочка одсунувся од майора — так йому стало неприємно. Його завжди дратували

цинічні розмови про дівчат, особливо тих, що були на фронті, бо його молодша сестрадесь воювала, і він припустити не міг, щоб вона щось собі дозволяла. Тож і в роті своїй, а тепер уже в батальйоні, рішуче обривав масні розмови про дівчат та жінок, за що його офіцери прозвали потай "младенцем". Гапочка відчув до майора таку неприязнь, паче той оті всі слова сказав на його адресу.

Стало сумно й незатишно в оцьому рейвахи, Гапочка

з тугою подумав, що краще сидів би він серед своїх офіцерів, у батальйоні своєму, де він знав усіх і всі його знали, він аж згорбився в спині, думаючи про свій батальйон, і прогавив, коли почалися танці.

Танцювали в цій же кімнаті. Всі, хто сидів, повернулися до танцюючих: червоні, веселі обличчя, ритмічні сплески долонь, підбадьорливі вигуки, а на вільній од столів та стільців площі, розсипаючи хвацький дріб закаблуків, вибивав шалену чечітку ад'ютант — тільки зуби виблискували та метлялась чорна чуприна. Ось він пройшовся по колу — та-та-та! та-та-та! — миготіли начищені чоботи,— зупинився навпроти дівчини, запрошувально наставивши руки,— та-та-та! та-та-та! — звав, кликав перестук. "Сошо, давай! — вигукнув хтось.— По посором нашу гвардію!" — і Соня, стелюючи плечима поблажливо (мовляв, що маю робити!), звелася одразу, стала, усміхнена, навпроти ад'ютанта. 'В новій, ладно підігнаній формі, перепоясана в стані, мов чарочка, вона здалася Гапочці такою граціозно-звальною, що в нього пересохло в горлі.

Соня якусь хвилю стояла, не спускаючи очей з ад'ютанта, що чортом ходив коло неї. Свіже обличчя її з порожівілою шкірою все ще не звільнилось од усміху, тепер уже наче аж трохи розгубленого, трохи наляканого, вона мов розкаювалася, що вийшла до танцю, і Гапочці стало їй жалко. Та ось вона зігнала з обличчя посмішку, обличчя її стало враз серйозне Гг строго,— труснувши коротко підстриженим волоссям, Соня вступила до танку.

Застілля так і вибухнуло схвальними оплесками, ще дружніше заплескали долоні. Ганочка і сам незчувся, як теж став плескати, його захопив, полонив, поглинув завихрений ритм, він уже однаково захоплено дивився на дівчину та ад'ютанта, що танцювали все швидше й швидше, все шаленіше й шаленіше, не жаліючи ні своїх ніг, ні закаблуків, він аж затремтів увесь — ладен був зірватися з місця й кинутися в танок.

Рятувало тільки те, що Ганочка не вмів танцювати.

Червоні, задихані, вони зупинилися, а застілля нагородило їх дружними оплесками. Гайочка теж аплодував, долонь не жаліючи, й оглядався на сусідів такими очима, що навіть сердитий майор усміхнувся у відповідь.

Дівчина рушила до генерала, що гукнув: "Дочко, а йди-но сюди!" — ад'ютант же знову підійшов до Гапочки. Роз-червоніле красиве обличчя його було веселе й привітне.

4 А. Дімаров, кн. II

— Наступний танок, капітане, за тобою

— Що ви...— знітився Гапочка.— Я той.., Я не вмію..,

— Не вмієш? — вражено перепитав ад'ютант.— Танцювати не вмієш?

Гапочка лише кивнув головою: ад'ютант розмовляв голосно, і ті, що сиділи поруч, повернулися в їхній бік. І хто його зна, чим скінчилася б ця розмова, якби генерал, цмокнувши Соню в щоку, голосно не запитав у присутніх:

— Гарна у мене "дочка"?

— Гарна, товаришу генералі — одним духом відповіли майори й полковники.

— А чому вона й досі не замужем? — строго поцікавився генерал.— Ану, встань, хто неодружений!

Гамір стих, як обрізаний. Всі аж голови попригинали, наче понад столом пронісся снаряд. Укляк перелякано й Гапочка: він був неодружений.

— Що, нікого нема неодруженого? — спитав генерал невдоволено; все ще обіймав за плечі "дочку". Вона єдина, здається, не розгубилася. Та ще ад'ютант.

— Ось капітан неодружений! — гукнув весело він та й показав на Ганочку.

— Капітан? — суворий погляд комдива зупинився на Гапочці.— Ти чого не но признаєшся?.. Гм?.. Ану, встань, ми на тебе хоч подивимось!

— Вставай, вставай, капітане! — посміхаючись, казав ад'ютант і вже підважував Гапочку.— Нічого за жонаті спина ховатися!

Гапочка вже стояв, не знаючи, куди й очі подіти. Батя ж дивився на нього вивчаюче.

— Ну як? — повернувся до "дочки".— Як женишок?

Дівчина пирснула, затулила рота долонею. А веселі ясні очі її так і хлюпнули Гапочці в душу.

Генерал легенько підштовхнув дівчину до зовсім уже обмерлого Гапочки.

— Бери, капітане! Бери, бо сьогодні ми живі, а завтра чи й будемо? Ну як, товариші офіцери,— звівся за столом генерал,— гарна пара?

— Гарна!.. Гарна!..— загукали довкола.

— "Так женити їх, негідників!.. Майоре!

— Єсть! — Ад'ютант вискочив з-за Гапоччиної спина, як веселий чортик із бочки.

— Організуй все, як положено!

— Єсть! — хвацько відповів ад'ютант. Крутнувся і мов провалився крізь землю.

— А ми чого стоїмо? — спитав весело Батя.— На весіллі ми чи не на весіллі?.. Ану, наливайте чарки!.. За здоров'я молодих!.. Гірко!..

— Гірко!.. Гірко!..— ревонуло застілля.

— Ти чого ж стоїш? — це вже до Гапочки.— Цілуй молоду!

Виконуючи слухняно команду, Ганочка нагнув голову, аж тріснуло в шиї, і перед очима його гойднулися грайливо осяяні очі, лукаві вуста. "Все це — гра, все це — несерйозно",— промовляли і очі, і губи, і все обличчя її.

— Ти що, цілуватись не вмієш? — вражено запитав генерал.

Здригнувшись, Гапочка тицьнувся губами чи то в підборіддя, чи в щоку — ніжна податлива шкіра обпекла йому губи.

Схвальні вигуки, оплески, сміх...

Потім все було мов у тумані. Чи в примарному сні. Пам'ятає себе уже за столом,

поруч із генералом та Сонею, і йому знову наливають повнісінький кухоль, і він випиває спрожого, бо не знає, куди йому подітися од всіх оцих поглядів. І вигуки: "Гірко!", і страшно наближені очі, і губи, що не уникають його поцілунку, і ще один кухоль, і знову виринає ад'ютант, і "віліс" з широчезною генеральською спиною попереду, а він поруч із Сонею, що зворушливо й віддано тулиться до нього, і синя пляма, що мчить по дорозі. Соня тулиться все щільніше й щільніше, бо ж надворі вже холодно, а вони в самих гімнастерках, і Ганочка врешті наважується обійняти її за плечі, щоб хоч трохи захистити од вітру, та, наткнувшись одразу на чийсь руку, перелякано одсмикує свою. "Далеко?" — кричить генерал, обернувшись, і Гапочка думає, що то до нього, і не знає, що відповісти. "Під'їжджаємо!" — ад'ютантів голос по той бік Соні, і одразу ж з'являються будинки з темними вікнами, і кишеньковий ліхтарик спалахує їм назустріч гостро й вимогливо: патруль... "Де міськрада?" — лунає чийсь вимогливий бас. "Міськрада?.. Навіщо міськрада? — дивується Гапочка. — А, все одно..." Мотор легенько муркоче, і тиша навалюється, і в голові все туманиться, і злипаються важко повіки...

Хитнуло, гойднуло, поїхали...

— Вилазь, капітане!

Гапочка розплющує очі: якийсь двоповерховий будинок, широкі сходи, високі храмові двері, "Де це ми?.. Що це?.."

— Ти що, заснув? — лунає генеральський смішок. — Оце наречений!

Усі вже стоять біля "віліса", і Гайочка, лякливо здригнувшись, зіскакує теж. Земля одразу ж гойднулася, він заточується (оті кухлі таки дають себе взнаки), чиясь рука підхопила його під лікоть, чийсь голос веселий лунає у темряві:

— Соню, тримай чоловіка, а то втече!

Й одразу ж з другого боку хтось бере його за руку, горнеться віддано й пікшо.

Гайочка аж зціплює зуби, щоб не гойдатися, щосили проганяє дрімоту. Чиясь постать спритно збігає догори, одчиняє широко двері:

— Прошу заходити!

Гайочка впізнає ад'ютантів голос. І хоч Соня вже тягне його до сходів, він упирається: поруч же Батя, комдив, генерал — йому першому й іти.

— Давай, давай, капітане! — рокоче поблажливо генеральський басок, і Гапочка врешті наважується ступити на сходи.

Коридор... Що коридор... Невелика, освітлена гасовою лампою кімната... Стіл у плямах, два обдерті стільці, товстий зошит посеред столу, чорнильниця-невпливайка, учнівська ручка... Жінка у сірій вовняній хустці поверх жакета, з заспаним сірим обличчям.

— Прошу заходити! — Ад'ютант уже в кімнаті, він хапає один із стільців, витирає долонею, підставляє генералові. Батя важко сідає, стілець тріщить, але не ламається.

— Зареєструєте нам молодят? — лунко запитує він. Скидає кашкет, проводить долонею по сріблястому йоржикові.

— Зареєструю, — відповідає жінка тихо й безбарвно. — Треба тільки документи...

— Документи є! — голосно відповідає комдив. — Капітане, лейтенанте, давайте ваші

військові квитки!

Гапочка слухняно дістає військовий квиток, оддає генералові. Подає свій і Соня. ./

— Ось вам, громадяночко, документи! — ляснувши ними по долоні, говорить комдив.— Нате, пишіть, що положено!

Жінка бере військові квитки, розгортає, кладе на стіл. Розкриває потім зошит, щось до нього записує. Перо скрипить жалісно й сумно, і лише зараз доходить до Тапочки, що все це не жарти, все це не гра, а всерйоз, і оця дівчина, яка стоїть поруч, завмерла, про існування якої він кілька годин тому навіть не знав, стане йому дружиною. Він оглянувся розгублено, наче надіявся побачити одчинені двері, в які можна, поки не пізно, втекти, але замість дверей наткнувся поглядом на веселе й трохи глузливе обличчя ад'ютанта...

— Вітаю з законним одруженням! — сказала так же безбарвно жінка, повертаючи військові квитки.— Бажаю повернутися живими з війни...— Тут обличчя її пересмикнулося болісно, затремтіли уста.

— Так, громадяночко, так! — Комдив звівся, одкаш-лявся, клацнув пальцями в сторону ад'ютанта: — Майоре, шампанського!

Ад'ютант послав руку за спину і наче з повітря дістав пляшку з золотою головкою. Послав другу — і вже у ній кілька фужерів.

— Наливай! — скомандував генерал. Очі його зволожилися, обличчя втратило начальницьку твердість.— Вип'ємо за щастя молодії сім'ї: щоб повернулися живими з фронту і народили гвардійців! І щоб до всіх наших жінок повернулися чоловіки...

— Мій уже не повернеться,— сумно сказала жінка. Сказала, та ті схаменулася одразу: обернулася до молодих, і Ганочка побачив, які в неї добрі очі.— Бажаю вам обом щастя... Од всієї душі...

Цокнулися фужерами, випили...

І знову ніч, і шалений біг "віліса", і чорний вітер, що обдимає обличчя, і м'яко притулсчіє тепле илече, що довірливо горнеться, і ще веселіше застілля, і "гірко!", і тепер уже губи, що самі шукають його губів, і очі, світлі, аж моторошні, до самісінького дна розтулені тільки для нього, і невелика кімната, і ліжко розстелене, і Соня, і він. Хтось прибирає бликун, причини щільно двері, якісь голоси, чийсь заचाєний сміх стихає по той бік дверей, порипують, віддаляючись, кроки, западає напружена тиша — чекання того неминучого, що має от-от статися,— Гайочка чує гаряче дихання власне, гупання свого великого серця, тугий комірець гімнастерки боляче впирається в шию, але він не наслідуюється його розстебнути, щоб Соня не витлумачила цей його порух інакше... і оце ліжко, безсоромно оголене ліжко, яке чекає на них, нагадує про себе, хоч як він оминав його поглядом, Гапочка аж одступає подалі — до вікна, що вимальовується сірим прямокутником на чорному тлі, й здригається од Сониного голосу:

— Ох, як я втомилася!

Обертається й майже натикається на Соню: стоїть, піднявши до нього обличчя, якась дитинно-беззахисна, і Тапочка, враз пронизаний жалем, ступає до неї: обійнять,

пригорнути, утішити, а вона, зрозумівши по-своєму отой його рух, легенько штовхає його долонею в груди:

— Зачекай.

І починає роздягатися.

Звільняється од портупеї, скидає гімнастерку, спідню солдатську сорочку — донизу, додолу, навіть не дивлячись, куди вони падають. Рухи її гнучкі та безшумні, вона мовби виконує таємничий ритуальний танок, що гармонійно зливається з оцією прозорою темрявою... ще порух... ще помах руни,— звільнившись од ліфчика, стоїть перед ним гола по пояс, наче дикунка. Гойднулася, підійшла упритул, піднесла руки, наче в молитві.

— Боже, який ти великий! — І вже нетерпеливі пальці вивільняють його шию од гудзиків.— Та нахилися ж! — з нервовим смішком.

Тапочка покірно нахилиється, гімнастерка, сорочка наче самі собою сповзають із нього, дві гарячі долоньки охоплюють шию, вона припадає жагуче й одступа, одступа од вікна, ведучи його за собою...

Потім питала, вражена:

— Ти вперше? — І цілувала розчулено: — Боже, яке ти чудо! — І в якомусь каятті стогнала:

— Чому ти раніш мені не зустрівся?.. Чому?..

І Тапочці було її жалко. І соромно за власну незайманість...

Потім був ранок, який ледь загорався, і якась особливо тепла, затишна тиша, і юне обличчя із склепленими міцно повіками, і тихе дихання крізь ледь розтулені губи, і довірливо притулене голе плече, і по всій кімнаті розкиданий одяг. Тапочка, злякавшись, що хтось зараз зайде і застане їх разом, зірвався з ліжка, поспіхом став одягатися. Зібрав її одяг, акуратно склав на стільці, навшпиньки пішов до дверей.

— Ей!.. Ти куди?

Обернувся, зустрівся поглядом із світлими очима, що весело і трохи здивовано дивилися на нього.

— Ти втікаєш?

— Розумієш... мені треба... той...— забубонів Тапочка,— У батальйон...— Враз пригадав, що і справді призначив збір командирів на вісім нуль-нуль.— На мене чекають.

— Так рано? — спитала здивовано.— Котра година? Гапочка глянув на годинник: було пів на п'яту.

— От бачиш! — із докором сказала вона.— А хто ж мене поцілуй? •— Потягнулася солодко, вивільняючи з-під ковдри руки, сіла, не соромлячись своєї голизни, покликала Ганочку: — Йди сюди!.. А ти хотів утекти! — сказала потім докірливо. І, вередливо надувши губки, штовхнула в груди: — Тепер можеш іти... до свого батальйону противного...

І Гапочка, земйї під собою не чуючи, пішов у батальйон...

І весь той день, і наступні дні, і тижні, і місяці навіть не полишало відчуття

радісного подиву: він одружений! У нього дружина. Жінка, яку він може безборонно поцілувати, яка сама прагне його поцілунків, дозволяє робити з собою усе, що він забажає. Ловив себе на тому, що все думає про неї. Це були теплі та світлі думки, вони переповнювали Ганочку такою ніжністю, що йому весь час хотілося зробити всім людям, які його оточували,— і солдатам, і офіцерам,— щось особливо радісне: як це буває з натурами сором'язливими й замкненими, він ураз віддано закохався у свою молоденьку дружину.

Зустрічатися їм доводилося зрідка. Гапочка товкся у своєму батальйоні, на передовій, Соня ж працювала в штабі перекладачем. Та він і не подумав би просити комдива відпустити дружину до нього: при самій лише думці, що її може поранити чи вбити, його обливав холодний піт. Йому хотілося збити кожен ворожий літак, що пролітав над окопами. Хай скидає бомби сюди, хай стріляє у них з усіх гармат-кулеметів, лиш би не летів далі, до штабу, де працює дружина.

Коли ще стояли на перепочинку, Соня двічі його провідувала (про те, щоб самому появитися в штабі, Гапочка і думати не смів). Першого разу пробула кілька годин: випрала йому білизну й гімнастерку ("Сам прав?" — "Сам".— "Боже, хто ж так пере! Ти її вугіллям милив чи глиною?" — "Вугіллям",— відповів щасливий Гапочка, не зводячи погляду з запопадливих рук дружини: нічого красивішого, здається, досі не бачив); прибрала в землянці, де Гапочка жив із своїм начальником штабу ("А свинюшник завели!.. Ох, ці чоловіки!"); випуштрила вістового, молоденького солдатика із поповнення, який отак занехаяв свого командира; присоромила й начштабу за його давно нечищені чоботи,— і начштабу, коли Соня поїхала, аж покрутив головою: "Ну, в тебе, комбате, і жінка!" І Гапочка з ним погодився радісно, що Соня не схожа на інших жінок,— все, що Соня робила, йому страшенно подобалося, він ладен був щомиті цілувати її, коли б вони були в землянці самі; він із мукою думав, як йому зробити так, щоб хоч на хвилину лишитися на самоті з дружиною, аж поки Соня, навівши сякий-такий лад, сказала начштабові:

— Ви, лейтенанте, підіть погуляйте, бо нам треба про дещо договорить із капітаном... Та простежте, щоб ніхто не заходив! — гукнула вже йому в спину. І, залишившись наодинці з Гадочкою (тепер уже він стояв, голий до пояса: сорочка і гімнастерка сохли надворі), по-діловому спитала: — Оце твоє ліжко?..

Вдруге вона пробула у нього всього кілька хвилин; мабуть, тому, що приїхала не сама, а з ад'ютантом, і вони дуже кудись поспішали. Ад'ютант обійняв Гапочку, наче родича, одразу ж дістав із "віліса" пакунок із консервами й пляшкою: "Давай, комбате, тягни свої кухлі!" Отак, навстоячки, біля машини, випили, і, ще жуючи, ад'ютант поліз на сидіння: "Забираю й твою дружину, комбате, нічого не вдієш, служба". І Соня слухняно полізла за ним, а Гапочка все ще надіявся, що ад'ютант передумає, залишить її, поки повернеться. (Після того як у землянці побувала Соня, сам застилав старанно ліжко, не хотів, щоб чужі руки доторкнулися до нього...)

Ад'ютант не передумав. "Віліс", насмішкувато фиркнувши, рушив з місця, ад'ютант весело помахав на прощання рукою, Соня теж щось гукнула, всміхаючись,— вони

віддалялися швидко. Гапочку ж уперше гостро різонуло по серці ревниве почуття, і в ту ніч він майже не спав: все ввижався йому ад'ютант, який мов зійшов із картинки, а поруч — його молоденька дружина. Лаяв себе подумки, що як він сміє отак думати про Соню, по голові себе замалим не бив і — нічого не міг із собою удіяти...

Потім дивізію знову кинули на фронт — у тяжкі бої на прорив, і Гапочка майже місяць не стрічався із Сонею. Відрізок часу на війні величезний, майже вічність, бо значна частина тих, хто воював поруч із Гапочкою, у вічність і пішла, а йому щастило, його навіть не дряпнуло, його наче оберігала закоханість у юну дружину: ніс її у собі з дня у день, через усі бої та походи, і ніщо не могло її пригасити. Вже в листопаді, якраз перед святом, — ще одна зустріч із дружиною: зайшла до нього в землянку,

якась зосереджена й тиха, якась мов аж на себе не схожа. "Надовго?" — спитав, заїкаючись, Гапочка (от уже не пр-вірив би, що од радості можна заїкатися!). "На всю ніч". Не на кілька хвилин чи годину — на безконечність...

І вже уночі, обіймаючи, тулячись до нього щосили, сама наче од себе втікаючи, стогнала розгублено:

— Гадочко, що робить мені, Гадочко: я завагітніла! 1

Він лежав, ошелешений, не знаючи, що їй сказати, а

Соня вже плакала:

— Я не хочу родити!.. Не хочу!.. Куди я подінуся?

І тут Гапочка чи не вперше подумав, що він нічого не знає про минуле дружини. Звідки вона, хто її батьки, де вона вчилася, як потрапила в армію? Погладжуючи її беззахисні плечі, обережно спитав:

— Батьки твої де?

— У мене немає батьків, — крізь сльози сказала дружина. — Я з дитбудинку...

Перед Гапочкою, словами дружини накликаючи, — колона дитбудинківців. Чомусь завжди пострижених наголо, в однакових сорочках, спідницях, трусах, вони щоранку проходили строем повз двір, в якому Гапочка жив, мати його жалісливо зітхала й казала уголос: "Нещасні діти!" Чому нещасні, Гапочка так від неї й не довідався, однак переконаність, що дитбудинківські діти нещасні, залишилася в ньому на все життя...

— Я мушу зробити аборт!.. Мушу!.. Ти чуєш?..

Гапочка не смів заперечити: відчував свою велику провину в тому, що сталося з Сонею.

— У мене знайома в медсанбаті... — схлипнула дружина. — Я вже з нею домовилась... Чого ж ти мовчиш?..

— Роби як знаєш, — обережно погодився Гапочка. — Тобі, звісно, видніше...

— Видніше! — саркастично перебила дружина. — Всі ви, чоловіки, однакові: нашкодите — і в куці!..

Гапочка винувато зітхнув.

— Ти ж напиши, — просив, провівши вранці до артилеристів — за три кілометри в тил: там уже стояла машина, що мала йти по снаряди. — Пиши!

— Добренько. — Соня, свіжа, весела, наче й не було ночі зарюмсаної, цмокнула в

щоку і, граціозна, туго перепоясана в стані, легко стрибнула в кабінку...

Після абортів вона вже не могла завагітніти. Довго хворіла, вже по війні тричі їздила на курорт: лікувати якісь жіночі хвороби, немов допомогло, але на дітей уже годі було сподіватися. І Гапочка не раз жалкував, що в ту ніч, у землянці, не відрадив дружину.

Соня ж, хвороби позбавившись, стала опецьок опецьком. Хоч не втомлювалася переконувати себе й Гапочку, що не така вона вже й товста. І сердилася на одяг, що отак швидко збігається,— не встигнеш пошити, а вже й не налазить. І ревниво допитувалася на вулиці, коли попереду йшла товста жінка: "Вона товстіша од мене? Товстіша?" — "Товстіша",— відповідав завжди Гапочка, щоб уникнути драми...

Солдатушки, бравы ребятушки,

А где ваши жены?..

Наспівавшись до хрипу, залишив підвал: пора вже й спати. Не на другому поверсі, де зараз лежала дружина, а на першому, на старій, з війни ще, канапі. Ліг головою на валик, посовав, шукаючи потилицею місце продавлене, та одразу ж і заснув.

Хоч сьогодні був понеділок — день, коли Гапочка відпочивав од базару, вій, прокинувшись, одразу ж вирішив: поїду! Бачити сердите обличчя дружини, катуватися її мовчанням, мовчати й собі, бо кожне слово його буде витлумачене таки ж проти нього,— нерадісна ця перспектива змусила Панаса Юхимовича звестися ще до світанку та й, умившись, поснідавши похапцем, спуститися знову в підвал.

Цього разу не подався в тісну комірчину, в якій давав учора "концерт",— ввімкнув світло в просторому, на пів-будинжу, помешканні зі стелажми під яблука. Стелажі тягнулися вдовж стін і посередині — неглибокі в кілька поверхів коробки, де зберігався осінній врожай, тут панував густий яблуневий дух, а повітря було аж золотисте на колір. Іїаіас Юхимович поставив порожні поки що кошелі, заходився набирати яблука з коробів.

Цього разу брав шампанський ранет — ніжні роже-вобокі плоди, що танули в роті. Вибирав один по одному з тирси, струшував, вкладав акуратно до кошелів. Робив те машинально, бездумно, завченими автоматичними рухами: яблуко до яблука, хвостик до хвостика — ось уже перший повен, тепер візьмемось за другий. Наклавши по вінця в усі чотири, пов'язав акуратно хустинами, два — через плече, два — у руки, піднявся у коридор. Прислухався, чи не ходить дружина,— мовби ще спить,— вийшов надвір.

Усього так і омило бадьоре та чисте осіннє повітря. Стояла та особлива прозорість, коли все довкола: і підсобні будівлі, й паркан, і дерева, і будка з затягненим у неї ланцюгом, і ліс по той бік ріки були наче вирізьблені, а небо над головою геть зовсім уже світле, і на сході займається ранкова пожежа. Далеко попереду, проїжджаючи мостом, задудніла електричка, пронизливо свиснула — луна покотилася річкою, пішла понад лісом, і ліс аж гойднувся. Зачувши кроки хазяїна, заворушився у будці. Трезор. Застукотів по стінах хвостом, що з ним траплялося рідко: собачим якимось чуттям відчув, що хазяїнові дісталася на горіхи, тож і проявляв своє співчуття. "Лежи, Трезоре, лежи",— сказав розчулено Гайочка, але Трезор ще й носа чорного висунув, понюхав,

чим пахне. Яблуками? Ну, хазяїн знову поволікся на ринок! Упину на нього немає! — так розтлумачив той рух Панас Юхимович, розтлумачив та й усміхнувся невесело: "А що маю робити? Добре, що ти неодружений!"

Одімкнув хвіртку, вийшов за двір.

На вулиці ще ні душі, Ганочка, звично порипуючи кошелями, заквапився до вокзалу: от-от мала підійти електричка, наступна ж буде аж через сорок хвилин, а він не збирався оті сорок хвилин стирчати на пероні. Хоч відтоді, як Панас Юхимович вирушив уперше на ринок, збігло немало часу, він і досі трохи соромився оцих кошелів, особливо коли зустрічав знайомих відставників. Тож і намагався якомога меншо мозолити очі, чекаючи на електричку.

Встиг, хоч весь аж змокрів. У вагоні що мало людей, то в наступну наб'ється — по самісіньку зав'язку. Ганочка, приладнавши кошелі, сів на лаву. Скинув приношену кепочку, витер змокрілого чуба. Вступився незрячими очима у вікно. Там щось миготіло, щось пропливало, щось одступало і наближалось,— ковзало по свідомості, і, коли б хтось оце запитав Ганочку, що він щойно бачив, Панас Юхимович навряд чи й зміг би відповісти; перед очима все ще стояло обличчя дружини...

— Ти що, здурів? У що ти вирядився?

• — Ти ж сама купувала!

— Купувала, та не на сьогодні! — вже зовсім роздратовано.— Скидай мені зараз же!

Ганочка покійно починає роздягатись. Скидає кепку, тоді ще нову, фуфайку, вилазить із кирзових чобіт.

— І сорочку? — питає, вагаючись.

— І сорочку... Й штани... Боже, який ти!.. Ну що без мене робив би?!

Панас Юхимович того не знає: йому здається, що весь вік, відколи й народився, поруч із ним була Соня. Скидає сірого кольору цивільну сорочку з відкладним комірцем, штани з "чортової шкіри". Лишається в самій білизні.

— І довго отак будеш стояти? — нервово сміється дружина.— Давай, бо запізнаємося!

— Форму, Софонько? — питає розгублено Гайочка.

— Ні, моє плаття!.. Та ворущися швидше, бо електричку прогавимо!

, І Гайочка зодягається, мов по тривозі. Мундир, тоді ще /не тісний, черевики, шинеля, кашкет із кокардою.

/ —г Ану, повернися! — Соня прискіпливо оглядає його, Сзіймає із спини кілька волосинок.— Вічно іа тебе сиплеться! — звично бурчить. Звівшись навшпиньки, поправляє погони: вони в нього чомусь завжди сповзають назад.— Все, можна йти,— каже, вдоволена. Сама в пальтечку легенькому осінньому, у кокетливому капелюшку, в черевичках а носками завужейими — дівчинка вісімнадцяти років, не більше (тоді Соня була ще худенькою).

Бере його під руку, виводить із будинку.

Двір тоді ще був свіжий і чистий. І паркан, і будинок, і навіть будка собача, в якій тиждень тому оселився Тре-зор, світилися отією новизною, що аж кричала: а ми щойно

зведені, щойно поставлені! І молоденькі ще тоді яблуньки нагадували наречених, яких завели щойно у двір та на хвилинку й полишили.

З них усе й почалося: в той рік яблуньки рясно вродили, і Соня вирішила частину врожаю реалізувати на ринку. Бо пенсія — пенсією, а свіжа копійка завжди пригодиться. До того ж будинок з'їв усі їхні заощадження. Жах, скільки грошей поглинула ця прірва! "Не треба було замахуватися на двоповерховий!" — ледь не вирвалося в Ганочки, коли Соня вже вкотре почала журитися за витратами. Та вчасно прикусив язика. Соня ж сказала: "Коли б ми менше розмахувалися..." — "Ми?" — тільки й видувив Гапочка, який добре пам'ятав, як пробував заперечити проти двоповерхової споруди. "Ми, а хто!" — уже з викликом... Ну, нехай будемо й ми. Нехай Гапочці оті його несміливі заперечення просто наснилися. Але торгувати на ринку? Ставать за прилавком?.. Він просто не міг уявити свою дружину ще й за базарним прилавком...

"А чому це я? Чому скрізь маю бути я?" — "А хто ж? — аж оглянувся.— Я?" У нього, либонь, було таке обличчя, що Соня не витримала — розсміялася. Сказала майже ласкаво: "Ти, Паню, ти!.. Та й що ж тут такого! Не крадене ж продаватимеш — вирощене твоїми руками,— Тапочка мимоволі глянув на свої руки: кому-кому, а їм таки перепало.— Та й не ти один такий будеш,— продовжувала вмовляти дружина.— Думаєш, мало полковників їздять на ринок?" — "Полковників?" — "Атож! — кивнула дружина, наче їх усіх вже й порахувала.— Справимо одяг цивільний, хто там подумає, що ти в мене полковник..."

Погляд Панаса Юхимовича стає зовсім невидючий. Уже не пригадує, скільки опирався дружині ("А таки опирався!" — ворухнулося гордо в ньому. Казав, що по піде па ринок нізащо. Скінчилося ж, як завжди, капітуляцією пов-ною. І ось цими кошельми...).

Ні, кошелі з'явилися пізніше, тоді ж він поїхав у формі. І до директора Бессарабського ринку у формі зайшов. А якщо сказати точніше, то його майже силоміць затягнула войовничо-рішуча дружина: "Мій полковник не буде де завгодно стояти!.. Моєму полковникові це місце не дуже подобається!.." (Це вже коли рушили по ринку). А він ішов позаду, не розтуляючи рота, і не знав, куди подітись од сорому.

Вибрали місце, яке найбільше припало до вподоби Соні. Недалеко від входу, на початку фруктового ряду. Кожен, хто йде щось купити, у кого непочаті що гротпі, обов'язково наткнеться на Баночку. І Панас Юхимович не втомлювався дивуватися Сониній передбачливості: спродувався один із перших. Там, в кінці ряду, ще й половини не спродували, а він уже брав порожні кошелі та й рушав на вокзал...

Панас Юхимович примощує кошелі, йде за вагою. Ринок майже порожній, високе приміщення ще не наповнилося галасом, який не стихатиме ані на мить (у Гапочки спершу аж голова пухнула, та згодом так звик, що, коли б раптом затихло, його одразу ж охопила б тривога). Люди пораються ще сонно і мляво: розв'язують мішки та корзини, перемовляються стиха; в м'ясних рядах лунає дружний хряскіт: здорові, як бугаї, м'ясники розбирають туші. Поміж порожніми поки що рядами повільно проходять перші покупці — переважно літні жінки, яким давно уже не спиться,—

прицінюються, щоб не переплатити... Мо

ли"

лодші ж влітають, як на пожежу. Бо: і чоловікові зготувати сніданок, і нагодувати дітей, і зібрати в дитячий садок, а то вже і в школу, та й самій на роботу не запізнитися... Ці підставляли "авоськи", не торгуючись майже, і бессарабські ханиги дерли з них, скільки хотіли. Панаса Юхимовича завжди обурювало таке безсоромне здирство: сам старожил бессарабський, він ніколи не дозволяв собі завищити ціну. Торгував по совіті, а не по очам.

Хоч не раз перепало і йому: довіку не забути Тапочці, як його вперше обізвали спекулянтом ("Спекулянти прокляті!") Він тоді аж захворів, клявся більше на базар не ходити: "Хай вони краще зогниють, оті яблука!" Чомусь найбільше вразило Тапочку, що вилаяла його не якась бабуся, сердита на весь світ через свої болячки, а молода, вродлива жінка з такими вогняними очима, що Панас Юхимович аж усміхнувся, коли вона підійшла.

"Який же я спекулянт?" — видушив злічено. "А хто ж?.. Дерете три шкури, та іще й ангелами вас називати?.." Тут обурився уже весь ряд, навалився дружно на жіпочку ("Не подобається — но купуй! Іди в магазин! Думаєш, як очі наштукатурила, то можна й людей обзивати!"). Панас же Юхимович до вечора не міг заспокоїтись.

— Знайшли чим журитись! — втішала його Кіндратівна.— Це як кожне слово лихе брати до серця, то й дня не прожити...

При згадці про сусідку Тапочці аж защеміло всередині. Ось воно, місце, ще вчора порожнє, а сьогодні вже зайняте: шеренга, як то кажуть, зімкнулася. І скільки б не кликала її болісна пам'ять — не обізветься...

Панас Юхимович супитьсся, намагається не дивитися ліворуч, де що три дні тому стояла Кіндратівна. Вона завжди приходила першою, і в Ганочки аж легшали кошелі, коли він бачив її ще здалеку.

— Доброго ранку, Кіндратівно! Що вам цю ніч снилося?

Бо Кіндратівні сни снилися щоночі, і вона їх пам'ятала усі. Може, тому, що були завжди світлі та радісні: Тапочка не пригадує, щоб їй щось наснилося неприємне й важке. Витирала долонькою акуратні, готові до усміху губи, розповідала охоче, а жваві руки її перетирали, викладаючи з кошеля, яблука й груші. Терла їх так, щоб вони аж блищали.

— А як же інакше! — І складала любовної яблучко до яблучка, грушку до грушки.

Коло неї й зупинялися найчастіше. Інший аж охрипне, аж голос зірве, вихваляючи та закликаючи: "Громадяночко, ось у мене візьміть!.. У мене найсмачніші — не пожалієте!" Ганочка не пам'ятає, щоб Кіндратівна розхвалювала свій товар чи когось там покликала. Стояла, тиха і приязна, і здавалося, що й яблука-груші її, викладені в акуратну гірку, сяють од усміху...

Немає Кіндратівни...

Ганочка засмучено виставляє вагу, викладає з кошеля яблука. Перетирав їх так, як робила Кіндратівна, викладає в акуратну гірку. Ні справа, ні зліва ще немає сусідів, але

ринок уже виповнюють люди. До Гапочки підходить високий та цибатий чоловік з довгим, як у лелеки, носом, що звисає над старечо усохлими губами. Строго питає: .

— Почому?

Гайочка киває йому, називає ціну.

— А чого так дешево? — цікавиться той.

— Не вродили дорожчі,— відповідає, усміхнувшись, Панас Юхимович: знає цього дивакуватого чоловіка давно, чн не з першого дня своєї появи на Бессарабці. Кіндратівна тоді поштиво сказала:

— Ото гінеколог. На весь Київ, вважайте...

— Ви що, лікувалися в нього?

— Хіба ж попадеш! — безнадійно махнула рукою Кіндратівна.

Ганочка теж довго думав, що — гінеколог. Аж згодом довідався, що чоловік цей — філолог, та ще й професор, і довго сміявся з Кіндратівни. Переконати її, однак, так і не зміг: що не кажіть, а таки гінеколог!..

— Якби були дорожчі, то, може, й купив би,— сказав чоловік невдоволено.— Бувайте здорові!

— Бувайте,— посміхнувся Панас Юхимович: знав, що професор ноникає-поникає по ринку, а таки купить у нього. Брав завжди тільки в нього та у Кіндратівни. От і тепер, пройшовшись поміж рядами, повернув назад:

— Почому? — наче вперше оце підійшов. І, не чекаючи відповіді: — Так умерла?.. Навіщо?..— Йому теж, мабуть, важко примиритися з думкою, що Кіндратівни немає на світі.— Ото так: живемо, живемо...— В горлі у нього захрипіло, забулькало, він закашлявся до сліз на очах, махнувши рукою, з натугою вимовив: — Хай ти згориш! —

І невідомо, чого оте "згориш" стосувалося: власного кашлю чи обірваного зненацька життя.— То сипте!

Ганочка висипав яблука, дав з десятки здачу. Була б поруч Кіндратівна — обов'язково пораділа б за нього: добрий почин. Не жінка підійшла першою, а чоловік: Кіндратівна свято вірила в прикмети, і, як не дивно, вони таки частенько збувалися.

Потім підходили ще покупці — Панас Юхимович машинально зважував і все думав про Кіндратівну. Не як про мертву, а про живу: здавалося Гапочці, що ось-ось залунають легкі кроки і вона з'явиться поруч.

Натомість з'явився чоловік, який зайняв місце померлої: Панас Юхимович його тихо зненавидів з першого ж погляду. Поспішав, аж засапався, кинув важкенні кошелі на лаву, неспокійними очима обмацав надібрану коло Ганочки гірку.

— Ого, скіки вторгували!.. То я побіг по вагу, а ви припильпуйтс!

Кіндратівна, та привіталася б, усміхаючись щиро та приязно, що й пораділа б, що в сусіда так гарно почався день, а цей по яблуках наче дьогтем мазонув. І потім, принісши вагу і ви клавши яблука, поглядав заздрісним очком на Ганочку, переймав покупців: "Дамочко, осьо в мене беріть!.. Луччих не знайдете!.. Молодий чоловік, та куди ж ви?! Осьдечки яблука!.." — наче яблука були тільки в нього — на всю Бессарабку.

І так гидко, так тоскно й незатишно стало Гапочці, що він врешті не витримав: зібрав ненродані яблука, зсипав до кошелю.

— Куди ж це ви, на день глядя, зібралися?

— Додому,— буркнув, на сусіда не дивлячись, Ганочка.

— Захворіли, чи що?.. Ну, а я поторгую!..— І той тріумфуючий голос сусіда довго лунав Гапочці у вухах...

У вагоні було порожньо, ще жодного разу не повертався Ганочка так рано додому. Було аж не но собі: чи то від згадки про ненродані яблука, чи од невтішних думок про сердиту на нього дружину. Вийде обов'язково на кухню — подавати обід. Приготує одну з найулюбленіших страв, хоча б той же шніцель з нарізаною дрібно, до хрускоту просмаженою картоплею, поставить тарілку і чашку з дорогого, що його тільки на свята діставала, сервізу,— Ганочка вже й дихнути боїтиметься, відчуваючи свою велику провину, а вона, все те подавши, понесе застигле обличчя у вітальню. "А ти, Соню?" — видушить із себе

Ганочка. "Я вже сита. Сита тобою!" — почує Ганочка. І м'ясо в горло не лізтиме, і гіркий буде хліб, акуратно нарізаний Сонею...

Панас Юхимович дивився у вікно, на знайомі краєвиди, що повільно перед ним пропливали, дивився і думав, що немає, мабуть, нещаснішої од нього людини...

Двір був порожній: навіть Трезор зашився у будку. Горблячись, Ганочка пройшов у підвал, виклав яблука. Постояв, не знаючи, куди подітися далі, вирішив податися в сад. Не перевдягаючись (боявся зіткнутися з Сонею), узяв граблі та лопату і попід вікнами, попід стінами майже бігцем в сад.

Дерева, обкопані, доглянуті, мов під шнурочок побілені, тихо дрімали проти ласкавого осіннього сонця, — пі війне, ні шелесне, тільки вряди-годи зірветься ПОЖОВКЛИЙ листок та й, тихенько погойдуючись, нопливе-понливе у прозорому повітрі донизу. Була така тиша, така урочистість, що в Ганочки аж серце стенулося од солодкого щему: наче його хтось узяв та й погладив по давно уже сивій чуприні. Він стояв, весь омийтий оцією прозорістю, наскрізь пронизаний нею, і невтішні думки, що досі важко гнітили його, не те що розвіялись, а якось наче вляглися, втихомирились. "Все пройде, все владнається",— нашіптували йому і яблуні, і весь простір довкола. Гапочка хотів уже був рушити до крайніх груш, які стояли ще не обкопані, та враз відчув якийсь неспокій: у саду наче щось змінилося, щось із ним скоїлось, що саме, він ще ніяк не міг зрозуміти. Охоплений поясного тривогою, повів очима попід дерева, по стовбурах, глянув угору. І зацікавив: яблука!.. Оті, угорі, на вершечках самісіньких, що їх з року в рік лишав Ганочка, як святкові прикраси... Обпадало геть листя, а вони все висіли... Падали заморозки, а вони горіли жаринами... Бувало, вже й перший сніг ляже, а вони все горять і горять — весело, переможно, червоно,— Гапочка щоранку виходив милуватися ними, йому здавалося, що, поки яблука угорі, доти й садок ще зовсім не завмер, не заснув остаточно, скутий морозом... Заходив, аж у самого щоки рожеві, потирив бадьоро долоні: "А яблучка наші висять!" І, снідаючи, усміхався про себе... Яблука, з-за яких Ганочка щоразу воював уперто з дружиною (Соня все поривалася

зняти їх разом з усіма: це ж не один кілограм пропадає... задля якоїсь примхи дурної!), не одну сварку витримував, а таки рятував — зберігав до зими... Яблука, які і вночі йому не раз насипалися,— хтось наче краде, зриває безжалісно, і він прокидався в тривозі, й підбігав до вікна, й прислухався, чи не гавка Трезор... Яблука вже не висіли вгорі... Голо, порожньо, сумно стало в саду, осиротілі дерева якось аж зіщулились, ображено повисли спустілим гіллям — обірвала, всі до одного обнесла!.. Гайочка аж задихнувся від образи, він все ще дивився угору в надії побачити хоч одне, хоча знав наперед — не побачить; Соня якщо вже коло чогось заходжувалась, то доводила до кінця... Йому аж в очах запекло при думці, що дружина зробила все це, аби йому досадити, якомога болючіше вдарити... "За віщо?... Що я їй такого зробив?.."

І вперше подумав, що дружина в нього зла й нехороша...

Кинув граблі, пішов геть із саду. Потинявсь, потинявсь по дворі, не знаючи, де подітись. Вийшов на вулицю. І так захотілося випити Гапочці, така спрага здушила за горло, що він, уже не вагаючись, подався до магазину...

Горілка не принесла ні забуття, пі втіхи. Хоч Гапочка щедро мішав усі компоненти: горілку, пиво, вино, але цього разу його по "брало". Нив, паче воду, в голові й не шуміло, і він, втупившись очима похмурими в чорну стіну навпроти, не пробував навіть співати.

І спогад, найважчий той спогад, що гірше фізичного болю терзає людину, примушує стогнати і морщитись, все настирливіше достукувався в його судомно напружену свідомість. І, хоч він гнав його досі од себе, наказував забутись, щезнути, зникнути, тепер піддавався йому з якоюсь похмурою насолодою.

Все почалося з сусідів. Не з тих, які жили по праву од Гайочок руку, а з тих, що ліворуч.

Вони стали будуватися па півроку пізніше; приїхали з Німеччини. Ганоччине дворище було вже обнесене суцільним парканом; з паркану, власне, й розпочиналося в ті роки будь-яке будівництво, бо все, з трудом роздобуте і не з меншим трудом завезене: і цегла, і цемент, і залізо, й дерево,— все це треба було оберігати в десять очей, щоб не попливло серед ночі з двору; тож Ганочки майже місяць закопували височезні стовпи, прилаштовували лати та обшивали дошками (скільки складометрів дощок пішло, страшно й згадати!), аж поки й звели — не паркан, а парканище... Ганочки вже майже сховалися за

муром фортечним, коли одного червневого ранку, на пустирищі ліворуч, де густо росли бур'яни та червоніли купи цегли потовченої, з'явилося троє: він у погонах підполковника, вона у формі військовій, але без погонів ("Вільнонаймана!" — сказала зневажливо Софонька), і малесенька дівчинка, дуже схожа на нього. "Ну, бути ще одному парканові поруч!" — подумали Гапочки, щиро зрадівши сусідам, бо не вони тепер крайні, але паркану так і не діждалися: сусіди поставили не паркан, а штахетник — півтораметрової висоти дощечки, дитині перелізти — раз плюнути. Ще й пофарбували в біло-блакитне: одна штахетина біла, друга — блакитна. Тож поруч з Гапоччиним парканом сірого й строгого тону штахетник той мав вигляд зовсім

легковажний. "Ну, сусіди дають!" — сказав весело Ганочка. Соня ж додала майже вороже: "Подивимося, як вони цеглу свою берегти

муть!" — легковажність людська її завжди дратувала.

Сусіди, одначе, про цеглу й не думали: дістали фінський дерев'яний будиночок, які саме входили в моду, та за тиждень і поставили: три кімнати, кухонька, ванна, туалет і кілька комірчин. Ще й розташували не ближче до вулиці, щоб лишилося більше місця для саду, а посеред двору, наче ніколи й не бачили, як будуються нормальні люди.

Будиночок той довго мозолив Софоньці очі: мало того що за тиждень і поселилися ("Може, і нам би отак", — сказав сумно Ганочка, дивлячись на тільки-тільки викопану яму під майбутній фундамент), а ще й розмалювали його стіни, мов писанку. Малювали вже мати з дочкою: величезне еонце, квіти якісь екзотичні, острови, пальми і хвилі, що несли білі парусники, — сюжети підказувала, либонь, мала, яка щоденно заляпувалася фарбою по самісіньку маківку: як мати її й одмивала! Со-фонька після цього остаточно переконалась, що сусідам бракує десятої клепки. "З привітом!" — сказала вона, ще й постукала пальцем по лобі.

Згодом і познайомилися. Прізвище — Юрченки, обоє з Чернігівщини, з одного й села, він, Юрко, брав участь ще у фінській, артилерист, пішов у відставку з посади заступника командира полку по стройовій ("Мій полковник після війни обіймав лише генеральські посади!" — не забула поінформувати Софонька: Ганочка перед відставкою місяць виконував обов'язки начальника штабу дивізії) — далися взнаки пробиті легені ("Чи не сухоти в нього? — скаже потім стривожена Софонька. — А ти з одного кухля ще й нив!" — "Які там сухоти. Просто чоловік спирту вхопив, от і закашлявся!"), вона медсестрою в санбаті ("За п'ять років можна було й до лікаря дослужитися!" — і тут не витримала Софонька: дуже ж бо моложавою була оця Катя. "Ну, дослужитись! На лікаря вчитися треба!" — "А чого це ти її так захищать почав?" — спитала підозріло дружина. Ганочка одразу й зів'яв: "Хто її захищає! Я просто так..." — "Отож-то, що так... До них ще пригледітись треба: дуже якісь несерйозні"). Зійшлися лише на тому, що Соня, поки розмовляли з сусідами, так і тяглася погладити дитячу голівку. А потім сказала з тугою: "Це і в нас уже була б така Леся!" — "Що ж, Соню, вдієш: так сталося", — відповів на те Ганочка: докоряв собі, що не зупинив колись дружину. Дурні були, молоді: думалося, що вся вічність попереду...

Після знайомства і почалося поміж сусідами мовби негласно змагання: Ганочки заклали сарай цегляний, Юр-ченки розводи квітник попід штахетником, ще й дві, під вікнами, клумби: Ганочки зацементували двір перед будинком, Юрченки ж пустили спориш, посадили калину й берізку; Ганочки розбивали сад строго науково: тут — яблуні, тут — груші, там — сливи, вибираючи найуро-жайніші сорти, Юрченки ж перемішали грішне з праведним: і яблуні, й груші, і вишні — до купи ("Веселіше їм буде рости", — сказав безтурботно сусід на зауваження Панаса Юхимовича, що так не можна); Ганочки повісили на воротах металеву табличку: "Во дворі — злая собака" (злій собаці тоді пішов другий місяць), Юрченки ж прилаштували на своєму штахетнику: "У дворі — злий кіт". Ще й намалювали кота: білий, як сніг, а очі блакитні,

мов небо. Ще й шия пов'язана рожевою стрічкою. Ангорський котище, привезений Юрченками аж із Німеччини (подумати тільки: не килими, не сервізи — приперли кота!),— запеклий волоцюга, ще й бабій, як його охарактеризувала сама Катерина. Красень — пошукати такого! Всі довколишні кицьки мліли за іноземним зайдою (тоді ще не точилися дискусії про схилення перед Заходом)', і він збирав рясні врожаї по сусідніх дахах.

Ганочка, коли вперше угледів ту вивіску, сміявся до сліз. Соня ж образилася. І довго не розмовляла з сусідами.

Помирила їх Леся: постукала якось у хвіртку, поважно сказала.

— Приймайте гостей.

Софонька враз одтанула. Взяла за руку, повела у тимчасове приміщення, яке вони сьак-так зліпили, поки зведуть будинок. Налила компоту, вгостила цукерками. Леся статечно подякувала, компот акуратно випила, цукерки сховала до кишені в фартушку біленькому поверх сукенки,— отака собі маленька жіночка з серйозними, як у мами, очима. Ходила потім по двору, пильнуючи, щоб не забруднити черевиків, допитувалася: а це що? а це? Побачила Трезора, нерішуче спинилася.

— Не бійся, він не кусається.

— А я не боюся!— Підійти, однак, по насмілилася: обійшла цуценя стороною. Спитала, на будку показуючи: — Він отут житиме?.. А чому без віконця?..

Зазирнула і до ями:

— Ви кого тут закопуватимете?..

— Тут у нас буде будинок,— пояснила Соня.

Леся аж одступила, спитала налякано:

— Ви його закопаєте?

— Тут буде підвал... Тобі в нас подобається? — спитала згодом Соня.

Леся звела вгору обличчя, подивилася пильно: вона мовби вирішувала — казати всю правду чи ні. Торкнулася цукерок в кишені, тихо відповіла:

— Подобається...— Й додала чесно одразу ж: — Тільки в нас веселіше...

— Чудо — не дитина! — сказала Соня, провівши Лесю додому.— Лише чотири роки, а скаже — наче доросле.

І не раз, вгледівши на вулиці дівчинку, кликала:

— Лесю, а йди-но сюди!.. Ходи, я тобі щось дам!..

Тапочка ж радий Лесі подвійно: що самій дівчинці,

а ще й тому, що після її відвідин Софонька, хоч якою була роздратованою, враз одтане.

Росла Леся, підростали й деревця у саду: вище, вище і вище. По плече, по маківку, по підняту руку. А згодом уже й рукою не дістати вершечка, як не спинайся. І вже перше суцвіття обкидало тоненькі гілки, і перші бджоли загули в саду, а потім стали дозрівати перші яблука й груші, абрикоси та сливи. І перші прикросці разом з ними: зірвані недозрілі плоди, обламане гілля. Навіть до Тапочки кілька разів залазили в сад, незважаючи на високий паркан, ще й колючий дріт, пущений зверху, і Панас

Юхимович, який вискочив на шалений гавкіт Трезора, раз упіймав одного — тепленького зняв із яблушки.

— За вухо!.. За вухо тримай!..— кричала дружина.

Ганочка, однак, тієї команди не виконав: так нечиста

сила викручувалася, що вухо могло й одірватись. Тож тримав щосили за руку.

— Ти чий? — Хоча б міг і не питати: одразу впізнав, Отаман босоногої ватаги, гроза всіх садів.

— Пішли до матері!

— Скажи, хай добре провчить! Хай одучить по чужих садах шастати! — напучувала дружина.

Не вів — волік за собою. І дивно: вже майже не гнівався. Може, од згадки про себе, коли йому було стільки ж, про те, що в селі зроду-віку Діти, як гусінь: поки в чужий сад не залізуть — не наїдяться, тільки Ганочці уже й жалко хлопця: знав його матір як жінку дуже легку на розправу. Та й де ж не бути сердитою: четверо отаких короїдів, а чоловік не повернувся з фронту!

— Ти думаєш, матері твоїй буде приємно? Що ти ростеш отаким розбішшкою?

Мовчав, тільки еонів. Та все смикався: надіявся вирватись.

— Ну, гаразд, ось я тебе відпущу. Але ж ти знову полізеш у сад.

— Не полізу.

— Чсспе слово?

— Чесне,— дивлячись набік.

І хоч Ганочка не дуже тому чесному слову повірив, вирішив, однак, одпустити.

— Гляди ж: попадешся іще раз, тоді не просися!

Вирвався — не подякував навіть. І вже за рогом, у завулку,— розбійницький посвист: скликав, мабуть, ватагу...

Та в Ганочки хоч паркан, а в сусідів од лугу і штахетин немає, стоять дерева беззахисні — обривай, кому тільки не ліньки. І скільки разів підбирали Юрченки обтрушені ще зеленими яблука, скільки сліз пролила їхня Леся над обламаним гіллям, бо деревцям же — болить!

— Дитину хоча б пожаліли, як саду свого не жаліють! — не раз обурювалася Софонька.— На паркан грошей жалко, то без яблук отак і сидітимуть.

Нальоти "розбійників" припинилися після одного випадку. Гапочка б не повірив, якби на власні очі того не побачив: крізь щілину в паркані. Почув шурхіт підозрілий по той бік, підкрався, глянув: повзуть! Вся "банда" у повному складі: рачкують, догори задираючи худенькі, обтягнені подертим та латаним сідниці, а попереду всіх, як і водиться,— її ватажок. Гапочка хотів уже був крикнути: "А куди ви ото повзете!" — та одразу ж побачив цибату постать сусіда: той, скрадаючись, ішов позад "банди". Рухався так обережно, що вони його й не чули. Коли ж лишилося до саду кроків із двадцять, спитав:

— Хто ж так, хлопці, повзає?.. По-пластунському треба!

"Банда" так і вклякла, а сусід, зайшовши уже наперед, сказав ватажкові докірливо:

— А ти теж: взявся командувати, а сам нічого не вмієш! Дивись, як повзати треба! Ліг на землю, і все тіло його стало нанружено-зібрає.

— Ліву руку — раз!.. Праву ногу — раз!.. І голову до землі, якщо хочете, щоб вона у вас збереглася.— І поповз, і поповз по-пластунському...

Потім звівся, обтрисив галіфе й гімнастерку, спитав зовсім уже ошелешених:

— Ясно, як треба?.. Ану, давайте попробуємо!.. Всі лягайте, усі! — Бо хто таки ліг, а хто задком, задком та подалі од дивакуватого дядька.— А ти ж чого? — це вже до ватажка.— Ти ж командир, кому, як не тобі, приклад показувати? Чи, може, боїшся?

— Чого б я боявся!

— Тоді давай — лягай попереду!

Ліг. А на нього дивлячись, лягла уся "банда".

— А тепер слухай мою команду: до крайньої яблуні по-пластунському вперед!.. Голови, голови нижче!.. До землі притискайтесь!.. Щоб не зачепив осколок чи куля... Молодці!..

"Молодці" тільки сопіли. Рили землю, аж шурхит стояв. Коли ж проповзли метрів десять, скомандував Юрченко:

— За мною в атаку — ур-ра!!!

Нещасна яблунька аж затріщала. І найбільше старався сам Юрченко: вибирав достиглі плоди.

Соня себе тільки по лобі постукала, коли Панас Юхимович розповів їй про черговий вибрик сусіда:

— Він ще їх по чужих садках поведе! їстимемо яблука хіба що з базару.— І зітхнула, Лесю жаліючи: — Бідна дитина з отакими батьками!

Але прогноз Сонин не збувся: напади на чужі сади як обрізало, а вся "банда" цілими днями товклася у Юрчен-ків. Спершу захопилися риболовлею, Юрченко день і ніч пропадав би на річці з вудочкою. Клює не клює — стоїть по коліна в воді, як апостол, а тоді бухикає так, що аж Гапочкам чутно.

— Багато ваш чоловік наловив? — питає, не витримає Соня.

— Та якраз па сніданок котові,— відповідь з незлим сміхом Катя: ставилася до свого чоловіка, як до дитини дорослої. Так і казала: — Б мене двоє дітей: Леся і Юрко. От тільки не знаю, котре з них більша дитина.

Тож Юрчолко з'їздив у місто, накупив причандалля рибальського — мало по па місячну пенсію: і вудилища, і жилки, і поплавки та гачки,— і відтоді містечкові черв'яки стали глибше зариватися в землю: викопують і на гачок — ловися, рибко, велика й маленька! Ловилася переважно маленька, та ще болячки, що густо обсідали заповзятих рибалок. І після того як було зламано кілька вудок, і кілька матерів перестріли Юрченка на вулиці з останнім, сто п'ятим, як на той час у газетах писалося, попередженням, придумав сусід для своїх підшефних іншу забаву: збирати по лісах, по лугах залишки зброї, що її посіяла густо ніііна. Для музою бойової слави при школі. Ходив кілька разів до директора ніколи і так йому набрид, що той зрештою погодився: організуйте, тільки глядіть, щоб комусь рукп-логи не відірвало. (Ще свіжі у пам'яті

були ті випадки: там рознесло на шмаття корову, там дітей покалічило — земля ще дихала смертю). І виділив при школі кімнату. Юрченко привіз дошки, змайстрував разом із помічниками стелажі, а потім щосуботи й щонеділі став вирушати з ними в ближні й дальні походи: іноді на день, а часом із ночівлею у лісі, біля багаття, в наметах. Поверталися втомлені, як чорти, перемазані, коли й з руками порожніми, а частіше таки з трофеями. І на стендах стали з'являтися автомати й гвинтівки з потрошеними прикладами, з погнутими стволами, гільзи гарматні й гранати розряджені, протигази й патронташі, навіть два кулемети: один ручний, а другий "максим", що дожив до цієї війни чи не з часів громадянської: щиток весь прошитий осколками і як ножом зрізане колесо. І під кожним отим експонатом — акуратна табличка: знайдено там-то і там-то; як вдалося встановити, в такому-то році, в такому-то місяці така-то паша дивізія (полк, батальйон, а то й рота) тримала тут оборону. Тут же висіли й фото: солдатська могила па узліссі — тумбочка з п'ятикутною зіркою, а на ній напис побляклий; ланцюжок окопів над річкою, геть зарослий травою; бліндажі та землянки, обвалені вибухами; танк обгорілий, Т-34, з намертво закритими люками; крило літака, що стирчить посеред молоденьких берізок, — наче літак, зариваючись в землю, оті берізки й висіяв; молоді й літні обличчя, переважно таки молоді, навіки застигли в печальному глянці: рядовий... рядовий... сержант... лейтенант... — тоді їх тільки починали збирати по лісах та по луках, по ланах та яругах та й звозити до братських могил...

Якось прикотили гармату, протитанкову, з подібною Юрченко, молоденький ще тоді лейтенантик, і починав воювати. Витягли з болота (чи то гармаші необачно втопили, чи зробили те навмисне, щоб по дісталася ворогові), — два дні воювали з тванню, — обмили, обполоскали в річці та й затягнули гуртом до Юрчепка в двір. Тиждень розбирали та чистили намоченим у гасі ганчір'ям (всі ганчірки, що ними користувалися матері, зникали, наче корова злизувала), знову складали, вчилися наводити на рухомі цілі: у корів, що паслися на лузі, в єдиного трактора, який диркав по той бік річки, і таки донаводи-лися: колишній ватажок "банди", а тепер помкомвзводу заклав підкаліберний набій та по тракторі й смальнув. Поцілів якраз у мотор: трактор смикнувся й завмер, а тракторист мерщій скотився на землю.

Того ж дня у дворі Юрченків зв'явився міліціонер, склав акта "на предмет із'яття незаконно придбального озброєння, іменуємого протитанковою пушкою". Гармата була урочисто "із'ята", Юрченко оплатив капітальний ремонт трактора, ще й одержав сувору догану по партійній вже лінії, а помкомвзводу відбувся досить легким покаранням: з огляду на те, що поблизу не було штрафбатів, його розжалували на рядового.

Та хоч що б там сталося, музей успішно поповнювався експонатами, музей уже ледь вмещався у відведеній для нього кімнаті і потроху ставав гордістю школи. Особливо після того, як музей помітила обласна газета: подала інформацію, що й фото директора па фоні експонатів. Згадали й підполковника Юрченка, який очолює патріотичну роботу, і Гайочку аж у серце кольнуло, коли він прочитав, Соня ж сказала:

"Він довоюється",— мала, мабуть, на увазі постріл по тракторові.

Підросла Леся, вже й вона ходила з татом у походи, не розлучаючися з фарбами й мольбертом,— мріяла стати художницею. Майже щодня бувала в Ганочок: сусіди жили тоді дружно, не минало й дня, щоб не заходили одне до одного, а на опята часто сходились до купи. Соня не раз казала, що Юр'єнкп хоч трохи й "з привітом", але люди загалом хороші і їм повезло на сусідів. Панас Юхимович радо погоджуване,и, ііому теж подобались Юрчен-ки, особливо мама Катя, до якої він відчував боязливу пошану: така була серйозна її стримана. Ганочки вже добудували будинок, у саду рясно родили яблука, груші, пишні та сліпій, Напас Юхимович їздив на Бессарабку — спорту двічі на тиждень, а потім майже щодня. Леся кінчила вже шостий, коли в транш, в переддень Перемоги, зайшов Юрченко й попросив виступити перед учнями із спогадами.

— Розкажете, як воювали.

Знав би, у що це виллється, не погодився б нізащо.

Того вечора лягли спати дуже пізно: Соня підганяла мундир. Мундир провисів майже два роки ненадіваний, і коли Ганочка кинувся його приміряти, то кітель не обіймай черево, а штаті були тісні в поясі. Соня заходилася переставляти гудзики, доточувати комір, про штани ж сказала, що не обов'язково до самого верху й застібати: підхопить на пасок' та її сховає під кітелем.

— 11 і хто її не иом ітить.

Ганочка послухався, а потім, коли вже стояв на сцені, то про штани тільки й думав: все здавалося, що пасок виліз з під кітеля.

Та це ще на нього чекає, це ще буде попереду, а поки що дружина, вже вкотре приміряючи кітель, цікавиться, не випускаючи нитки з зубів:

— Про що ж ти їм розповідатимеш?

— Про війну...— Ганочка і сам до ладу не знає, про що говоритиме, його вже аж острах бере, що отак легковажно погодився. Міг би й відмовитись, пославшись на якусь вигадану хворобу, а тепер вже було пізно.

— Що про війну? — Націлена на конкретну щоденну роботу, Софонька терпіти не могла загальників.

— Ну, про війну... Як воювали...

— І тут тебе треба вчити! — каже з досадою Софонька.— Як же ти виступатимеш, коли й сам до ладу не знаєш, про що говорити? Тоді краще й зовсім не йти!..

Панас. Юхимович уже її радий не йти, але ж сусід. До кін і паявся на його голову!

— Ти от що... 'Ги пригадай якийсь бойовий епізод.

Бойовим епізод...

— Може, про Зайчика?

— Ну от, а ти сушив голову! — задоволено каже дружина.— Звіспо ж, про Зайчика!.. Як ти одразу про це не подумав!..

Гапочці самому аж дивно: не згадати одразу ж про Зайчика!

— Ти його пам'ятаєш? — питає схвильовано Софонь-ку.— Фото його пам'ятаєш? (Софонька Зайчика живого вже не застала).

— Пам'ятаю,— відповідає дружина приглушено: у неї все ще нитка в зубах.— Та постій, не крутись! Дай пришити хоч гудзика...

Гапочка ж уже не може на місці і встояти: фото!.. До його фото?..

Мусив обов'язково знайти... Сьогодні ж, негайно...

І коли Софонька нарешті його одпустила ("Пу от, тепер ти хоч на людину схожий"), він, мундир не знімаючи, кинувся до кабінету.

Кабінет Гапочки був на другому поверсі, великими вікнами в сад: Софонька сама купувала стіл, крісло, канапу, лампу настільну й велику, на відро добре чорнильницю: "Писатимеш мемуари". В книжкових магазинах стали появлятися спогади маршалів та генералів — Софонька до цих книжок ставилася досить спокійно, поки не наткнулася на мемуари полковника. Відтоді втратила спокій: її Паня теж писатиме мемуари. І нещасний Гапочка, який розучився вже й ручку тримати, мусив сіда-ти щовечора (Софонька чомусь була переконана, що мемуари пишуться тільки вечорами)... мусив щовечора гібі-ти по дві-три години за письмовим столом. Сидів і краєчком вуха ловив: лягла уже спати дружина чи не лягла...

Мемуари так і не побачили світу, хоч Софонька мучила його майже півроку. "Ось хай трохи звільнюся — писатимемо разом",— вирішила врешті вона. Гапочка ж відтоді в кабінет ні ногою...

Метався по кабінету, шукаючи фото. Мало бути десь тут... тут, у столі... Висунув шухляди, нишпорив у паперах, листах, документах, акуратно складених Софонькою ("Боже, що ти тут наробив! — вичитуватиме потім дружина.— Я не встигаю прибирати за тобою!"). Фото не було. Тоді Гапочці здалося, що воно в якійсь із книжок. Почав діставати товсті й тонкі томики з книжкової шафи (все це були мемуари, Софонька все ще надіялася, що чоловік таки писатиме. Софонька не раз казала Гапочці,

коли він лаштувався подрімати після обіду: "Краще почитав би мемуари"), але фото не було і в книжках. І коли він уже зовсім втратив надію, його погляд упав на цупкий зелений папір, що лежав на столі. Глянув і одразу ж згадав: так ось до воно! Він же сам його туди й поклав!

Підняв папір і побачив вилинялий прямокутник фотографії. І очі Зайчика, великі, повні довіри, по-хлоп'ячому віддані, прямо-таки закохані в нього, так і вдарили Гапочці в душу.

Ганочка, тоді ще старший лейтенант і командир стрілецької роти, приймав поповнення, прислане з батальйону. Поповнення прибуло ще затемна, щоб не помітили німці; Гапочка само додивлявся тривожний передсвітанковий сон (снилися все бої, будь вони прокляті!), як його розбудив старшина:

— Товаришу старший лейтенант!.. Товаришу старш-леїтепаит!..

— Га?.. Що?.. — Гапочці здавалося спросоння, що ворог рушив у наступ або ще гірше: прибуло якесь високе начальство.

— Поновлення, товаришу старіплеїтепапт.

Гапочка одразу ж пригадав обіцянку комбата прислати поповнення.

— Скільки?

— Двадцять із хвостиком.

— Який іще хвостик?

■— Самі побачите.

— Гаразд, зараз вийду.

Старшина пішов. Гапочка ж усе ще позіхав, чухмарячи груди: до трьох годин ночі затримався у взводах, перевіряючи оборону (комбат попередив, що німці збираються зрізати виступ, за який вчепилася рота Гаючки), обійшов весь передній край, у всі окопи заглянув, цікавився наявністю боєприпасів, особливо для кулеметів, на кулемети покладав усі надії: знекровлена в попередніх боях рота його не мала й половини штатного складу. А прийшовши до себе в землянку, насмілювався подзвонити комбатові: знову просив прислати хоч трохи бійців.

— Та до я тобі їх у... візьму! — одразу яг розлютився комбат, — У мене тут роддому немає! Ясно тобі?

Іншим разом Ганочка трубку й поклав би, але зараз у нього у вухах ще лупали розпачливі благання ком-взводів дати хоч трохи людей.

— Слухай, Ганочко! — заревів у трубку комбат. — Ти

мені кинь!.. Не затримаєш фріца, я з тебе три шкури здеру!.. Ви там що: воюють розучилися?!

Врешті комбат, накричавшись уволу, пообіцяв прислати поповнення.

Після розмови з комбатом Гайочка, хоч який був на-томлений, заснути одразу ж не міг: все здавалося, що він чогось недогледів, щось узівав, повзаючи по передньому краю. Таке, хоч знову взувайся та вертайся у взводи. Врешті, натягнувши полу 'шинелі на вухо, заснув. І тільки заснув, як його розбудив старшина...

Потягнувшись, аж затріщало в суглобах, Гапочка змусив себе одірватись од тапчана. Навпроти, на такому ж тапчані, смачно хропів замполіт. Ганочка спершу хотів його розбудити, та, пожалівши, роздумав. Взувся, підперезався ремнем з важким парабелумом, застібнув комірець гімнастерки. Пригинаючись, щоб не зачепити головою низького одвірка, покинув землянку.

В обличчя йому так і вдарило сирістю. Заболочена річечка текла поблизу землянки, од неї щоразу наповзали передсвітанкові осінні тумани, пронизували до кісток. Гапочка подумав про фуфайку, але вертатись не став: натомість занепокоєно глянув угору. Тепер, коли його попередили про можливу спробу німців ліквідувати виступ, він, виходячи з землянки, щоразу дивився у небо. Цього разу не побачив жодної зірки, отже, німці не зможуть бомбити, — Гапочці аж па душі розпогодилося, і ввій, повеселілий ураз, піднявся сходишками, пішов до прибулих.

Бійці стояли, вишикувані старшиною в одну шеренгу, по зросту підібрані: правофланговий найвищий, потім нижчий, нижчий і нижчий, а вже на лівому фланзі щось аж при самій землі, — Гапочка лише тепер зрозумів, кого мав на увазі старшина, поминаючи "хвостика", бійці тонули в передсвітанковому мороці — темними зіщуленими постатями, сірими плямами облич. "Струнко!" — не дуже голосно, щоб не докотилося до німців, але не так уже й тихо, щоб не втратити металу в голосі,

скомандував старшина та й, карбуючи крок, пішов назустріч комроти. І тільки долоню до кашкета підніс — "Вільно!" — сказав йому Гапочка, і старшина, невдоволений, що комроти не дав одрапортувати як слід, обернувся й скомандував: "Вільно!" Бійці заворушилися, хтось кашлянув, хтось тихо щось мовив сусідові. "Розговорчики!" — строго сказав старшина, і бійці знову завмерли.

Гапочка йшов уздовж шеренги, марно намагаючись розгледіти обличчя бійців. Не бачив ні брів, ні очей, ні губів — лиш© неажразно сіріючі плями під великими й малими пілотками. А може, це й краще, що він їх не бачив: скільки провоював, а й досі не міг звикнути до нетривкості людського життя... Звикнути до того, що людина, яка щ© зранку стояла перед тобою жива та здорова, увечері може бути вже мертвою.

Зупинився навпроти "хвостика", зовсім уже не по-ко-мандирському, тихо і м'яко спитав:

— Ваш© прізвище, товаришу боєць?

"Хвостик" здригнувся, наче оце щойно вгледів командира, виструнчився, дзвінко вигукнув:

— Зайчик!

Хтось нрсув, хтось реготнув, Гапочка ж із жалем дивився на Зайчика: до щему в серці хотілося, щоб оцей "хвостик" хоч трохи пожив.

— Хворі є? — звернувся до шеренги в надії, що Зайчик озветься перший. Тоді він одправив би його в санбат. Поки дійде, поки там розберуться, дивись, і мине оцей бій, що не обіцяв нічого хорошого.— Псі здорові? — запитав ще раз Гапочка, бо шеренга мовчала.

— Та мовби по хворі,— обізвалися з правого флангу.— Хіба що голодні

— Старшина! — обернувся до старшини Гапочка: він уже вирішив, що робити з Зайчиком.— Бійців нагодувати, порівну розвести по взводах... Рядового Зайчика до мене вістовим...

Панас Юхимович аж морщиться болісної йому тепер здається, що Зайчик можна би довше, коли б він його відправив у вааод. Адже німці того дня так і не наступали: заслали тільки розвідників, коли він повертався од взводів. Він, замполіт і вістовий Зайчик...

А перед тим був довгий день, повний тривожного чекання наступу німців. Без кінця дзвонив телефон. Гапочка хапав розаечену трубку, прикладав нервово до вуха: лунав здебільшого, охриплий од постійної лайки голос комбата. "Як там німці?.. Не ворущаться?.. Гляди мені, Гадочко!.." Гайочка клав трубку і важко зітхав: уже наперед відчував себе винним. Подзвонили двічі й з полку, і хоч ці не лаяли, не погрожували здерти три шкури, коли що буде не так, йому від цього було не легше. Під кінець дня Гапочка вже був би радий, аби німці рушили в наступ,— тоді він хоч знав би, що йому робити, але німці

мовчали, зачаєні, німці навіть не відповідали на постріли, наче знущаючись із нього,— таке, хоч самому піднімай людей в атаку.

Врешті не витримав і сам комбат: перед обідом появився в землянці.

Одразу ж стало тісно, хоч комбат був низенький на зріст, ще й худий,— може, од комбатового басовитого голосу (хто не бачив його, а чув тільки голос, обов'язково думав, що розмовляє з людиною двометрового зросту). А може, від кавалерійської бурки, що її носив навіть улітку комбат, нещадно під нею пріючи,— Гапочка аж у стінку вдавлювався, щоб не зачепити начальство.

— Так що твої, Тапочко, німці?.. Що вони собі думають, га?..

Гапочка одразу ж відчув себе винним за німців.

— А це що таке? — помітив Зайчика комбат.— Чому не в окопах?

— Це мій вістовий.

— Вістовий?.. Багато, Тапочко, живеш!.. Я, можна сказати, весь батальйон оголив, а ти ординарців заводиш!.. У генерали націлився, Тапочко?

Гапочка про генеральські погони й не снів, однак заперечувати не став: з гіркого досвіду знав, що начальству краще не перечити, начальство треба слухати мовчки й уважно.

— Гляди мені, Тапочко! — паче бажання стати генералом було якоюсь крамолою.

Влетіло й політрукові, літньому вже чоловікові з обвислими, як у сома, вусами (Панас Юхимович напружував, напружував пам'ять, але згадати його прізвища так і не зміг).

— А ти чого опустил свої вуса? Німців злякався?

— Вуса тут ні при чому,— відповів політрук, чим і викликав нову порцію крику: комбат був переконаний, що підлеглих можна виховувати лише криком і лайкою.

Накричавшись досхочу, комбат забажав пройтися по передовій: на власні очі побачити, як приготувалися взводи до наступної атаки німців. І хоч Гаїочка з політруком його відмовляли: день же, поки добиратимуться до окопів, німці перестріляють їх запросто! — але так і не вмовили. "Боїшся, Тапочко?" І Гапочка й політрук врешті взяли автомати. "І вістового прихопіть, хай звикає!" — не забув, бач, і бійця, що перелякано сидів у кутку. Зайчик теж ухопив автомат, подарований Тапочкою (нищечком грав-

ся ним, наче дитина, приміряв і саяк і так — не міг намілюватись), вискочив за командирами: найбільше боявся, мабуть, одстати.

Німці, звісно ж, їх обстріляли: на белебні, щойно виткнулися з-за ріденьких дерев. Під ногами чавкотіло болото, попереду, на довгому пагорбі, чорніли наші окопи, а ще трохи далі, на висотці ирилеснутій, густо порослій кущами, сиділи вже німці... вони відкрили вогонь з міномета: перша міна провила вгорі тоскно й тривожно, і необстріляний Зайчик, який іще не знав, що та міна, яка виє, то ще не твоя, а твоя та, що шелесне, плюхнувся прямо в твань, що й дало привід комбатові поцікавитись саркастично: "Як ти з такими воювати збираєшся, Тапочко?" — наче не він Зайчика і прислав; але за кілька секунд вже сам лежав у болоті, бо друга міна вже не завилала — зашелестіла над головами. І рвонуло, і вибухнуло, й обкидало тванню...

Добралися до наших окопів, як чорти, перемазані, а в Зайчика було зблідло обличчя і великі, страхом налиті очі. 1 в першому ж бліндажі Тапочка наказав бійцеві

почекати їх тут. Хай прийде до тями, трохи оговтається: по собі упав, що перші хвилини під вогнем найстрашніші. Хай потім буде ще гірше, набагато гірше, але перший осколок, перша куля не забуваються.

Комбат облазив усі окопи, перевірів майже кожну гвинтівку, не кажучи вже про кулемети, нагнав страху на командирів взводів, пообіцявши з їхньої шкіри пошити собі чоботи, якщо не втримаються, і знову ж, не чекаючи, поки смеркне, поліз у болото. Цього разу Зайчик не впав, як завило вгорі,— втягнув лише голову в плечі, а коли врешті добралися до ріденького лісу, засміявся нервово, назад оглядаючись: хоч як німці по них стріляли, а вони, бач, уціліли! І в очах його сяяв радісний подив...

Комбат нарешті пішов, Тапочка ж, діждавшись вечора, вирішив ще раз провідати взводи: не те що не довіряв своїм командирам — просто йому не сиділося в землянці. Не сиділося й політрукові, і вони тепер уже втрюх, разом із Зайчиком, рушили на передову.

Було темно й тихо: жодного пострілу, жодної з того боку ракети ("Вони що там — повмирали?" — спитав по-літрук новдоволепо), Тапочці теж було не по собі від цієї незвичної тиші, і, добравшись до командира першого взводу, він спитав занепокоєно:

— Ію як?

— Все так же: мовчать.

— Мотори не гули? — Гайочка найбільше боявся, щоб німці не підтягнули танки, хоч танкам робити тут було нічого: в болоті одразу зав'язнуть.

— Та мовби не чутно... Гули б, то почули б...

— Кулемет пристріляли? — В "станкача", що на фланзі, став заїдати замок, кулеметники провозилися з ним майже весь день, поки кулемет знову ожив: послав у бік німців таку довгу чергу, що ті врешті озвалися кількома мінами.

— Пристріляли. Строчить, як швейна машинка...

Пройшли і в другий взвод, і в третій, і всюди одне

й те ж: жодних ознак, що ворог готує наступ.

Попередивши командирів, щоб не спускали очей з ворожих окопів, Ганочка, трохи заспокоєний, повертався до свого командного пункту. Пройшли болото і тільки ступили до лісу, як зіткнулися з німцями.

Не зіткнулися, власне, німці самі накиннулися на них. Вброжа розвідка, яка просочилася через нашу лінію оборони, либонь, ще минулої ночі, а може, й позаминулої. Німці, напевне, вистежили їх, коли вони добиралися до передової, але ще не стемніло, а фашисти не хотіли йти на невиправданий ризик, тож залягли і стали чекати, коли командири вертатимуться. Про це подумав Ганочка вже пізніше, коли все минулося, як і про те, що ворожі розвідники вирішили взяти саме його, а не політрука (ноліт-рук був убитий одразу ж — у серце ножом), а тоді позаду раптом шелеснуло, тріснуло, щось паче судомно зітхнуло,— Гапочка обернутись не встиг, як на нього навалилися, здушили за горло, затиснули рота. Він рвонувся, покотивсь по землі, щосили ударив когось, аж хряснуло, ухопив, крутонув, вивертаючи руку, що тягнулась до рота, знов зірвався на ноги, наосліп б'ючи кулаками, і одразу ж попереду, од темної

постаті, гостро спалахнуло, тріснуло, обпекло Гапочці шию. Чиясь куца тінь метнулася напереріз, затуляючи Гапочку, метнулася й одразу зламалась, бо тріснуло ще раз і ще,— Гапочка зірвав автомат, який чудом утримався на ньому, навідмаш ударив прикладом, присів, крутонувся, тиснучи водночас на гашетку. Автомат забивсь, як живий, сипонув гарячими гільзами,— Гапочка тиснув і тиснув, прошиваючи темінь довжелезною чергою, аж поки сухо клацнула сталь. Гарячково висмикнув порожній ріжок, вставив новий...

Довкола було тихо і мертво, лише на передовій, за

Б А. Дімарив, ки, И

якихось двісті метрів од нього, затріщали автоматні й гвинтівочні постріли, довгою нервовою прошвою обізвався кулемет. А з невидимої звідси висотки, зайнятої ворогом, щедрим розсипом злетіли ракети, повисли вгорі, і в тремтливому світлі, поміж танцюючих тіней дерев, майже під ногами у себе побачив Ганочка непорушні тіла.

— Лейтенант!.. Лейтенант!..

Мовчало, тільки потріскувало (Гайочка не розумів, що то у нього в вухах).

— Рядовий Зайчик!

Знову то ж гнітюче мовчання. Й огидно тремтіння у враз ослаблomu тілі. Й похапливий тупіт з боку землянки, і чавкіт, і хлюпіт — вже од болота: бігли свої...

— Здорово ж ви їх! — сказав старшина, коли тривога вляглася і порахували зрізаних чергою німців.

— Обшукайте, заберіть документи,— глухо наказав Ганочка: не відчував навіть радості, що лишився живий.

Шия, зачеплена кулею, всо дужче пекла, кров гаряче стікала за комір, ало Гапочка по квапився з перев'язкою, Гапочці зараз інше боліло:

— До лейтенант?

— Ось, вбитий. — Старшина навіть ліхтарик на секунду ввімкнув — вихопив з темряви зламану тіло.

— Зайчик?

— Ось лежить.

— Що з ним? — надіявся, що хоч Зайчик лишився живий.

— Те ж саме.

— Мертвий?

— Мертвішого не буває...

Нелюдська втома враз навалилася на Ганочку. Втома і байдужість до всього на світі. Ледь переставляючи ноги, вій почовгав до землянки...

Дізнавшись про німецьких розвідників, комбат не примусив себе довго чекати: прикотив одразу ж, закричав ще з порога:

— Ну, Гапочко, ти даєш!.. Цирку не треба!.. Фріци у нього в тилу, наче у себе вдома, розгулюють! Як вони всіх твоїх командирів не переловили?

Гапочка, який досі лежав з туго забинтованою шиєю (рана все дужче пекла, набухаючи під бинтом, його вже нудило)... Гапочка звівся при появі комбата, вислухав

мовчки оту саркастичну тираду: поряд із тим, що сталося, всі слова для нього зараз нічого не важили.

Комбат рушив до грубо збитого столу. Війнув полами бурки, аж захилитався язичок у "катюші", сів на єдиний ослінчик.

— Доповідай, як сталося!

Слухав, недовірливо гмикав.

— Не знаю, що й робити з тобою, Гапочно... Як воювати далі будемо, га?..

Ганочка похмуро мовчав. Відчував себе винним у всьому. І в тому, що саме в нього, в тилу, з'явилися,— будь вони й прокляті! — німці, що загинуло двоє наших людей і навіть у тому, що він лишився живий. Тож він і не пробував якось виправдатися перед комбатом: стояв і мовчав. Комбата ж чомусь найбільше обурювало те, що Ганочка не полонив жодного німця.

— Перестріляти й дурень може!.. Скільки їх утекло?

— Не знаю.

— Не знаєш!.. Що ти, Гапочно, знаєш?.. Командир з тебе, як з лайна куля! Тобі не ротою командувати, а похоронною командою!..

Налааявшись досхочу, звівся й сказав:

— Гаразд, повірю ще раз у тебе... Гляди ж! Гляди мені, Гапочно!..

"Хоч би ти швидше забирався!" — тоскно думав Ганочка: йому вже не хотілося й жити. І коли комбат нарешті пішов, Ганочка знову отупіло опустився на ліжко. Сидів і дивився безтямно на стіл, де лежали дві книжки солдатські, записник у потертій обкладинці, кілька листів та фотографій — усе, що лишилося од недавно живих політрука й Зайчика... Л тепер уже мертвих... Тепер уже мертвих... Ганочка глянув у куток біля входу і враз пригадав, як там сидів Зайчик і гравсь автоматом і як він засміявся, ще вдень, здивовано-радісно отам, на узліссі, коли вони вибралися з-під мінометного обстрілу, живі й неушкоджені, й куцу тінь, вже уночі, дві години тому, яка метнулася напереріз, його затуляючи, і зламалась одразу, і впала,— Ганочка аж застогнав, бо зрозумів, що отією тіппго і був його вістовий. Зайчик кинувся під кулі, рятуючи його, командира. І в мозку Гапочки настирливо й болісно билось: "Похоронки... Пиши похоронки!.." — і знову й знову навертало його погляд до столу, де лежали документи вбитих. Гапочка ніколи їх не писав, оті похоронки, не міг їх писати: всі слова здавалися йому нікчемними й блідими поряд з тим горем, яке несли оці похоронки, він лише підписувався, а писав політрук, і от

уже треба писати й па нього... Й на Зайчика... "Не зараз... Хай потім... Хай вранці..." Але похоронки не були написані й ранком: німці таки рушили в наступ і вибили з окопів два його взводи — загнали в болото, під кулі та міни, і Гапочка, поклавши в кишені гранати, з автоматом в руці сам пішов піднімати людей під нещадний вогонь,— підняв і повів у атаку. Стріляючи, кидаючи, щось кричачи, він перший доскочив до шанців, перемахнув через бруствер, погнався за сіро-зеленими спинами, що густо дерлися вгору,— його обганяли, і він обганяв, і не було вже нічого, крім бажання наздогнати, ударити, збити, втоптати у землю...

Так його рота не тільки одбила ворожу атаку, а її захопила висотку, всіма прокляту висотку, з якої німці продивлялися весь наш передній край оборони — голову не давали підняти.

— Молодець, Тапочко! — кричав у трубку комбат. — Я знав, що ти у мене орел! — Гапочка одразу ж згадав про "лайко". — Можеш вертіти дірку під орден!..

А Тапочка, слухаючи комбата, приречено думав, що треба сідати й писати похоронки. По тільки на політрука й Зайчика, а що па чотирнадцятьох, що їх іоховали сьогодні в братській могилі. По подякувавши навіть комбатові, Тапочка поклав трубку, довго дивився на гору документів, що належали вбитим. Важко зітхнув, підсунув до столу осліп, вийняв з кишені трофейну ручку з "віч-пим" пером.

Знову задзвонив телефон.

Гапочка здригнувся, кинув з досадою ручку. Ні, йому таки не дадуть і дихнути! Що за проклятий день!

Звівся, взяв трубку, що аж підскакувала, — дзвонив знову комбат.

— Як там у тебе, Тапочко? — голос комбатів лунає весело, по-панібратському. — Тихо?.. Фріц не ворухиться?.. Тоді чекай гостей. Гостей, а не німців! — і засміявся власному дотепові.

Гостями могло бути тільки начальство, комбат, либопь, уже роздзвонив на весь полк, Гапочка занепокоєно глянув на дві пом'яті постелі з кинутими жужмом шинелями, заходивсь прибирати. Навівши у землянці такий-ся-кий лад, глянув на себе в люстерко, що лишилося після чепурупа-політрука: брудною щетиною заросле обличчя, праве око червоне од крововиливу, ще скроні синець отакений, гімнастерка з обірваними гудзиками, на ший

рудий валик бинта. Глянув донизу, на галіфе: роздерте вище коліна — шматонуло осколком?.. Ні, швидше зачепився об колючу дротину... Там того дроту було, як сміття... Гапочка дивився на себе, на свій одяг пошарпаний, на стоптані чоботи, руді од болота, і думав приречено, що вигляд у нього, як у арештанта, — тільки приймати гостей! Згадав про нове галіфе з тонкого командирського сукна, що його ще не надягав жодного разу, дістав, переодягнувся похапливо (не вистачало ще, щоб його застали без штанів!), гімнастерку ж полишив цю, бо іншої не було... За гімнастерку хай вибачають — не до парадів було... Об-бинтував ще раз ший, дістав бритву, шматок ерзац-мила, що пахнув чорті й чим, заходився голитися. З молодю м'якою щетиною паче зшкрібав утому, що накопичувалася протягом оцих днів і ночей, осідаючи в ньому, — вивільнявся од чогось важкого й похмурого, з насолодою водячи бритвою, і, коли вмився й одеколоном навіть протерся, йому стало аж легше.

Комбат, як і обіцяв, прийшов секунда в секунду.

— Ну, Гапочко, розкажи кореспондентові, як ти у мене воюєш! — закричав ще з порога. — Знайомся, товаришу майор: це мій найкращий командир... А це — товариш майор, кореспондент нашої фронтової газети. Відчуваєш, чим пахне?

Од комбата пахло фронтовими ста грамами. Був явно задоволений Тапочкою, а ще більше, мабуть, собою: в тім, що рота не тільки відбила атаку, а й потіснила ворога,

відчував і свою неабияку заслугу. Кореспондент, високий цибатий майор, одразу ж потягнувся до планшета, але комбат його зупинив:

— Зачекай, майоре, у нас так не водиться... Спершу перекусимо, а тоді вже й до діла.— І підморгнув до Тапочки: давай, мовляв, пригощай!

Ганочка одкрив бляшанку консервів, нарізав хліба, дістав трофейну баклажку із шнапсом. Запросив до столу.

— Так за що вип'ємо? — запитав комбат, коли шнапс був розлитий по кухлях.— Та, майоре?

— Хай он скаже господар,— кивнув на Тапочку кореспондент: Тапочка весь час ловив на собі його допитливий погляд.

— Рубай, Гая'очко, тост! — весело скомандував комбат,— Не осором царицю полів!

Тапочка тости проголошувати не вмів, коли й траплялося, то пив мовчки. Хотів уже був проголосити тост за нашу перемогу, бо цим, власне, і жив кожен фронтовик, та ось погляд його упав па солдатські книжки, що лежали осиротіло на ліжку. Перед очима його гойднувся широкий горбик землі, що виріс за землянкою, де лежали і Зайчик, і політрук. Тихо сказав:

— Вип'с.мо за світлу пам'ять тих, що загинули...— Хотів іще щось додати, ало бипт душив горло, і Тапочка, морщачись чи то од болю, чи од смердючого шнапсу, висушив кухоль до дна. Й одразу ж відчув, який він голодний: з учорашнього дня крихти в роті пе мав.

Потім кореспондент таки розстебнув свій планшет, дістав блокнот і авторучку.

— Не звертайте уваги,— сказав. Тапочці ж стало ще важче говорити, хоч він чесно намагався розповісти про все, що відбулося протягом минулої доби. Хотів був почати із того, як зіткнувся з німецькою розвідкою, але комбат його перебив: "Ти про бій давай, про бій!" — Ревнивий до слави свого батальону, комбат не хотів, щоб кореспондент довідався про цей неприсмний випадок, і Тапочка став розповідати про бій. Невдоволений собою, аж морщився внутрішньо: так у нього незугарно виходило. Кореспондент занотував. Тапочці весь час здавалося, що майор тільки вдає, що записує, коли ж він замовк, майор задумливо почухав чоло.

— Не густо,— засміявся, морщачи носа.— Ну, нічого, щось домалюємо.— Ще раз почухав чоло, а комбат, занепокоєний тим, що розповідь Тапочки не справила враження, поспішив пояснити:

— Він у мене третю добу вже не спить... Фріців у гості чекав...

— Перепало вам! — поспівчував кореспондент.— По собі знаю, що це таке... Ну, гаразд, не буду більше вас мордувати... Ще одне — і кінець... Назовіть кількох бійців... Про кого треба згадати.

Тапочка одразу ж подумав про Зайчика. І, намагаючись не зустрітись поглядом з комбатом, став розповідати про нічну пригоду. І диво! — розповідь полилася легко та вільно, де й знаходилися слова, кореспондент враз ожив, очі його загорілися, ручка прудко забігала по чистій! сторінці.

— З цього й починали б! — сказав задоволено, склавши

блокнота. Побачив документи убитих і запитав: — Фото не лишилося?

— Б,— одразу ж пригадав про фото Ганочка. Знайшов фото Зайчика, дав майорові.

— Зовсім ще дитина! — сказав майор, роздивляючись фото.— Можна, я візьму його з собою?

— Звичайно ж, майоре, бери! — дозволив комбат.

Ганочка ж попросив:

— Тільки верніть.

— Обов'язково,— пообіцяв.— Спробую надрукувати.— Вклав фото в блокнот, знову потягся до документів.— А це чиє? Теж Зайчикове?

— Так.

— Можна глянути? — Не чекаючи дозволу, майор узяв фото, вражено мовив: — О, наречена!.. Гарненька!.. Як, капітане? — Це вже до комбата.— Одружився б із такою? — Комбат одразу відповів, що одружився б, Ганочку ж від легковажного запитання майорового аж пересмикнуло: бачив Зайчика, не живого — убитого, із строго застиглим обличчям,— Зайчик наче постарішав за ті кілька секунд, коли помирав, на добрий десяток років, узнав щось таке, чого їм, живим, знати не дано. Ганочка ледь стримався, щоб не висмикнути фото в майора, а той, повернувши аркушик картону тильною стороною, вигукнув: — О, тут і напис! — І прочитав: — "Дорогому мужеві Василькові Федоровичу на довгу любов. Оля..." Так він, виявляється, й одружитись встиг!.. Переспав нічку-другу й одразу ж па фронт... Можна, я і це фото візьму?

— Забирай хоч усі! — великодушно дозволив комбат. Ганочка ж, глянувши на комбата майже з ненавистю, раптом сказав:

— Не можна.

— Ти що? — вирячився на нього комбат.

— Не можна! — повторив, збліднувши, Ганочка.

— Тоді я хоч напис перепишу...

— І напис не можна!

— Та ти що, Гапочко, що?! — закричав на нього комбат,— Ти думаєш, що ти верзеш?!

Кореспондент усміхнувся, знімаючи плечима!

— Ну що ж...— І поклав фото назад.

— Ну, Гапочко!..— Вже з землянки виходячи й пропускаючи майора, сказав гнівно комбат: — Я тобі цього не забуду!

Гапочка тільки зітхнув: сам не знав, що з ним скоїлось. Відчував тільки, що оте фото не віддав би нізащо.

Провівши комбата й майора, повернувся до землянки. Ходив туди-сюди, поглядаючи нерішуче на документи: страшенно хотілося взяти фото, роздивитися його вже наодинці, але не зважувався. Здавалося, що за кожним рухом його стежать ревно і пильно Зайчикові очі, проникають у душу, читають не тільки те, що він зараз думає, а й те, що він не встиг і подумати. Врешті наважився, обережно взяв фото, поклав на широку долоню, підніс до вузького, з якоїсь хати позиченого віконця з однією-

єдиною шибою.

Світло скупо лилося в землянку, сонце саме сховалося за хмари, фото враз набуло дивовижної об'ємності, лице юної дівчини наче ворухнулося, подалося до нього. Вона була напрочуд подібна до Зайчика: великими очима довірливими, дитинною припухлістю вуст, якоюсь особливою чистотою, властивою тільки дуже юним і дуже чистим істотам. Ганочка аж задихнувся од жалю до цієї незнайомої дівчишш-жінки, яка, того ще не знаючи, була вже вдовою...

Залунали кроки, ввійшов старшина, Ганочка прикрив фото долонею, спитав роздратовано:

— Ну, що там?

— Принесли боеприпаси.

— Зараз іду.

Зачекавши, поки старшина вийшов, Ганочка дістав із кишені посвідчення, вклав фото Зайчикової дружини: не хотів, щоб іще чийсь очі прочитали той напис...

Кореспонденція невдовзі з'явилася у фронтовій газеті: розповідь про подвиг рядового Зайчика, який ціною власного життя врятував командира. Комбат був невдоволе-ний: він чекав, що майор напише, як його рота не тільки відбила ворога, а й сама перейшла потім у наступ і взяла висоту (тепер, коли вона стала вже нашою, комбат і не подумав би зневажливо називати її горбиком,— це вже була висота, яка мала неабияке тактичне значення)... Комбат докоряв пізніше Гапочці: "Смикнуло ж тебе за язика!" — але згодом змінив свою думку: кореспонденція набула розголосу, її передрукувала центральна газета. Зайчика представили посмертно до нагороди, Гапочка ж став дивівійною знаменитістю, Ганочку невдовзі призначили командиром сусіднього батальйону, присвоївши чергове звання капітана.

Майор довго не повертав Зайчикове фото, аж Тапочці довелося написати в редакцію. Фото ж Олі він носив з собою і частенько-таки, наодинці лишившись, роздивлявся довірливе обличчя, і в нього поступово визрівала ось яка думка: як скінчиться війна, він поїде до Олі й одружиться. Про це, звісно, він їй не написав — переслав лише газету, в якій ішлося про подвиг Зайчика, а згодом і свій атестат, і коли думав про Олю, то на душі в нього ставало тепло й затишно. І він таки поїхав би до Олі після війни, й одружився б з нею, коли б не бенкет, не зустріч із Со-фонькою і, як грім з неба ясного, несиодіване для нього одруження...

Але навіть одружившись, Тапочка не зажадав назад атестат: Оля одержувала гроші аж до кінця війни. Соня досить спокійно ставилася до цього, бо гроші па фронті нічого не важили, про Олине ж фото довідалася набагато пізніше, коли Тапочка вже був комендантом німецького міста. Якось він їй розповів про свій намір одружитися з Олею, й Софонька одразу ж зажадала:

— Покажи!

А коли побачила, звідки Тапочка дістав Олине фото, вражено спитала:

— Ти так його біля серця й носив? І я досі нічого не знала!

Роздивлялася довго і пильно, врешті сказала:

— Нічого в ній особливого.

Але роки йшли, Сонине обличчя снувалося зморшками. Олине ж лишалося юним та чистим, і хоч Тапочка після одруження більше їй не писав і десь навіть її адресу посіяв, він все ж іноді, після чергової сварки з дружиною, діставав оте фото і довго дивився на нього, і завжди з'являлося відчуття непоправної втрати. Софонька, мабуть, підстерегла оте споглядання: якось Олине фото зникло, Тапочка довго його шукав, але так і не зміг знайти...

Про все це й пригадав Панас Юхимович Тапочка, полковник у відставці, кавалер багатьох орденів та медалей, готуючись до виступу в школі.

Хоч як переживав та непокоївся Тапочка, все склалося краще, аніж він міг сподіватися. Чи то загальний урочисто-святковий настрій вплинув на нього, чи виступ підполковника Юрченка, який розповідав дітям про шлях, пройдений у війну Панасом Юхимовичем, чи підбадьорливий усміх дружини, яка сиділа попереду: "Не бійся, я з тобою!", чи, нарешті, висока трибуна, за яку можна було сховати штани, що не сходилися в поясі,— тільки Ганочка, на його власний подив, одразу знайшов потрібні слова, і, коли він скінчив, йому аплодували довго та щиро. Потім були виступи учнів та вчителів, були квіти й слова подяки за зустріч цікаву та корисну, був вечір, урочистий і тихий, коли вони втрюх поверталися зі школи. А через день — невеликий, всього на двадцять рядків, допис в обласній газеті за підписом підполковника запасу Юрченка: згадувався там лише Тапочка, Панасові Юхимовичу аж незручно стало, що сусід не згадав і словом себе. Софонька ж невдоволено сказала:

— Міг би написати й більше.

Допис, одначе, акуратно вирізала й поклала до папки.

Він не минув безслідно, той допис: вже через тиждень до Ганочок завітав молодик, відрекомендувався кореспондентом республіканської вже газети. Мучив Гапочку години три, розпитуючи про Зайчика, дуже шкодував, що не збереглася його адреса,— Панас Юхимович лише винувато зітхав, Софопька ж спитала: "Молодий чоловіче, ви на війні коли-небудь бували?" — мовляв, па війні не те що адреси — власно втрачали життя.

— Гаразд, будемо надіятись, що хтось із рідні відгукнеться,— сказав тоді кореспондент. І попросив Зайчикове фото.

— Не згубіть: це наша реліквія! — попередила Софонька.

Кореспондент пообіцяв неодмінно привезти.

Сфотографував і Гапочку: при всьому параді, в орденах та медалях, і Софонька потім сказала, що доведеться шити новий мундир... "Ні, ти мені не говори! — коли Гапочка став заперечувати: він страх не любив ходити в ательє на примірку.— Новий мундир тобі необхідний! Мало де виступати доведеться!" Он він у шафі й висить, новий-новісінький, як висить кілька цивільних костюмів,— одягаючись сама, Софонька не забувала й свого чоловіка, частенько йому обнови справляючи. ("Для молі!" — морщився Панас Юхимович, морщився, але покійно приміряв і казав, що дуже подобається, щоб не розсердити дружину). Мундир цей він кілька разів надягав, коли

вже появився Сашко, але то було пізніше, набагато пізніше, а перед тим було надруковано великий, на три колонки, нарис у республіканській газеті, і Зайчикове фото, і його, Ганочки, фото, і Софонька завела пишну папку із шкіри й урочисто сказала, що це — для статей, фронтова слава, яка була трохи померкла, знову поверталась до Ганочок. До Панаса Юхимовича вже привіталось кілька незнайомих людей, а одного разу на Бессарабці навпроти нього зупинилося троє школяриків. Поглядали пильно на Гапочку, про щось перешіптуючись (Панасові Юхимовичу в базарній своїй уніформі хоч під прилавок пірнай!), потім гуртом підійшли, і найсміливіший спитав, чому, дядю, ваші яблука. Аж тепер Панас Юхимович зрозумів, що вони дивилися не стільки на нього, скільки на яблука, але все ще довго не міг заспокоїтись, і гроші школяриків — мідяки, зігріті в дитячій долоні ("Кому це ви?" — запитав, видувивши бліду усмішку. "Для товариша хворого. В лікарні лежить"...), нещасні оті мідяки аж пропікали киптошо: взяв машинально, навіть не усвідомивши, що він і робить, а коли схаменувся, то вже було пізно — хлопців і слід прохолонув.

Нарис вони читали та перечитували, Ганочка питав, схвильований, Софоньку: "Як ти думаєш, обізвуться?" — йому дуже хотілося, щоб Оля озвалася, став часто думати про неї: яка вона тепер? Чи дуже постаріла? Вийшла заміж і має вже дорослих дітей чи так і прожила оці роки вдовою? Соня ж покладала більші надії на Зайчикових батьків, якщо вони ще живі, або сестер-братів, хоч Ганочка не міг напевно сказати, чи були в Зайчика сестри-брати.

Минув місяць після появи статті... і другий, і третій минув — ніхто так і не озвався. Життя Гапочки знову потекло звичним річищем: Бессарабка — садок — Бессарабка, відвідини закапелка в підвалі, коли вдавалося вторгувати на "цуцика", пиво й вино, крадені хвилини сп'яніння, коли Гапочці — море по коліна й "Солдатушки" на повну силу легенів... Життя котилося по доріжці, второваній без особливих пригод. Гапочки все рідше згадували про зустріч у школі, про кореспондента й статтю, і фото Зайчикове, надіслане з редакції, знову сховане в стіл, хоч Гапочки спершу збиралися замовити портрет. (Со-фоньчина, до речі, ідея, Панас Юхимович так і загорівся — бігти в ательє, але фото було ще в редакції, а коли повернули, то все якось не міг зібратися...) Життя не обіцяло несподіванок... Та одного разу, діставши з поштової скриньки газету, побачив листа в незвичному, з офіційним штемпелем конверті.

Писали з тієї ж редакції, що надрукувала нарис. "Пересилаємо Вам листа — відгук на статтю..." І ще один, вже звичайний, конверт і в ньому лист.

Учнівський почерк, старанно виведені літери.

"Добрий день Вам чи вечір, товаришу полковник Ганочка Панас Юхимович!

Пише Вам Зайчик Сашко Васильович, учень сьомого класу, пробачте, що не знаю Вашої адреси, то я висилаю листа до газети, щоб вони його Вам переслали..."

"Сашко?.. Який Сашко?.. — не второпав одразу Ганочка. Ще раз пробіг перший рядок. "Васильович!.. Та це ж Зайчиків син!..."

— Чуєш, Софонько, в Зайчика син!

— Читай далі! — Софонька теж вражена несподіваною новиною.

"...А ще кланяється вам моя баба Палажка Михайлівна, а мати померла три роки тому од раку..."

— Оля померла,— каже Панас Юхимович. Дивиться на Софопьку так', наче чека";: осі. попа підійде до нього, пригорне, утішить.

— Нещасна жінка! — зітхає Софонька.— Це я" така важка смерть. Нелегко було їй з дитиною.

— Але звідки ж я знав?! — вигукує в розпачі Гайочка.— Хто б міг подумати, що в Зайчика син! Він же й тижня не прожив, мабуть, із Олею...

— Значить, вистачило й тижня,— каже розсудливо Софонька.— Бідний Зайчик: так рано загинути!

Ганочка ж усе не може заспокоїтись:

— Хто б міг подумати: в Зайчика син!

— Читай далі. Та не шарпай листа, бо порвеш!

Панас Юхимович перестав торгати папір; відставляв його па витягнену руку: навіть окуляри надіти забув.

"...Тож ми живемо з бабою удвох, баба на роботу в колгосп вже не ходить, пореється по хазяйству, а я їй помагаю. Чи город скопати, чи дров урубати, чи гній з хліва вичистити,— то все на мені. А ще ходю в школу, у сьомий клас, учуся непогано, аби не німецька, то й зовсім можна було б жити..."

— Бідний хлопець! — сміється розчулено Софонька.— Уявляю, яка там у них вчителька німецької мови! — Софонька німецькою мовою володіла колись бездоганно, недарма ж працювала перекладачкою в штабі дивізії. Цікаво, чи змогла б вона тепер так же вільно розмовляти

німецькою? Скільки ж років минуло!.. Бач: у Зайчика вже майже дорослий син... Сашко Васильович...

"...Живемо на пенсію, що нам дають за тата, і ще бабі колгосп помагає потроху, колгосп, правда, в нас бідний, по вуха в боргах, бо все ніяк не знайдуть нам путящого голову, але Ви не думайте, що ми бідуємо: є у нас і молоко, і картопля, й хліб, ще й кабанчика вигодуєм на зиму. Так що приїжджайте в гості. У нас дуже красиво: і ліс, і ставок, а тамечки карасі, як лопати. До нас як приїжджають на літо дачники, то з вудками тільки й сидять..."

— А що? — каже розчулений Гапочка.— Може, й справді поїдемо?

— Не спіши — дочитай до кінця!

"...А ще до Вас, товаришу полковник, від баби й од мене велике прохання: напишіть нам, що Ви іще знаєте про нашого тата. Бо ми статтю читаємо щодня й перечитуємо. Тож чекаємо од Вас вістей або й Вас самих у гості.

Кланяємося Вам і всій Вашій родині!

Зайчик Сашко Васильович".

Вподовж дня, поки й спати лягли, Панас Юхимович носився з листом. Вже в постелі вирішив, що він таки поїде. Візьме Софоньку і майне... От тільки треба довідатись, які там дороги, чи можна пробратись машиною. Гапочка вже раз вибирався

в село до рідної матері. За тиждень пройшли добрі дощі, і їхній тоді ще "мерседес" безнадійно зав'язнув у баюрі. Зарився так у чорнозем, що коліс не видно було, і Гапочці довелося добиратися за три кілометри до найближчого села та просити в колгоспі трактора. Була саме неділя, механізаторів — хоч запали, поки знайшли тракториста, поки умовили, поки дотеліпали до "мерседеса", Софонька аж посиніла.

А перед тим їх провідала мати. Не писала, не попередила — усунула в двір з величезними клунками, повними їстівного: думала, що міський люд недоїдає та недопиває. Гапочки закінчили саме будинок, все в ньому блищало та сяяло, старенька боялася й на підлогу ступити, щоб не наслідити, й може, тому, прогостювавши три дні, стала збиратися додому. А може, тому, що Софонька так і ходила за свекрухою з ганчіркою й віником, особливо коли мати заходилася варити борщі та пекти пироги. В Софоньки аж голова розболілася од забрудненої посуду та розкиданої довкола помийного відра шкаралущі: старенька недобачала і частеенько-таки не попадала в відро.

Мати поїхала, Панаса ж Юхимовича раптом облягла туга за рідним селом. Псе стало осоружне й неміле, навіть будинок, навіть молоденький що тоді сад, що вперше мав порадувати щедрим врожаєм. Софонька врешті здалася, і він, щасливим, повний трепетного передчуття зустрічі з минулим, сів за кермо "мерседеса". І навіть ота неприємна дорожня пригода по зіпсувала йому святкового настрою: коли врешті під'їхали до рідного села — зупинилися на високому пагорбі, Панас Юхимович, заглушивши мотор, вийшов з машини.

— Що сталося? — спитала стривожено Софонька: після пригоди з баюрою вона вже нічого доброго не чекала од цієї подорожі.

— Приїхали, — якось дивно сказав Панас Юхимович.

— Так чого ж ти зупинився?

Панас Юхимович мовчки дивився на рідне село.

Софонька теж — глянула вниз: село як соло, не краще й ніж гірше од тих, через які проїжджали, Панас же Юхимович гно сказав:

— Он наша хата... — Іще хотів щось додати, але голос осікся, а очі зволожились. Прокашлявся, мовчки поліз до мапіппп. Мовчав, аж поки її до двору під'їхав.

І тип, і старенькі ворота, що не хотіли ніяк одчинятися, і колодязь посеред двору з дерев'яним, почорнілим од часу відром, і хата, яка за ці роки мов аж присіла, вгрузла в землю, — все це, з дитинства знайоме, до болю, до солодкого щему знайоме, враз обступило Панаса Юхимовича, нагадуючи про себе. "А ти нас пам'ятаєш? Пам'ятаєш?" І Ганочка, до краю розчулений, стояв посеред двору, аж поки з хати піііііла мати.

Імппіла поважно, статечно, аж урочисто ("Наша мати паче ікону виносить", — казав було добродушно-насмішкувато покійний тато), витерла неспіхом губи:

— Ну, сину, з приїздом! Давненько ж тебе не було!

Потім було веселе застілля — до пізньої ночі, й товариші, які лишилися живі та повернулися додому: узнавання — певнізнавання, радісно-здивовані вигуки: "Микола?! Певжо Микола?!" Й оте хитрувато-дядьківське: та куди ж там нас, сірих,

узвати, ти ж ой хто, а ми ось хто! І щаслива мати, яка по зводить погляду з сина, і Софонька, яка трохи зверхньо розмовляє з місцевою жінотою, і раптовий гуркіт машини, що урвався під самою хатою: "Та це ж голова!" Голова колгоспу зайшов, припадаючи на протеза, що поскрипував так натовлено й жалісно, наче скаржився на свою долю... Голова колгоспу запитав ще з порога: "А де ж це наш комбайнер? — Бач, згадав, що Панас Юхимович був перед війною комбайнером, єдиним на все село...— Вчасно ж ти, Панасе, приїхав, завтра починаєм жнива".— "Степан! Ох, Степан!" — "А який же ще чорт? Чи, може, забув, як разом ходили на вулицю?" — І стрель оком лукавим на Софоньку. "Знайомся, Степане, з моєю дружиною... А це, Соню, мій найкращий товариш — Степан!" — "Еге ж, товаришували, нівроку.— Все ще не випускаючи долоньки Софоньчиної з своєї шкарубкої руки, дивився на неї, немов прицілювався.— Гарну ж ти нам доярочку, Панасе, привіз!" Софонька аж поморщилась од того панібратського тону, але стрималась, всміхнулася. "А поцілувати її можна, Панасе?" — "Ото — вам би все цілуватися! — виручила невістку свекруха: все бачила, все помічала, ніщо не могло сховатися од її метких очей.— Проходьте-но краще до столу та випийте за моїх дітей чарку!" — "А що, можна й випити,— погодився голова.— За таких дітей не гріх і випити! — Та й заскрипів протезом до столу. Узав кимось поданий шкалик: — То з приїздом тебе, Панасе! І вас, Софіє батьківно!.. Спасибі, що не забуваєте рідну землю!" І сп'яніння було, бо само-гоночка ой-ой! — і потягло на "Солдатушек", але Гапочка втримався вчасно, щось підказало йому, що ця пісня буде тут недоречною,— натомість співав інших, з дитинства знайомих пісень, прилучаючи свій голос до чоловічих та жіночих лунких голосів, і пахло Панасові Юхимовичу вечорами, коли люди вертаються з поля і пісня лунає ще здалеку, і степом, і небом, смагою наповненим, пахло вітром гарячим в обличчя і шелестом колосся достиглого... "Так заїхати вранці?" — "Заїжджай, обов'язково!" — "Не заспиш?" — "Ждатиму — очей не зімкну!" — "Ну гляди, комбайнере!" І те, що називав комбайнером, а не полковником, чомусь найбільше зворушувало Ганочку.

Софонька теж, слава богу, відтанула: під кінець попросилася в поле й собі. Це ж так цікаво: побачити перший ужинок! Та коли Панас Юхимович спробував її розбудити вдосвіта, вона аж застогнала: "Я так спати хочу!" Ну, чисто дитина! І він її вже й не розбуркував. Тихенько вийшов з кімнати, пішов через сіни до кухні: там уже догорало в печі, а на столі ждав сніданок: "Коли ж ви встали, мамо?" — "Та встала... Стару й сон не бере... Соня ще спить?" — "Спить",— відповів аж зніяковіло. "То й не буди... Вона ж незвична, та й натомилася з дороги... Сідай краще снідати, бо той баламута ось-ось своїм чортопхаєм підкотить! Який був, такий і лишився — і війна не навчила!" Мати звично бурчала, водночас пильнуючи, щоб сип добро поїв, Панасові Юхимовичу суп здався смачним, як ніколи, і світло, і радісно було на душі.

Поснідавши, одягнувшись у батькове, вийшов надвір.

Світало. З сірого мороку виринали що сонні хати, збли-мували щойно освітленими вікнами, вікна скидалися на дитячі очі: такими ясними та чистими омивалися вогнями. Високі тополі наче струшували з себе залишки тьми; пориваючись до чистого неба,

вони аж росли на очах, ставали все вищими й вищими; у передсвітанковій напруженій тиші щось тихенько потріскувало, щось наче вилущувалося, і то "щось" мало бути настільки приємне та радісне, що Панас Юхимович розсміявся, весь пронизаний передчуттям незвичайного. "Боже, як хороше! — подумав він, дивлячись щасливими очима й па хати, й па дерева, й на ясні та веселі вогні, що танцювали за вікнами.— А повітря яко!.. А повітря!.." Дихав і не міг надихатись: воно було аж солодке, якесь незвичайно чисте й бадьоре — з кожним подихом росяними світлими бульбашками струмувало по жилах. Не відчував ні дрімоти, ні втоми, наче й не сидів учора весь день за кермом, а потім до пізньої ночі за чаркою, голова була ясною та свіжою, м'язи ж грали під сатиною татовою сорочкою. Погойдуючи вузликом з харчами, що їх зібрала мати, Панас Юхимович пішов до колодязя, схилився над зрубом, і колодязь дихнув йому в обличчя, зблимпував глибоким оком води. Гапочці захотілося дістати ту воду, відчутти її смак на вустах, та чомусь не наважився розбивати настоящу й добру пітьму, що наповнювала колодязь по вінця, він тільки погладив цямрину, доторкнувся до відра: все було до щему знайоме, все мов чекало на нього всі оці роки, чекало мовчазно й терпляче,— Гапочка щасливо зітхнув і пішов до воріт. І тільки підійшов, як у кінці вулиці, нагло роздерши світанкову сизь, зблиснули два вогняні ока, вдарили сліпучими променями, побігли навалю, стелячи перед собою висвітлену до останньої сноришинки доріжку,— тишу розірвав гуркіт, сколихнув досі сонне село.

Скрипнули гальма, відчинились дверцята.

— Доброго ранку! Як спалося?

— Спалося гарно.

— Голова на плечах?

— Та мовби на місці...

— То лізь до машини!

Панас Юхимович сів у газик, та не встиг і вмотитись як слід, а вже машина рвонула з місця. Мчала, аж мелькали хати, аж повітря свистіло, шарпаючи боки брезентові, аж колеса на поворотах вищали: "Ти завжди так їздиш?" — закричав весело Гапочка. "А що?" — "Київської міліції на тебе немає! Шістдесят кілометрів — забув?" — "То у вас — шістдесят, а у нас, як у космосі!" — зблиснув зубами Степан та й заклав машину в такий божевільний віраж, що Гапочка за дверцята вхопився. "Чи не льотчиком був па війні?" — поцікавився, коли вийшли на пряму. "Бери вище — танкістом!" — "Тож-то ти кожну хату протаранити хочеш!" — "Га-га-га!" — засміявся потішено, а машина вже вся аж тремтіла, набираючи швидкість космічну.

Вискочили з села в поле, у степ, що йому кінця-краю немає. Зупинив різко, скомандував:

— Виліжай!

— Чого? Довкола ж ні живої душі.

— Пшеницю послухаємо. Давно, либонь, не чув?

Вийшли з машини, одразу ж пірнули в тишу: предковічну, на століттях настоящу, безмежну, безмірну: лилася, здавалося, з неба, з неймовірно далеких світів. І в тій тиші,

в урочистій достиглості стояла пшениця. Колосок до колоска, стеблинка в стеблинку, па чистій, паче крізь сито просіяній ріллі, вона вся відсвічувала золотом — не мертвим, холодним металом, а теплим, пругким, животрепетним,— Ганочку так і потягнуло ввійти, відчути всім тілом ласкавий дотик колосся, але він стримався, бо уявив, скільки стебел буде розтоптано, скільки колосків не зведеться з землі. Підійшов уприут до живої стіни, доторкнувся до тугих колосків, і вони, нагинаючись пружно, задзвеніли, і той дзвін передався па іпші стеблинки — покотився до самого обрію.

— Чуєш?

Гапочка лише кивнув головою — говорити не міг.

Степан обережно зірвав колосок, так обережно, наче боявся його поламати, поклав на долоню — темну, натруджену, всю в мозолях, і долоня враз омилася ясним та лагідним світлом.

— Ну, послухали, її досить!

Колосок пе килу" додолу — поклав до кишені. Насунув на очі картуз, сіп за кермо.

— Сідай же! — трохи здивовано.

А Гапочка все ще стояв. Гайочка все ще не міг одірватися од пшеничного моля. 1 Степан, коли Панас Юхимович нарешті поліз до машини, співчутливо спитав:

— Нзяло за живо?

Панас Юхимович лише кивнув головою.

Отак, брате, її зі мною було. Добирався додому з війни наче її нічого... Кордон переїхав — веселився, ще й виспівував... Л як побачив піпепицю, як підійшов —■ так у мені все й перевернулося... Стою й плачу. І нічого з собою не вдію. Соромно було й признаватися...

Гапочка повернувся в село, коли зовсім стемніло. Виліз із машини — руки-ноги тремтять. І голос аж охриплий од втоми.

— Так заїхати й завтра?

— — Наїжджай.

Степан, як під'їжджав, просигналив: привіз вам, мовляв, чоловіка і сина. Та вони й без того почули: виглядали, мабуть, з обіду. Соня так і вибігла з хати: "В тебе є совість?.. Я тут уже не знала, що й думати!.." Мати винесла кухоль і біли її рушник: "Умиєшся, сину?" — "Давайте вже я!" — Соня сердито. Зливала на плечі, на голову, все ще дорікаючи. Панас Юхимович з насолодою ухкав, однирхувався, розтираючи боки й груди,— давно вже не відчував такої солодкої втоми.

— Що ж ти там хоч робив? — поцікавилася вже за вечерею дружина.

— Я, Софонько, пшеницю збирав... Комбайном.

Комбайном? Знайшов дивину! Софонька ніяк не могла

второпати, чому в нього таке щасливе обличчя, і непокоїлась, щоб вігі часом по захворів. Цілісінький же день проти сонця смажитись!

— Напїкся — і діткнутися не можна! — Це вже коли полягали спати.— Ось я твоєму Степанові дам!

Гапочка ж непорушно лежав, блаженно розкинувши руки та ноги. Не хотілося ні

говорити, ні думати навіть: перед очима все ще стояла пшениця. Пливла, насувалася, текла крізь нього. І, вже засипаючи, вже майже марячи, намагався пригадати, що ж на нього чекає таке радісне...

Хоч Степан і заскочив, як обіцяв, Гапочка не поїхав з ним у поле: збунтувалася Софонька. То спала: стрі-

Ж

ляй — не розбудиш, а це схопилася, ледь він ворухнувся:

— Куди?

Панас Юхимович, що саме вивільнявся обережно з-під ковдри, так і застиг.

— Пора уже, Софонько...

— Нікуди ти не поїдеш! Не вистачало, щоб тебе параліч розбив!

— Так Степан же заїде! — боронився Тапочка.

— Як заїде, так і поїде! — Софонька, коли треба було, вміла одрубувати.— І без тебе впораються... А ти себе укладеш. Бач, і досі гориш!

У Панаса Юхимовича й справді пашіло напечене сонцем обличчя. І боліли всі м'язи. Але думка про Степана прямо-таки гнітила його.

— Ми ж учора умовились...

— А мене спитали? — сердито вже Софонька.— Заробиш інфаркт на тій молотарці, що я робитиму?

— Не молотарка — комбайн!

— Один біс. Лягай і не рипайся!

Панас Юхимович ліг. А подушка тепла та затишна, а ковдра м'яка! Тільки ж Степан...

— Він же ось-ось під'їде! — аж застогнав.

— Я вийду, скажу, що захворів.

Не полінувалася — встала, коли під двором загурчала машина. Панас Юхимович, згораючи од сорому, чув голоси: Степанів і Софопьчип, а про що говорили, так і не зміг розібрати. Ось стукнули металево дверцята, завівся мотор, загуло, віддаляючись, й одразу ж появилася Софонька. Зачинила двері сінешні, ще й на засув замкнула і бігцем до постелі:

— Бррр, холодно!

Підлізла під ковдру, припала нахололим тілом до чоловіка, тулилася — просила) звичайної ласки. У Панаса ж Юхимовича не піднімалась рука її пригорнути: відчував себе скривдженим, повнився на неї образою.

— Бач, уже й жінку обійняти снаги не маєш,— по-сво-ему витлумачила ту нехіть Софонька. Притулилася ще дужче, цмокнула в спину:— Спи, комбайнере!

— Що ти йому сказала? — спитав по паузі Ганочка: думка, що Степан на нього розсердився, не давала спокою.

— Що ти захворів.

— А він що сказав?

— Сказав, що провідає... Спи вже, годі тобі...

І Панас Юхимович знову заснув. І ще раз йому наснилася пшениця — як він її слухав у полі. І хоч виспався добре, піднялися, коли вже й день розгулявся,— голова була, як казан. І незатишно, тоскно на серці.

Софонька того ж дня закомандувала: вертатися додому! Не піддавалася на вмовляння свекрухи, яка благала пожити хоч тиждень,— ні, ні, вони не можуть ніяк! Там же яблука-груші достигають, ще хтось обтрусить. І взагалі, їм засиджуватись ніколи: погостювали, і досить. Панас Юхимович мовчав, після того, що сталося удосвіта, йому було байдуже: їхати зараз чи лишитися ще на кілька днів... Краще вже зараз: не міг уявити, якими очима дивитиметься, коли, з поля вернувшись, заїде Степан. Мати носила до машини клуночки й вузлики, ладна віддати їм усе, що тільки мала, а потім, прощаючись із сином, не витримала — ображено заплакала: "Набридло у мате

рі!" — "Ми що приїдемо, мамо!" — видушив із себе Панас Юхимович. "Ой, сипу, приїдете, та вже, мабуть, на мою могилу!" — "Такс й скажете, мамо!" — "Ви до нас приїжджайте!" — ласканеїько Софонька. Панас Юхимович глянув па неї так, як досі що не дивився...

Поспішно сів за кермо, крутонув ключа, газонув, аж смикнуло машину, погнав — тільки курява встала,— утікав, сам по знаючи, від чого і втікає. І коли за селом вибігла йому назустріч пшениця, обліпила з обох боків дорогу, його аж за горло здушило од відчуття непоправної втрати...

До матері більше не їздив, хоч не раз писав у листах, щоб чекала, найчастіше влітку, перед жнивими: довго не міг забути того єдиного дня, що провів із Степаном у полі. Та згодом спогад померкнув, і пшениця вже не тривожила вві спі, і село стало забуватися потроху,— аж коли це прийшов несподіваний лист од Г}айчикового сина, сколихнув, розбуркав забуте та приспане, і він заметушився: поїду!

Софонька не заперечувала: їдь. Тільки яблука спершу зберемо, та спродамо ті, що раніше достигли, бо вони саме тепер у ціні: день прогавиш — не один втратиш карбованець... їдь, Паню, їдь, хто ж тебе тримає, тільки підремонтуй спершу сарай, бо геть протікає... Та з майстрами треба домовитись, щоб швидше підключили до газової мережі, бо, гляди, па всіх і по вистачить, і тоді доведеться знову з вугіллям возитися... І Панас Юхимович, який був

уже й "Волгу" новеньку з гаража викотив, і масла долив, і підкачав повітря у шинах... Панас Юхимович одкладав, одкладав з дня на день, з тижня на тиждень, аж поки, повертаючись одпого разу з ринку, побачив ще на вулиці Софоньку.

— Ти куди?

— В магазин: хліба треба купити.

— Давай я сходжу.

— Я вже сама.— І гукнула йому в спину: — Там у нас гість.

— Гість?.. Який гість?.. — Гайочка аж зупинився: гості не балували їх своїми відвідинами.

— Сам побачиш. Спить у кабінеті.

Хот б це міг бути? Ганочка, хоч як напружував пам'ять, не міг здогадатися. Фронтових друзів давно розгубив: той помер, тому перестав відповідати на листи, бо все було ніколи, та й не знав про що писати. Про будинок, про Бес-сарабку, про сад?.. Отак відкладав, поки лист і зовсім десь губився... Софонька і подавно не листувалася: рідні не було, подруг не мала. Кілька разів написав ад'ютант, який жив за Уралом, нахвалявся навіть провідати по дорозі в Крим, на курорт,— помолоділа враз Софонька бігала по всьому будинку, прибираючи та витрушуючи; наготувала їжі, купила кілька пляшок коньяку,— ад'ютант так і не заїхав, прислав уже з курорту коротеньку листівочку, і дружина цілий день ходила сердита — не підсту-пися. Панас же Юхимович тихесенько впорався з коньячком: коньячок випивав, а чайок доливав. Ті пляшки, повні, й досі стоять у буфеті.

Тож це не міг бути ад'ютант, а втім, хто його знає... Тапочка, вже не в чоботях, а в капцях, сторожко піднявся на другий поверх, підкрався до кабінету. Завмер, прислухаючись,— там ні шелесне. Обережно натиснув ручку донизу, по міліметрові став одчиняти важкі двері дубові, та, як не стерігся, двері таки скригнули, і по той бік обізвалися одразу ж пружини канапи, зачувсь якийсь порух. Ганочка вже сміливіше одчинив двері, одчинив і остоупів: на канапі, одкинувши ковдру, немов перенесений з далеких років війни, сидів рядовий Зайчик і дивився прямо на нього.

Отут і починається найгнітючіший спогад Панаса Юхимовича.

Сашко разюче подібний до батька: ті ж губи, ті ж брови, той же чубчик світленький на маківці, а особливо —

великі й беззахисні очі, повні якогось запитання напру-1 жепого...

Сашко не прогостював у них і повного тижня... В цьому була винна дружина, тільки дружина, Панас Юхимович не мав найменшого сумніву, і що Софонька потім не казала, він по вірив. І відчував: по простить їй цього до самої смерті...

Панас Юхимович аж застогнав, пригадавши, як він біг на вокзал. Як потім повертався додому самотній: навіть Леся, яка проводжала Сашка, не схотіла йти разом з ним, коли зійшли з електрички. Не сказала це прямо, вигадала якусь подругу, котру треба було конче провідати, і подруга, звісно ж, жила в протилежному напрямі. Лесі, мабуть, було дуже незручно говорити неправду, бо почервоніла до сліз, а коли Панас Юхимович сказав, що проведе, вона аж сахнулася: пі, ні, не треба, вона піде сама!

Пішла —• майже побігла. Наче утікала од нього.

І відтоді до них — ні погою...

А воїн ж звикли до неї, паче до рідної, Софонька, здавалося, її дня не могла прожити без Лесі. Коли Леся захворіла їй потрібні були якісь рідкісні ліки, що їх у місцевій аптеці їй не бачили, Софонька взяла в Каті рецепт і подалася до Києва. Де була, так і по сказала, але Панас Юхимович знав наперед: якщо ліків є хоча б одна навесь Київ ампула, вона їх візьме.

Дістала. По заскочила навіть додому — пробігла прямо до сусідів. 1 до пізнього вечора пробула біля хворої.

Панас Юхимович знав цю рису дружини, сам якось хворів: Софонька викладалася

вся, до кінця...

Але ж Сашко!.. Як вона могла так вчинити з Сашком!.. З Сашком, сином Зайчика... Що вона йому сказала такого, що хлопець зібрався й одразу ж подався на поїзд? А може, й по сказала нічого — глянула лише? А як може подивитися Софонька, Панас Юхимович знав...

— Ти розумієш, що ти зробила?! — В нього аж руки трусилися од гніву.— Та будь воно прокляте все! — Вибіг надвір, бо відчув, що ось-ось її вдарить. І будинок, і двір, і глухий та високий паркан так здушили, так стисли, так навалились на нього, такі стали йому ненависні, що аби хто дав йому оце зараз сірника та сказав: "Підпалюй!" — підпалив би по задумуючись...

А все починалося так добре, так гарно, Софонька, повернувшись із магазину, швиденько накрила стіл: "Хлоп'ята, йдіть їсти!" — гукнула їм весело, і Панас Юхимович, обійнявши хлопця за плечі, звів його донизу: "Оце, Соню, наш Сашко!" — "Знаю, що Сашко... Мийте-но руки та сідайте до столу!" — "Пішли, Сашко, митися: хазяйка в нас — не доведи господи — строга!" Сашко руки помив, не хотів витирати рушником, що аж саяв,— тернув поспіхом об чуба, але Панас Юхимович таки змусив його взяти в руки втиральник... Сашко все соромився — сільський же хлопчина, не те що міські лобуряки, бач, і до столу сів — примостивсь на краєчку, і руки сховав під скатертину. "Та бери ж, Сашо, їж... Соню, почасть нашого гостя!" — хоч Софоньці не треба було й підказувати: накладала в тарілку з горою, аби тільки впорався. І так радісно, так світло на душі в Панаса Юхимовича — не знати, що й зробив би для хлопця. "Їж, Сашо, їж,— промовляв щохвилини.— В нашої мами, хоч-но-хоч, треба їсти". Вперше назвав отак Софоньку, і слово це йому так сподобалось, що він його, до дружики звертаючись, кілька разів повторив: прийшло воно до Тапочки чи не з дитинства, коли ще живий батько, з-за столу встаючи, обов'язково казав: "Ну, мати, нагодувала — спасибі!" І щоразу, як Панас Юхимович вимовляв оце слово, на кухні ставало аж світліше.

Тапочка дивився на хлопця, на Софоньку й розчулено думав, що як таки добре — отак утрюх, що добре було б, аби Сашко пожив у них хоча б місяць... А чому місяць? Чому й не довше?.. Школа?.. А в них хіба немає ніколи?.. Тапочка вже уявляв, як Сашко поселиться в них — назавжди, і, чесне слово, це було б здорово! З Софонькою, однак, не поділився думками, навіть коли спати лягли,— не знав, як вона зреагує на них.

Прокинувшись за звичкою вдосвіта, вирішив на ринок сьогодні не їхати: не біда, як один день пропустить, Бес-сарабка без нього не завалиться. І так щодня пропадає на тому базарі, заслужив же право перепочити хоч день,— все це думав не стільки для себе, скільки для Софоньки, обгрунтовуючи раптовий* прогул. Сам собі не хотів зізнатися, що причина зовсім у іншому: він просто соромився Сашка. Не хотів, щоб хлопець дізнався про ринок, про кошелі та яблука, виважені, до копійки оцінені,— провалився б крізь землю, якби Сашко вгледів його за прилавком. Весь час відчував на собі запитливий погляд: хлопець наче хотів щось роздивитися в ньому, щось дуже важливе для себе,— Тапочка аж щулився внутрішньо, йому аж недобре ставало: було

таке відчуття, що роздягають... Іще вчора поспішив переодягнутися в мундир, з орденами й

медалями, і хоч почувався в ньому не дуже зручно, особ-' ішво коли пообідав, не скидав аж до вечора.

Тож Тапочка так і не поїхав того дня на базар, і Соня, спасибі їй, не сказала нічого. Надівши знову мундир та випросивши в друяшпи троячку, повіз Сашка в Київ разом з Лесею, і якось було незвичайно, що він їде не з кошелями, й вагон електрички здавався якимсь незнайомим — святковим, чи що, і вулиці, якими потім ішли; та він їх, власно, й не знав: щодня вокзал — Бессарабка — вокзал, снував, паче човник, тридцяткою, а з вікон трамвая, в тісноті та у гаморі, по дужо що й побачиш... Панасові Юхимовичу недовго було б і заблукатись, аби не Леся, що знала Київ, як свій двір: майже щонеділі їздила з матір'ю. Вона їх і водила, показуючи старовинні будинки, аж поки Тапочка заблагав перепочинку, і вони, знайшовши вільну лаву в парку, посідали рядком: Панас Юхимович в мундирі парадному, Леся — у світлій сукенці, Сашко ж — у піджаку дешевенькому, в куценьких штанях, зате в нових черевиках: певно, купив перед тим, як їхати в гості. Мнучи в кишені троячку, Панас Юхимович думав, що добіро було б зодягнути хлопця в нове, не такі вони бідні, по розорилися б, але не знав, як па це подивиться Софопька... Та гаразд, щось придумаємо. Панас Юхимович, все ще троячку намацуючи, весело запитав, чи не пора уже й поїсти: находилися ж нівроку, на що Леся, подумавши, відповіла, що краще спершу сходити в музей, а тоді вже в їдальню. Ну, в музей, то і в музей, веди нас, Лесею, в музей: Панас Юхимович давно був у музеї. Незабаром в очах Панаса Юхимовича стало мерехтіти од фарб, і голова пішла обертом. Він зітхнув полегшено, коли знову вийшли на вулицю, а Сашко на запитання, що йому найбільше сподобалося, серйозно відповів: "Рами". І Панас Юхимович пригадав оту раму, па картині найбільшій: Сашко як став заморожено, так і не міг одірватись од неї. Леся, почувши про раму, тільки оком на Сашка повела, але не всміхнулася навіть, щоб не образити хлопця. "Куди ти ще нас, Лесею, потягнеш?" — спитав Панас Юхимович жалісно, і дівчина, трохи подумавши, відповіла, що поруч іще один музей, музей східного мистецтва. Тут Панас Юхимович збунтувався, його підтримав Сашко, і вони вирішили відкласти відвідини музею до іншого разу, а поки що зайти пообідати. І якщо залишаться гроші, то ще побувати і в кіно. І хоч у їдальні їм подали суп, холодний, аж синій, і відбивні — чи не з підошви часом, Леся й

Сашко аж тарілки повилизували, ще й випили по склянці какао. Панас же Юхимович наче гирю виніс у шлунку, побажавши директорів їдальні все життя харчуватись тільки отакими супами. Єдину мав втіху, що лишилися гроші ще й на квитки в кіно.

Кіно було поганюще, артисти грали мов з примусу, особливо дратувала головна героїня, яка тільки й знала, що смалила цигарку (Панас Юхимович, сам некурящий, жінок, які курять, терпіти не міг, особливо ж молоденьких дівчат), але вони терпляче досиділи до кінця сеансу, бо, по-перше, гроші заплачені, а по-друге, інші розваги вже були для них недоступні. "У нас і то кращі показують! — сказав Сашко, як вийшли на

вулицю, а коли Леся сказала, що це її вина, бо вона ж кіно це і вибрала, великодушно додав: — Нічого, і це можна дивитися. По померли ж". Вони встигли здружитися, Лесі явно подобалась Сашкова розважливість, солідна якась домовитість. І коли вже у сутінках повернулися з Києва і Панас Юхимович запросив Лесю зайти повечеряти, вона, як завжди, трохи подумавши, відповіла, що зайде охоче, тільки попередить батьків, щоб не тривожились.

— Хочеш глянути, як я живу? — спитала Сашка.

Сашко відповів, що чого ж, можна і глянути.

— Глядіть же, недовго! — гукнув услід дітям Панас Юхимович.

І вечеря вдалася: він, Софопька, Леся й Сашко. Ніколи ще не було за їхнім столом так жваво та весело, наповнена дитячими голосами, кімната аж посвітлішала, дихнула тим милим затишком, якого — лише зараз відчув болісно Гайочка — так їм бракувало. Дивився на дружину, на її посноване тоненькими зморшками лице і відчував вину перед нею: що колись не відраяв позбутись дитини. І знову, вже в постелі, повертався до однієї й тієї ж думки, що добре, коли б Сашко назавжди лишився у них. Стареньку теж можна було б забрати з села, що їй там робити самій, а у нас же того життєвого простору — хоч розженися!.. Та й Софоньці було б веселіше, не так, може, нервувала... Панас Юхимович аж повернувся до дружини, але вона вже спала, тож і він невдовзі заснув, і останньою думкою, яка зіграла його, була думка гі)ю те, що в кабінеті, поруч, за стіною, спить на канапі Сашко.

Зайчиків син...

Почувши, що вони й сьогодні їдуть до Києва, Софонька вже насупилась:

— А ти подумав про яблука?

— Почекають — нічого з ними не станеться. Я їх продам ураз.

— За півціни? — Софонька мала на увазі нинішні, високі ще ціни на яблука, які падатимуть з кожним днем.— Скільки ж це грошей недорахуємося!

— Але ж я вже пообіцяв дітям!..

— Пообіцяв!.. Мене забув тільки спитати... Та й що я для тебе? — Софонька потихеньку заводилась, і Панас Юхимович не знав уже, що йому й робити. Однак відчував: поки Сашко тут, ніяка сила в світі не змусить його брати кошелі та їхати на Бессарабку... Хай, може, потім, як трохи звикнеться...

— Ну, їдь, як пообіцяв! — сказала дружина.

— Ми, Софонько, цього разу недовго. Тільки в музей і назад. Може, поїдеш із нами?

— Ні вже, дякую! В мене часу немає музеї відвідувати...

Панас Юхимович уже її по заїкався про гроші. Але й без грошей по обійтися — по позичати ж у Сашка! Тож, підстерігши, коли Софонька поставила на газ молоко (не відірветься, поки не закипить), тихцем пробрався наверх.

Софонька тримала гроші в шафі, в спальні: сортувала карбованці, троячки, п'ятірки, десятки в окремі пачки і, коли набиралось дві сотні, односила урочисто в ощадкасу. Їй ощадна книжка тут же лежала, на Софоньку й виписана: Панас Юхимович не знав ще випадку, щоб вона зняла з неї хоч копійку. "Хай лежать на чорний день",—

Софонька вірила в неминучий прихід того чорного дня і діяльно готувалась до нього: окрім грошей па книжці, набирала на костюми та пальта, а в підвалі полиці аж ломилися од консервів. "Ензе",— дозволяв собі жартувати Панас Юхимович.

Висунувши обережно шухляду, Гайочка дістав верхню пачку. Якраз троячки, те, що треба. І тільки взяв пачку в руки, як позаду щось рипнуло.

Завмер. Аж кинуло в жар. Подумав, що Софонька. Стояв, боячись і оглянутись... Потім таки обернувся... Нікого... Х-ху, так і до смерті недовго!.. Гроші якимось побитом були вже в кишені, і хоч йому потрібна була лише троячка, так і по насмілився вийняти пачку: все здавалося, що Софонька скрадається сходами. Засунув квап-" ливо шухляду, зачинив шафу, вискочив із спальні.

Коли вже сидів за столом (цього разу снідали вдвох, Софонька сказала, що їй ніколи, потім), відчував Гайочка оту пачку в кишені. Їй мучився думкою, як її покласти назад.

Вирішив покласти, як повернеться з міста.

І потім, скільки й були в Києві, перед очима стояло: Софонька заходить до спальні й одсуває шухляду...

Потратив рівно троячку, хоч знову була спокуслива думка справити Сашкові костюм. "Хай уже потім, хай пораджуся з Софонькою",— три карбованці не така уже й сума велика, можна переконати дружину, що помилилася, але як недорахується півсотні чи більше... Тут Гапочку кидало в жар...

Тож перше, що зробив, повернувшись додому,— поклав назад оту пачку. Мов на світ народився!

Цього разу вечеряли вдвох: він і Сашко. Леся, мов відчуваючи, що в них нелад, пішла додому, в Софоньки ж розболілась голова, і вона лягла в постіль, ще й не смеркалося. Ще вдень, коли вони були в Києві, скопала моріжок перед двором, Гапочка давно збиравсь те зробити, траву навіть дістав, щоб засіяти, та все не доходили руки, аж Софонька взялася й скопала. І саме сьогодні, коли він по музеях прогулювався,— копана смужка землі чорніла, як докір, мовчазний, але від того не менш красномовний, бо Софоньці ж давно вже лікарі заборонили мати справу з тяжкою роботою.

— Ну навіщо ти це зробила?

— Дай мені спокій!.. Ідіть уже вечеряти!..

— А ти?

— У мене голова розколюється — мені не до вечері...

Гапочка пригнічено спустився донизу: йому вже не

хотілося й жити. Повечеряли мовчки, потім Панас Юхимович мовив:

— Завтра, Сашо, нікуди не поїдемо: треба покрити сарай.— Якраз перед появою Сашка дістав шифер.

Сашко витер долонею губи, хазяйновито сказав:

— А чого ж, можна і вкрити. Коли вставати?

— Спи — висипайся. Встигнемо.

Але Сашко підхопився ще раніше од Гапочки. Вийшов Панас Юхимович, а хлопець

вже у дворі. Сидить навпочіпки біля будки собачої, щось робить. Гапочка аж охолонув: там же Трезор! Підійшов і остовпів: Сашко пе?

став Трезора! Пес підставляв чорну голову під Пашкову руку, очі ж винувато відводив од Тапочки: що я маю робити, коли йому це подобається? — говорив увесь його вигляд.

Ну й ну!

— А якби покусав?

— Мене не кусають!

І справді: яку злість треба мати, щоб отакого вкусити?

До обіду з дахом і впорались. І коли забили останній гвіздок і злізли додолу, довго не відходили од сарая: таким він їм здавався гарним. Софонька кілька разів кликала обідати, а вони все не йшли: заходилися прибирати в дворі. Зібрали все сміття та й спалили внизу, за городом.

— Ну, сто літ тепер сарай наш стоятиме! Правда ж, Сашко?

— А стоятиме, куди йому дітися?

Були зріднені спільною працею, і Панас Юхимович тихцем жалкував, що не було поруч і Софоньки.

— Ти знаєш, який Сашко в нас хазяїн! — хвалився уже за столом.— Не знаю, що без нього й робив би!

Софонька всміхалася блідо: в неї все ще боліла голова...

Отой блідий, мов із примусу, усміх з'являвся на її лиці і день, і другий, і третій... І хоч Панас Юхимович знову став возити яблука на Бессарабку (підхоплювався ще раніше, аніж завжди, повертався ж зовсім уже по-темному: не хотів, щоб його побачив Сашко), хоч Сашко, подружившись із Лесею, всі оці три дні пропадав у Юрченків,— Софонька ходила, як хмара. І таки не витримала: щось сказала Сашкові таке, що той одразу ж зібрався й подався на вокзал. Навіть ранку не дочекався. Навіть його, Тапочки, щоб попрощатись.

Ніколи не забути Тапочці, як він біг на електричку. Біг, хапаючи гаряче повітря: тільки б перехопити, тільки б устигнути!

Електричка пішла майже з-під носа: Панас Юхимович запізнився на якісь кілька секунд. Друга мала йти через сорок хвилин, і оті сорок хвилин змучили його до краю.

У вагоні було повно різкого, неприємного світла, і веселий гомін якихось молодиків з гітарою: "Що, батю, так дивишся?" — Тапочка обернувся до вікна, притулився чолом до холодного й печального скла — не одривавсь до самого Києва.

Потім біг привокзальною площею, розштовхуючи людей, продирався до світлового табло. І хоч в усі очі дивився, не міг одразу відшукати потрібний поїзд. Врешті побачив: до відходу лишилася хвилина, не більше. Ганочка помчав з усіх сил — вгору, униз, через східці стрибаючи, вискочив на перон. І побачив останній вагон, що віддалявся, глузливо блимаючи червоними вогниками. А на пероні спорожнілому — одну Лесину постать.

Вертався додому. Знову був нещадно освітлений вагон електрички, і темне вікно, і

чорна безвихідь, і затято Лесине мовчання. "Чого він поїхав? Чого?" Тільки здвигала плечима. І не дивилась на нього. І Гапочка, повернувшись додому, не зайшов до дружини (бачити її по міг!), а спустився в підвал. В глуху комірчину, де па нього чекали кухоль, пиво й горілка: "сизе" па крайній випадок.

Сидів у темряві й гірко думав, чого він такий нещасливий. Думав про те, що всі знайомі йому відставники живуть по-іншому, не закопавшись з головою у власну садибу, не відгородившись од усього світу базарними інтересами. Той, як ось Юрченко,— бажаний гість у школі, не розлучається з учнями, які ладні молитись на нього. Той — депутат, працює в постійній комісії, Той — на заводі у Києві. А той — у народному контролі: "Я декому кісткою в роті,— сміявся.— І проковтнути не можуть, і виплюнуть не наважуються". Один лише він, Гапочка, серед них вороною білою...

"А все вона! — думав про Софоньку.— Все їй мало... Все не насититься!.. Життя, будь воно прокляте!.."

І згодом з підвалу, з-за товстих мурованих стіп, крізь загразоване віконце при самій землі можна було почути якісь невиразні звуки: то співав свою улюблену пісеньку Панас Юхимович Гапочка.

Нещодавно я зустрів його на вокзалі. Не бачились ось уже кілька літ: Гапочка раптово щезнув з Бессарабки, і я за тим жалкував, бо пі в кого по було таких яблук та груш. Я зіткнувся з Тапочною па пероні і пройшов уже був мимо, не впізнавши одразу, а потім мене наче штовхнуло в груди: та це ж Гапочка! (Потім я уже зрозумів, що впізнав не стільки його, скільки кошелі: ні в кого не було таких величезних). Наздогнавши його, я покликав:

— Панасе Юхимовичу, не впізнаєте?

Гапочка байдуже подивився на мене, пожував губами.

Він дуже змінився за щ кілька літ, постарів, аж очі посивіли. Але мене навіть не старість вразила, не згорбленість в постаті, а якесь отупіння, якась збайдуженість, що застигла в ньому. Такий вигляд мають люди, яким уже нічого чекати од життя, у яких все позаду.

— Взнаєте? — запитав я іще раз.

— Та наче пригадую.— Хоч по очах, по жуванню байдужому бачив, що не впізнав.

— Де ж ви тепер? — показав я на кошелі.

— На Сінному базарі.

Так ось чого я його більше не стрічав на Бессарабці!

— Ну, як ваш сад? Як дружина?

І тут на обличчі Панаса Юхимовича щось наче зрушилося. Воно затрусилось, пересмикнулося, якісь болісні брижі побігли аж до очей.

— Софонька... вмерла...

Я мовчав, не знаючи, що сказати, чим утішити Гайочку. А він, ще трохи постоявши, тихо попросився в мене:

— То я, мабуть, піду.

І почовгав до вагонів.

А я весь день не міг забути ту зустріч. Уявляв, як він щовечора повертається до завмерлого, спорожнілого назавжди будинку, як бродить неприкаяно з кімнати в кімнату, дивлячись очима, померклими на всі раз і назавжди застигли предмети, і мені ставало якось аж не по собі.

І я так і не наважуюся з'їздити на Сінний базар — ще раз зустрітися з Тапочкою.

А може, вже й не зустріну?

ПОШУК

Все почалося з черепа.

Це був один з тих черепів, що ними густо засівала минула війна поля, ліси, долини і гори, наче дорогу перед собою мостила, байдуже куди: чи коли йшла вперед, чи коли вже котила назад. Із звичайпісіітї.кого людського черепа, який пролежав тридцять п'ять літ у землі, а потім був вимитий весняними водами, старанно омитий дощами, висушений сонцем, вибілений усіма на світі вітрами: східними й західними, південними й північними, ласкавими й геть зовсім сердитими, зимовими й літніми. Звичайнісінького черепа з проваленим носом та пустими очницями й з такими міцними та молодими зубами, що скільки років уже збігло, а вони все блищать, а вони не тьмяніють: війна любить молодих, така в неї, у війни, вже натура. З черепа, що його підбрала дітлашня містечкова, й один із них, маїісмілівіший та пайбідовіший, надів на ломаку та й ганяв по лісу, лякаючи дівчат-однокласниць.

— Гринько, ми роста ні"! — кричала майже до істерики доведена молоденька вчителька, яка вивела свій клас па прогулянку.— Зараз же мені кинь оту погань!

І хто його знає, може, череп, щосили пожбурепий, знову закотився б у безвість, а може, й об стовбур розбився б на друзки, коли б на ту сцену не наткнувся Юрченко: ходив по гриби та й повертався з кошиком повним.

— Зачекай, що ти збираєшся робити?

— Л шпурнути! — відповів весело хлопець.

— Куди?

— Оно в яр.

Юрченко глянув у бік яру, паче прикидав, долетить череп чи ні, потім спитав:

— Як тебе звати?

— Петро.

— А батька?

— Навіщо він вам? — уже підозріло. Аж одступив, на кущі поглядаючи.

— Та я не піду до нього, не бійся!

— А я не боюся! — вже з викликом.— Ну, Іван.

— Іван?.. Гарне в твого тата ім'я... А діда?

Тут Гринько задумався. Морщив лоба — чесно намагався пригадати. Ось очі його радо зблиснули:

— Діда теж звали Петром! Як і мене.

— Дід живий?

— Пі... На війні діда вбили.

— То, може, ти його череп оце і збирався пожбурити?.. Га?..

Гринько так і вклякнув. Стояв ні в сих ні в тих, не знав, либонь, куди подітися з черепом. І вчителька, знайома Юрченкові (хто його, підполковника Юрченка, в школі не знав!), почувалася теж, мабуть, не зовсім зручно: молоденьке обличчя її так і взялося вогнем.

— Де ти його взяв?

— Он там, на узліссі.

— Пішли покажеш. Тільки скинь—неси в руках.

Гринько слухняно зняв чорен із ломаки, взяв обережно в руки. Так обережно, наче боявся його пошкодити.

Вибралися па узлісся. Далі вже починався луг, річка й будинки по той бік, курів цегельний завод.

— Ось тут.

— Де саме? — Траншеї, що її сподівався побачити Юрченко, тут не було.

— Та ось! — Хлопець підійшов до невеликої ями, що зеленіла між деревцями, копнув ногою густий мох,— Отут він і лежав. Покласти?

— Поклади.

Гринько нахилився, обережно поклав. На сизо-зеленому тлі череп забілів іще дужче, він аж світлом наповнився, неземним, таємничим, що йшов звідкілясь із глибин, а чорні провалля очпиць стали геть зовсім бездонними. Учителька й діти аж завмерли, тим світлом пронизані, один лише Юрченко вже не дивився на череп: здогад, поки що несміливий, ворухнувся у ньому, він оглядався довкола, шукаючи другої ями.

Та он же вона!

Звідсіля метрів за триста, тому й не помітив одразу. Якби була такою завбільшки, як ця, то й зовсім не побачив би.

Яма була величезною. Скільки часу минуло, а вона моторошно чорніла аж мертвою якоюсь водою. Ні руху, ні сплеску, навіть небо не сміє відбитися в ній, навіть сонце

тут гасне одразу ж,— чорніє тільки листя, непорушно застигле, та ослизле паліччя витикається знизу. Гниллю й приреченістю дихала мертва вода, нагадуючи про забуття, про смерть. Здавалося: упадеш у ту воду й живим уже з неї не виберешся — обхопить, потягне донизу, на дно, та й знову зімкнеться застиглою похмуро поверхнею.

Діти, які прийшли вслід за Юрченком, так і одступили подалі, щоб не посунутися донизу, вчителька ж як ухопила за руку найменшу дівчинку, так її й не відпускала.

Скільки ж тієї вибухівки було, що вирила отаку яму! Тонна, не менше.

Юрченко обійшов довкола вирву: саме такою вона й мала бути.

Саме такою!..

Повертався додому в супроводі учнів. Діти йшли, притихлі й якісь начебто винні, особливо Гринько. Юрченко-ва фраза про рідного діда пекла його, мабуть, і досі.

— А він, може, не тут і воював,— врешті не витримав хлопець.

— Може, й не тут,— неуважно відповів Юрій Прокопович: він усе думав про обидві ті ями.

Попроїцавініся з учителькою й учнями, завернув до своєї садиби. До веселого будиночка, розмальованого по всіх стінах фантастичними птахами, деревами й квітами. Фарби горіли так свіжо, ніби вчора все оте було намальоване: Катерина Григорівна, дружина, щовесни їх поновляла терпляче, мов хотіла затримати дитячі роки дочки. Гай, гай, коли то було! Не втримаєш, Катрусю, як не старайся... Згадавши Лесю, Юрій Прокопович посмутнішав: він теж скучав за дочкою, що появлялася в їхньому домі тепер раз на рік. Вийшовши заміж за Сашка... Пам'ятаєте Зайчикова сина, отого, що приїжджав колись у гості до Гапочок? То ж за нього Леся заміж і вийшла. Подалися одразу ж після весілля аж на Камчатку, наче ближче їй місця їм не було: закортіло, бачте, романтики! Перші місяці майже щодня писали листи ("Ох, які тут краєвиди!") — з кожної фрази щастя аж бризало. Потім листи стали надходити рідше, і знаків оклику стало в них менше, і хоч батьки догадувалися, що молодятам живеться не так уже безтурботно та легко, жодного натяку на якісь незгоди чи труднощі в тих листах не було. Такою вже вона росла, їхня Леся,— хоч як боліло, нізащо не поскаржиться.

Приїжджали щоліта, привозили в гості онука. Півмеї-161

О А. Дімаров, кн. II

рового зросту людину, поважну та серйозну, аж нікуди.

Бабина кров.

Згадавши онука, Юрченко усміхнувся. Зайшов до будинку.

Дружини дома не було: на роботі. Має вже пенсію, можна і вгмонитися, а все не кидає лікарню. "Що я без неї робитиму?" — відповідала сердито, коли Юрій Прокопович умовляв її кинути роботу: старша медсестра, всі гулі їй на голову. Або обійняти посаду спокійнішу. "Ти й дорогу додому скоро забудеш!"

От і сьогодні — субота, людські жінки біля своїх чоловіків, а ця — в лікарні. Не інакше, якусь чергову дірку знайшла.

Ну, затуляй, затуляй...

Поставив кошик з грибами, підійшов до столу: там біліла записка. Знайомий почерк, поспішний, розмашистий (писала, мабуть, уже на ходу): "Юро! Я побігла. Скоро вернуся... ("Скоро! Знаю я твоє скоро!") ...Сніданок на плиті в сковороді, масло в холодильнику. І коли ти вже вгмонишся зі своїми грибами? О котрій сьогодні схопився?" Юрій Прокопович винувато закліпав: схопивсь о четверті!".

Дочитав останню фразу: "Та руки добре помий: хапаєш там різну погань, а тоді брудними руками — до рота". І хоч погані не брав, все ж слухняно пішов до вмивальника, помив старанно руки.

Переніс сковороду з плити на стіл (щоб не мити потім тарілку), взяв масло й хліб, став снідати. Жував, не усвідомлюючи, що він їсть: знову думав про ями, про те, що мало бути пов'язане з ними.

І враз завмер, не донісши виделку до рота: згадав про череп. Що лежав, беззахисний, поверх зеленого моху. Хто захоче — підніме, що захоче, те й зробить. Добре, як порядна людина: роздивиться та й покладе обережно на місце,— ану ж отакий одірвиголова, як отой Гринько! Розмахнеться, торохне, а потім буде думати, що

наробив...

Зірвався з-за столу, став гарячково шукати щось чисте... Щось таке, в що можна було б загорнути... Рився в шафі, в білизні: сорочки, сорочки, чоловічі, жіночі, самі сорочки, не могла покласти щось інше!.. Врешті те, що треба,— рушник. Висипав па підлогу гриби ("Потім зберу, Каті, слава богу, дома нема!"), кинув рушник до порожнього кошика. Майже вибіг надвір: вже здавалося, що хтось саме підходить до черепа.

Череп був на місці. І знову Юрченка вразило неземне якесь світло, що лилося від нього. Череп наче вплив з того боку буття, і чорні очниці його — бездонні провалля — бачили щось таке, що їм, живим, бачити було не дано.

Юрченко присів, розіслав обережно рушник, акуратно взяв череп. Здрігнувся од податливого теплого дотику: не бездушну й мертву — живу плоть тримав у руках. Переніс на рушник, обгорнув обережно, хотів був покласти до кошика, та й не наважився: здалося йому це святотатством.

Так і повертався додому: з порожнім кошиком в одній руці, з черепом — в другій.

Повертався і думав про повітряний бій.

Бій той стався наприкінці літа сорок першого року, коли німці товклися під Києвом. Чому вони вирішили розбомбити містечко, люди так і не знали. Воєнними об'єктами тут і не пахло, промислових гігантів теж не водилося: димів лише цегельний завод та виготовляла ложки й миски місцева артіль, та ще тутукав самотній паровозик, приписаний до невеликої станції. Не стояли на коліях і ешелони з живою силою й військовою технікою: паші війська, навчені гірким досвідом літніх боїв, розосередилися в густих лісових масивах, що підступали майже до самої річки, позаривалися в такі глибокі щілини, що їх звідти жодною бомбою не виколупаєш. Аж тут налетіла ціла армада, "юнкерсів" двадцять, не мотне, і коли все небо виповнилося гулом, потужним та моторошним, і затремтіла, мов перед землетрусом, земля, усі жителі подумали: "Ну, начувайся! Ось він, кінець!" Подумали та й сипонули в погреби, у викопані згідно з наказом щілини. Так що мало хто бачив той бій: Юрченко не один місяць потратив, докопуючись, як саме було,— люди, котрі бачили або потім лише почули від інших, розповідали по-різному: той так, той так, але сходилися всі на одному — винищувач наш був один як палець, один супроти всієї армади. І форми незвичної. Не "ішачок" тупоносий, а довгий, наче стріла, і бистрий, як блискавка; всі, хто його спостерігав, потім твердили, що красивішої машини їм ще не доводилося бачити. ЯК, подумав про себе Юрій Петрович, саме перед війною ЯКи, або яструбки, так їх ласкаво прозвали на фронті, стали надходити на озброєння нашої армії.

Тож винищувач вискочив десь із-за лісу само тоді, коли "юнкери" вже заходили для бомбового вдару. Коли перший літак уже падав донизу, щоб скинути бомби, наш винищувач його й перехопив — всадив чергу прямо в череву. "Юнкере" ще в повітрі розлетівся на шмаття, решта німців не встигла зрозуміти нічого, бо продовжувала закручувати смертоносну спіраль; аж тоді, як наш яструбок звалився на другу машину вже зверху, звалився і цю на шмаття розніс, чітко злагоджений стрій враз розпався,

сипонув навсібіч.

— Вони що — й не відстрілювались? — дивувався Юрченко.

— Та де ж не відстрілювались! Стріляли, аж виляски йшли! Тільки ж спробуй вцілити, коли він, як оса...

Іще двох звалив той невідомий пілот. Один упав коло річки, другий потягнув шлейф чорного диму далеко в ліс. А па п'ятому зрізався. П'ятий таки зумів впіймати його в приціл; яструбок хитнувся, зупинився на мить, і вже за ним заструмував чорно дим.

Він міг би, мабуть, ще врятуватися, той невідомий пілот. Покинути підбитий літак, спуститися на парашуті, адже вниз були свої. Він, може, і вистрибнув би, коли б не отой п'ятий "юнкере", що, підбивши нашого ЯКа, вирі-пшв-таки скинути бомби па ціль. І тоді наш пілот кинув свою машину на ворожий літак. Кинув і врізався згори...

Вони так і падали разом, поволі розкручуючись: величезний німецький літак і наш яструбок, що на смерть вп'явся у нього. Гул поволі стихав, бо фашисти, не витримавши, вже були аж ген-ген, а ці двоє падали донизу в заціпенілій тиші, і тим, хто дивився, було навіть страшніше, аніж тоді, коли "юнкерси" лаштувалися до бомбового удару.

Десь уже над землею яструбок таки відірвався од ворога. Пачо не схотів з ним в одній ямі лежати.

Два удари об землю, два вибухи. Там, де впав наш, мов не дуже й вибухнуло, під німцем же рвонуло так, що й земля пішла хвилями. Підняло рудий гриб аж до неба.

І всі, всі до одного, чомусь твердили, що літаки впали по той бік залізничного мосту. Оце й збивало весь час Юрчен-ка: шукав оті дві вирви по той бік, всі луки облазив, весь ліс обнишпорив, а вони, виявляється, були майже поруч.

Якщо це вони. Якщо череп, вимитий весняними водами, належать нашому льотчикові. А кості пілота лежать в отій

ямі, разом із літаком, що його Юрченко буде відкопувати. Лишилося тільки діждатися літніх канікул, коли його юні помічники будуть вільні: не на день чи на два — на багато тижнів. Вони мали вже досвід, вже відкопували один наш літак: десять днів не вилазили з ями. Тож лишається діждатись канікул, і тоді оно там, на узліссі, забілють два солдатських намети, що їх усіма правдами й неправдами дістав у військовій частині Юрій Прокопович, один — для дівчат, другий — для нього й для хлопців. Можна було б, звісно, щовечора повертатись додому — рукою ж подати! — а щоранку збиратися, і батьки були б, мабуть, більше задоволені, особливо деякі жалісливі матусі, які так і тримали б під крильцем своє улюблене чадо, бо воно ж іще, бачите, дитина, хоч "дитина" вже давно пощипує вусики чи пускає бісенята очима... Можна було б і не ночувати в наметах, бо часом буває і мультко, й холодно, й сиро, і комарі набиваються, а то, гляди, заповзе ще й гадюка (і таке було: хлопці десь упіймали вужа та й підкинули вже серед ночі дівчатам. Юрій Прокопович зірвався од за-нолошного дівочого виску, а як можуть вищати молоденькі дівчата, знає тільки той, хто його чув, отой виск...). Можна почувати вдома, в постелі, м'якій та ласкавій, але не було б тоді вечорів навколо багаття, з величезним казаном, що її в відром, бо по так просто нагодувати ненаситну ораву: двадцять юних ротів з такими зубами, що все

поромо.шо'і і.,, ('/гі,ІІІ.і;..... відбулося б розмов, вже по вече

рі, і. о/і и іі помору п у'пісн л і і ■ і. і; 11, бо що ттаїлись, а що й патоміі.пнон, носі. домі, землю довбаючи, коли навіть багаття жччіріє тихо її задумливо, а над головами сяють замріяні зорі, і якщо на них подивитися звідси, то здаються вони зовсім іншими, аніж отам, над містечком,— якимись аж більшими, більшими й ближчими... Одне слово, не такими, як там! Й оте "на добраніч" було б ними не пізнане... "На добраніч", що з ним розходилися нарешті по наметах, найзвичайнісіньке слово, тисячу разів казане, ну що, здавалося б, у ньому такого: "на добраніч", та й квит, а то гляди ж — аж серце заб'ється по-іншому, аж потягнеться — обійняти за плечі — рука. Не було б і розмов потім тихеньких, уже в наметах, у темряві, й сміху раптового, часом приглушеного, бо вже пролунала строга команда: "Ану, спати!.. Кравченко, ти й досі там вовтузишся?.." І тиші, що враз обидва намети огорне, впливе досередини та й, любовно зітхнувши, обійме їх аж до ранку. Тільки зашумить, з лісу вирвавшись, електричка, зойкне наля-

кано, забачивши міст, застугонить через річку, та часом високо в небі потягне свою жалісну нитку одинокий літак... Але все це наче по той бік реальності, далеко за межами тиші і ями розкопаної, що чекає терпляче на них — віддати свою таємницю печальну.

Тож Юрій Прокопович, як і есі юні друзі його, не поступився б нізащо наметами...

А поки що лишалося чекати канікул та перевірити весь інструмент, що лежить до часу, до пори в дощатому сарайчику: штикові лопати й грабарки, кайла й ломы, щупи довгі та гострі, лопатки геть зовсім дитячі, й маленькі совки, і віники, й навіть щітки — все це з'явилося не одразу, не протягом дня чи місяця навіть: замовлялося, збиралось, приносилося впродовж усіх оцих років, відколи Юрій Прокопович рушив у перший свій пошук.

Був навіть міношукач, поки що, правда, несправний.

І тачка одноколісна — вивозити землю.

Все це чекало терпляче канікул, і череп чекав: у кімнаті, на письмовому столику, і Катерина Григорівна, коли вночі прокидалася, по могла потім довго заснути: здавалося, що череп ворухиться.

Але вона нічого по казала своєму чоловікові. Катерина Григорівна не гризла його, як це робить багато жінок, вважала, що в неї двоє дітей, донька й чоловік, а хто з них тепер більша дитина, не могла б сказати й сама. Схилялася частіше до думки, що таки чоловік; Леся взяла все од матері: і жести скупі, і врівноважену натуру, а коли піросла, то й коси стала викладати, як мати, і Юрій Прокопович не раз говорив жартома: "В нас тепер дві мами Каті", бо Катерину Григорівну з легкої Лесиної руки вони називали мамою Катею... Леся, коли вийшла заміж і сама стала матір'ю, наче зрівнялась в літах з Катериною Григорівною... В Юрія ж Прокоповича, незважаючи на шостий десяток, так і залишилося щось од дитини — недарма ж всі містечкові забіяки горнулися до нього! І коли в його світлих очах загоралися неспокійні вогники, а рухи ставали нервовими й поривчастими, Катерина Григорівна казала, всміхаючись, Лесі: "У

нашого татка знову заворушилася шпичечка!" Не мала сумніву, що він так і народився з шпичкою в одному місці...

Тож чим менше лишалося часу до початку літніх канікул, тим частіше ворушилася ота шпичечка, не давала спокою пі Юрію Прокоповичу, ні його шкільним друзям, що входили до пошукового загону. Вже й намети були просушені, й інструмент весь перебраний та погострений: крутили точило два вихідних, терзаючи спокій сусідів; вже її сходили кілька разів до вирви, в якій мав бути наш яструбок,— вибирали гуртом місце під табір; вже були приміряні старі черевики та чоботи, рукавиці, штани, сорочки та спідниці, що в них не жалко лізти в землю та в глину; і казани вже вичистили, й відра, кухлі, ложки та миски в рюкзаки повкладали, а дівчата запаслися нит-ками-голками, бо там, у ямі майбутній, одяг горітиме; зібрали начебто все, і список сто разів переглянули, чи не забули чого, а канікули наче застряли в дорозі, канікули паче знущалися з них — не поспішали, і кожен урок розтягувався до безконечності.

Та нарешті почалися екзамени: останній рубіж перед пошуком. Найважчий та найвідповідальніший: хто схопить одну лише трійку — одразу ж вибуває з загону. Підполковник Юрченко тут був невмолимий, не помагали ні прохання, ні сльози, й аж скрегіт зубовний стояв над предметом, особливо нудним та ненависним. Та ось — гурра! — лишилися позаду й екзамени. І настав нарешті той час, яким вони всі аж марили.

— Загін, шикуйсь!.. Стр-рунко!.. Товаришу підполковник, загін у складі двадцяти чоловік до виконання бойового завдання готовий! Командир загону Калюжний!

Голос аж дзвенить, і долоня тремтить біля скроні.

— Здрастуйте, товариші бійці!

— Здра!.. Дра!.. Га!..

— Мітаю вас із початком бойового походу!

— Ур-ра-а!..

Не витримали, стрій зламавши, кинулися до нього, заюрмилися, закричали всі разом,— в Юрченка й у вухах залящало. І, вже вкотре дивуючись, як у тих нещасних учителів витримують барабанні перетинки, скомандував розбирати інструмент і знову ставати в стрій. Сам же бігцем до хати: скинув парадний мундир... "Ну, куди ти все поспішаєш, горе моє?" — "Ніколи, Катю, ніколи!.. Де мій рюкзак?" — "Та он же, перед носом!" Рюкзак на плечі, і вже в комбінезоні, що сто разів праний, сто разів латаний, на юнака скоріш схожий, аніж на літнього чоловіка,— поспіхом цьом дружину в щоку. І, мов по тривозі,— знову надвір.

— Р-рівняйсь!..— дзвенить молодий голос командира загону Басі Калюжного.— Струнко!.. Праве плече вперед — кроком руш!

І загін рушив колоною, по два, з двору до річки. До пішохідного мосту, що натягнув утоптану стежку між містечком і лісом. Тільки вони в ліс не заглибляться, а, до узлісся дійшовши, повернуть ліворуч...

Розбивали табір до вечора. Хоч гарячі голови пропонували одразу ж копати, а намети, мовляв, хай почекають... Нічого з ними не станеться, з тими наметами... Намети не пізно буде нап'ясти й увечері, при світлі багаття... "Ну, Юрію Прокоповичу,

ну давайте сьогодні почнемо!" Гарячі голови вже й до вирви збігали: примірялися, звідки почати. І здавалося кожному, що ось тут... Отут разок лише копнути, й появиться крило літака... "По рази копнемо, і все",— канючили. Але Юрченко лишивсь невмолимий: завтра почнемо. І поки не розіб'ємо табір — нікуди ні кроку!

— Махота, я що сказав? Поклади на місце лопату!

Махота кладе лопату з таким виглядом, наче для нього все уже скінчено. Нічого більше од життя чекати чоловікові.

— Притримай краще жердину... Л ви, хлопці, чого стоїте? Забули, де руки?

Не забули. Тільки ох як хотілося хоч по рази копнути сьогодні!

— Он беріть і копайте ровик довкола майданчика. Щоб не змило під час грози.

Обкопували майданчик, напинали намети, розчищали місце під багаття, збивали стіл, ставили лави, напинали брезент од дощу, од сонця пекучого. Дівчата ж розбирали посуд, підмітали листя та хмиз, порядкували в уже нап'ятих наметах, навіть квітів назбирали, розставили в банках та пляшках — охайно, затишно стало в наметах: зайдеш знадвору — по обидва боки, мов під шнурочок, постелі, посередині ж травиця густа, наче зелена доріжка. Аж роззутися хочеться. Гуртом і вирішили: роззуватися надворі, сміття не наносити.

І трохи осторонь ще один брезент нап'яли. Тут будуть складати все, що дістануть із ями. Що викопують.

Незчулись, як і день догорів. На річку, на луг лягли довгі тіні, поповзли аж на той бік, на завод та на виселок, що здирався вгору ще освітленими сонцем будиночками,— вони наче збігали все вище та вище, не бажаючи поринути в тінь. Але тінь бігла ще швидше, і будиночки гасли один по одному, аж поки й останній зникнув у млі,— ти-мііі вечір опустився на землю, лише високо в небі довго ще жевріла одинока хмарина.

Му, спати. Заплющити очі й одразу ж заснути. Щоб швидше ранок настав.

Тиша, ніч приколисана, темінь. Лиш потріскує, догораючи повільно, багаття, червоними спалахами омиває стіни наметів...

Хоч Юрченко за військовою звичкою прокинувся о шостій нуль-нуль, хлопці підхопилися ще раніше. Вдома, бач, сплять — не добудишся, позіхають солодко, в постелях канікульних ніжачись, а тут немов хто під них жару насипав — прокинулися ще до світанку. І то ж, скажи, чортенята: так повислизали з намету, що він і не почув!

Схопився, став одягатися похапцем (непокоїла думка, чи не почали без нього), та й застиг, прислухаючись: по той бік намету шепіт напружений.

— Оддай!

— Вона твоя?

— Оддай, кажу!

— А вона твоя?

— Оддай, бо в морду заїду!

І вже чутно — сопуть. Вискочив Юрченко: Махота й Гринько. Вчепилися у лопату, той до себе цупить, а той до себе, кружляють, наче бички. І глядачі всі тут же: стоять, зацікавлені,— ану, чия візьме?

— Це що таке? — Юрченко строго.— Хочете, щоб я вас додому одправив?

— А чому він не оддає? — Махота сердито.

— Бо я перший узяв!

— Перший!.. Я цією лопатою ще минулого року копав!

— Ану, хто з вас розумніший? — поцікавився Юрій Прокопович.

Хлопці якийсь час стояли, вчепившись в лопату, та ось Махота неохоче відпустив держак.

— Ну, слава богу, хоч у одного смальцю в голові вистачило!.. Візьмеш, Махото, мою.— В Махоти аж очі од радості зблиснули: не сподівався на такий подарунок. В Юрія ж Прокоповича не лопата — бритва: сама землю копає.

— А ви? — його вже мучила совість.

— Я візьму іншу... Мені, признатися, ця вже набридла.

— Ну й хитрий ви, Юрію Прокоповичу! — засміявся Махота. І всі слідом розсміялися. Не сміявся лише Гринь-

ко: стояв ні в сих ні в тих. Потім підійшов до Махоти, ткнув йому похмуро лопату:

— На!

— Одставить! — скомандував Юрченко. Знав, що лопата ця не один день пектиме долоні Гринькові, але треба ж було одразу поставити новобранця на місце.— Раз вона тобі так сподобалась, будеш нею й копати.— І, показуючи, що рішення його остаточне, повернувся до Калюжного:— Чого схопилися затемна? Хто дав команду вставати?

— Та ми, Юрію Прокоповичу, думали, що вже пізно.

— А годинник навіщо?... Домовились о шостій — до шести спати всім! А тепер — буди-но дівчат і на зарядку!

Після зарядки, після купання, після сніданку веселого вишикувалися знову в стрій. Хлопці на правому фланзі, дівчата — на лівому, і Юрій Прокопович, відчуваючи хвилювання своїх юних бійців і хвилюючись теж, розповів їм усе, що знав про той бій. Все, що знали й вони, знали всі до одного, але зараз слухали так, як ніколи, здається, не слухали. По кожен майже фізично відчував присутність того невидимого льотчика: он там, у воронці, зарослій такими густими кущами, немов хтось навмисне оті кущі й висіяв, і їх треба вирубати, всі до одного, а тоді вже копати, набік відносячи землю, бо невідомо було, на скільки доведеться заритися вглиб, невідомо було навіть тоді, коли майже одразу ж скреготнув метал і пролунав радісно-на-ляканий голос:

— Юрію Прокоповичу, є!

Кинувши сокири й лопати, всі збіглися до Михайла Махоти, який гарячково одгрібав землю руками.

— Ось!

Під пальцями Махоти білів шмат металу: гострий овал, що витикався з землі. До нього вже з усіх боків тягнулися долоні: діткнутись, погладить, помацати; Юрченко, не втримавшись, нахилився й собі. Всі так і вп'ялися у нього, одне й те ж питання горіло в очах.

— Юрію Прокоповичу, він? — запитав хтось пошепки.

Юрченко провів долонею раз, провів удруге. Холодний

дотик металу так і полився в нього, стиснув серце. Він аж здригнувся, мов не до дюралю діткнувся, а до того, що лежить в глибині, в металевій домовині пом'ятій.

— Він, Юрію Прокоповичу?

— Мабуть, що вій,— відповів, розгинаючись, Юрченко. А Махота, ревниво ображений, що хтось насмілювався брати

під сумнів його знахідку, задер угору обличчя й сердито сказав:

— Стабілізатор, не бачиш? Чи повилазило?

— А може, крило?

— Кри-ило!.. Сам ти крило!.. Крило було б збоку, а це посередині! — Махота вже відкопував один літак і вважав себе в цій справі професором.

Стали копати далі. Щоб не пошкодити фюзеляж, Юрченко провів довкола стабілізатора лінію: копати зовні, а всередині тільки совками, пальцями, віниками, тож тут — дівчатам, а хлопцям уже поза колом. І хлопці копали, не розгинаючись, один з-поперед одного заганняючи в землю лопати,— тільки шурхіт, та хекання, та ошмаття землі, що вилітали раз по раз із ямн. Хлопці копали так запопадливо, як ніколи ще, мабуть, не копали: наче отой льотчик — не мертвий, живий задихався унизу, під землею, і його треба було будь-що врятувати. Хлопці заривалися все глибше й глибше, зупиняючись лише для того, щоб глянути на хвіст літака, який наче виростав із землі під совочками, віничками, дівочими ніжними пальцями,— пом'ятій, покручений од удару страшного метал, в кожні її складці якого затужавів запечений біль. Хлопці копали й копали, незважаючи на сонце, на спеку, на мухи, на піт, їд і л і та солоний, що встигай тільки витирати, поки Юрченко, що її сам захопився, і сам копав так, наче рив для ееее траншею перед неминучим наступом ворога... доки Юрііі Прокопович, схаменувшись, глянув на годинника її сказав, що пора вже обідати.

І хоч скупалися її перепочили в тіні під деревами, посідали за стіл якимось аж неохоче і їли, ніби з примусу. Ні розмов, ні жартів, ні сміху — наче поминальна трапеза.

Після обіду не встигли й перепочити як слід, знову подалися до ями...

— Все,— сказав охрипко Юрій Прокопович, втикаючи в землю лопату.— Досить на сьогодні!

Аж поморщився, поперек розтираючи. Хлопці — хто ще продовжував довбатися в землі, хто одразу ж кинув лопату, а дівчата стали підбирати ювелірний свій інструмент. Викопали метрів зо два, не менше, в ямі лежала вже тінь, призахідне сонце висвітило лише стабілізатор: очищений, протертий метал горів, переливаючись пом'ятими хвилями, він наче жив, наче рухався, конвульсійно видаючись із землі до світлого неба, блакитного простору. Він ••тікав, пульсував гаряче й жалібно, і проміння на ньому

аж плавилось. Всі притихли, вражено дивлячись на буяння металу, ними ж до життя й вирваного з забуття, з тліну, із смерті. А Юрій Прокопович раптом уявив кладовище: отам, по той бік ріки, за містечком, ясну й чисту на ньому галявину,

оточену молодими плакучими вербами, й посередині, прямо з землі, прямо з трави, густої, зеленої,— націлений у небо літак. З підземелля, із смерті, із тліну, спрагло розправивши крила,— ще секунда, ще мить — і він вирветься весь і стрілою рине увись.

Вічний лет. Вічний порив...

Заплющив очі, уявивши майбутній той пам'ятник, що вони його обов'язково поставлять невідомому поки що пілотові.

Невідомому. Поки що. Юрій Прокопович навіть думки не припускав, що вони не довідаються, хто цей пілот. Як його ім'я, прізвище. Звідки родом, з якої частини. Де батьки, якщо вони ще живі, діти, дружина, якщо до війни встиг одружитись. В якій школі навчався, скільки класів скінчив перед військовим училищем, де його вчителі, друзі, знайомі, командири й бойові побратими, з якими будуть ужо вони листуватися. Ніщо по повинно ж бо зникнути, стертися, забутись — вопи відповідають за все.

Юрій Прокопович ще раз глянув на відкопану частину фюзеляжу: метал уже згаснув, промені тривожно металися вище, губилися в лісі, висвітлюючи стовбури сосен, а тут, внизу, в ямі, яка одразу ж стала тісною й похмурою, швидко холонув метал. І кожна складочка, кожна прим'ятина чорніли поперечною зморшкою. Юрій Прокопович не витримав, доторкнувся долонею, мовби намагався зігріти, віддавши частку власного тепла, і знову його пронизав могильний холод, що піднімався ізнизу, од не одкопаної поки що кабіни з застиглим навіки пілотом. Дівчата й хлопці вже вибралися наверх — стояли й дивилися здивовано на товариша підполковника, який скомандував кінчати, а сам, бач, і не думав вилазити з ями — прикипів до металу, і щось таке було в його постаті, що ніхто не посмів обізватись до нього хоч словом...

До кабіни добралися третього дня, після обіду. Було виїнято гору землі, гору піску й червоного суглинку, паліччя й пошматованого, подертого на клапті металу,— все було перемішане в первозданному хаосі, і вони вже стали побоюватись, що так і по знайдуть кабіни і пілота в ній, а дехто й зовсім уже втратив надію, копав неохоче та мляво і все частіше бігав до річки полоскати порізані руки,—

один лише Махота заповзято вгризався в землю, та ще Гринько Петро Іванович, дід якого, Петро, загинув на фронті і череп якого він, можливо, тримав у руках... Тільки по дідів, тепер уже знали всі, що це був череп пілота, и-кий десь отут, під ногами, в кабіні... Не може бути, щоб попа десь поділася!.. Зараз... Ось зараз з'явиться... Вони копали й копали, один з-поперед одного заганняючи в землю лопати, завмираючи щоразу, коли скреготів метал. Піт струмував по обличчях, вони втиралися похапцем брудними, натертими об гаряче дерево долонями.

— Ви перепочили б хоч трохи. Натомилися ж.

— Не натомились...

А в самих аж губи посіріли од втоми...

Кабіна лежала під гострим кутом: врізавшись у землю, літак переломився навпіл, зім'явся, розплющився, обриваючи крила, куленепробивний ковпак із плексигласу знесло, наче бритвою зрізало ("Так ось чому череп валявся окремо!"), знесло й закинуло бозна-куди, бо вони так і не змогли його відшукати. Кабіну набило вщерть

суглинком, за оці довгі роки суглинок став твердий, наче камінь, і вони вже не лопатами, не кайлами навіть, а долотами й стамесками видовбували його з кабіни, обережно, по шматку, по сантиметру вивільняючи обезглавлений скелет невідомого льотчика. Бо все, що лишилося од нього,— лише скелет, лиш ребра потрошені, лише руки поламані, руки, що намертво вп'ялися в штурвал. Позбавлені м'язів, оголені моторошно, мов аж обвуглені, фаланги пальців прикипіли до погнутого, скрученого в бублик штурвала.

Вони видовбали весь суглинок, звисаючи головами в кабіну, до ні повернутись, ні розмахнутися, де пальці збиваються в кров, а шкіра обдирається об метал пошматований, і скелет гойдався перед очима, скелет у кріслі пілотському, скелет, що ніяк не хотів розігнути прикипілі до металу фаланги. Наче все ще намагався одірвати пом'яту кабіну од землі, кинути в небо, де для нього і досі гула ще війна і "юнkerси", наповнені бомбами, закручували смертоносну спіраль. Вони задихалися од спеки, од пилюки, що густо висіла в кабіні, наосліп обмацуючи кожен закуток, шпарочку кожну,— де ж мав бути планшет із документами, але планшет чи то випав ще у повітрі, чи вилетів під час удару об землю, а скоріше — зотлів, як зотліло все, що було на пілотові,— знайшли тільки кілька гудзиків, іржею поїдених, не менш іржаву пряжку од портупеї та пістолет, хоч пістолетом трудно було цей шмат

металу й назвати. Іржа обліпила його червоною коростою, і як не намагалися вони дочиститись до металу, щоб розгледіти номер, так нічого й не вийшло. Врешті Юрій Прокопович, боячись, що зітруть і номер, сказав: принесуть додому — спробують відмочити в гасові.

Одчистили од суглинку всю геть кабіну, добралися аж до низу, до гомілок, що тисли на втоплені педалі,— скелет все ще летів у німій непорушності, в мертвій застигlostі, і ніщо не в спроможності було зупинити вічний той лет...

Того вечора незвична тиша стояла в таборі. Розмовляли впівголоса, наче боялися потривожити пілота, що застиг у кабіні в розкопаній ямі: кабіну діставатимуть завтра, Юрченко збігав на цегельний завод, домовився про автокран, і труну, теж замовлену, обіцяли завтра зранку привезти: похорон мав відбутися післязавтра з вінками, духовим оркестром, почесною вартою, з салютом трикратним,— Юрій Прокопович встиг побувати і в військкоматі, і в виконкомі селищної Ради, так що все буде як слід, як належить, навіть промовці: військком, і директор школи, і Петро Гринько, наймолодший член пошукового загону. "Що я казатиму? — питав перелякано Юрченка.— Я ж не виступав що ніколи".— "От і виступиш. Візьми ручку, папір та й подумай, що треба сказати".— "Можна, я про війну?" — "Про війну й треба казати. Про війну і про подвиг".— "А тоді показати вам можна?" — "Як напишеш— покажеш".— "То я завтра до вас і забіжу. Увечері. Можна?" — "Забігай, ждатиму".

Одразу ж і подався додому: писати.

Розповідала потім мати Петрова, що замкнувся в кімнаті, навіть обідати не вийшов, як кликали. "Отак би уроки вчив!" Сидів аж до вечора, а як звечоріло, присунув до Юрченка: "Шукайте кого іншого, в мене нічого не вийшло".— "Як не вийшло? Ану, дай

сюди!" Взяв папір безнадійно пожмаканий, розгорнув, поніс до столу, до лампи. "Та прекрасно!" — сказав прочитавши. "Це ви навмисне!" — не повірив Петро. "Кажу ж, що прекрасно! — аж розсердився Юрій Прокопович.— Чого б це я мав брехати?" — "Правда? — В Гринька й очі засяяли. Аж розсміявся.— А я хотів був уже порвати".— "Я тобі порвав би! От тільки початок треба трохи змінити. Давай уже разом".

Сіли до столу, стали переробляти. Переписували майже до півночі; закреслювали, писали, знову закреслювали, сперечаючись над кожною фразою. Гринько врешті й не

т

помітив, як од тексту принесеного не лишилося й сліду.

— вдасться, все,— сказав Юрій Прокопович.— А ти казав, що не зможеш!

Провів Петра аж додому, і по дорозі вони все ще говорили про похорон, а льотчик лежав уже в школі, в труні, у вінках та квітах, і на вінку на кожному, на стрічці червовій світилося винувато й печально: "Невідомому". Ні прізвища, ні імені, з якої частини, з якого села, а може, й міста, ні батьків, сестер, братів,— нікого, нічого, все стерто, все зникло у вічності,— лишився лише номер на літакові та пістолет, і Юрій Прокопович наперед уже знав, скільки доведеться пописати у вищі та нижчі інстанції, скільки чекать доведеться, поки появиться бодай одна звісточка... Юрій Прокопович уже знав наперед, що мине багато часу, поки до невідомого льотчика повернеться втрачене ім'я і він знову набуде плоті і крові, бо людина без імені — що сонце без світла: світло погасло — і сонця нема. Тож Юрію Прокоповичу не вперше чекати, а часом і ттагадувати, й отримувати навіть листи, що немає такого, по значиться, а він знову й знову писатиме, вимагаючи подивитися ще раз, і гніватиметься не невідомих отих адресатів, які не хочуть шукати як слід. "Ну чому обов'язково вони бюрократи?" — не витримувала часом Катерина Григорівна, слухаючи чоловікову лайку. "А хто ж?" "Просто заклопотані люди. Ти ж не один до них пишеш!" — "А гроші копи за віщо одержують?" — "А може, його й справді в списках помає?" — "Як-то немає?! — аж підскакував Юрій Прокопович. — Па війні був, воював, а тепер немає?" '

Коли ж врешті отримував відповідь і було в ній усе, що він ждав, то бюрократи вчорашні одразу ж ставали справжніми хлопцями і хліб свій даром не їли...

Цього разу відповідь на диво дуже швидко прийшла: не встигли й вінки на могилі пов'янути, а Юрій Прокопович уже тремтячими пальцями розривав лист офіційний, сургучем запечатаний. Розгорнув, прочитав.

— Катю, е!.. Знайшовся наш льотчик!..

Стрілець Вадим Олексійович. Лейтенант, двадцять першого року народження, призваний до армії Петіївським військкоматом в тридцять дев'ятому році.

— Твій одноліток,— каже Катерина Григорівна.— Скільки ж це йому було, коли він загинув?

— Двадцять... А може, ще й не було двадцяти.

— Молодший од нашої Лесі.

І такими старими здалися перед чужою юною смертю, аж обох огорнув сум.

— Ну, я побіг.

— Куди?

— До своїх... Покажу, вони ж теж чекають. Та й листа у військкомат треба писати... В нього ж, може, батьки ще живі... Або сестри, брати.

— Л може, її дружина...

— Дружина? Навряд.

— Л ми коли поженились — забув?

Юрій Прокопович здивовано глянув на Катерину Григорівну: а й справді, коли вони поженилися? Здавалося: скільки живе, стільки з мамою Катею одружений.

— їй-бо ж, не пам'ятає! — розсміялась Катерина Григорівна.

— Ного б це я не пам'ятав! — відповів ображено, — В сороковому, перед війною... Після десятого класу.

— Л ти хоч знаєш, чому я за тебе вийшла?

— Чому?

— По ти без мене отак би її пропав.

— Ну, так і пропав би!.. То я, Катю, побіг.

— Та біжи вже, біжи, — зітхнула Катерина Григорівна, скільки знала свого чоловіка — і хвилини не всидить па місці. Мимоволі подумала, як їй повезло, що він лишився живий. Боже, як їй пощастило! Аж плакати захотілося од думки цієї...

Л МОЖС, від того, що поруч стояла смерть іншого?

Стрілець так і не встиг одружитись. Була в нього дівчина чи не було, тепер вони навряд чи й узнають; мабуть, що була. І писала, певно, листи: спершу в училище, а потім уже і в частину, на фронт, бо молоденький лейтенант скінчив училище, коли вже почалася війна, тож навряд чи його й відпустили додому... Ну, про це він довідається у його стареньких батьків: Юрій Прокопович уже сьогодні розраховував до них і добратись: електричкою до Києва, а там автобусом, незчується, як і доїде. "А які тепер дороги, забув?" — мамі Каті здавалося, що оце після дощів'там суцільні баюри і машини крізь них пробиваються, паче танки в війну. "Та що ти вигадуєш! — сердився Юрій Прокопович. — Це ж по якийсь там глухий манівець — траса". — "Ти так говориш, паче тією трасою їздиш щодня, — бурчала Катерина Григорівна, збираючи свого чоловіка в дорогу. — Та не дуже там бігай, а то

серце зірвеш... Постій! — Бо Юрій Прокопович ступив уже до дверей, з рук дружини видираючись. — Бутерброди поклав?" — "Та поклав! Пусту, бо на електричку запізнююсь!" — "Не запізнишся, ніде вона не подінеться, твоя електричка... Так і є: яблука забув!"

Ледве вирвався з хати: ох, ці жінки!

В електричку встигнув ускочити й на автобусну станцію добрався завчасно: за десять хвилин до відходу автобуса. Метнувся до каси: всі квитки продані, наступний аж через три години. Юрію Прокоповичу три години чекати — заріз, побіг до чергового. Подіяла чи то схвильована розповідь чи форма військова — черговий пообіцяв якось допомогти.

За хвилину вийшов з каси:

— На приставному поїдете?

Юрченко ладен і на колесі їхати, аби не чекати три години.

Розстебнув комір кітеля, зняв кашкет, витер хустиною мокре чоло.

— Далеко зібралися, товаришу підполковник? — Шофер одним оком на Юрченка дивиться, а другим на дорогу косує.

— В Петіїв.

• До пас, значить... В гості чи в справах?

Юрій Прокопович відповів, що в гості. І, попереджаючи наступно питання, уже сам сказав, що до Стрільця. До Олексія Іларіоповпча.

— Олексія Іларіоповпча?.. Щось я пачо й не знаю такого,— здивувався шофер.

— Та це той же, мабуть, що біля греблі живе! — сказала голосно жінка, яка сиділа поруч: прислухалася, аж хустку відгорнула з вуха.

— І зовсім не той! — заперечила інша.— Той Дмитро Євстафійович.— В автобусі всі пасажери були, мабуть, із Петієва.— Це коли б не той, що за школою. Він накульгує, ге?

Юрій Прокопович відповів, що не знає.

— То ви його ще й не бачили?

Юрій Прокопович відповів, що не бачив.

— Тоді це, мабуть, він.

— А про навчителя забули? — спитав хтось позаду.

— Навчителя!.. Навчитель ще зовсім молодий, а вони їдуть до літнього!

— То, може, до того, що живе аж під Липками?..

Отак перебирали всіх Стрільців, аж поки Юрій Прокопович сказав, що у того Стрільця на фронті загинув син. Лейтенант, льотчик.

— То це таки він! — сказала жінка, яка згадала Стрільця, що за школою.— У нього син льотчиком був...

Поки розмовляли про Стрільців, позаду лишився Київ. Шофер, який тільки й знав, що переключав швидкості та крутив кермо, зітхнув вільніше. Газонув, врубав третю швидкість,— знай, мовляв, наших! — і старенький автобус, повний пасажирів, загримотів, заторохкотів, заскрипів пом'ятими боками, а всередині ще дужче забряжчали порожні каструлі та відра, застрибали кошики й клунки. Та пасажери, певно, вже давно звикли до цього, пасажери перемовлялися весело, Юрій же Прокопович, тримаючись за ослінчик, поглядав у вікна.

І справа, і зліва розгорталися прикиївські краєвиди: густі соснові ліси, що видиралися на високі піщані горби, села й сади, телеграфні лінії з вічно співучими дротами; височезні ажурні опори високовольтки, увішані ізоляторами, як виноградними гронами. Шосе було повне машин, суцільний потік мчав їм назустріч, і вони просувалися вперед у такому ж потоці, їх обганяли інші, мотор-ніші машини, презирливо пирхаючи: як, мовляв, такого на дорогу й випустили, а старенький їхній автобусик, давно звиклий до всього, трюхикав собі незворушно, тільки іноді капотом похитував на молодечу оту запальність: і куди його ото гнатися? — за смертю? Автобус

котив собі та й котив, не поспішаючи, аж пасажири почали куняти потроху, і Юрій Прокопович теж задрімав би, теж покуняв би охоче, якби не думки про наступну зустріч зі Стрільцями, не лист з військкомату. Одержавши його ще позавчора, спрожого сів писати батькам лейтенанта, сів — і немов онімів перед білим, мов смертна мука, папером. Слова, що спадали звично на думку, здавалися зараз такими блідими й невиразними, такими фальшивими поряд із тим, що йому хотілося сказати батькам лейтенанта, що він мучився, мучився та й кинув, вирішивши написати вже вранці.

А вранці вирішив, що краще поїхати самому в Петіїв. Хотів захопити кількох хлопців із загону, мама Катя відраяла. Їхав же не на один день, хто зна, де й ночувать доведеться, а тут діти. Він одразу ж і погодився, і добре зробив: коли б не був сам, довелося б сидіти на автостанції три години...

Незчувся врешті, як задрімав, і одразу ж замалим не звалився в прохід: хитнуло, смикнуло вперед. Заскрипівши кузовом, автобус зупинився, а водій звівся з сидіння.

— Подайте відро! — гукнув тим, що сиділи позаду.

— Перекур?

Поки відро, таке ж старе й побите, пливло понад головами, пасажири стали виходити. З насолодою випрямляючи тіло (аж вигнутись хотілося!), Юрій Прокопович вийшов і собі: він не кутив, у ліс не тягнуло, — натомість підійшов до шофера, що, піднявши капот, вовтузився біля окутаного парю радіатора.

— Перегрілася?

— Одійдіть, товаришу підполковник, бо ошпарити може! — Шофер щось зривав та все не міг зірвати: пекло, видать, в руки. Врешті, приловчившись, зірвав. Пара так і вдарила вгору. Підхопив відро, спустився в кювет: там блищала калюжа.

— Не боїтесь, що брудна?

— Нічого, ми звичні! — відповів за автобус шофер.

Долив води в радіатор, затулив знову кришкою, опустив капот.

— Притомився, трудяга. Хай перепочине. — І провів по облізлому бокові долонею. Автобус зітхнув, як ото зітхає покійно звична до всього коняка, шофер же пообіцяв Юрію Прокоповичу: — Як колеса не розгубимо, обідатимемо в Петіс.ві.

Колеса, слава богу, по погубили: рівно о третій прикотили. Проторохкотіли по грубесних дошках високого мосту, через річку хоч і не глибоку, зате широку та чисту, бруківкою видерлись на широкий майдан із напівзруйно-ваною церквою, кількома новими крамницями, — "нівер-маги" — пояснили в автобусі, помпезним, районно-грецького стилю Будинком культури з такими товстими колонами, що за ними, власне, вже нічого й не було видно, з пам'ятником воїнам, які полягли у Вітчизняній, із двоповерховим будинком виконкому райради: типове містечко, яке вже й селом не хотіло бути, але й до міста ще не доросло. Автобус трусонувся востаннє, він якось осів, і з нього, як із бездонної бочки, посипалися пасажири.

Вийшов і Юрій Прокопович.

— То ви отак прямо і йдіть, — показав шофер на вулицю, що дерлася до площі вгору. — Нікуди не звертайте. Як у школу впреться, там Стрільця й спитайте.

Подякувавши, Юрченко пішов вулицею. Їсти щось не хотілося, вирішив пообідати потім.

Вулиця була довга, вузька та покручена. Попід парканом білили вичовгані лавки — традиційні місця посиденьок, будинки то ховалися за високими парканами, то пхалися аж на вулицю, світячи, цікавими вікнами, і Юр-ченкові хотілося привітатись до них. Ось і широкий, як вигін, шкільний двір. Ні деревця на ньому, ні клумби, тільки новий-новісінький посередині двоповерховий будинок із такими великими вікнами, що сонце, либонь, пронизувало його наскрізь не тільки в дні літні, а й у зимові. А новенький штахетник засвідчував весело, що школа нещодавно збудована і лишень обживається.

У дворі було тихо та порожньо, зате приміщення розбухало від гулу приглушеного, як ото вулик на пасіці. Не встиг Юрченко й подумати, у кого ж спитати дорогу, як задзеленчав голосно дзвоник і дітлашня так і сипонула в двір. Юрій Прокопович не став чекати, поки вийде хтось старший,— гукнув малюка, який пробігав саме мимо:

— Хлопче, постій!

Той зупинився, буцнувши крутим лобом повітря.

— Підійди-но сюди... Не скажеш, де тут живе Стрілець?

Малюк мотонув головою.

— Не знаєш?

— Ви, дядю, його он спитайте! — показав малюк на високого хлопця.

Той підійшов незалежно: руки в кишенях, невидима цигарка в зубах — теж продукт урбанізації селища. Бачили ми й генералів, не те що підполковників! — було наче написано на виду.

— Тебе як звати?

— Ну, Вадим.

— Нувадим чи Вадим?

— Вадим,— вже зовсім неохоче.

— Скажи-но, Вадиме, ти Стрільця знаєш?

— Якого?

— Що отут десь живе. Поруч із школою.

— Ну, знаю.

— А не скажеш, як до нього пройти?

— Та отак, поза школою. Або через двір.

— Дякую, Вадиме! — Козирнув, аж у того округлились очі, перепитав: — Через двір, кажеш, іти? — І, мимо

проходячи, зауважив: — А руки в кишенях, коли розмовляєш із старшими, тримати не слід — дірки протреш.

Вадим висмикнув руки, мовби кишені враз окропом наповнились, і Юрченко йому ще раз козирнув.

Оминув приміщення школи, а далі проходу немає: штахетник суцільний.

— А ви, дядю, стрибайте! Ми всі отак ходимо.

Знайомий малюк. Ішло, бач, слідом.

— Через штахетник? А не влетить од директора?

— А він, дядю, не бачитиме.

Ну, якщо не бачитиме... Юрченко примірявся, розігнався — птахом перелетів через штахетник. І, на приміщення школи оглянувшись, побачив в одному з вікон суворе обличчя.

"Ай-я-яй, товаришу підполковник! Ай-я-яй!" — сказав сам до себе.

Та нараз пригадав, за чим приїхав сюди: попереду лежав двір Стрільців. Одкашлявся збентежено, поправив картуз, пішов до двору.

То вже потім, уже трохи пізніше, вже ступивши в двір, він розгледить і будинок занехаяний, і сарайчик згорблений, і сокиру серед розкиданих дров, наче той, хто рубав, уже не мав сил її й підняти; а тоді, в першу хвилину, зовсім інше вразило його: якась туга застояна, якась плівка печалі, старечої, звичної, крізь десятки років пронесеної, лежала па всіх спорудах, всіх предметах, що були в дворі. Тут навіть сонце світило по-іншому: померкло, чи що,— тільки по так, як щойно на вулиці. В Юрія Прокоповича й серце стиснулось болісно, і він не знати чому скинув картуз.

Отак із картузом на руці в сіни й ступив.

Й одразу ж почув голоси: там, по той бік дверей, здається, сварилися. Лунав то чоловічий голос, то жіночий, плаксивий. Юрченко постояв, постояв та й вийшов із сіней.

Зупинивсь на порозі. Але й тут не дуже зручно стояти: хто йшов, той його й бачив. І дивувався, мабуть: а чого ото військовий третяся-мнетяся коло чужого порога? Тож Юрій Прокопович потоптався, потоптався біля порога та назад в сіни й зайшов.

Жінка вже, чутно, плакала, а голос чоловіка став зовсім злий. І Юрій Прокопович, наперед болісно морщачись, постукав у двері.

— Хто там? — спитали сердито.

— Пробачте, я на хвилинку,— сказав Юрій Прокопович, одчиняючи двері.— Я от приїхав...— Хотів був сказати: "Од вашого сина",— та вчасно схаменувся: не од живого ж приїхав,— У справі...

На нього дивилися двоє — жінка, яка сиділа на лаві, і невисокий сухенький дідок, що півником стояв перед нею. Жінка чи то зібралась у дорогу, чи повернулася щойно: тепла вовняна хустка, плісовий, певно, на ваті, жакет, стоптані боти на товстих, мабуть, хворих ногах. Поруч лежав білий вузлик, вона трималася за нього рукою, наче боялася загубити.

Дідок якось мигцем глянув на Юрченка, він, певно, спершу й не усвідомив, що до них зайшов чужий чоловік, бо підскочив до жінки, ткнув у неї пальцем.

— От подивіться: в дорогу зібралася!.. Та куди ти поїдеш, луб'я старе!

Лише тепер побачив Юрченко, що жінка в літах, велике обличчя її виглядало з хустки всіма назбираними впродовж життя зморшками. Вopi тремтіли, трусилися ображено й болісно. Ось губи смикнулися, зламалися, вона хотіла, напевне, щось сказати, хустка, мабуть, здушила за горло, бо жінка смикнула її, вивільняючись. Тоді запитала:

— Ви... од Ваді?

А очі вже вбирали його всього: з надією, з тугою, з безмірним стражданням.

— Так, я од Вадима,— відповів через силу Юрій Прокопович.— Учора був на могилі...

— На могилі! — повторила, мов сомнамбула, жінка, і з очей її, омиваючи вологе обличчя, полилися знову сльози. Обернуте до Юрченка лице було застигле, як маска, а сльози текли й текли, збиралися в зморшках важкими краплинами.

— Ну, от маєш! — закричав знову дідок.— Ти хоча б чужої людини посоромилась!

— Вони ж од Ваді, Альошо! — обернулась до нього жінка.— Од Ваді!

— Чув сам — не глухий! Може, хоч тепер передумаєш їхати?

— Та куди вже їхати,— сказала, все ще плачучи, жінка. Зсунула хустку з голови й одразу ж мов іще дужче постарішала: волосся було сиве, аж біле. Хустка впала до ніг — вона но нахилилася навіть, бо навряд чи й по-

мітила. Сиділа непорушна, потім важко зітхнула, стала розстібати жакет.

— Отак воно краще! — мовив дідок.— А то: поїду, поїду!.. Загорілося, як на пожежу!

— Я ж до Ваді, Альошо! — Сльози знову полилися з очей.

— Нате вам знову! — з досадою махнув рукою дідок.— І що ви накажете з цією жінотою робити?

Юрій Прокопович все ще стояв ні в сих ні в тих біля дверей.

— Ти хоч би запросив їх до кімнати,— сказала жінка, вона була вже в кофтині.

— Спасибі, що підказала! — відповів саркастично дідок.— Ходімо, поки вона тут наплачеться.

Тут було набагато чистіше й світліше. Там варили і їли, а то, гляди, й спали, тут же, на металевому високому ліжку, подушки були білі та пишні, ще й доріжка мережана поверх яскравої ковдри. Та не на ліжку — на стіні дивився Юрій Прокопович: стіни були увішані поспіль портретами. Портретів було не менше двох десятків; більших, ще більших і зовсім уже великих, у рамах і без рам, під склом і незасклених, мальованих олівцем, акварельними й олійними фарбами навіть. Ціла галерея портретів, любовно по стінах розвішаних, то в рушниках, то у квітах,— од дверей починаючи аж до самого ліжка, та й над ліжком, па килимі, чи не найбільший,— з кожного дивилися па Юрчопка ті ж самі очі, світилося одне й те ж обличчя.

— Оце як бачите! — сказав дідок насмішкувато.— Як побачить маляра, то вже не одстане. Скільки їх тут по-потовклося — із ліку вже збились. А їй усе мало. Всю землю ними завішала б... Жінка, що з неї й питати! А ви, певно, натомилися з дороги? Присядьте та відпочиньте, а я піду гляну, що вона там робить.— Чи не боявся, що жінка знову надумається їхати?

Юрій Прокопович сів і одразу ж побачив уже на столі фото, в саморобну рамочку вставлене. Хтось її старанно випиляв, заполірував, ще й помережив легким, як паморозь, візерунком. Юрій Прокопович сам колись у шкільні роки випилював, брав навіть участь у виставці, але йому ще не доводилось бачити такої тонкої роботи. Наче не дротом, не голкою навіть — павутинкою водили по дереву.

Не витримав, підсунув ближче, і на нього глянули

зблизька ті ж очі, що й на портретах. Глянули ясно, сонячно, приязно: молоденький лейтенант, мабуть, був саме в тому настрої, коли хочеться обійняти весь світ. Мундирчик новісінький, "кубарі" в петлицях, портупея, що пахне свіжою шкірою і так приємно порипує при кожному русі,— Юрій Прокопович сам колись вийшов отаким із училища, сяючи, як щойно карбований гривеник.

І важко, неймовірно важко повірити, що оцей лейтенант щасливий і отой замуrowаний в кабіні скелет був однією й тією ж людиною...

Зітхнувши, Юрій Прокопович одірвався од фото, прислухався. По той бік дверей лунало якесь шамотіння, приглушений брязкіт. "їсти готують!" Поморщився, так йому стало незручно. Звівся сказати, щоб не готували, що він скоро й поїде, та одразу ж подумав: можуть образитись. Знову сів на стілець. "Отакі-то діла, лейтенанте!" А лейтенант все усміхався, ясно й привітно, лейтенант свіжою портупеєю порипував, а "кубарі" на петлицях сяяли святково й молодо...

— Цс наш сип,— сказав дідок, зайшов так непомітно, що Юрченко аж здригнувся. В одній руці ніс гра-фийчик з якимось брунатним напоєм, в другій — тацю з хлібом,— Вадим Олексійович... Л я, між іншим, Олексій Іларіонович... Так і звуть: Олексій Іларіонович. Хто, конечно, но гребує...

Юрченко підхопився, назвався.

— Юрій Прокопович?... Ага... І в якому чині ви починали воювати, якщо не секрет?

— Лейтенантом... Як і Вадим.

Олексій Іларіонович мовчки пожував губами.

Коли сіли за стіл та налили з графина в чарки (четверту поставили теж, і тарілку, й виделку, і підсунули четвертий стілець)... коли палили в чарки отого напою брунатного, Юрченко тихо сказав:

— За світлу пам'ять вашого сина!

Жінка, мати Вадимова, Марія Григорівна, знову заплакала, обличчя ж Олексія Іларіоновича зібралося в кулачок, а борідку аж повело набік. Він її смикнув*, поставив па місце, запитав гостя:

— Скільки можна рюмсати, не знаєте?

— Я, Альошо, не плачу...

— Ого краще!.. Ти чуєш: товариш військовий пропонує випити за нашого сипа!

— Тобі ж, Альошо, не можна... Лікарі...

т

— Що лікарі?.. Лікарів слухати — на світі не жити!—Старий з викликом вихилив чарку й одразу ж знову палив.— Серце!.. Наче в мене одного тільки серце!.. Ііагато вони знають, твої лікарі!...

Марія Григорівна зі страхом дивилася на чарку, вдруге наповнену, але вже не казала нічого. Сама ледь пригубила, не їла нічого, підкладала тільки Юрію Прокоповичу.

— Ви їжте, їжте...

Юрій Прокопович дякував, їв майже через силу: відчував на собі колючий погляд старого. Щоб позбутися відчуття гнітючої якоїсь провини, поцікавився, показавши на фото:

— Рамочку де замовляли?

— Ніде,— відповіла Марія Григорівна.— То все Альо-та.

— Дуже красива! Я так і не зміг би.

Старий налив ще раз у чарку. ("Альошо!" — зовсім уже тривожно сказала Марія Григорівна), випив, наче отруту, рвучко відставив.

— Ти от що, воєнний, скажи... Ми люди темпі, мало що розуміємо, а ти по академіях вчився. (Звідки він узяв ті академії?) Ми сидимо собі в запічку, сидимо й нічого не метраємо... А ти нам скажи: чому ми так воювали? Той підступ...

Що підступ? — за поречтів Юрій Прокопович. І те, що старт"! раптом звернувся до нього па "ти", й саме запитаним ного не здивувало. І'п мов на нього чекав, поки сидів за столом. — Якби воювали погано, то не дійшли б до Берліна.

— Я не про те! — з досадою одмахнувся Олексій Іла-ріопович.— Ти Берліном очі мені не замазуй!.. Ти про початок кажи!..

— Що ж про початок... Воювали й тоді, як могли. Перемагати вчилися...

— Училися! — фиркнув старий.— Фінська війна не навчила?.. Де були ваші голови, коли перли прямо на доти, в лоб? Обійти не могли?.. Лінія Манноргеима!.. Скільки було її, тії лінії? П'ятдесят — сто кілометрів, а далі хоч саньми заїжджай?.. Так чого ж лізли на доти?

Юрченко хотів відповісти, що не так усе просто, як отут, за столом, але Олексій Іларіонович раптом зірвався, підбіг до невеликої шафи, рвонув на себе дверцята —■ звідти так і посипались на підлогу папки.

— Ось!.. Ось тут у мене зібрано все!

Зібрав з підлоги, повисмикував з шафи — оберемок, не менше! — кинув на стіл.

— Альошо! — застережно сказала Марія Григорівна, та він і вухом не повів: розсунув посуд, став перекладати папки.

— Вам треба Київську операцію?.. Знайдемо й Київську... Тут усе с... Усе.

Висмикнув папку. Розв'язав, розкрив, і перед очима Юрія Прокоповича аж замиготіли вималювані старанно схеми боїв, із стрілами, червоними й чорними, з номерами армій, дивізій, полків ворожих і наших. Схем було кілька десятків, весь перебіг операції Київської, всі удари й контрудари були нанесені з такою скрупульозною точністю, аж Юрченко спершу не повірив, що їх вималював старий оцей чоловік.

— І все це ваша робота? — спитав зачудовано.

— Та вже ж, що не дідькова! Я всю вашу війну обпов-зав, усі шапці облазив, так що похибок тут годі шукати: відбито все, як було, лісе мов на долоні.

Просиділи над тими папками до пізньої ночі, а старий все не вгамовувався. Часто зривався па крик, морщився болісно, мов од нестерпного болю зубного: "Та ви що, зовсім осліпли: не бачите, куди він націлівся?" І Юрій Прокопович уже думав, що для

старого війна ще не скінчилася, він жив у ній, у тому сорок першому році, коли ще був живий його син, переживаючи гостро кожну нашу поразку, кожен невдалий маневр. Війна давно одгриміла, а в ньому гули ще гармати. Дідами стали вже ті, що в сорок першому йшли молодими в бої, а його юний син продовжував щодня підніматися в небо на своєму винищувачі. Бо він, його батько, навіки застиг в сорок першому.

Приголомшений Юрій Прокопович довго не спав. Лежав у тій світлиці, де сперечалися, і муляко й незатишно було на м'яких та пишних перинах.

Пригадав, як Марія Григорівна вже пізно ввечері, коли вони врешті покінчили з численними схемами, сказала, благально торкнувшись його рукава:

— Розкажіть про нашого Вадю.

Вона теж не спала допізна: прибравши посуд, підсіла до столу, мовчки слухала, як вони сперечаються. Юрій Прокопович відчував на собі її погляд, вона немов хотіла

інно щось спитати, та все не наважувалася — лише зітхала тихенько, а велике обличчя її ще більше бралось зморшками. Коли ж нарешті вони закінчили розглядати ті схеми й Олексій Іларіонович одніс папки до шафи, попросила тихенько:

— Розкажіть про нашого Вадю.

І ще жодна розповідь не давалася так важко Юрченкові, хоч він, власне, з цим і приїхав: розповісти батькам яро великий подвиг їхнього сина. І як його відшукали. Не сказав тільки ні про череп, ні про скелет: знав, як їм буде важко це слухати. Тож Вадим, їхній син, не стирчав у кабіні пом'ятій моторошно оголеним скелетом, а сидів, як живий.

Розповів і про майбутній пам'ятник: літак, націлений ввись,— так розповів, наче той літак уже був над могилою. І коли закінчив, Марія Григорівна раптом ухопила його руку й стала її цілувати.

— Що ви!.. Що ви!..

Юрченко висмикнув руку, встав з-за столу. І вона теж звелася і, спотикаючись, сліпо пішла з кімнати.

Вранці Олексій Іларіонович не звівся з постелі. Лежав застигло в ліжку, жовте обличчя його було сердите, борідка ні тчу жоно стирчала в стелю. На Юрченків "добрий

..... по озвався її слоном — зблимнув тільки повіками.

Поруч, і о. міма ч, стала табуретка, заставлена пляшечками, корім міч ка м и, глотами, вся кімната була насичена запахом лівів.

Вампірів, сказала Марія Григорівна. — Уночі ще серія вхопило.

— Треба викликати лікаря,— занепокоївся Юрченко.— Я збігаю.

— Не треба! — злякалася Марія Григорівна.— Він лікарів терпіти не може. Лікується сам.

— І часто це з ним?

— Ох, часто! День ходить — тиждень лежить... Старі ми, старі. У мене в самої рученьки-ніженьки вже не годяться нікуди... І де воно правда в бога: молоді помирають, а старі ніяк смерті собі пе вимолять!

— Ну, не такі ви вже й старі! — заперечив ввічливо Юрченко.

— Та де ж не старі! — сплеснула в долоні Марія Григорівна.— Йому он за восьмий десяток, та й мені скоро вісімдесят... Збігли роки — незчулись і коли.

Розмовляли пошепки, хоч у тому не було й потреби: хворий, замкнувшись у собі, відгородився, здається, від усього світу.

Марія ж Григорівна поралася коло сніданку. В плиті потріскував вогонь, внизу, па підлозі, лежав оберемок щойно внесених дров: вони були вологі. "Це ж вона, мабуть, і рубала!"

Умився поспіхом, вийшов надвір.

Одразу ж побачив сокиру, свіжі тріски. Підійшов, узяв ще неостигле топорище, підтягнув гілляку до дровітні.

Рубав, поки Марія Григорівна й снідати покликала. Аж свистіла сокира, рубав. Хекав і думав, що ж їх не можна отак полишати, самих.

Хоч Юрій Прокопович і розраховував того ж дня повернутись додому, однак змушений був затриматися ще па два дні. Дав лито телеграму дружині, щоб не переживала.

День протокся в школі. Спершу мав розмову з директором, і директор був на диво симпатичним та милим іі охоче погодився з усіма пропозиціями Юрія Прокоповича.

Паяти шефство над старими?.. Та будь ласка!.. Ні, це воин повніші іі о м у дякувати, що зайшов та підказав... Просто сором — бути поруч і нічого не знати!..

Псе справи та справи — отак людина й черствіє...

— Пооремо старшокласників, і хай вопи вас послухають... Про лейтенанта, про ваш пошуковий загін. Ну, словом, про все... Згода?

Старшокласники навчалися в другу зміну, після обіду, так що Юрченко все одіто па автобус не встиг би.

Затримався в школі до вечора: довелося не тільки розповісти про подвиг лейтенанта Стрільця, а й викласти всю історію пошукового загону. З чого починали, як взагалі виникла ідея організувати загін. А гармати знаходили? А кулемети? А танки? У нас е озеро, так, кажуть, танк і досі в ньому стоїть. Раніше сітками за нього чіплялися, коли рибу ловили... От його витягти!.. Ге, витягти! Ним?.. А водолази навіщо?.. Кораблі й то піднімають!.. Так то ж— у морі, а тут до тих водолазів знайдеш?.. Сіамі будем пірнати. Ои апарати підводні навіть у нашому спортивному магазині лежать— піхто по купує. "Тихше, діти, '111x1110! — директор.— Дайте нашому гостеві все до кіпця розповісти".— "А що казати — все, здається,

сказав,— розвів руками Юрченко.— Візьмете шефство над батьками Стрільця?" — "Візьмемо, візьмемо!" — "А танк теж можна підняти — все можна зробити, якщо взятись но-справжньому. Тільки танк з води витягти — то ще пів-роботи. Залізо німе, тож німий і буде стояти, де його не поставите. А от дослідити історію цієї бойової машини: хто на ній воював, якими фронтовими дорогами пройшла. Хто з членів його екіпажу загинув, хто залишився живий... Це, хлопці, набагато складніше. Знаєте, скільки нам доводиться писати листів? І знову пишем, і знову..." — "А у вас у загоні самі

хлопці чи й дівчата?" — "Й дівчата, аякже! В нас дівчата такі, що держися!.. І попереджаю: не дістанете танк, наступного року приїдемо й витягнемо!.."

— Ну, тепер ми пропали: життя не дадуть! — сміявся потім директор,— Заварили ви кашу, товаришу підполковник!

Провів Юрія Прокоповича до двору Стрільців, хотів навіть зайти, та одразу ж роздумав: хазяїн хворий лежить, перехвилювався вчора, хай заспокоїться трохи.

— Гаразд, іншим разом зайду. А за старих не турбуйтеся: доглянемо!

Юрченко не мав сумніву в цьому. Що й дрова віднині будуть нарубані, й вода од колонки принесена (двісті метрів, молодому за виграшки, а старому, та ще й на гору?), і город навесні скопаний, а дівчата нахвалялися ще її хату побіліти, щоб не стояла обшарпана.

Хата найбільше й непокоїла Юрчонка. Сарай там, саж, курник—біс із ними, старі вже давно відмовились од живності. Хоч не дуже приємно, звісно, дивитись, як у сараї дах геть запався, а саж перехняблений. А от хата... У хаті їм жити, нікуди з неї не дінуться, а вона вже давно дихає на ладан. Марія Григорівна скаржилась: щозими стіни мокрі, холод, як у льодовнику, грубу топи не топи — все одно не нагрієш. Та й де ж її нагріти, де висушити, коли дерев'яний фундамент зогнив нанівець. Ткни — палець улазить. Юрій Прокопович ще зранку довкола облазив — міняти треба фундамент! А разом і підлогу — теж на чесному слові тримається, і на горище злавив: побачив руді плями на стелі.

— Протікає?

— І не кажіть! Як дощ, так наче з решета. Не встигаємо й тази підставляти.

Дах із дранки колись був укладений добре, але скільки відтоді років минуло, старі ще, либонь, молодими були. І по всьому горищі, куди не поткнися,— тази, виварки, відра. Сякий-такий заслін од води.

— В райраду звертатись не пробували?

— Та, куди ж нам, сину, звертатися, коли ми не знаємо, в які двері й стукати! Вже якось так доживемо: недовго вже мучитись... Тут хоч би разок на могилку до Ваді поїхати.— Й очі, збляклі, виплакані, знову в звичних сльозах.

Ну, так не годиться! Він, Юрченко, так це не полишить!

Доведеться й завтра затриматись.

Райжитловідділ містився в будинку райради, на першому поверсі. Секретарка, що сиділа при дверях, зупинила Юрченка, мов ніжку підставила:

— Ви, товаришу воєнний, до кого?

— Та сюди ж: до начальника вашого.

— Зачекайте, вони зараз зайняті!

Ото, цяця яка! Ну, гаразд, почекаєм — ми не горді.

Спершу стояв, у пінно поглядаючи, а згодом сів. У приймальній все з'являлися відвідувачі з теками, папками: "Геннадий Йосипович у себе?" — і в кабінет. Заходять, виходять — кінця-краю немає.

Юрій Прокопович уже й у вікно все, що на площі було, роздивився, і список тих, хто

стояв у чергу на квартиру, весь прочитав, а завідувач все не звільнявся. А секретарка на нього й не гляне.

Не витримав — вибухнув:

— Ви мене довго маринувати тут будете?

— Хто вас маринує! Самі ж бачите: зайняті!

Та Юрій Прокопович вже не збиравсь одступати:

— От що, мамзель, або ви зараз же своєму зайнятому начальству скажете, що приїхав товариш із Києва, або я піду в райком!

— Ви, товаришу воєнний, не виражайтесь! — спалахнула секретарка. — Думаєте, як із Києва, то вже й лаятись можна? Дочок своїх обзивайте мамзелями!

— У мене, на щастя, таких дочок немає... Доповісте чи мені йти у райком?

Мовчки звелася, пішла до кабінету, похитуючи обурено стегенцями. З одчинених дверей вирвався сміх: голосний, розгонистий. "Знайшли, коли сміятись! — спохмурнів одразу ж. — Бюрократи чортіві!"

Секретарка незабаром і вийшла — винесла офіційно-холодне обличчя.

— Заходьте.

Підібраний, строгий, на сварку націлений, зайшов до кабінету.

Там не згаснув ще сміх. Щоправда, молодик, який пройшов нещодавно до кабінету з текою, враз посмішку й пригасив, побачивши Юрченка, зате начальник його й не подумав приховувати, що він щойно сміявся: сміх так і цвів на молодому обличчі, цвів у очах. І Юрченка зустрів гак, немов чекав з самого ранку.

— Товаришу підполковник, чого ж ви не зайшли одразу? Сідайте, будьте, як дома!

— Підвівся, сказав до молодика, який теж підхопився: — Ти, Васю, потім зайдеш... Упав, кажеш?.. Ну й ну! — Веселі очі його знов заіскрилися.

— Слухаю вас, товаришу підполковник.

Обличчя його вже було втіленням прихильної отієї уваги, про яку можна лиш мріяти відвідувачам житловідділі в. Юрію Прокоповичу якось не по собі стало, що він завдасть зараз клопоту оцій симпатичній людині.

Може, тому й почав здалеку: як шукали літак, як розкопували, що привело його сюди, в Петіїв. І чому він зараз у нього. Завідуючий слухав терпляче й уважно, не поглядаючи на годинник, раз тільки, коли подзвонив телефон, розвів руками: що вдієш — служба! Підняв невдоволено трубку, вислухав чийсь голос плаксивий, коротко кинув: "Подзвоніть пізніше, я зараз зайнятий!" — і знову обернувся до Юрченка.

Дослухав, і обличчя його стало таке сумне та нещасне, паче це він просив Юрченка одремонтувати будинок.

— Що ж нам робити, товаришу підполковник, ми приватним житловим фондом не займаємось... От коли б той будинок був у нас на'балансі... А так — ну нічого не можемо зробити! — Він хвилину подумав, морщаючи гладенького лоба, потім спитав: — Вони пенсіонери?

— Пенсіонери.

— А ви в собезі були?

Юрченко відповів, що не був.

— То зайдіть у собез! Це ж їхній святий обов'язок — пенсіонерам допомагати!

Вийшов з-за столу, провів до дверей:

— І не дуже церемоньтеся з ними, товаришу підполковник, хай потрясуть гаманцем!

"Бувають же хороші яуди на світі!"—думав Юрій Прокопович, з райради виходячи.

Соцзабез містився аж у другому кінці містечка. Хатина — хоч на пенсію. По інвалідності.

— Скоро в нове переїдемо,— сказав завідувач соцзабезом.— За виконкомом.

— Отой великий будинок?

— ■ Ні, то житловий... "Сільгосптехніки"... А наш буде поруч... То я вас слухаю, товаришу підполковник.

І знову довелося Юрченкові все розповідати спочатку.

— В Хоменка, значить, були? В Геннадія Йосиповича? Це він вас сюди й одфутболив?.. Із себе зіпхнути — це він уміє. А ви не спитали його, де ми кошти візьмемо?.. І хто ремонт той робитиме?.. Пушкін?

— Люди ж ремонтують якомсь.

— Люди!.. Це ж інваліди!.. Ну, гаразд, нашкобемо, припустимо, грошей. Підемо на свідоме порушення — голову, надіюсь, пе знімуть. А далі? Далі що, товаришу підполковник? Дерева десь дістати — раз,— загнув палець завідувачий.— Цементу завезти, піску... Заліза на дах. А майстрів, щоб усе зробили як слід?.. Хто буде діставати? Хто за всім тим простежить?.. Стрільці?..

— Що ж робити? — розгублено Юрченко.

— 'Гроба взяти будинок па державний баланс... Хай Хоменко пе крутить хвостом!

— Це ж що: знов до Хоменка?

— Тільки до нього!.. Або заждіть: він знову вивернеться, я вже його знаю. То такий, що і в ступі не влучиш... Ідіть прямо до Сергія Макаровича.

— А хто це такий?

— Голова райради...

Голови іге було.

— Сергій Макарович поїхав па села.

— Давно?

— Півгодини тому.

Отже, сьогодні вже пе з'явиться.

— А заступник?

— Іван Федорович в райкомі.

— Він хоч повернеться?

— ■ Іван Федорович? Має ще бути.

Юрченкові діватися нікуди: пе встигне на автобус і сьогодні. Доведеться телеграму додому давати. Ну, нічого, мама Катя побурчить, побурчить та й охолоне — не первина.

Вирішив чекати.

Ніде так не тягнеться час, як у приймальнях. Чекаєш, здається, годину, а на годинник глянеш — і півгодини не минуло. Юрій Прокопович і сидів, і стояв, і свистіти тихенько пробував — заступника все не було.

Та ось задзвонив телефон. Юрченко так і завмер.

— Слухаю... Добре... Добре...— Не відриваючи трубки од вуха, секретарка покивала до Юрченка, що це Іван Федорович.— Іване Федоровичу, одну хвилинку — тут товариш із Києва... Зараз будете?... Він зараз буде,— сказала, кладучи трубку.

Подякувавши, Юрченко вже й не сідав: чекав коло дверей у кабінет.

. Заступник з'явився за десять хвилин.

— Давно чекаєте?... Пробачте! Заходьте!

Пропустив наперед Юрченка, наказав секретарці:

— Людонько, викличте до мене Хитька. Щоб одна нога була там, друга тут.

— Так, я вас слухаю! — ще й не дійшовши до столу.

І поки Юрій Прокопович розповідав — коротко, стисло, мимоволі впавши в темп цього енергійного заступника,— той і хвилини не міг спокійно всидіти: заглядав у папери, висовував шухляди, щось там вишукуючи, і все приказував:

— Так... 'Так... Слухаю... Слухаю...

Ухопив потім трубку, гукнув:

— Хомсітка!.. Хоменко?... До мене, негайно!

Хоменко з'явився захеканий (другий поверх, тридцять дві сходини: Юрій Прокопович порахував за старою фронтовою звичкою).

— Слухаю, Іване Федоровичу.

— Що там у тебе з Стрільцями?

Хоменко лише зараз, здається, помітив Юрія Прокоповича. "Ех, товаришу підполковник, товаришу підполковник! — відбилося на його молодому обличчі.— Уже й поскаржитися встигли!"

— У мене? Нічого. Я порекомендував товаришеві підполковникові звернутися в собез...

— Порекомендував! — фиркнув заступник.— Ти б ще в наросвіту направив!

— Але ж, Іване Федоровичу, будинок Стрільців у нас не на балансі... Він до нас не має жодного відношення...

— А лейтенант, який за нас загинув, теж не має від-7 А. Дімаров, кн, XI ношення?! — гримнув заступник.— От що, Хоменку, що хочеш роби, а щоб будинок був одремонтований! Ясно?

— Так він же не на балансі! — простогнав Хоменко.

— Візьмемо. Підготуй документи до наступного засідання виконкому. Пошли завтра ж інспектора до Стрільців, а ви, товаришу підполковник, допоможіть старим написати заяву. Він он підкаже, що треба писати. Все, до побачення.— І, не чекаючи, поки вони вийдуть з кабінету, натиснув кнопку: — Людо, давай сюди Хитька!

Хоменко, пояснюючи, що треба писати в заяві, уперто дививсь повз Юрченка.

Образився! Ну, Юрію Прокоповичу з ним дітей не хрестити. Весело майже спитав:

— То інспектор завтра вранці прийде?

— Завтра,— буркнув Хоменко.

— То я його почекаю.— Знав, що тепер прийде обов'язково.

Лише з райради вийшовши, відчув, як натомився. І їсти не хотілося, хоч досі ще не обідав. Та все ж зайшов у ресторан, з'їв тарілку борщу, півкотлети. Запив компотом, розплатився, встав задоволений. Не стільки тим, що з'їв, скільки тим, що тепер мав повне моральне право в Стрільців од обіду відмовитись. Тій нещасній Марії Григорівні не вистачало ще гостя...

Другого дня чекав інспектора. Чекав до дванадцяти. Потім, сердитий, пішов у житловідділ.

— А, товариш підполковник!— аж зрадів його появи завідувач.— Вітаю, вітаю!

— Де інспектор? Чому не прийшов інспектор?

— Інспектор? А я його й не посилав!

— Як не посилали? — задихнувся Юрченко.— Вам же наказано!

— А я маю інший наказ! — Хоменко вже не приховував переможного виразу.— Од самого Сергія Макаровича! Так що, вибачайте, нічим допомогти вам не можу...

Юрій Прокопович — до голови. Не знав, що йому зараз скаже!

— Зараз доповім.— Та не встигла секретарка підійти до дверей, як вони одчинилися різко — вийшов заступник.

— Зайдіть-но до мене!

— Я до голови,— відповів Юрій Прокопович, відчував образу й па заступника. Дати слово й не дотримати.

— А ви спершу до мене зайдіть!

Юрченко — що робити лишалось — пішов поперед заступника.

— Таки перебіг нам доріжку: поперед мене ускочив! — сказав йому заступник.— До голови не йдіть — без толку.

— А куди ж — у райком?

— В райком теж без толку: перший поїхав, а другий у відпустці. Ви от що: їдьте в область. Негайно. Єдиний, хто може на нашого голову вплинути, це голова облвиконкому. То як?

— Поїду! — сказав йому Юрченко.— Сьогодні ж поїду!

— Ну, ні пуху вам ні пера! І той... Подзвоніть... Щоб я був у курсі... Ось вам мій телефон...

Вийшов з райради весь на поїздку заряджений — на автобус і в область. Кинувся купувати квиток — всього троячка лишилася. Не міг пригадати, де гроші посіяв. Ну, купив дещо в гастрономі вчора та сховавав разок у ресторан... Ех, що й рахувати — треба дзвонити додому!

Розшукав пошту, замовив розмову.

— Дівчинко, золотко, якщо можна — швидше: в область спішу!

Сидів, як на голках: автобус, що на нього вже й квиток у кишені, за півгодини

відходить.

— Нагадайте їм, дівчинко!

Врешті дали.

— Катя?.. Катю, це я!

— Спасибі, що хоч озвався! — Катин здалеку голос.— Ти що там, у прийоми пристав?

— Катю, потім асе розкажу!.. А зараз вишли гроші... П'ятдесят! До запитання... Ні, по сюди — прямо в область!.. Головноштамт, до запитання... Телеграфом, щоб сьогодні й одержать!..

— Та що там трапилось? — В голосі дружини вже тривога.

— Нічого особливого... Потім розповім... Вишли ж негайно... Телеграфом... Гарзд?

Аж зросився потом — так догукувався.

— Дякую, дівчинко! — І біжка до автобуса...

Повернувся з області після обіду другого дня: ледь пробився до голови облвиконкому. Голова спершу пообіцяв послати листа, Юрченко вблагав подзвонити. І всю дорогу назад, поки їхав в автобусі, знову й знову пригадував слова голови облвиконкому:

— Ви що, самі не могли все це вирішити?.. На найближчому засіданні, так!..

Поклав трубку, сказав:

— їдьте спокійно додому: все зробимо.

Але Юрій Прокопович додому не поїхав — повернувся в Петіїв. Мав простежити, щоб інспектор чогось не наплутав у акті (мало яку вказівку міг йому дати Хомен-ко!). Та й узяти для шкільного музею портрет лейтенанта Стрільця.

Марія Григорівна довго не могла вибрати, який саме оддати. Наче це були живі діти і всіх однаково жалко. Врешті сказала:

— Вибирайте самі.

А коли він вибрав, і зняв, і в рушник, нею ж поданий, загорнув акуратно, попросила несміливо:

— Дайте, я на нього хоч гляну востаннє.

— Не надивилася! — буркнув Олексій Іларіонович: йому знову стало зле, він лежав на лежанці.

Портрет тепер висить у шкільному музеї над стендом з особистими речами лейтенанта Стрільця.

Пряжка од портупеї.

Гудзики од гімнастери.

Очищений од ірлі пістолет.

А Юрій Прокопович знову не має спокою: муляє думка про старих, які лишилися в Петіїві.

Думає так: ну відремонтують, ну все зроблять як слід, а далі? Далі як житимуть, хворі та немічні? Ну води їм коли принесуть, дров нарубають, а ту воду нагріти щодня, а хату натопити щоранку, а сад, а город? Лише палива заpastися на зиму — побігати треба. А взимку, як снігом завалить?..

Пригадує житловий будинок, отой, "Сільгосптехніки", і думає: а чому б... Чому б не дати старим однокімнатну квартиру? На першому поверсі. Щоб не високо було і підніматися.

Тільки пі, не дадуть. Он який список висить в райжит-ловідділі. Той будинок давно вже поділений і переділений. Кожен уже й замок купив до своєї квартири. Й меблі в думках розставив давно: де ліжко, де стіл, де сервант...

Але ж мусить бути вихід якийсь!..

Мучився, думав і одного разу наче в голову стукнуло: а якщо поговорити з людьми? З отими, що збираються 'заселити будинок? Може ж, кому однокімнатна не дуже й підходить? Пере, бо нічого більше по світить. А тут будинок відремонтований щойно, двір, сад, ще й город. І сарай, і гараж— можна поставити, а набридне грубку

годувати щодня — будь ласка: парове опалення автономне! Засипав вугілля в плиту й гуляй собі паном! Він, Юрченко, коли б перед ним отака стояла дилема, й хвилини не думав би: тільки будинок! Там же ще й дві кімнати до того, а не одна. А що купатися ніде, так і ванну можна поставити. Все можна зробити: для молодих рук нічого не страшно!

А дітям простір який! І яблука, й груші, й городинка...

І загорівся Юрій Прокопович: поїду! Поки будинок не кінчили. Бо тоді буде важче.

От як тільки про це мамі Каті сказати?

молоко-

молою-

МОЛОКО!

Чоловік я помітний, і на мене й досі поглядають жінки, й досі, повторюю, бо розміняв уже п'ятий десяток, критичний той вік, коли молоденькі жінки та дівчата починають поступатися місцем в трамваях, тролейбусах та іншому громадському транспорті. У свої сорок дев'ять маю пишну чуприну, благородно сивизною підсріблену, лискучі брови й жодної зморшки на тугому обличчі. Знайомі кажуть, що я дуже схожий па Гаріна з відомої повісті Олексія Толстого, і я щотижня старанно підправляю свою акуратну борідку. Зовнішність має неабияке значення для моєї діяльності, бо я майже щотижня виступаю перед аудиторією від товариства "Знання". А від того, як ти зодягнений, який маєш вигляд, значною мірою залежить твій успіх, і коли я ловлю зацікавлені погляди жіночі, то знаю напевне, що причиною цьому не тільки моя красномовні сть.

Отже, фізично я чудово зберігся: ще ні разу не лежав у лікарні, всі грипи, всі пошесті, од яких страждає заци-вілізоване людство, обминають мене, а до рота мого ще жодного разу не заглядав стоматолог. Та й, маю надію, не загляне ніколи: зуби свої, білі та рівні, я успадкував од діда, який прожив до ста літ і цвяхи перекушував; тато теж досягнув би столітнього віку, коли б не загинув у минулій війні. Так що в мене,*як кажуть, все попереду.

Ще в студентські роки я виробив для себе суворий режим, якого й дотримуюсь. Встаю рівно о шостій, не дозволяючи собі і секунди поніжитись у ліжку: навіть у

медовий місяць зіскакував хвилина в хвилину. Ковдру геть, гантелі до рук, навстіж вікно, а то й двері і — і... раз-два!.. раз-два!.. Щоб аж м'язи тріщали... Потім душ: гарячий — холодний, гарячий — холодний, розтирання й масаж: я люблю своє тіло, пружне, як у спортсмена, не даю

їйому ніколи розслабитись. У здоровому тілі здоровий і дух: без хвастоців можу запевнити, що я ніколи не знав, що таке зневіра, вагання чи розпач. Сплю спокійно та міцно, бо не знаю докорів сумління.

— Ти машина! — вигукнула якось перша моя дружина (тоді саме в нас дійшло до розриву).—Безсердечна машина!

Я одразу ж вказав на нелогічність її висновку: машина

і серце — предмети несумісні. А оскільки в мене таки є серце, то я не можу бути машиною.

— Машина!.. Машина!.. Машина!...— закричала вона, затуляючи долонями вуха.

З першою дружиною моєю, Оленою, я прожив рівно сім місяців. І в тому, що наше спільне життя так рано урвалося, не вбачаю своєї провини. Одружувався з найсвятішими намірами: створити взірцеву сім'ю. Втілити теорію в життя, досягти ідеалу, що його підсвідомо прагнуть мільйони молодих моїх співвітчизників (побачили б ви, як слухають вони кожне слово моє!),— що може бути прекраснішого! У першій дружини аж щоки пашіли, коли я говорив про сім'ю, яку ми збудуємо, але вона мала досить-таки своєрідне уявлення про цей чарунок людського суспільства. У погляді на життя в неї годі було питати здорового глузду: переважали емоції.

Емоції, звісно, річ непогана, коли вони в міру, людина без емоцій душевно бідна, обмежена, вона, по суті, глуха

її ('.міма... Я сам, наприклад, можу розчулитись, схвилюватись до сліз 'їй то в кіно, чи над книжного, мені не байдужі витвори мистецтва, а пісня може просто-таки полонити, бо сам маю неабиякий голос і слух, і мені говорили не раз, що даремно не став співаком. Люблю найбільше співати, коли лишаюсь наодинці з природою, пісня сама рветься з грудей, все в мені аж бринить, видзвонює, тіло стає світле й легке.

Пам'ятаю, як колись у Карпатах забрався на Говерлу, на саме верхів'я. Вже на середині підйому з'явилися хмари, супутники мої одразу ж повернули назад, бо одягнені були зовсім по-літньому, а з таких хмар можна було чекати всього, я ж уперто дерся все вище й вище, хоч уже й справді став зриватися сніг і подув пронизливий вітер. Коли ж видерся на вершину і хмара торкнулася моєї голови, а під ногами, скільки бачило око, засиніли гори, пісня сама полилася з грудей. Спускався геть обліплений снігом і співав.

То були незабутні хвилини!

Отже, емоції — річ не така вже й шкідлива, за одної лише умови: якщо ви володієте ними, а не навпаки.

Першу ж дружину мою день і ніч обсідали емоції.

Пам'ятаю, як невдовзі після одруження ми вийшли в парк і дорогу нам перебігла зграйка дітей. Побачивши їх, Олена так і завмерла:

— Глянь, яко чудо!

Діти й справді були дуже милі: нагадували пухнастих курчат. Нони й бігли за вихователькою, заклопотано-поважною жінкою, паче курчата.

Діти котилися пухнастими кульками, а молоденька дружина моя, припавши до мене, раптом спитала:

— Ти знаєш, чого мені хочеться? Отакої, як оно, дівчинки.

Вона вся так і світилася, дивлячись на ту дівчинку.

— Та глянь же, яке воно симпатичне! Ну, невже тобі не хочеться її поцілувати?!

Я відповів, що не хочеться. А якби й захотілося, то все одно я собі по дозволив би цього зробити. Цілувати дітей — негігієнічно.

Дружина якось дивно подивилась на мене.

— Ти нічого не розумієш! — сказала. — Які ви всі — чоловіки!..

Я ж розумів лише одне: дружині моїй раптом захотілося дитини. Вчора ж іще погоджувалась, що дитину заводити рано: ми не мали навіть власного закутка. Що дитина зв'яже нам руки, не дасть закласти нормальні підвалини подружнього життя. Вчора вона охоче погоджувалась — ми спершу повинні утвердитись в житті, а потім уже думати про дітей... І ось тобі маєш!

При знатися, я аж образивсь. Але стримався вчасно (аутогохше тренування, півгодини щоденно), взяв її під руку.

— Пройдемося в кінець он тієї алеї. — Треба було ізолювати її від подразника. — Глянемо, як розлився Дніпро.

Ми вийшли на знайоме узвишшя, подивилися вниз. Київської ГЕС тоді ще не було, весняні води ніщо не затримувало, Дніпро розлився ген аж до обрію, скрізь, куди гляпоти, — лише вода, лише плеса безмежні, блакитні од весняного неба.

— Глянь, яка блакить! — сказав я дружині.

— Як очі дитини! — вперто сказала вона.

У мене одразу ж зіпсувався настрій.

— Ходімо додому!

— Якщо ти вже так хочеш...

А вночі вона раптом розплакалась. Мовчки, одвернувшись до стіни, здригаючись усім тілом. На запитання, що сталося, з досадою відповіла:

— Нічого...

— Послухай, це смішно!..

— То й смійся...

— Через якусь дурну примху псувати настрій собі й мені! — Я вже по-справжньому розсердився на неї. — Ми ж з тобою, здається, умовились: матимемо дитину лише тоді, коли досягнемо відповідного матеріального рівня. Ми не маємо права започинати нове життя, не створивши для нього певних умов...

Вона чи то схлипнула, чи то засміялася, а коли я спробував пригорнути її, відхилилася:

— Я хочу спати...

А вранці просила пробачення. Казала, що сама не знала, що з нею скоїлось...

Я великодушно пробачив. Знову розповів про сім'ю, про паш обов'язок перед суспільством і державою, про майбутнє покоління, яке ми покликані виростити.

— Знаю вже, знаю! — обірвала мене моя юна дружина. — Ти мені сто раз про це казав!

* Повторю і двохсотий, якщо це буде потрібно. Не про себе ж дбаю — про майбутнє нашої сім'ї.

Не сказала більше її слова. Вистачило, мабуть, глузду "розуміти, що н маю рацію.

Па сьомим місяць ми розійшлися. І я їй досі хвалю себе, що не погодився нажити дитину. Во, не кажучи вже про неминуче травмовану психіку майбутньої людини, довелося б вісімнадцять років платити аліменти. Двадцять п'ять відсотків з усіх видів заробітку! А оскільки я людина чесна і мені їй на думку не спало б що-небудь приховувати, то їй сплатив би все до копійчки.

Майже сотня в місяць, тисяча двісті щороку. Двадцять неповних тисяч — ось вам ціна медового місяця! Гадаю, іцо не один молодик сто разів подумав би, перш ніж поспішати до загсу, коли б на хвилину присів та їй зробив отакий підрахунок.

Після розлучення довго не міг дивитися на дівчат: так і здавалося, що за кожною — тінь судового виконавця. Усміхаєшся, граєш очима? А скільки тисяч коштуватиме мені твоя усмішка?

Вдруге одружився вже в тридцять років. Кажуть, ЩО до двадцяти п'яти чоловік жениться сам, до тридцяти люди женять, а після тридцяти їй сам чорт не ожениць. Тож і мене, в мої тридцяті, років, познайомила з майбутньою дружиною сваха.

Так, так, но дивуйтеся — сваха. Сваха абсолютно сучасна, з дипломом про закінчення вузу, розумна їй начитана, до того ж відносно молода їй достобіса вродлива.

Познайомився з нею на весіллі в товариша. Елегантпа блондинка, зодягнена з отією скромністю, що їй дозволяють собі гарні жінки. Як картина: що довершеніша картина, то скромніша пасує їй рама. Жодної крикливої деталі в одязі, жодної зайвої прикраси, хоч прикрас, пересвідчивсь я потім, було в неї більш ніж потрібно: золоті каблучки їй кулони, сережки та брошки, намисто їй кольє з коштовного каміння, навіть перстень з діамантом, за який можна було б купити новісіньку "Волгу".

— Ти чому його по носиш? — запитав я яось.

— Він дуже крикливий.

Того вечора на пій були мініатюрні сережки з бірюзою — і більше нічого.

Товариш підвів мене до неї:

— Виаііомтесь: мій найближчий друг. Лї це — моя мила сусідка.

Потиск її руки був міцний і гарячий.

— Ви відьма? — спитав я її, заглядаючи в очі.

Брови її звелися здивовано.

— Всі київські красуні, як правило, пароджуються на Лисій горі, потім щоночі катаються на своїх чоловіках.

Вона усміхнулась, зацікавлено подивилась на мене.

— На жаль, на моєму чоловікові не дуже покатаєшся.

— Такий норовистий?

— Просто далеко працює...

"І довго він там працюватиме?" — хотів запитати, але вчасно прикусив язика. Не все одразу, голубе мій, не все одразу!

— Ну, як? — спитав мене згодом товариш.

— Екстраклас!.. Слухай, старий, чоловік її й справді далеко?

— Далеко.

— А чому ж вона поїхала з ним?

— А це спитай у неї. Вона тобі краще пояснить.—

В його інтонації и відчув якийсь натяк, щось неприємно' вкололо мене. "Ого! — сказав я собі.— Ти що, вже став

ревнувати?" Бо вона мені все більше подобалась. До того ж була заміжньою.

Від першого одруження минуло п'ять років, а я не мав іще дівчини. Не тому, що не стрічалися, а тому, що я не її напився з новим одруженням. Тож уникав дівчат, а особливо молоденьких вдовичок. Бо рано чи пізно почнуться докори, сльози, істерики: жити без тебе не можу, втоплюся, а то й повішуся або, найстрашніше, напишу в місцевком чи партком. А там уже як викличуть на килим, то проклянеш і ту мить, коли познайомився. Тож я взяв собі за правило уникати дівчат й удовичок, а заводив знайомства з заміжніми. Тихо, мирно, без скандалів, посягань на твою чоловічу свободу. Якщо, звісно, не збудиш безпідставних надій. Що без тебе, мовляв, уже й жити не можу. Тут стережися: покине свого чоловіка й прибіжить іще тепла з постелі. Такі жінки сміливі відчайдушно... Чим не тема для дисертації: "Біологічні основи поведінки представниць кращої половини роду людського".

Але годі про це — повернімося до весілля.

Весілля було як весілля: котилося добре набитою колією. Товариш мій, лисий уже нарубок в тому небезпечному віці, коли юні дівчата починають називати тебе "дядьком", сидів поруч з молодою з таким блаженним обличчям, що хотілося пройтись по ньому наждаком. Молода, в міру юна і в міру вродлива, досить успішно грала роль невинної голубки, хоч уже знала напам'ять кожну пір'їну з постелі п сусідині кімнаті. Батьки молодих розчулено блимали іі любили одне одного так же палко, як згодом будуть ненавидіти. Гості ио черзі зводились і, затинаючись, проголошували убогі тости: мимрили про щастя й любов. Нахилиючись до рожевого вушка своєї сусідки, я знущався з них як міг, аж поки вона грайливо сказала:

— Боже, який ви нехороший!.. А ви самі спробуйте!

— Я?.. Будь ласка!

Налив повен келих, звівся, попросив слова. На мені був ідеально пошитий костюм, білосніжна сорочка.

— Дорогий мій друже! — звернувся я до молодого.— Наша українська жінка з давніх-давен зуміла завоювати собі таку незалежність, про яку інші тогочасні жінки не насмілювались і мріяти.— Мій голос лунав упевнено, довкола залягла тиша.— Й коли

насталa революція і ми заходилися визволяти жінок, то нам, власне, вже й визволяти було нікого: ми визволили не жінку, а чорта...—

Регіт.— Так, так, чорта, який вже з коліски сидить у кожній жінці. Спершу в дівчині — чортик, згодом у молодій жінці — чорт, а вже потім, у літній жінці, — могутній чортище, загартований у сімейних битвах та сутичках.— Регіт ще більший.— І мені жаль тих чоловіків, які намагаються з ними воювати, ламати їм роги: роги виростають ще міцніші й гостріші, ніж до цього. Тож я тобі щиро зичу подружитися одразу з цією милою істотою, зробити її своїм спільником — і тоді не страшні будуть маленькі ті війни, які вибухають в кожній сім'ї, байдуже, щаслива вона чи нещаслива, і без яких наше життя було б таке пісне й нудне. Тож починай приручати одразу: цілуй оце красиве, оце чарівне чортеня.

Останні слова мої потонули в оваціях, а сусідка, сміючись, спитала:

— Ви серйозно про чорта?

— Цілком серйозно! — відповів я твердо. Й потягся до неї повним келихом: — За вашого чорта!

Вона мені все більше подобалась. Відчував, що ця жінка ввійде? в моє гниття серйозно й надовго.

— За вами можна впадати? — запитав її.

— Спробуйте! — розсміялась вона.

І між нами розпочалась ота гра, що одвіку триває між чоловіком та жінкою, коли вони одне одному подобаються. Хоч би про що ми з нею говорили, за кожним словом чаїлося оте недомовлене, до якого, власне, й прислухаєшся вподовж усієї балачки.

— Гарний вечір був, правда?

— Так...

— Що ж, прощаймося,— зітхнула вона і подала мені руку.

У коридорі, па моє щастя, було темно: вона не могла бачити, який у мене розгублений вигляд. Я розумів, що мушу їй щось сказати, розумів і мовчав. І був дуже лихий на себе.

— До побачення,— сказала вона.

Мені вчулося якесь аж невдоволення в тому прощальному слові. Я ж, як найостанніший йолоп не знав, що робити. По-товариському потиснути руку? Поцілувати шанобливо та гречно? Я не хотів стати в її очах смішним, до того ж боявся налякати її відвертими залицаннями. Мені вже стрічались отакі, па перший погляд, сміливі жінки, які самі, здається, вішаються па шию, а спробуй вдатися до дій рішучих... "Що ви?! Що ви?! Як ви но-

сміли?!" Кілька разів я повертався додому, наче обпльований, поки не навчився їх розпізнавати з першого ж погляду. Й оминати, як осині гнізда. Хоч ця, здається, на таких і не схожа.

— До побачення,— буркнув нарешті. Став спускатися сходами, злий на себе, як чорт.

— Послухайте! — тихенько покликала вона (я так і завмер).— Вам не хочеться

випити кави?

Вона ще не закінчила фрази, а я вже був біля неї.

— Хочеться!.. Ще й як хочеться!.. Це саме те, чого мені бракувало! — У мене нарешті розв'язався язик.— Кава — моя мрія одвічна, моя найиалкіша любов! За чашечкою кави я ладен на край світу бігти!

— Ну, навіщо ж так далеко? — засміялася вона.

Клацнув замок, і ми опинилися у квартирі.

— Тільки не судіть суворо: в мене як слід не прибрано.

Ого, не прибрано! В сучасно обставленій вітальні панував отой затишок, що його вміють наводити лише наділені художнім смаком жінки.

— Можете скинути піджак,— запропонувала вона,— Люблю, щоб мої гості почувались, як удома. Я теж з вашого дозволу скину святковий цей панцир.— Пішла в інші двері, мабуть, до спальні, й з'явилася згодом в халатику з простенького ситчику, пошитого, мов на школярку. І від того — якась ще миліша, домашніша.

— Я швиденько... А ви тут не нудьгуйте... Дивіться ось журнали.— Взяла цілий стос, поклала переді мною на журнальному столику. Все це були видання американські, англійські, французькі, чоловік її, мабуть, об'їздив увесь світ... "А ти?" — кольнула мене ревнива голочка, але я себе втішив одразу, що не він же сидить зараз в оцьому кріслі, а я і не для нього готується кава... Гортав цупкі сторінки, роздивляючись кольорові ілюстрації, іноді до непристойності одверті, перекладав журнали, а сам прислухався до її кроків на кухні.

— Не заснули?

З'явилася, несучи на таці кавник, мініатюрні порцелянові чашечки, цукор і тістечка в таких же порцелянових вазочках. Дух добре зготованої кави залоскотав у ніздрях, розлився по кімнаті.

Ми пили каву, смакуючи кожен ковточок, розмовляли вільно й невимушено, як давні знайомі, ба навіть друзі, які знають одне про одного все, і відчуття все більшої близькості, якщо хочете — зрідненості наростало між нами.

Т

Пригадується, ми говорили про літературу, бо дві шафи у вітальні були напакзовані книжками. Видання в основному авторів іноземних, класиків і сучасних, хоч до класичної спадщини вона ставилася з ледь помітною зневагою. Бальзак, Діккенс, Толстой? Застарілі й трохи смішні, як бабусі в своїх столітніх капотах. Навіть Еріх-Марія Ремарк, що шш так захоплювалася в молодості. Не кажучи вже про Достоевського, перед яким і досі стогне Європа. V

Я з нею погоджувався, хоч і не в усьому; знав, що жінкам не дуже подобаються чоловіки, які не мають власних поглядів.

Потім розмова наша перекинулась на картини, на новітніх художників, і тут ми теж виявили спільні уподобання, що пас радісно схвилювало...

Потім ми опинились у ліжку з румунського гарнітуру "Людовік Шістнадцятий", біле з золотом, і я зроду не обіймав такого прекрасного тіла. Все, що я пережив раніше, в

порівняння не 1їПЛО...

Вас, певно, дивує, що я досі не назвав її імені. Роблю це свідомо: терпіти не мозку донжуанів, які на весь світ роздзвонюють про свої перемоги. Що може бути огидніше: видати жінку, яка довірила тобі пайсвятиїпе! Я навіть посварився з одним таким типом, коли він став похвалитися своїми пригодами.

— Жалкую, що ми не зустрілися століттям раніше! — сказав я йому.— Охоче проколов би вам язика!

Отож буду її називати просто "вона". Ми й досі стрічаємось із нею — не як коханці, а як добрі друзі. Більше того: згодом я заприятелював з її чоловіком, людиною дуже приємною. До того ж вона виявилась якоюсь далекою родичкою майбутньої моєї дружини.

З цього все й почалося.

Якось у мене вирвалось:

— Як би я охоче з тобою одружився!

— Ти?... Зі мною?..

Звівшись, вона вражено подивилась на мене, а потім упала на спину й розреготалася.

— Я не сказав, здається, нічого смішного...

— Ти... зі мною... Ох, пробач!..— Вона все ще не могла опанувати себе, сміх душив її, сльози набігали на очі. Я ж, зрозумівши, що в неї не було навіть думки вийти за мене заміж, образивсь по-справжньому.

■— Звісно, що я такс супроти твого чоловіка!

— Пробач, милий, пробач... Але ж це так смішно: ти — зі мною.— Вона вже честилась до мене, горнулась усім тілом.— Ну, годі, не сердься. Я ж не жінка, я — кішка... Тобі доводилося жити з шінкою-кішкою?..

Згодом спитала:

— Ти й справді хочеш одружитися? Завести сім'ю?

— А що ж тут поганого? — Я ще сердивсь на неї.— Думаєш, приємно з дня у день повертатися в неприбрану кімнату? Давитися по їдальнях супами й котлетами?

— Бідний мій, бідний,— погладила вона мене, наче малого.— Тебе й справді варт пожаліти. Ну, нічого, ми щось придумаємо. Спробую підшукати тобі наречену. Тобі які подобаються: блондинки, брюнетки? Серйозні, веселі?

— Такі, як ти.

— Таку, як я, не знайдеш,— сказала вона категорично.— Я — в єдиному екземплярі. Прочитай і передай іншому...

— Тоді хоч подібну до тебе. Щоб мала хоч десятку частку того, що є в тобі.

Вона серйозно кивнула:

— Спробую щось підшукати.

Отак жартували ми з нею, власне, жартував лише я, бо якось серед тижня вона подзвонила мені на роботу:

— Милий, ти можеш сьогодні завітати до мене? Я, здається, знайшла те, що треба.

— Що ти знайшла? — Я вже забув про нашу розмову.

— Наречену.

Трубка в моїй руці одразу ж поважчала:

— Ти що — серйозно?

— Затям, дорогий: жінки ніколи цим не жартують... Отже, до вечора... І купи букет квітів, краще нарцисів. Ми дуже юні й кохаємось у квітах. Па, дорогий!

Клацнуло, ехидно затукало, а я все ще сидів приголомшений...

Подумав, що вона вирішила мене розіграти. Взяти на бога, щоб подивитися, як я примчу рівно о сьомій з букетом в руках. Вже хотів був їй подзвонити, що сьогодні не зможу, але тут щось підказало, що це таки не жарт.

Глянув на годинник: рівно п'ять.

Зайшов до перукарні підстригтися, поголитись. Самому приємно, коли шкіра на щоках туга і едwabна. Побував на двох ринках, поки надібав нарциси. Бісова тітонька по моїх очах побачила, що без нарцисів я не одступлюся од неї: заправила таку ціну, наче вирощувала їх на чистому

золоті. Подумки її проклинаючи, змушений був розстатися з грішми.

Ніс нарциси, і мені все здавалося, що не квіти тримаю — жмут троячок.

— Приніс?.. Молодець!..

— Ох, яка ти красуня! — Ще ніколи не була вона такою звабливою. Й оця нова сукня — як вона пасувала до її зеленавих очей!

— Тс-с-с,— лукаво притулила вона палець до вуст.— Ми не самі,— І вже голосніше, щоб було чути й там, у вітальні: — Проходьте, Володю, ми вас заждалися! Квіти?... Боже, яке чудо! Марійко, ноглянь-но: твої улюблені квіти! Як ви вгадали саме ці квіти купити?..

А очі сміялися.

Те, що звалось Марійкою, було дуже юне і ще більш сором'язливе. В неї аж шия взялася вогнем, коли я поцілував їй руку.

— Володимир.

— Марійка,— І, повірте, присіло в кніксені! Мов гімназисточка перед учителем.

"Ви давно з пелюшок?" — лодумалося мені, але, звісно, не сказав цього вголос. Вказав зовсім інше:

— Це — вам.— І простягнув їй нарциси.

Тут вона почервоніла так, що незручно було на неї й дивитись. Оглянулась на мою коханку: брати? не брати? — взяла. Стояла н, мабуть, не знала, що далі робити з квітами.

— Давайте я їх поки що поставлю у вазу. Заради таких квітів щось і випити варто. Як ви, Володю? Тоді я. приготую швиденько закусь. А ви тут не нудьгуйте без мене. Володю, розважайте нашу гостю.— Вона вже відверто втішалася незвичайною ситуацією, відьміні очі її так і палахкотіли від утіхи.

Ми залишилися вдвох.

— Ви в якому інституті навчаєтесь?

Спалах рум'янцю, ледь чутний голос:

— Я ще в школі... В десятому...— Облизала губи, додала: — Татко хоче, щоб пішла до медичного.

Бракувало, щоб мене віддали до суду за розтління неповнолітньої.

— То, може, ми з вами хоч сядемо?

Слухняно сіла, стулила цнотливо колінця. Спідничину осмикнуть не наважилась.

— Гм... гм...— прочистив я горло.— Ви з батьками живете, чи може, самі?

— З татком.— Щось гойднулося в її худенькому личку — тепле й ніжне. Та одразу ж заступилося сумом.— Мама померла. Два роки тому...— І вперше насмілилася звести на мене очі. Подивилася так, наче в моїй волі було повернути їй матір.

Я помовчав хвилину, віддаючи шану покійниці. Печально похитав головою.

— Мама ваша була дуже хорошою?

— Так...

Я думав, що б іще запитати.

— Ви живете в Києві?

— Ні. Ми помінялися... Татко, як мама померла, в тій квартирі жити не міг...

Вона ще й не з Києва! Добру ж наречену підшукали для мене!

— І де ви живете, якщо не секрет? — Хоч мене це, признатися, зовсім не цікавило: не уявляв свого життя поза Києвом. А приводити когось у свою тісну комірчину (після розлучення я й моя колишня дружина розміняли ізольовану однокімнатну з усіма вигодами ще й з телефоном квартиру на дві кімнати з сусідами), приводити до себе я не збирався....

— Недалечко... До Святошина метро, а там електричкою... П'ятнадцять хвилин.

Тут повернулася з кухні моя лукава коханка.

— Не скучали?.. Ну, от і мило... Марійко, допоможи накрити па стіл. А ви, Володю, дістані.то напої. Отам, у барі.— Це вже для Марійки, бо, де стоять напої, мені не треба було пояснювати. Скільки разів вона посилала мене до серванта: "Принеси шампанське".

Я приносив два келихи, пляшку шампанського, а вона вже сиділа й чекала, поки я наллю вино. Мені часом здавалося, що коли б вона отак, голою, вийшла на вулицю, нікому й на думку б не спало обуритись або затюкати.

Ось він, цей келих, я його одразу ж упізнав по сліду од помади (після поцілунків вона одразу ж бралася за помаду: "замітала сліди"). Взяв той келих, поставив навмисне перед нашою гостею: "Ось тобі за наречену!" Не збентежилась навіть:

— Марійко, подай той келих сюди! Я, здається, з нього пила. А тобі ось цей.

І воно, пташення жовтороте, нічого не відаючи, помінялося келихами.

Вона смакувала шампанське, я дудлив коньяк. Марійка ледь пригубила, але й цього було досить: тугенькі щоки її ще більш розцвіли, очі заблищали. Вона вже не так соромилась, і голосок її лунав, наче дзвіночок.

— Вам, Володю, треба обов'язково познайомитись із Марійчиним татом,— коханка моя не забула своїх обов'язків свахи.— Він видатний учений. Марійко, ти сказала

Володі, хто твій тато?

— Не казала.

— Її тато — доктор медичних наук, професор...— Назвала прізвище відомого в Києві спеціаліста-ігедіатра. Я, здається, десь навіть читав про те, що йому присвоїли звання заслуженого лікаря.

От тобі й Марійка! Вже пильніше подивився на дівчину, і тут мені наче пелена спала з очей; та воно ж до біса гарпопко! Не красуня, звісно, до красуні далеко, але таке щось свіже й мило світилося в її чистому обличчі, в невинних очах, що мені мимоволі захотілося взяти її під захист. Від кого — по знав іще й сам.

І коли прийшла пора прощатися з гостинною господинею і попа сказала, що я повинен провести Марійку додому, я охоче згодився.

Їхали в метро, потім на електричці. Марійка тулила до себе нарциси, наче боялася, що їх хтось відбере. Візьме й висмикне з рук: "Тобі ще рано!" І в метро, і в електричці не розмовляла зі мною: їй, напевно, здавалося, що всі тільки на неї й дивляться.

В цьому містечку мені вже довелося побувати: читав лекцію для молоді цегельного заводу. "Кохання і шлюб в соціалістичному суспільстві". На мої лекції не треба зганяти людей, тож і тут велике приміщення Палацу культури тріщало од люду, прийшли і молоді, й уже літні, а після лекції була злива запитань. Серед них і постійне: "Ви одружені?" — написане жіночим почерком. Нині таких уже не пишуть, роки не ті, та й не спадає, мабуть, на думку, щоб такий чоловік та був неодружений, а тоді надіялись: а раптом ще вільний? І підходили потім, по закінченні. "Я теж незаміжня!.. Я теж!.." — аж кричало в очах.

Ми йшли довгою й дуже тихого вулицею, я був, як кажуть, на коні і все говорив,— про що, не пригадую зараз, хоч Марія, теперішня дружина моя, твердить, що іам'я-тає кожне моє слово. І все відраховує од того вечора: "Це сталося через рік після того, як ви мене вперше провели". Виявляється: її тоді вперше в житті проводжали!.. Тож ми поволеньки йшли довгою й тихою вулицею, і все було оповите таємничою темрявою, що мимоволі призводить до мови притишеної, до теплих обіймів, і Марійка, коли вже стала моєю дружиною та не соромилась мене (й досі звертається до мене лише на "ви") призналася якось, що всю дорогу додому чекала, що ось-ось я обійму її, і все аж обмирало в ній від отого чекання. Я ж про те й не думав: знав, що моє нікуди од мене не дінеться, тому й не квапив події. Дививсь на будиночки, повз які проходили, дивився і з досадою думав: "Професор, доктор наук, а отаке втелючити: обміняти міську розкішну квартиру (бо яка ж іще могла бути квартира в медичної зірки!) па одну з цих халуп!" Мене аж жаль розбирав, що я не познайомився з Марійкою раніше, щоб відрадити її татуся від отакого божевільного вчинку. Хіба не можна було помінятися квартирами в межах Києва?

— Ви враз замовкли,— пригадувала потім дружина.— І мені здалося, що я вас чимось розгнівила.

— От ми й дійшли,— мовила тихо Марійка.

Я глянув на їхнє подвір'я, і в мене одразу ж одлягло од серця: за новеньким

парканом стояв двоповерховий модерний будинок кімнат на п'ять, і великі вікна його всі до одного світилися. Щось веселе, святкове, нестримне було в тому світлі.

— У вас зараз банкет? — спитав я зачудовано.— Чи прийом іноземної делегації?

— То татко вмикає світло щовечора.

— В усіх кімнатах?

— В усіх.

Дивний татко. В яку ж копійчку йому влітає ця ілюмінація?

— Після смерті нашої мами татко не переносить темряви,— додала Марійка печально.

Я, здається, сказав, що розумію її татка. А сам собі подумав, що треба прощатись. Дозволив собі знову поцілувати її прохолодну долоньку, спитав:

— Я вас якось відвідаю. Можна?

— Приходьте,— видихнула вона.— Ми з татком будемо раді.

"Ну, як зрадіє татко, ще невідомо",— подумав я.

їй же на прощання сказав:

— Я буду про вас думати. Дозволяєте?

Вона не відповіла. Лише стояла, поки я завернув в іншу вулицю.

Повертаючись, я думав про неї. Про неї і її вченого татка. Відчував, що Марійка сподобалась, отже, буде не байдужою мені, коли ми одружимося. Не уявляв шлюбу, побудованого лише на тверезому розрахунку. Сам про це тверджу майже щодня з трибуни. То в капіталістичному світі, де все продається й купується, де любов між чоловіком та жінкою — найчистіше, найсвятіше з людських почуттів — оцінюється чистою грошом, дзвінкою монетою... "Стій! — зупинив я себе.— Ти ж не на трибуні!..." Отже, Марійка мені сподобалась: з такої незайманої глини можна ліпить що завгодно. І я таки виліплю: ідеальну дружину, вірну супутницю, дбайливого охоронця родинного вогнища... Спіймав себе на тому, що знову думаю звичними фразами, й аж поморщився. Хоч морщитись, власне, було нічого: це ж усе професійне. А я пишався своєю професією...

Толе Марійка мені по-справжньому сподобалась: сам паче омився в її чистоті. Сподобався і їхній будинок: двоповерховим котедж з широкими вікнами, великим балконом, модерним дахом, па якому щовесни та влітку можна приймати сонячні ванни. Простір, тиша, легкий вітерець,— я аж очі заплющив, уявивши себе на дахові... Потім ванна, душ... А внизу, в одній з кімнат, влаштую гімнастичний зал. "Цікаво, які там заввишки кімнати? — спалахнула думка.— Якщо два шістдесят, то якраз влаштуєш! Треба буде обов'язково спитати Марійку. Можна ще побудувати приміщення: в татуся грошей вистачить. З величезними вікнами, з басейном. Професор, напевно ж, не буде заперечувати, а в мене вистачить енергії й хисту зробити ту побудову..."

Розмірився — незчувсь, як і приїхав. І тут мене наче в груди стукнуло: вперше після того, як ми познайомились, я забув про коханку. Глянув на годинник: пів на дванадцятку. Снить? Не спить?

Зайшов до телефонної будки, набрав її номер.

— Слухаю.— Голос ясний і незаспаний.

— Це я.

— Ти?... Так рано?.. Ітсвжо по сподобалась?

— Після тебе?

Вона розсміялася втішено. Сміх її аж дзюркотів, пере-
ливаючись у трубці. "Як мало вам треба!" — подумав я зверхньо.

— Звідки ти дзвониш?

— З вокзалу.

— І куди збираєшся? — В запитанні отому був хвилюючий заклик.

— Можна зайти до тебе?

— Можна. Якщо не дуже втомився.

— Я зовсім не втомився! Лечу!

Вона знов розсміялась, і той сміх лунав у мені всю дорогу до неї.

* * *

З татом Марійчиним я познайомився трохи пізніше, здається, десь за місяць. Було ще не одне побачення з Марійкою, і вечори, і довгі розмови, і перший отой поцілунок, що назавжди осідає в серці жіночому. Пам'ятаючи про це, я поцілував її обережно та ніжно й попрощався одразу ж, наперед знаючи, що вона не засне до ранку: берегтиме смак моїх губів на отерплих своїх губенятах... Я робив усе, щоб кожен наш вечір був її святом, і Марійка все більше закохувалася в мене. Як тільки може закохатися дуже юна людина.

Пригадую, як десь три роки тому (мені тоді було двадцять сім) закохалося в мене дівча. Стрілися ми за Дніпром, на Русанівській протоці,— дув холодний, пронизливий вітер, крига стугоніла під ковзанами, а воно котилося попереду яскраво-червоною кулькою, рухливо, як ртуть. Спершу здалося, що то дитина, по думки вилаяв батьків, які отак бездумно відпустили на річку: влетить у промивину — і поминай як звали, а коли наздогнав, то побачив дівча років п'ятнадцяти.

— Не боїтеся отак одна?

— Ні.

— А як під лід?

— А, видерусь! — вже задерикувато.

— Тоді будемо кататися вдвох. Гаразд?

— Гаразд.

Ми взялися за руки й погнали щодуху по кризі. І поки ми каталися, нам було дуже весело.

Потім я запросив її до себе. По-дружньому: навіть думки не мав, що в мене щось може бути серйозне з оцією ще майже дитиною. В моєму холодильнику лежав торт,

тож і захотів вгостити свою юну супутницю. Завів до кімнати, наказав роздягтись, роззутися, залізти на диван. Ще й ковдру подав, щоб закутала ноги. Вийшов на кухню заварити чай.

І поки ми чаювали й ласували тортом, воно встигло закохатися в мене. Безоглядно. Безтямно.

— Я нікуди од вас не піду!

Думало, мабуть, що як тільки піде, я зникну назавжди.

— Що ж ти в мене робитимеш?

— Житиму!

Посунулося в куток, чорні жарини очей горять жертовно.

— Де ти живеш?

— Не скажу!

— Ось візьму й виведу геть з кімнати!

— Ну й виводьте: я засну у вас під дверима.

І я повірив: засне. Щось було в ній таке натхненно-рішуче, що я не міг не повірити.

Врешті я здався:

— Гаразд, якщо тобі вже так захотілося, то ночуй. Тільки вранці підеш додому!

Взяв подушку, ковдру, постелив їй на дивані. Зібрав посуд:

— Поки вернуся, щоб ти вже спала!

Мив склянки і не знав, що далі робити. Не викликати ж міліцію!

Повернувся — воно вже лежало. І дивилося молитовно ' на мене.

— Чому не спиш? — спитав якомога строгіше.

— А ви мене поцілуєте?

Вперше за весь вечір мені стало смішно.

— Слухай, мала, ти хоч знаєш, що таке поцілунок?

— Знаю,— серйозно кивнула вона.— Мене мама цілує щовечора.

— На щастя, я не твоя мама. Тож тобі доведеться обійтися цього вечора без поцілунку.

Вимкнув світло, ліг у постіль. Прислухався: зітхає, ворухиться.

— Ану, зараз же спати! — нагримав.

Завмерло, затихло. Тільки наче приглушено схлипнуло. Чи вчулось?.. Гаразд, треба спати. Вкутався в ковдру, заснув.

І слава богу, що в мене вистачило глузду по зачепити її, коли воно само приповзло серед ночі до мене. Підлізло під ковдру, тулилось щосили, поки й заснуло. Я обережно взяв її па руки, одніс, як кошени, на диван...

— Так скажеш, де живеш? — спитав після сніданку.

— Не скажу!

В мене урвався терпець:

— Слухай, мала, як не скажеш — здам у міліцію!

Воно одразу ж заповзло на диван.

— Здавайте! Я тоді втоплюся або повішуся!

Ще раз спробував умовити. Обіцяв, що будемо щодня кататися на ковзанах. І пити в мене чай. З тортом. Що цього літа поїдемо разом до моря.

— А не обманете?

Поклявся, що ні.

Повірила. Важко зітхнувши, стала збиратись.

Аж додому вів її за руку.

— Ваша дочка? Беріть та стережіть її добре, щоб не забігала з дому!

Що тут зчинилося! Особливо коли довідались, де вона ночувала. "Розпусник! Бандит! Під суд! До в'язниці!" Врятувало лише те, що в лікарні встановили: дівча лишилося незаймане. Хоч все одно мав неприємність: матуся її, подільська фурія, написала па мого службу листа. Полоскали, скільки хотіли.

Відтоді я взяв собі за правило: від дівчат, особливо молоденьких, ріж ттоли й тікай! Це підростаюче молодод покоління тепер настільки розкуте, що від нього можна чекати чого завгодно.

З Марійкою ж — інша справа. З Марійкою було в мене серйозно, тож робив усе, щоб прив'язати її міцніше до себе. І коли вже не мав сумніву, що вона її дня без мене прожити не може, вирішив познайомитися з її татусем.

Зрозумійте мене правильно: я не хотів ризикувати. Мені ж було вже тридцять. Хай здобуде середню світу, потім повчиться в інституті... Я наперед знав, що може сказати її вчений татусь. І хоч моя кохана сваха бралася умовити старого, я вважав, що буде краще, коли говоритиму сам. По-чоловічому.

Отже, я повинен був мати неабиякі козирі. Основний: що Марійка жити без мене не зможе. Жодного дня!

Так я вперше опинився в будинку, що його бачив майже щовечора. З ганку ступили в коридор, потім до просторого холу. Стіни модно оббиті сосновими планками, бронзові модерні світильники. Уявив, як щовечора буду заходити сюди, повертаючись додому з роботи, і хол мені ще більше сподобався. В холі було троє дверей, масивні, теж з бронзовими ручками. В одні ми ввійшли, другі вели до вітальні, треті — в симпатичний коридорчик, вже не сосною оббитий, а пофарбований в світло-кремове. Хід, мабуть, до кухні. І досить широкі, застелені яскравою килимовою доріжкою сходи на другий поверх. Там було три кімнати, про це я вже знав од Марійки: її й таткова спальні і татків кабінет ("Ну, таткові доведеться потіснитися трохи, коли я сюди переїду")...

Марійчиного батька застали у вітальні.

— Татку, знайомся, це — Володя. А це, Володю, мій татко.

— Дуже приємно, дуже приємно. Всеволод Маркович.

У нього була ніжна й м'яка, мов не чоловіча, долоня.

І великі, під окулярами, очі. Дивився на мене так, наче я зараз почну розповідати, чим хворий.

Одразу ж пройшли до їдальні: була саме обідня пора. Но пам'ятаю, чим пригощали, хоч і люблю всмак поїсти (таки хвилювався!), запам'ятав лише великий горіховий стіл з різьбленими пінтами (він і тепер стоїть у вітальні, суцільний горіх, середина минулого століття, ціпи не складеш), білосніжну скатертину і па пій дуже дорогий фарфоровий сервіз, місце якому хіба що в музеї.

— Цс ще од прабабусі,— пояснив татко, коли я висловив своє захоплення.

Я здивувався: отаку цінну річ і виставляти на стіл. Сказати б, якась урочистість: іменини, весілля... Так недовго щось і розбити...

На стіл подавала Марійка. І якесь чудо-юдо в платті ніби з заліза: воно аж гриміло.
— Знайомтесь, Володю, це наша Мартина.

Чудо-юдо блимнуло металевими віями, ворухнуло кутиками стуленого рота (потім я вже довідався: ото воно так усміхалось!). Поставило супницю, витерло фартухом руку, тицьнуло її, наче меч.

Мусив підхоплюватись, розкланюватись: біс його зна, хто така ця Мартина-Мартин. Родичка? Хатня робітниця?

На Марійці ж була симпатична, поцяцькована дрібненькими квітами сукенка, білосніжний фартушок. І це вбрання їй личило більше, ніж шкільна форма.

Про що я їй і сказав. Пізніше, коли ми вдвох вийшли в сад.

Бо татка її одразу ж після обіду викликали в Київ. В інститут.

— Дихнути не дають! — поскаржилась Марійка.

Тож, лишившись удвох (чудо-ходо не йшло в рахунок), ми пішли в сад.

На душі було спокійно та світло, всі дерева немов аж вітались до мене, навіть тернові кущі, що росли живоплотом в кінці саду, від лугу, закивали до мене рясним білим цвітом. Я ще подумав, що терен — це добре, снробуй-но продертись до саду, й спитав у Марійки, чи не тато садив.

— Ні, не татко. Це садили ще до нас.

Ну, звісно ж, не татко! Де вже її таткові до такого додуматись!

Ми походжали по чистеньких доріжках, і я думав з приємністю, що мине не так і багато днів, як я ходитиму тут вже господарем. Адже ми вирішили (поки що Марійка і я), що як тільки Марійка закінчить десятий, так і одружимося. Я купив навіть весільні обручки, великі, масивні, з золота найвищої проби,— тут смішно було б економити, золото завжди золото, це все одно що покласти свої заощадження па ощадкнижку, і замовив елегантного крою чорний костюм. Черевики ж модельні мені подарувала сваха: якось сказав, що ніде не можу дістати, і в наступне ж побачення вона недбало, як це вміла робити, подала мені велиісу коробку:

— Це тобі на весілля, мій котику.

Ми зустрічались й далі, вона не забувала розпитувати, як у мене з Марійкою.

— Чудо — не дівчина! Ти повинен весь вік мені дякувати.

— А я що роблю? — відповів пригортаючи.

Тож, повторюю, на душі моїй було спокійно та світло, я настільки був упевнений в неминучості нашого весілля, що став спродувати меблі: шафу, зовсім ще нову, ліжко й стіл, чотири стільці. Лишалася тільки кімната, мені шкода було отак її за будь здоров залишати, але ж обов'язково мав виписатися, щоб прописатися в Марійки.

Став підшукувати, кого прописати, щоб залишити на нього кімнату. Знайшов одного симпатичного хлопця: випускник вузу, який не мислив себе поза Києвом і в якого в Черкасах були не менш симпатичні батьки. Або "предки", як він їх називав.

Зійшлися на двох тисячах "ре"

(заплатили, звісно, батьки) — при умові, що він сам доб'ється прописки і що гроші всі — наперед.

Я одніс одержані "тугрики" в ощадкасу і ще дорогою, пам'ятаю, подумав: а чи не справити Марійці весільну сукню? Та одразу ж згадав її татка, який, напевно ж, одержує стільки, що мені й ве снилося, та й сукню весільну надягають всього раз в житті, а тоді хоч бери й викидай... Хай шийть самі, досить з мене обручок...

Коли б я не був лектором, то пішов би працювати в ощадкасу: так мені тут подобалось. Якась атмосфера особлива, якась урочистість, і навіть убогі плакати: "В сберкассе денег накопили — путевку на курорт купили", "В сберкассе денег накопили — велосипед себе купили", — навіть оці плакати не могли зіпсувати мені настрої.

Я люблю гроші (а хто їх не любить!), люблю тримати в руках, розкладати, розгладжувати, люблю, коли вони шелестять у кишені, і не дуже охоче розстаюся з ними. Но тому, що скупий, а тому, що знаю їм ціну. Ненавиджу тих су б чиї; і в, маминих синків, які жбурляють гроші, наче сміття. Я б отих, що недбало розтринькують батьками зароблені грони і по барах та ресторанах, всіх до одного б у тайгу чи а тундру, — хап би спробували, як заробляють оті п'ятірки її десятки, що їх вони дають на чай офіціантам! Кожну лекцію, присвячену трудовому вихованню нашої молоді, я закінчував отаким закликком, і ви почули б, яка буря овацій здійсмалась щоразу!..

Та досить про це. Я, здається, збився в своїй розповіді на манівці, а треба ж розповісти, як я спробував посвататись і що з того вийшло.

Марійка з чудом-юдом мили па кухні посуд, а я з майбутнім тестем піднявся в його кабінет: за обідом мова зайшла про раритети, я похвалився, що маю кілька рідкісних видань. Всеволод Маркович сказав, що в нього теж с що показати.

Одна з книжок була й справді дуже рідкісна, виготовлена хтозна й коли, чи не за часів Лвіценни: важкенний фоліант у шкіряній оправі, сріблом окутій, пожовклі аркуші страшно було й гортати... Книжка важила, мабуть, не одну сотню карбованців, я її широко хвалив, й очі старого "тішено сяяли, скельця окулярів аж плавились, і його пості її не "кхм... кхм..." лупало вже зовсім розчулено. Отоді я й вирішив сказати йому про свій намір...

Зачувши про те, що я хочу одружитись з його єдиною донькою, Всеволод Маркович розгублено заблимав.

— Пробачте... я зараз...

Схопився з крісла, взяв фоліант. Довго ставив на місце, ще довше щось там шукав.

— То на чому ми... кхм... кхм... зупинилися? — Він волів забути щойно сказане мною, переконати себе, що нічого не чув, але виховання брало своє, він найбільше боявся мене образити, тому ще раз спитав у надії, що я передумаю: — Ви щось, здається, сказали?

— Я прошу руки вашої доньки!

— Ага... Пробачте, я зараз... — Знов панічний кидок до стелажів, гарячкове

нишпорення між книжками.

— Всеволоде Марковичу, це повинно статися рано чи пізно! — не дав я йому уникнути розмови.— Ми з Марійкою полюбили одне одного на все життя. В мене найсерйозніші наміри щодо вашої дочки, ви мене, гадаю, уже знали, і кращого зятя вам годі й шукати.

— Так... так... Де ж це вона?

— Марійка? — мені стало смішно.

— Книжка... Я... кхм... кхм... маю показати вам ще одне рідкісне видання.

Так мені й не судилося того дня почути ясної відповіді: Всеволод Маркович щоразу втікав до стелажів.

Навіть не попрощавшись із Марійкою, лихий на весь світ, я подався па електричку...

Сваха, коли я розповів про невдале сватання, реготала до сліз.

— Бідненький мій котику! — погладила вона мене, як малого.— Не журись, все буде гаразд. Я сама спробую з ним поговорити. А оскільки ти позбувся й кімнати, то лишайся ночувати в мене.

Другого дня, вже надвечір, подзвонила мені на роботу:

— Котику, можеш не продавати свій весільний костюм!

— Правда?

— І черевики, які я тобі подарувала. Приходь зараз же, я тобі все розповім.

Я щодуху кинувся до неї. І застав у неї Марійку.

— Знайомтесь: ванта наречена.

Од радості я кинувся цілувати не наречену, а сваху.

— Ви бачите, Марійко, як він вас любить! — вивільнилась з обіймів. І, поправивши розкішне волосся, скомандувала: — А тепер, мої голуб'ята, до етолу! Мусите ж хоч чим-небудь віддячити своїй свасі! Тож відсвяткуємо маленьке весілля.

То було иайпрекрасніше в світі весілля. Ми пили, жартували, кричали одне одному "гірко", цілувалися наперехрест, ми пустували, як діти, й отямилися лише тоді, коли годинник пробив пі в на одинадцяті.

— Чекаю! — гаряче шепнула мені на вухо коханка, і я, провівши Марійку, повернувся до неї...

Зрозумійте мене правильно: я був їй безмежно вдячний. За Марійку, за те, що їй так швидко вдалося умовити старого, за те, що моє життя віднині міцно й надійно влаштоване. У ті хвилини я її любив як ніколи.

Щиро казав:

— Як я жалкую, що ми не можемо жити втрьох: я, ти і Марійка.

— А куди ти подінеш мого чоловіка? — питала вона лукаво.

— Я його вб'ю!

— Котику, швидше він тебе вб'є! — В її словах пролунала гордість.— Ти ще не знаєш мого чоловіка...

Згуляли весілля. Я оселився в котеджі. Всеволод Маркович виділив нам дві кімнати

вгорі, залишивши собі лите кабінет, Опав же вниз, у вітальні. Там же, в невеликій кімнатці, жило й чудо-юдо, Мартина-Мартин, я так і по міг второпати, якої вона статі. Тож, по суті, весь другий поверх належав мені, бо я згодом зайняв і кабінет: адже треба десь готуватись до лекцій! — і тесть переніс частину книжок у вітальню. Все це робилося тихо та мирно: я зроду-віку не терплю сварок, і якщо поміж мною та Всеволодом Марковичем кілька разів пробігали чорні кішки, то, повірте, не з моєї вини!

Кішка перша. Вперше я посварився із Всеволодом Марковичем за місяць по весіллі. І причиною сварки була Мартпа.

Це чудо-юдо, цей шмат заліза раптом став виявляти людські почуття: закохався в старого! Розпікався на вогні невдоволеїх пристрастей, судомився од любовної туги. Де ви, фантасти, автори космічних шедеврів? Я реготав, я гинув од сміху, та веселощі мої тривали недовго: професор був сліпий, наче кріт, він не помічав навіть, чому залізо так біля нього скрегоче.

І Мартпа, по діждавшись відгуку на свої почуття, заходилася трошити паш посуд. Отой дорогоцінний сервіз із старовинного фарфору. Но всьому будинку виск і брязкіт лупав, коли вона мила чашки й тарілки. І коли я

якось не дорахував двох тарілок і трьох кашок, мені, повірте, було вже не до сміху.

— А де решта?

— Розбилися,— металевим нутром проскрипіло Марти-нище: вона вміла говорити, не розтуляючи рота.

Як я того разу стримався, не знаю й сам. Взяв гроші, пішов у господарчий магазин, купив чотири найдешевші миски і чотири чашки.

За кілька днів двох мисок як не було.

Я ще раз сходив у магазин, хоч, повірте, не так весело було це робити.

Мартинище невдовзі розтовкло ще три чашки.

Тоді я взяв чистий аркуш паперу й підрахував: протягом тижня розбито дві миски й три чашки. Вісім мисок і дванадцять чашок щомісяця. В рік же сто тридцять чотири чашки й майже сотня мисок. Цо коли любовна лихоманка не прогресуватиме.

Проставив ціну й показав папірця своїй юній дружині. Майже двісті карбованців щороку на вітер! — чи не занадто? Двісті карбованців!

— Вирішуйте з татком,— заховалася одразу ж за батькову спину Марійка.

Я спустився до тестя. Вигляд у мене був наймирніший, хоч всередині все так і кипіло.

— Що це? — спитав здивовано Всеволод Маркович, коли я поклав перед ним папірця.

Я пояснив терпляче.

Всеволод Маркович неспокійно ворухнувся в кріслі.

— І що яг ви... кхм... кхм... збираєтесь з цим рахунком робити?

Я йому пояснив, що таку людину не можна тримати в домі. Адже вона виявляє всі ознаки шизофренії: сьогодні посуд товче, а завтра візьметься за нас. Тож краще, поки не накоїла якогось більшого лиха, звільнити. Розстатися тихо-мирно.

— Мартину привела моя покійна дружина,— сказав тесть.

— То й що?... Нехай тепер Мартина б'є все підряд?

Всеволод Маркович раптом поліз до кишені, вийняв гаманець. Відрахував кілька десятків купюр, поклав переді мною.

— Що це?

— Візьміть,— сказав, на мене не дивлячись.— Двісті карбованців. За рік наперед.

Я ображено звівся. Прийшов до нього, як до рідної людини, а він мені плюнув у душу.

— І заберіть вашу... кхм... кхм... записку.

Не взяв ні записки, ні грошей — вийшов мовчки з вітальні.

Кілька днів я з ним не вітався. Марійка теж ходила заплакана, тесть усе більше горбився в своєму улюбленому кріслі. Нудо-юдо ж все дужче гримотіло залізом. І товкло далі тарілки.

Коли вона розбила й супницю, я врешті не витримав: вирішив поговорити з нею наодипці. Діждавшись, поки Всеволод Маркович пішов на роботу, а Маруся подалась до крамниці, спустився на кухню.

Мартина саме перемелювала на м'ясорубці м'ясо. Важке обличчя її розмірено хиталося взад-вперед, взад-вперед — шатун якийсь, а не лице! Моя поява не справила па неї аніякісінького враження: все так же вищала м'ясорубка, тріщали кістки. А в раковині лежала гора немитого посуду. І отой поки що непотовчений посуд додав мені снаги зупинити цю машину.

— Ви можете хоч на хгшлипу полишити свою м'ясорубку?

Ручка постати: крутнулася, Мартина обернулась до мене непорушним лицем. Хоч я відчував, що вона мене ненавидить.

Добро пам'ятаю, відколи вона мене зненавиділа. Але ж не міг я, як кожна нормальна людина, пройти повз те, що гроші лежать пораховані й Мартина щоразу бере, скільки їй заманеться. На базар чи в крамницю. Сьогодні десятку, а завтра й усі двадцять п'ять! Спробуй проконтролювати, куди вона їх витратила. А потім понуре:

— Хазяїне, там уже грошей немає,— Наче йдеться про дрова чи картоплю.

Хазяїн, тобто Всеволод Маркович, боре пачку грошей і, но рахуючи навіть, кладе на буфет.

Я, звісно, міг би й промовчати: гроші не мої, але ж як-не-як був членом сім'ї і ніс певні обов'язки.

— То що ви... кхм... кхм... пропонуєте?

— Пропоную робити те, що в усіх нормальних сім'ях робиться: видавати їй щоразу певну кількість на руки. І контролювати кожну потрачену копійку.

— Я цього... кхм... кхм... не робитиму.

— Хай Марійка це робить. Як молода господиня.

— І Марійка цього не робитиме,— вперся не знати чо-

му мій тесть. І кинув мені рукавичку: — Робіть, якщо хочете, ви...

— Що ж, доведеться за це взятись мені.

Порахував купку, що лежала на буфеті (було вісімдесят три карбованці), сказав Мартині, що віднині гроші на продукти одержуватиме з моїх рук. Не тому, сказав, що маю якусь підозру, а тому, що треба навести якийсь лад у цій справі.

Мартинище вислухало мене з кам'яним обличчям.

— Ви все зрозуміли, Martino?

— Все!

— Тож скільки вам на сьогодні потрібно?

— Ніскільки! Йдіть самі та й купуйте!

Й потупотіла на кухню.

Відтоді на ринок чи в магазин ходить в основному Марійка. А я став предметом жагучої Мартининої ненависті.

Я спокійний та врівноважений, але й мені стало якось не по собі, коли Мартина обернула до мене своє закам'яніле обличчя. Може, тому й не став їй пояснювати, чому вирішив її спекатись, а просто сказав:

— З завтрашнього дня ви нам не потрібні!

Вона, здається, спершу не зрозуміла нічого: стояла і блимала своїми металевими повіками. Потім щось скрипнуло, рипнуло, прокрутились якісь коліщатка, і вона розтулила свого рота-щілипу:

— А хазяїн?

— Кажу це й від імені Всеволода Марковича.

І тут я вперше побачив, як повністю розімкнулись її металеві вуста.

— Піду! — проскрипіла вона. — Я піду!.. І будьте ви прокляті! — І таким металом розплавленим бризнуло з її понурих очей, що я аж похитнувся.

Навіть не витерши руки, рушила з кухні в свою кімнату. Звідти одразу ж долинув стукіт і грюкіт, там наче щось оддирали, щось на шмаття панახали, жбурляли щось на підлогу, потім все стихло. Та ось щосили грюкнули двері, й Мартина з'явилася знову. У пальті, в хустці зимовій (надворі буяла весна), з велетенським клумаком за плечима.

Перед моїм носом хряснула вхідними дверима.

Признатися, я не чекав такої бурхливої реакції. Ну, розплачеться, розкричиться, але щоб так взяти й піти!.. Ненормальна!.. Типова шизофренічка...

Заглянув до кімнатки. Вперше заглянув, бо досі обходив: лише зараз зрозумів, що я побоювався цієї залізної жінки.

Тут панував повний розгром. Оголені стіни, перевернутий стілець, нерекособочений стіл, вузьке ліжко, — наче вихор пройшов по маленькій кімнатці!

Я стояв і думав, що скажу Всеволоду Марковичу. Як поясню раптове зникнення чуда-юда.

Ну, гаразд, що-небудь придумаємо. Поки що ж треба дати раду обідові. Що тут у каструлі? Борщ?.. Нехай доварюється. А м'ясо, мабуть, на котлети... Зняв м'ясорубку, розібрав, поклав до брудного посуду: котлети готувати не вмів. Вирішив почекати дружину.

Розмова з Всеволодом Марковичем відбулась за обідом: він не міг не помітити, що

на стіл подає не Мартина, а дочка.

— А де Мартина?

— Мартина пішла.

— Куди?

— Зовсім пішла. Не схотіла більше в нас жити.

Ложка так і повисла в його руці. Він повернувся до мене, підозріло спитав:

— Що ви їй сказали?

— Її і'юого такого. Зауважив, щоб була обережніша з посудом.

— Я ж вам заплатив! — вигукнув болісно.

Я відповів, що, коли мене не зраджує пам'ять, грошей у нього не взяв. А в зауваженні своєму не вбачаю нічого особливого.

— Як ви не розумієте! — простогнав Всеволод Маркович. — Як ви... — Махнув рукою, встав з-за столу, пішов до вікна.

Настала гнітюча мовчанка.

— Тату, сідай же обідати! — порушила тишу Марійка. — Борщ прохолоне.

— Борщ!.. Вам аби борщ!..

До столу все ж сів, і борщ з'їв, і котлету, і випив чашку компоту.

Зачекавши, поки Марійка зібрала посуд та вийшла на кухню, я звернувся до тестя:

— Всеволоде Марковичу, повірте, я вас розумію. Але не можна жити з шизофрепічного...

— Шизофренічка! — гірко обізвався мій тесть. — Тоді і я шизофренік... І мене — геть з дому!..

— Ну, навіщо ви так! — заперечив я докірливо. Хоч подумав, що якась частка істини в тому твердженні є. — Я, здається, не дав вам ніякої підстави так говорити. Повірте мені; я ввійшов у вашу сім'ю з найсвятішими намірами...

— Ох, ваші наміри!

— Так, з найсвятішими! І прошу вас, Всеволоде Маркевичу, з повагою ставитись до чистоти моїх почуттів. Я люблю Марійку, я вас поважаю, я прагну до ідеалу...

— Володимире... Я дуже вас прошу, Володимире. — В нього було зараз таке обличчя, наче він ось-ось заплаче. — Залиште мене одного... Будь ласка!..

Я знизав плечима. Встав, з гідністю вийшов. Коли людина не хоче розмовляти з тобою, то що ж, я пс нав'язуюсь. І решту дня був нагорі, в кабінеті. Готувався до лекції "Шлюб і сім'я". Заглядала Марійка, кликала вечеряти. Сказав, щоб вечеряли без мене.

Закінчив біля дванадцятої. Відчув голод, пройшов тихенько на кухню. Потім піднявся в спальню.

Марійка не спала.

— Татко оселився в Мартининій кімнаті, — злякано сказала вона.

— Татко твій поводитьсь, як розбещена дитина! — відповів їй сердито. — Через якусь там хатню робітницю влаштовувати сцени!..

— Татко до неї звик...

— Як звук, так і одвикме. І годі про цю! Я хочу спати.

Марійка потягла ковдру па себе, замовкла.

Кішка друга. Вдруге ми посварилися з ним, коли я заходився прибудовувати гімнастичний зал. Зал той не давав мені спокою, я вимріяв його ще до одруження, він все стояв перед моїми очима: храм здорового тіла й фізичної краси, — я протуркотів вуха Марійці й тестеві і врешті запалив їх обох своєю ідеєю. Адже Марійка сама полюбляла гімнастику, ходила колись до спортивної секції.

— Що ж, будуйте,— погодився тесть.— Але попереджаю: я в цій справі повний профан. Гроші дам, а більше нічим не зможу допомогти.

Я відповів, що, крім грошей, мені од нього нічого не треба. Був тоді молодий, повен сил, гори перевернути зміг би, тож не мав сумніву, що зал таки буде збудований.

Найскладніше було дістати цемент, дерево й цеглу: 225

8 А. Дімаров, кн. II

тесть не хотів іти в селищну Раду, хоч я був упевнений, що там йому ні в чому не відмовили б.

— Володю, я ж вам сказав: ось гроші, робіть з ними, що хочете!

Довелося за все братися самому.

Сходив у селищну Раду. Пояснив, хто мій тесть, для якої благородної справи затіваємо це будівництво. Гімнастичний зал для дітей... для нашої дівчини, яка лікується в мого шановного тестя,— відомого педіатра, професора, доктора медичних наук.

Не відмовили. Адже сам голова консультував колись свого сина у Всеволода Марковича. Одержав записку до директора меблевої фабрики: відпустіть як виняток

і т. д.

Не знаю, що робив би без отого рятівного "як виняток". Скільки законів, скільки найсуворіших інструкцій воно допомагає обійти без усякого ризику! "Як виняток" — і пливають на сторону фондові матеріали. "Як виняток" — і заплющують очі найстрогіші ревізори. Тож і директор зітхав, крившися, морщився, а таки написав: "Відпустити як виняток".

Ну, а далі механіка по така вже її складна: оплатив у бухгалтерії, а вже звідти — на склад. Ні, не одразу на склад, а спершу до магазину. Купив дві пляшки горілки, сховав до портфеля: ще раніш закріпив, що у вахтера, який сидів на прохідній, ніс палає, як достигла перчина. Тож, підігнавши порожню машину, я одразу заскочив до нього.

— Здрастуйте! — привітався бадьоро.— Як ви думаєте, є на світі дурні, які не беруть до рота горілки?

— Таких дурнів немає! — переконано відповів вахтер.

— Ні, таки є! і один із них — перед вами. Купив здуру горілку, а тепер не знаю, що з нею робити.— І одкрив якомога ширше портфель.

Очі вахтера одразу ж взялися поволокою ніжності.

— Хоч бери й виливай! — додав я у відчай.

По неголеному обличчю аж брижі пішли.

— Ви той... Ви вже якось той...

— Спасибі, папашо! — потиснув я вдячно і гаряче руку.— Спасибі, що виручили! Повік не забуду! — Пляшки зникли так блискавично, що мене навіть сумнів узяв: виймав я їх щойно з портфеля чи не виймав.

— Та що там,— відповів великодушно мій благодійник.— Проїжджайте й не сумнівайтесь.

Я й "не сумнівався". Вантажили вдвох з шофером (обіцяно зайву десятку в рахунок навару)... вантажили дзвінкі сорокові®, а зверху вже цнотливо прикривали горбиля-ми — відходами... Забачивши нас іще здалеку, сторож відчинив якомога ширше ворота...

Діставши дошки, я заходивсь коло цегли. Міг би знову відвідати селищну Раду, але пригадав сумну картину коло цегельного заводу: купи надбитої цегли, десятки тисяч цеглин. Мене гнів обіймав, коли я бачив оту безгосподарність, хотів навіть якось написати до "Перця", та все було ніколи. Доки ми будемо миритися з отакими явищами?

У неділю взяв стареньку сумку, пішов до причалу. Не треба було навіть виколупувати: цегла валялась розкидана — нагинайся й бери. Дав собі обіцянку: як тільки нанову, обов'язково напишу до "Перця".

За один раз приніс десяток цеглин — замало не пообривав собі руки. Ще тричі сховався, а більше не зміг: як-не-як — два кілометри. Сидів і дивився безнадійно на невеличку купку. Підраховував, скільки ж треба попоходити, щоб наносити?

І тут до мого слуху долинули дзвінкі голоси: на майданчику, перед нашим двором, хлопці ганяли м'яча. Я одразу ж і подумав: а чому не залучити цих малих осіб до трудової діяльності? Заохотити до суспільно корисної праці?

— Хлопці! — гукнув, вийшовши з двору.— Хочете заробити на квиток у кіно чи на морозиво?

Хлопці виявилися до біса тямущими: торгувалися зі мною за кожну копійку.

— Мало, дядю!

— По півкопійки мало?! А по скільки ж ви хочете?

— По дві.

— По дві?.. Та майте совість, хлоп'ята! Подумайте, де ви ще знайдете такий заробіток. Там знаєте скільки тієї цегли валяється? На м'яч можна заробити, не те що па квиток у кіно!

Врешті зійшлись на копійці.

Я їм пояснив, де брати цеглу. Воронь боже з штабелів, що височіли там же, на причалі! Не хотів мати справу з міліцією.

— Добре, дядю, не будемо!

— Ну, от і гаразд.

Робота закипіла одразу ж. Я склав список і позначав, хто скільки приніс цеглин. Носили цеглу до вечора, а увечері я розраховував до копійки.

— Завтра приходити, дядю?

Ось він, виховний момент! Трудова діяльність — не з страху, не з примусу, а з

доброї волі, за винагороду. Як часом ми боїмось цього слова: "винагорода", не розуміючи, що ось із такої чесно заробленої трудової копійки починається справжня людина.

(Чудова тема для лекції: "Трудове виховання підростаючого покоління. Роль матеріального стимулу").

Рано-вранці вони вже з'явилися в дворі, навантажені цеглою:

— Дядю, де класти?

І попереду — зовсім ще малюк. Ніс єдину цеглину — аж еонів од натуги.

— Ну, молодець! Як тебе звати?

— Колько.

— Записую, Колько, й тебе. Дивися сюди: ти заробив уже цілу копійку!

Дивилося. Як на майбутню цукерку дивилось.

Гора цегли росла та росла — цілісінький штабель звівся підвечір, а їм усе було мало:

— Ми й завтра носитимем, дядю!

— Ні, завтра, хлоп'ята, не можна. Завтра мене не буде. А от наступної суботи — будь ласка!

В суботу їх прийшло ще більше. А в неділю до нас завітав міліціонер. Лейтенант, дільничний, якого я ще й не знав у обличчя.

Зате він добре знав Всеволода Марковича. Тож до нього одразу й пішов.

Я складав саме цеглу, коли до мене підбігла дружина:

— Володю, там, у татка, міліція!

— Що їм потрібно?

— Щось говорять про цеглу.

— Про цеглу?

Я одразу ж витер долоні, зняв халат, оддав дружині.

— Що ви хочете робити? — спитала вона злякано.

— Піду послухаю, про що вони там розмовляють,— сказав якомога спокійніше. Хоч на серці, признатися, шкребли кішечки: невже дирекція поскаржилась в міліцію? Йшов і думав, що маю казати. Про безгосподарність, безголів'я керівників цегельного заводу. І що жоден закон не забороняє підбирати те, що викидається,

Перш ніж зайти до вітальні, подивився на себе в люстро. Це вже в мене професійне: йдучи на люди, обов'язково загляну в дзеркало.

— Можна?.. О, тут у нас гості!

Хоча гість, власне, був один: молоденький іще лейте-пант, який сидів за столом. Розкрив сумку, щось виймав. А мій милий тесть, червоний, розгублений, стояв перед ним, як школяр.

— Що ви, кхм... кхм... наробили?

Не назвав навіть Володею.

Не відповівши йому, я привітався до міліціонера. Подав руку, примусив його звестися.

— Так що тут скоїлось? — запитав якомога спокійніше (аутогеппе тренування, півгодини щоденно).

— Ви ще й питаєте! — озвався обурено тесть.

Вирішив не звертати на нього уваги: зосередився на міліціонерові.

— Я вас слухаю, товаришу лейтенант... Сідайте, сідайте, в ногах правди немає!...— Змусив його сісти, сам сів навпроти.

Міліціонер спершу пригладив світленького чубчика, а потім уже повідомив, що привело його до нашого двору. Виявляється, мої милі трудяги вирішили, що носити цеглу від пристані дуже далеко. Була виділена розвідка, розвідка обнишпорила всі садиби довкола і в нашого ж сусіда наткнулася на акуратно складену цеглу. Ну, а далі відомо, що може лишитись од найбільшої навіть гори, коли коло неї заходяться отакі працьовиті мурахи!

Тож-то вони так швидко поверталися з цеглою!

Я, звісно, не міг про це й знати. Розповів лейтенантові, як було насправді, пояснив, для чого будуватимемо спортивний зал (тесть кхмикав за спиною, але, слава богу, в розмову не встрявав), під кінець я висловив своє обурення безгосподарністю дирекції цегельні. І сказав про намір написати про це до "Перця".

І ще додав, що цей факт використаю у своїй лекції, яку найближчого часу читатиму в Міністерстві внутрішніх справ. До речі, націй лекції має бути міністр. Тож я з вдячності до товариша лейтенанта, який оперативно виявив це неподобство і врятував мене од неприємності, обов'язково згадаю його в своїй лекції (тесть знову кхмик-нув за спиною).

— Пробачте, як ваше прізвище?

Лейтенант аж почервонів од задоволення. Ледь струнко не став, себе називаючи.

— А цеглу я поверну,— — пообіцяв я, проводжаючи лейтенанта,— Це ж треба, до чого додуматись!.. Раціоналізатори!..

Ми посміялися вдвох над витівкою цих бісенят і розлучилися наїїсрицимп друзями.

До речі, я ще попросив лейтенанта зайти до сусіда і все йому пояснити. Пообіцяв, що теж зайду та перепрошу.

Після того як ці шибеники однесуть цеглу назад. Пп ж мене повинні зрозуміти...

Зрозумів. Пообіцяв одразу ж зайти.

Приємною людиною виявився цей лейтенант!

Зовсім по-іншому зустрів мене тесть:

— Щоб я не бачив цієї цегли в дворі!.. Це, пробачте, крадіжка!..

Я йому відповів, що згоден: сьогодні ж поверну цеглу сусідові. Що ж до тієї, що її зібрали на пристані...

— Всю забирайте з двору! Всю! — аж затупотів ногами Всеволод Маркович.— Я прожив чесне життя і не хочу на старості літ бути злодієм!

Я з ним не погодився. При чому тут злодій? Цегла валялась розкидана, вона все одно була б втоптана в землю (сходіть самі гляньте, якщо не вірите), отже, не може

вважатися за крадену. А дітям я чесно платив. Так що совість у мене спокійна.

'Гость демонстративно одвернувся од мене. Пірнув з головою в крісло, відгородився газетою.

Я з жалем подивився па нього: дожити до шістдесяти
ЛІТ і ЛИШИТИСЬ ДИТИНОЮ.

К і ш к а т р о т я і і о т а ц н я. В тому, що сталися, помне моєї провіши. Я що раз і ще все те пригадую і щоразу переконаюсь: можна було обійтися без сварки. Поговорити спокійно й розважливо, зрозуміти один одного (хоч, якщо правду казати, це я його розумів, він же не хотів мені назустріч і кроку ступити), знайти якимсь розумний вихід із ситуації, що склалася. Навіть його рідна дочка, а моя дружина, коли запитав, хто винен у тому, що сталося, відповіла поспішно:

— По им, Володю, по ви...

По вірите? (шитаіто в неї!

Тож совість мов спокійна, і коли я приходжу на могилу до тестя, то завжди з докором думаю: "Отак вкоротити

собі віку!" Йому б іще жити й жити: професор, доктор наук, заслужений діяч, має щасливу дочку й шанобливого зятя, дім — повна чаша, чого ж іще треба! Та, на жаль, людина створена так, що ніщо її не задовольняє: здереться нагору, прагне на іншу, ще вищу. І так без кінця та без краю...

Я не належу до людей злопам'ятних та мстивих. І давно простив тестеві все зло, яке він мені заподіяв. Але поміж людьми й досі ще ходять неприємні для мене чутки, тож мушу, заради об'єктивності, розповісти, як було все насправді.

Я вже говорив, що Всеволод Маркович заперечував проти нашого шлюбу. Вмовляв, щоб ми почекали, поки Марійка провчиться хоча б років три в медичному інституті (далися йому три оті роки!). Стояв на своєму, які аргументи я йому не наводив. Розповідав я і про те, що допомогла вмовити старого моя свака, за що вдячний їй буду довіку: Марійка виявилася ідеальною для мене дружиною, ми прожили ось уже дев'ятнадцять літ, і я сподіваюсь, що вона не менш щаслива зі мною. Траплялися іноді сутички, дріб'язкові спалахи сварки, без цього не можна, особливо на початку, але легенькі хмаринки незгод завжди танули на нашому сімейному небі.

Я, здається, не згадував про розмову з тестем в той пам'ятний день, коли ми з Марійкою брали шлюб.

Ми вже готові були йти до загсу, на мені був бездоганно пошитий чорний костюм, біла сорочка й зі смаком підібрала краватка, імпортні черевики, подаровані свахою, Марійка ж так і світилася в білій весільній сукні, в білих черевичках на шпильках, під капелюшком, теж білим, з широкими крисами, з прозорою сіткою вуалі, що прикривала її юне обличчя, робила його таємничим і звабним... Марійка вже взяла мене під руку, як Всеволод Маркович раптом сказав, що він хоче поговорити зі мною.

—• Ви йдіть... ми вас наздоженемо...

Гості й Марійка, трохи здивовані, вийшли, ми залишилися вдвох.

Всеволод Маркович пройшовся кілька разів по кімнаті, зняв окуляри, став їх

протирати, хоч я міг поклястися, що скельця були чисті й без того.

— Володю,— сказав він, дивлячись кудись повз мене,— я ніколи нікого ні про що не просив... Скільки живу... Обіцяйте, що ви дасте їй закінчити інститут!.. Я вас дуже прошу, Володю!

Ну, що я мав робити? Розтлумачити, що життя є життя і ніхто не знає наперед, як воно складеться? Що Марійка сама вже доросла й з проханням оцим слід було звернутись до неї? Я не мав бажання вступати зі старим в дискусію, мені досадно і смітно було, що він не знайшов іншого часу для цієї розмови, я думав, що мені доведеться бігти, щоб наздогнати гостей та Марійку: картина не дуже приваблива, наречений женеться за нареченою,— а він все дивився на мене: прохально, вимогливо, для нього не було зараз нічого важливішого, окрім його прохання. То що ж мені лишилось робити, як не дати йому обіцянку?

— Всеволоде Марковичу, я зроблю все од мене залежне, аби ваша дочка здобула вищу освіту!

Схопив мене за руку, гаряче тиснув, дякував:

— Я ніколи цього не забуду!..

Відтоді минув не один місяць, я вже думав, що він забув ту розмову квапливу, обіцянку мою, дану майже з примусу, а він, виявляється, не забув жодного слова, він все пам'ятав і одного разу нагадав мені безцеремонно та грубо.

Во після того, як Мартина забралася з нашого дому, Марійці, звісно ж, додалося роботи. І кухня, і ринок, і магазин, і дім все це вимагало часу. А тут іще вона завагітніла, чого ми, чесно кажучи, не чекали,— і от тобі маєш! Любили, як то мовиться, кататися, тепер полюбіть і саночки возити. Ми обоє були дуже засмучені, приголомшені паніть, але змушені були примиритися.

Розмова з тестем відбулася ввечері: Всеволод Маркович прийшов нервовий і втомлений. А тут іще Марійка зіткнулася з татом у дверях: несла випрану білизну. Білизни назбиралося достобіса, тол? і довелося весь день провозитись. Я по міг їй допомогти: готувався саме до лекції, та й не чоловіча це справа, не дарма ж у народі, коли хочучі, щось погане сказати про жінку, згадують її чоловіка: "Він і пелюшки їй пере!" Тож вважаю, що рівність рівністю, а якийсь поділ між обов'язками чоловіка та жінки мусить бути. Хіба не досить того, що я заробляю гроші, не прогуляю їх, не пропиваю, майже всі до копійчки відносячи в ощадкасу? (Ми жили в основному на заробіток Всеволода Марковича). Моя дружина була згодна зі мною, сама навіть проганяла мене, коли я хотів їй допомогти: "Я сама. Робіть своє". І я щоразу цілував її вдячно в щічку, зрошену потом, цілував й примовляв: "Моє ти пташеня дороге! Яке ж ти в мене хороше!" Бо

ніщо нам так не обходиться дешево і ніщо так не цінять дорого, як добре слово. Банальність? А спробуйте без цієї банальності прожити на світі!

Тесть, звісно, бачив, що Марійці додалося роботи, і це його дратувало. Не раз заводив зі мною розмову про те, що Марійку треба звільнити від домашньої роботи.

— Як звільнити? — питав я його.— Скажіть конкретно, як звільнити? Може,

накажете мені кидати роботу та братися за віник?

— Хто ж вам, Володю, це каже,— боронився вже Всеволод Маркович.— Тільки не треба було виганяти Мартину.

— Вона сама пішла.

— Ну, гаразд, гаразд... Але треба ж щось робити.

Тож тесть був давно готовий до сварки, і досить було

тієї нещасної балії з білизною, щоб він втратив над собою контроль. Кинув валізку, забрав оту балію, щось вичитував Марійці вже у дворі, а потім вдерся, навіть не постукавши, до мене (завжди стукав у двері: "Можна?.. Не буду заважати?..").

— Ви не любите її!.. Не жалієте!..

— Зачекайте, що ви розумієте під словом "жалієте"? — спитав якомога спокійніше.— Пестити? Носити на руках? Але ж Марійка, по-моєму, вже доросла людина. І вона сама добре знає, що їй робити.

В тестя аж губи затіпались. Дивився на мене так, паче я сказав бозна-яко святотатство.

— І взагалі, вашій дочці доведеться поки що забути про науку. На рік, а то й два...— Я вирішив скористатись нагодою. ("Не кажіть поки що таткові! Не кажіть!" — молила Марійка).

— Що?.. Що ви сказали? — Він не вірив тому, що почув.

— Ми чекаємо сина.— Я тоді вірив, що у нас буде син.— Вашого онука, до речі.

У нього був такий вид, наче його вдарили по тімені.

— Ви ж мені обіцяли! — простогнав він у відчаї.

Я ледь не розреготався. Що обіцяв? Не чіпати його дочки? Не спати з нею, поки вона закінчить інститут? А з ким мені, з вашого дозволу, спати? З кішкою? З цюцею?..

— Мерсі! — Я звівся з-за столу й почовгав ногою.— Мерсітьвую, як сказав один літературний герой.

— .Який же ви цинік! — вихопилося в мого тестя.

— Дякую! — схилив я голову.— Дякую за комплімент! Заслужив!

Він з відразою глянув на мене і вийшов з кабінету. Я ж знову сів до письмового столу, але вже не міг працювати: настрій був геть зіпсований. Вдертись отак, вилаяти, образити! Оце тобі й інтелігентна, культурна людина!..

Що він говорив там, унизу, своїй дочці, не знаю. Марійка прийшла зарюмсана, і ми вперше лягли спати нарізно: я — на дивані, вона — на ліжку. І то була, повірте, найнеприємніша в моєму житті ніч.

Бо в ту ж ніч, вже під ранок, тестя розбив параліч: інсульт. Він так спати й не ліг: ходив унизу, і я часто прокидався і вже хотів спуститися та попросить дати спокій, як раптом затихло. "Ліг, слава богу!" — зітхнув я полегшено, та лише задрімав, як щось заторохтіло, зашуміла вода. "Ні, так же не можна!— подумав я з мукою.— Віл навмисно товчеться, аби мені допекти!" Звівся, намагаючи капці, але тут з брязкотом, із дзвоном посипався посуд, щось валено впало, і я босоніж збіг униз.

Тесть лелеап па підлозі серед потовченого посуду. Перекошене обличчя, розбухла

нижня губа, ліве око заплющене, а з правого, страхітливо витріщеного, котилися сльози.

Він так і не звівся: помер через тиждень у лікарні.

Не буду згадувати важкі оті дні. Ми з Марійкою перевелися нінащо, я все робив, що тільки міг, щоб врятувати Всеволода Маркевича, я обдзвонював медичних зірок, благаючи допомоги, але медицина виявилась безсилою, і тесть помер в ніч на суботу влітку шістдесят третього року.

Ніхто ще, здається, не відповів на питання, чому люди найчастіше вмирають вночі. Якийсь незбагнений біологічний закоті, синхронний годинник, закладений в кожному з нас, що спрацьовує невблаганно і точно. Коли б я був біологом, обов'язково цим зацікавився б: можливо, саме тут захований ключик до безсмертя людини, якого ми підсвідомо так прагнемо. Бо свідомість людська не може примиритися з тим, що їй судилося згаснути, розчинитись безслідно в жорстокому й холодному всесвіті.

Для чого ми існуємо? Для чого?

В чому смисл людського життя?

Життя взагалі?

Питання, па які ніхто по дав іще відповіді. Та й навряд чи хто дасть...

Всеволода Марковича поховали на місцевому кладовищі, бо Марійка не схотіла, щоб її тато лежав на Байковім. "Коли я помру, то поховаєте мене коло тата". Вона так побивалася, що мені аж страшно за неї було, я, як міг, втішав її, заспокоював, нагадував про дитину, яка в ній дозрівала. Сам же не мав права впадати в розпач, бо все, зв'язане з похороном, звалилось на мене: й оформлення документів (в збюрократизований вік наш і на той світ не пропустять без відповідної довідки), і вінки, і квіти, і місце на кладовищі, і оркестр, і поминки,— хоч тестя ховав інститут, в якому він працював, але все треба було погодити, а Марійка просто неспроможна була щось зрозуміти. Тож коли все скінчилося, я ледь тримався на ногах. Був вимучений духовно й фізично.

Похорон сплив у минуле, рана поступово загоювалась. Марійка готувалася стати матір'ю, а я все ще бігав по різних інстанціях, воюючи за гідне увічнення пам'яті Всеволода Марковича, і таки домігся свого: дирекція інституту звернулася з відповідним проханням, були виділені кошти, і то немалі, для спорудження пам'ятника, а селищна Рада вирішила присвоїти вулиці, на якій ми живемо, ім'я Всеволода Марковича.

І, повірте мені, вдячні очі дружини були для мене найбільшою винагородою.

Ф ^ іН

Зі смертю тестя всі витрати па утримання нашої невеликої поки що родини лягли па мої плечі. Лише тепер відчув я по-спранжньому, ким був для нас тесть. Бо другого ж дня після весілля він покликав мопс до свого ка-кабінету і, делікатно похмикуючи, став умовляти, щоб я весь свій заробіток клав на ощадкнижку. "Ви молоді, вам гроші потрібні будуть на інше, то якось обійдемося моїми, а ви свої не чіпайте... Не ображайтесь, я... кхм... кхм... од щирого серця". Признатись, я тоді здивувався: вперше

зустрів людину, яка нав'язує тобі свої гроші, та ще й просить за це не ображатись на неї.

Відтоді я регулярно відвідував ощадкасу, рахунок мій збільшувався, наростали проценти й проценти на проценти, не такі, звісно, високі, як хотілося б... Коли в мене був чимось зіпсований настрій чи важко було на душі, я завжди брав ощадкнижку. Любовно загорнена в целофан, наче щойно видана, з сторінками, акуратно помережаними цифрами, вона одразу приносила мені дивовижне

полегшення. Не знаю друга надійнішого, аніж оця сіренька книжечка, яка так непомітно лежить у письмовому столі. Лише іноді, десь серед ночі, прокинувшись, чуєш, як вона тихенько поклацує на невидимій своїй рахівниці, нараховуючи проценти й проценти.

Крім утіхи, вона несе ще й упевненість у майбутньому: хоч би що там сталося, а вона лишиться незмінною, збереже трудові твої заощадження надійніше од усіх сейфів, торб і панчіх. Пригадую останню грошову реформу, коли в обіг були введені металеві карбованці. Громадяни й громадяночки, які зашивали гроші в перини, кинулися скуповувати все, що лише продавалося: ладні були оголити полиці наших магазинів на кілька століть наперед. Мій сусіда, чоловіга похмурий та підозрілий, який десятою дорогою оминав ощадкаси: пограбують!..— так цей мій милий сусід припер сім хомутів. З віжками, з усім причандаллям. Де він їх викопав, сам бог знає, тільки пер хомути з таким рішучо заклопотаним виглядом, наче хотів запрягти своє не таке вже й маленьке сімейство. Та й собі накинути кілька па шию.

Я завжди наводжу цей приклад, ілюструючи дрібновласницькі пережитки, що подекуди трапляються в нашому здоровому суспільстві, і ви почули б, який регіт вибухає щоразу!..

Отже, громадяни, тримайте трудові свої заощадження в ощадкасах!..

І бережіть свої ощадні книжки.

Бо після смерті Всеволода Маркевича я ніяк не міг знайти його ощадкнижки. Обнишпорив весь будинок, в кожную шпарку заглянув, замалим підлогу не зривав,— ощадкнижка мов провалилась під землю.

— Невже ти не бачила, куди він її ховав? — допитувався в дружини.

— Не бачила.

— Але ж була в твого тата книжка? Кудись же він зайві гроші дівав?

— Не знаю, Володю.— І знову плач.

Я роздратовано відходив од неї і знову заходжувався шукати. Не міг повірити, що тесть не мав ощадкнижки. Кожна людина, бодай найбідніша, відкладає на чорний день гроші, а тесть не такий був чоловік, щоб ховати їх під перину.

Я написав заяву в Центральну ощадкасу — відповіли, що на таке прізвище рахунку немає. Знову писав, і зно-

ну те ж саме. А книжка ж лежить десь, лежить, і проценти набігають, і проценти на проценти нацокують: вісімнадцять років минуло відтоді, як ми поховали Всеволода Марковича! Я й досі не можу заспокоїтись, і коли ми відвідуємо могилу тестя, запитую

подумки: "Де подів ощадкнижку? Де?"

А був же, здається, порядною людиною. І любив дочку. І коли б ота книжка вчасно знайшлася, Марійка в інститут вступила б, і кандидатом стала б, про що мріяв мій тесть.

Зрозумійте мене правильно: я теж хотів, щоб моя дружина мала вищу освіту. Я не міг цього не прагнути, бо в усіх своїх лекціях про сучасну сім'ю не втомлювався твердити, що в нашому найпередовішому в світі суспільстві сім'я може бути щасливою лише тоді, коли в ній зберігається рівне партнерство. Чоловік має вищу освіту, дружина теж повинна мати диплом. Чоловік виконує суспільно корисну працю, те ж повинна робити й дружина. Матеріально навіть вона має бути незалежною — лише тоді зберігається рівність, взаємодопомога, взаємне духовне збагачення.

Про все це я не раз казав своїй дружині, і вона у всьому зі мною погоджувалась. І не спробувала заперечити навіть тоді, коли я сказав, що треба підшукати їй якусь роботу. З дня народження доньки (а в нас народилась донечка, Іроп'я, і хрещеною матір'ю стала моя сваха, а батьком хрещеним — її чоловік, вони й досі навідують нас і люблять Іриттку, як власну дитину)... коли з дня народження Ірини минуло два роки, ми віддали її в дитсадок: лише в колективі може виховатись повноцінний член нашого суспільства, я хотів бачити свою дочку гармонійно розвиненою людиною. Були, правда, сльози і в Марійки, й у дочки, а потім дочка звикла, і в дружини моєї вивільнилося досить часу, щоб подумати про роботу. Бо про навчання тоді не могло бути й мови. До того ж у пас було все для самоосвіти: величезна бібліотека, зібрана тестем, бери тільки й читай, хоч Марійка моя щось не дуже зачитувалась, їй, здається, більше подобалось поратись на кухні чи в саду, на городі, я щороку, йдучи їй назустріч, купував півсотні курчат, ще її кабанчика — до Нового року, і коли б ви побачили, як вона тішилась тим птаством метушливим, як схоплювалася вдосвіта годувати, у вас не піднялася б рука позбавити її цієї невинної радості. Тож про подальше навчання якось розмова й не

спливала всерйоз, хіба що іноді, по вечері, коли вона все прибере й помие й присяде на хвилинку подивитися телевізор, я її жартома запитаю: "А що, Марійко, чи не пора братися за гранітну брилу науки?" Вона тільки рукою махне: одчепіться, мовляв. Он моя наука спить у ліжку, друга цівкає в курнику та рохкає в сажу. В такі хвилини я її найбільше любив і пригортав ніжно до себе. Бо що таке диплом? Хіба наш передовий робітник не заробляє вдвічі більше од рядового інженера чи лікаря? То заради чого шість років сушити собі голову, недосипати й недоїдати, наживаючи виразку шлунка, коли можна спокійнісінько заробляти більше?

Звісно, що я не думав посилати дружину на завод чи на фабрику. Робота там почесна (погляньте лишень на Дошки пошани), але дружина моя не мала фаху, до того ж домашня робота поглинала її з головою, а я не міг звалити на свої плечі ще й хазяйство: мені вистачало й лекцій. Та ще й доня: лише той, хто став батьком, знає, скільки уваги вимагає мала дитина. Тож я став підшукувати для своєї дружини таку роботу, щоб і часу забирала менше, і пристойші гроші за неї платили. Бо відтоді, як помер тесті>, ощадкнижка все частіше бралася зі столу: не для того, щоб па неї щось

покласти, а для того, аби щось зняти. 15 мене аж серце щеміло, але що мав діяти?

Хоч і маленька, але сім'я, як сказав один великий поет.

Якоїсь неділі рапо-вранці мене розбудив голос, різкий та настирливий:

— Молоко-молоко!.. Молоко-молоко-молоко!..

Я лайнувся, спробував знову заснути, затуливши вухо подушкою, але голос не замовкав, він довбав, як дятел, вимагаючи, щоб я обов'язково біг по молоко.

Вилаявшись ще раз, відкинув подушку, звівся з ліжка.

Рівно сьома година. Літній день розгорявся за вікнами, в кімнаті було по-святковому ясно, а у відчинене навстіж вікно лупало потужне, як у гучномовця:

— Молоко-молоко-молоко!..

Виглянув на вулицю. Перед нашим будинком зупинився візок з двома величезними бідонами, поруч витанцьовував чоловік у білому фартухові, з довгим черпаком в руках. Він ото й наспівував, скликаючи покупців, що вже виходили з сусідніх дворів з банками, бідончиками: кожен брав, що під руку потрапило, та й поспішав на той крик.

Почалася жвава торгівля. Чоловічок спритно черпав молоко, наливав у підставлений посуд, молоко шуміло, дзвеніло, вигравало проти сонця, дух молочний заповнив усю вулицю, добравсь аж сюди — мені так захотілося молока: з чашки, з білою піною, з куснем пишного хліба, як ото бувало в дитинстві. Поспіхом одягнувся, вхопив трилітрову банку.

— Молоко! — вигукнув чоловічок назустріч, черга розтанула, біля нього вже нікого не було.

Підійшовши, я зрозумів, чому чоловічок цей такий веселий: снідав він явно не молоком.

— Слава богу, оце вже кінчаю! — повідомив радісно він, хоч я його ні про що й не питав.

— Довго продаєте?

— Та з шостої! — закричав він ще веселіше. — В шість було повно, а зараз на денці.

— Ще наберете?

— Ні, все! — енергійно відмахнувся чоловічок. — Два часа — наші, десять — ваші!

— Всього дві години?

— Таж дві! Дві години — на бідончик по часикові!

— Скільки ж ви заробляєте?

Чоловічок хитнувся раз, хитнувся вдруге:

— Двісті рублів! Двісті рубчиків — хоч пропивай, хоч соли!

"Ого!" — здивувався я щиро. Та й було чому дивуватись: попрацював щодоби дві години — і двісті карбованців у місяць!

Ось для Маріїікп робота!

А він уже покотив снім візок, виспівуючи па все наше містечко:

— Молоко-молоко!.. Молоко-молоко-молоко!..

Я пив молоко з великої чашки, з білим хлібом. Було воно аж синювате, і піна не шапкувалась на ньому, й не лишалось бодай якогось сліду на стінках посуду —

чоловічок отой чи не води доливав, щоб вторгувати собі на горілку,— але я не сердивсь на нього. Пив і думав, що добре було б влаштувати на цю веселу роботу дружину: дві, ну три години в день — і дві сотні щомісяця! Така робота на вулиці не валяється, звісно, я це розумів, і коли того ж дня сходив у магазин, то не дуже й здивувався, почувши, що всі вакансії зайняті.

■— Приходьте наступної весни.

Наступної весни? Майже рік?!

Ну, гаразд, зайдемо з іншого боку. Ніколи не відкладати на завтра — цього принципу дотримувався завжди,

тож і того дня прямо з магазину пішов у селищну Раду. Застав голову, попросив дати вказівку, щоб, коли звільниться місце, взяли мою дружину. Дочку відомого вченого, професора, доктора.

Того ж вечора написав листа торговельникам. Нічого не додавав, не вигадував: писав про те, що молоко продає гіркий п'яничка, до того ж іще непорядна людина — розбавляє водою. І невідомо, з якої калюжі черпає ту воду: потруїть народ — буде вам молоко!

Не підписався, звісно, та й навіщо підписувати: правда сама за себе посвідчить, їй адвокатів не треба.

Чоловічок видзвонював ще два дні (я тепер сам прокидався о сьомій: дізнатися, чим сьогодні тхне од добродія, і він мене стрічав, як рідного брата). Чоловічок ще два ранки виспівував, а третього вся наша вулиця заспала, бо вже звикла вставати під той крик. І мою дружину запросили до магазину.

Люблю понад усе правду, тому твердити, що Марійка з особливою радістю побігла туди, не стану. Більше того: спершу вперлася навіть, коли я їй сказав, яку підшукав робочу. Їй, бачте, соромно появлятися па вулиці, де всі її знають, з візком та бідонами! Піде на будь-яку роботу, тільки б не те молоко.

— А ти подумала про нашу дитину? — спитав я її.

Звісно ж, не подумала! Ні про те, скільки матиме вільного часу. Ні про двісті карбованців щомісяця.

— Та скажи будь-якій жінці, що є така робота,— побіжить і не оглянеться! Я все ж думав, що ти в мене мудріша... Ну, що ж: не хочеш, силувати, звісно, не буду.

— Мене засміють,— відповіла вже крізь сльози дружина.

— Хто засміє?... Тобі лише заздритимуть!.. Ну, гаразд, давай зробимо так: доки ти звикнеш, працюватимем удвох. І я подивлюсь на того, хто посміє з нас кепкувати.

Погодилась врешті. Лише попросила:

— Ви зі мною й до магазину сходіть.

Дитина! Ну, зовсім ще дитина!

Другого ранку, рівно о сьомій, ми з'явилися на вулиці. Я котив бадьоро візок з двома повними бідонами, на мені був святковий темпо-сипій костюм і черевики, що блищала, як сонце, а на голові — новісінький капелюх. Марійка ж запнулася білою хустиною, пов'язала біленький фартушок поверх кольорового плаття: перший успіх ба-

гато в чому залежить від того, яким ти явишся на людські очі.

— Ну, дорога моя, починай!

Марійка подивилась на ще сонні будинки, беззвучно ворухнула губами.

— Чого ж ти?

— Молоко...— прошепотіла вона.

— І ти надієшся, що тебе хтось почує?.. Дивись, як

треба! — Я набрав повні груди повітря, закричав щосили: — Молоко-молоко! Молоко-молоко-молоко!.. Ну, чого ж ти мовчиш?.. Ану, давай разом! '

Дружина знову тільки ворухнула губами.

— Не зумію,— сказала вона, ледь не плачучи.

Ну що ж я мав з нею робити? Весь той ранок виспівував сам, надіючись, що дружина, зрештою, навчиться кричати не гірш од мене.

Але то були марні надії: я змушений був купити їй добрий дзвінок. В антикварному магазині в Києві, з позеленілої міді, ще й трохи тріснутий. В нього був якийсь особливий звук, понурий та безнадійний. Але де я міг дістати веселішого? Тож коли дружина щоранку бемкала в нього, то аж світло меркнуло довкола.

В той перший ранок ми всього за годину розпродали все молоко.

Я заходився будити Іринку, щоб одвести в дитсадок, дружина покотила візок з порожніми бідонами до магазину.

Перед цим тільки порахувала гроші.

— Карбованець сімдесят зайвих! — сказала розгублено.

— Не може бути! Давай я порахую.

Порахував: карбованець сімдесят! Хтось помилився чи, може, здачу взяти забув? Чи молока було більше ніж треба?

— Я їх окремо віддам.

— Постривай, не віднось поки що: подивимося, що вторгуємо завтра. Ану ж не доллють. Тоді цими й покриємо.

Дружина залишила карбованець сімдесят, вийшла у двір. А в моїй свідомості одразу ж зацокотів арифмометр: карбованець сімдесят в день, п'ятдесят один в місяць... Шістсот карбованців щороку!..

Наступного дня було лише карбованець тридцять.

— Не долили! — сказав я обурено.

Ще наступного — карбованець вісімдесят.

— Зачекай, не віднось: подивимося, що буде далі.

А далі сталося от що: десь тиждень за три, коли ми якось непомітно оті гроші потратили, чоловік, який видавав бідони, натякнув моїй дружині, що пора й совість мати: дала б хоч десятку. Виявляється, він спеціально наливав молока понад норму. Ще й запропонував моїй невинній голубці продавати два-три зайві бідони щотижня. Вторговане за цих — пополам.

— Про бідони й мови бути не може! — сказав я наляканій на смерть дружині,— Бідони, зпаєш, чим пахнуть?.. Хай сам продає!.. А це хай доведе.

— А може, віддати? Повернути всі до копійки...

— Кому? — аж закипіло в мені.— Баризі, хабарникові, злодієві! Людині, яка обкрадає державу? Ти розумієш, що ти говориш?

— Розумію,— не зовсім впевнено сказала Марійка.

Тоді я прочитав їй лекцію. Розтлумачив, що, віддаючи оті зайві карбованці, ми тільки заохотимо розкрадача державної власності. Мимоволі станемо співучасниками злочину.

— Я її на вулицю більше не вийду!—сказала вкрай залякана дружина.— Хан хто хоче продає молоко!

Тут мені довелося дати відбій. Обізвавши себе в думці йолопом, став їй терпляче пояснювати, що слова мої стосувалися насамперед справжніх грабіжників. Людей, які цуплять усе, що тільки трапиться до рук. Оперують десятками тисяч. А на оці наші жалюгідні копійки піхто всерйоз і дивитись не етапе. І потім ще невідомо: навмисне він перелив чи так належить. В рахунок усушки-утру-ски. Тож не виливати на землю зайвину молока! За це теж по голівці не гладять. От він і налива — не жаліє. Ти ж економиш тим, що продаєш акуратно, не переливаєш, не розхлюпуєш, отже, ти чесно заробляєш оті зайві копійки...

— А бідони?

— Ну, то не нашого розуму діло. Ти ж їх не береш поки що. То можеш спокійно й спати.

І дружина, заспокоєна, як тільки лягла, так одразу ж і заснула. А мені не давали вже— спати оті прокляті бідони: нащо вона про них і сказала!

"Три зайві бідони щотижня..." — "Не три, а два!" — боронивсь од спокуси. "Ні, таки три: дванадцять бідонів щомісяця! — звично зацокотів арифмометр.— Сто сорок чотири щорічно..." Бідони надливали на мене з темряви,

шикувалися в ряд, і з кожного не молоко лилося — вискакували гроші. "Половина тобі, половина мені... Половина тобі, половина мені..." — "А суд, а в'язниця — теж пополам?" — "Літр — двадцять чотири копійки... Літр — двадцять чотири копійки...— вицокував арифмометр.— Якщо оддавати половину — чотири вісімдесят з бідона... Чотири вісімдесят... Чотири вісімдесят..."

Метався, крутився, аж дружина прокинулась:

— Що з вами, Володю?

— Нічого!

— Ви не захворіли часом?

— Не захворів! — відповів ще сердитіше.— Спи!

Дружина заснула одразу ж, а в моїй голові все ще цокотів арифмометр.

І я, щоб його спекатись, дав йому дорахувать до кінця.

Припустимо, що ми погодимося продавати оті зайві бідони. Лише припустимо. Скільки ж це вийде за рік? Разом з отими, що набігають за "усушку-утруску"... Цок-цок-цок: більше тисячі! Тисяча, як не рахуй!

"Молоко-молоко-молоко!" — задзвеніло в моїй голові. Закрутилися по всіх вулицях нашого містечка колеса візків, замиготіли зайві бідони.

І всі спокійно гуляють на волі. Не йдуть під суд, не сідають за ґрати. В обиході справи набагато важливіші, щоб звертати увагу на такі дрібниці...

Тисяча карбованців щороку!.. Повз наш двір — у чужі руки! А моя бідна ошадна книжка вже аж усохла! Давненько я не клав на неї, давненько! І адію вже з того, що так часто знімаю з рахунку...

Вранці, виряджаючи на роботу дружину, я їй сказав:

— Знаєш що: оддай йому оту нещасну десятку! Краще жити з чистою совістю, аніж з десятьма зайвими карбованцями!..

А потім був суд: обидва таки докопався до отих зайвих бідонів, і нещасну дружину мою майже місяць тягали на допити. Що ми пережили, важко й уявити!

З самого початку домовилися з дружиною от про що: я нічого не чув, нічого не знав, вона все робила потай і гроші тратила так, що в мене не закралася ніяка підозра. Адже від того, що їй мене потурять з роботи, нам обом легше не стане. А в нас росла донька... Тож дружина взяла всю вину на себе, і навіть це ледь врятувало, бо якась підла душа написала анонімку: пригляньтесь, мовляв, кому ви довіряєте читати лекції на моральні теми і що

можна чекати од такого... Які злі, нехороші є люди: замість того щоб підтримати в горі, ще і в спину штовхнуть. І це в дяку за те світле, мудре, розумне, що я їм ніс впродовж років... Я був аж зневірився в людях. Ходив по кімнаті й запитував: чи варто так спалювати себе на вогні любові до людства? Для чого? Для кого?..

Та все минулося, обмежилися лише доганою, дружину ж мою врятувало од ув'язнення те, що вона була на шостому місяці вагітності: дали рік умовно. Пам'ятаю, як ми раділи обоє, що все обійшлося, хоч радість наша була нетривкою: в дружини почалися передчасні пологи, і вона народила мертвого хлопчика. Після того її обсіли жіночі хвороби, і ми вже не могли надіятись на появу дітей.

І ще: після того процесу дружину мою мов підмінили, — і так сором'язлива, несмілива, вона стала буквально ховатися од людей. Жодна сила в світі не могла виштовхати її на вулицю. Я змушений був ходити на базар і в магазин. Марійка дуже тим мучилась, але нічого не могла вдіяти. Їй здавалося, що всі тільки й роблять, що говорять про неї, всі на паш двір тільки й дивляться. Дійшло до того, що стала завішувати вікна, коли вечоріло і треба було вмикати сві тло.

Часто плакала, благала мене продати будинок, виїхати світ за очі.

Я терпляче її умовляв. Легко продати — трудно купити. І половини ціни не дадуть.

— Ну й нехай! — твердила вперто.

— А на що будемо жити?

— Мені нічого не треба!

— А їсти, зодягатися, поки роботу на місці новому знайдем? А якийсь дах над головою потрібен? Ти думаєш, що так пас там і чекають? А про Іринку нашу подумала?

Замовкала ненадовго, а потім знову починала своєї...

Та згодом стала потроху заспокоюватись. Впевнилась, мабуть, що людям самим набридло плескати про нас язиками. Тільки й досі (скільки часу відтоді минуло!), коли залунає на вулиці: "Молоко-молоко-молоко-молоко"! — вона вся аж зблідне...

□ □ *

Тепер переходжу до найголовнішого, заради чого, власне, і вів попередню розповідь. Хочу, щоб мене зрозуміли правильно, тому й намагатимусь бути щирим, як тільки може бути широю людиною наодинці сама з собою.

Та й, власне, мені нема з чим ховатися. Сорок дев'ять років прожито чесно, до рук моїх ніколи нічого не липло, всі гроші зароблені в поті чола, бо навіть оте одступне, яке я в молодості взяв за свою холостяцьку квартиру, майже рівнялося сумі, яку я в ту ж квартиру і вклав: двічі ремонт, та лічильник, та унітаз, та люстро, трохи хоч і подряпане, але ще придатне до вжитку. Я міг би запросто, наперед взявши гроші, не пустити того молодика й на поріг, і нічого він мені не зробив би... Такі випадки, чував, траплялися... Той молодик із своїми тисячами був у моїх руках, але мені й на думку не спало скористатися його безборонністю. Давши слово, я ніколи його не порушую, я дорожу своїм ім'ям, своєю незаплямовапою совістю. І якщо моя дружина трохи спіткнулася (по своїй наївності й молодості), то в тому не було моєї вини.

Спитайте в неї, вона сама це вам ствердить.

Тож я можу з чистою совістю стати на людський суд, і найсуворіші судді не знайдуть статті, по якій мене можна було б засудити.

Наша дочка народилася вісімнадцять літ тому, вже після смерті шановного тестя, видатного педіатра, професора, доктора медичних наук, ім'я його присвоєне вулиці, на якій ми живемо, а на його могилі споруджено пам'ятник од вдячної громадськості. Я горджуся своїм тестем, горджуся й шаную його пам'ять, як тільки можна шанувати рідного батька. І коли народилась Іринка, першою моєю думкою була думка про Всеволода Марковича. Про те, що він не дожив до радісної цієї події, що який би вігі був щасливий, дізнавшись про онуку. До речі, це легко може підтвердити моя дружина: передаючи їй букет квітів, я приклав записку, де все це написав. Записка ця й досі зберігається в Марії.

Іринка народилася п'ятого травня, в День радянської преси, і я, признатися, подумав, чи не майбутній видатний журналіст появився на світ— Я наперед уже знав, що дитина моя буде не така, як у всіх, для цього я не пожалію ні сил, ні часу, якщо вона, звісно, вдалася не в маму, а в тата. Краще б, звісно, було, щоб народився син, але тут людина поки що безсила, хоча я читав, що вчені в майбутньому навчатись впливати на гени так, щоб народжувалась саме та дитина, яку хочуть батьки.

Іринка народилася здоровенька, на триста грамів важча од пересічного немовляти жіночої статі й беручка до життя: ще не встигло як слід і обсохнути, а вже так і вп'ялося в мамину грудь. Дружина скаржилась потім, що в неї таке відчуття, наче дитина спиває її всю до краплини, я ж ревниво казав: "Не жалій молока, не жалій! Берегти його ні для чого!" і тикав пальцем у пружні щічки немовляти. Іринка росла, як з води, і я не міг нею натішитись, хоч, на жаль, вдалася вона зовні більше в маму, аніж в свого

татуся: обіцяла в майбутньому стати такою ж тендітною, як і Маруся, мала того ж кольору волосся, очі, брови, вії, носик і губенята — точно як у моєї дружини. І була ж така добра серцем та жаліслива. Ще змалку підбирала хворих, покалічених кошенят-цуценят та й приносила тихцем од тата-мами додому.

Все це, звісно, добре: жаліти братів своїх молодших, про це я не раз сам говорив, виступаючи з лекціями, присвяченими вихованню дітей, але виховання має бути різнобічним та гармонійним.

.Насамперед треба було подбати про те, щоб дочка моя росла по тільки здорова духовно, а й фізично розвинена. Подолати сльози дружини її неспіливі протести її, бо матері сліпою любов'ю своєю здатні скалічити найздоровішу дитину, перетворивши її в парникову істоту. Тож я сказав якось своїй милій дружині нон і, ці, що ти своє діло зробила, а тепер, якщо хочеш, щоб паша дитина виросла не калікою, орошу мені не заважати.

(.клав режим кожного дня, повісив над Іринчиним ліжком. Дав їй зрозуміти: хоч би що там сталося, режим буде неухильно дотриманий, тут я був непохитний. О сьомій — підйом і одразу ж геть з ліжка, бо ніщо не розвиває так лінощів, як оте вигрівання під ковдрою. П'ятнадцять хвилин на туалет, і вже вікно відчинене навстіж, байдуже, влітку чи взимку, і тоненька, в трусиках, постать енергійно вимахує ручками. Раз-два! Раз-два! Потім душ. "Ой, холодію, татку!" — "Розтирайсь енергійніше буде жарко". П'ятнадцятихвилинний масаж, обов'язково, за будь-якої погоди, прогулянка. І смачний калорійний сніданок.

— Все після себе прибрала? Посуд помила?

— Помила, татку.

— Тоді сідай за уроки.

Стежив за тим, щоб уроки робила вчасно, не відкладаючи нічого на завтра. Зрідка хвалив: ніщо так не розбещує дитину, як похвала за те, що вона й так має робити. "Ох ти, розумнику мій, він вивчив уроки!", "Все поїв? Молодець!" І "молодець" вже не їсть, а робить нам послугу,

пе для себе, а для нас готує уроки. А потім жахаємось: наїдки, коли виріс оцей егоїст?

Моя дочка не мала вільної хвилини, була на очах батьків, тому й вулиця оминула її.

Пригадую, як повертався якось електричкою з лекції. Як увалилась до вагона компанія — "компашка", так вони самі себе називали. Довге, навмисне нечесане волосся, обшарпані куртки та джинси, вихляста хода. Містечкового масштабу хіпі, які старанно мавпували закордонні взірці. Аж до обов'язкового атрибуту — гітари.

І були вони всі молоді та зелені. Тому так наполегливо демонстрували свою антигромадську поведінку. Кидали, бачте, виклик присутнім...

Один з молодиків, ще й не вмостившись як слід, одразу ж заходився терзати гітару, решта — йому піддивати. Найпримітивніша пісенька здалася б небесною симфонією поряд з оцим диким виттям. А вони ж іще, нещасні, й старалися! З усіх своїх засошених сил. Курячих своїх інтелектів.

Лише одна з "компашки" тієї мовчала: мабуть, була п'яна, як зюзя. Юне обличчя її розвезло, підфарбовані очі каламутні й безтямні, на одквашеній нижній губі зависла цигарка. Новітня мадонна, Нефертіті, Мона Ліза, породжена не різцем або пензлем — випарами алкоголю й бензину.

Я помию чудное мгновенье:

Породо мпоїї явилась ты,

Кап мимолетное виденье,

Как гелий чистой красоты.

Явилась! Ссала погану цигарку в надії наковтатися диму, а коли не вдалося, сплюнула її на підлогу й таке припечатала, що аж вікна почервоніли від сорому. "Компашка" заіржала, загиготіла схвально й потішено.

Я ж гнівно подумав: "Міліції на вас, сопливих, немає! Міліції!" І про батьків їхніх подумав, яких судити треба за отаких діток. Мені прикро й гірко було лиЩе при думці, що отакі могли бути на моїй щойно прочитаній лекції. Плювати в душу мою вже самою своєю присутністю.

Одне лише й утішало мене: моя дочка не схожа на них.

Не витримавши, звівся, перейшов до іншого вагона.

Іринка росла дисциплінованою та працьовитою: з дитинства привчав її до трудової діяльності. Коли їй сповнилось вісім років, я виділив їй ділянку землі. Невеликий клаптик, п'ять метрів на п'ять.

— Оце, доню, тобі. Що хоч, те й роби. Що ти будеш садити?

І хвилини не думала:

— Квіти!

— Квіти — це добре. Тільки з квітів ситий не будеш.

— А я їх продаватиму. По карбованцю за штуку.

Отак! Утерла татові носа. Казав, сміючись, дружині,

що донечка наша з голоду не пропаде, а вона всерйоз заходилася коло своєї ділянки. Я заздалегідь замовив їй лопатку, грабельки, сапку, купив невелике відерце: на дозвіллі копала, саджала, поливала й прополювала, — грядочка її очі вбирала, суціль всяяна квітами: гвоздики, ромашки, півонії, і невідомо, в кого краще цвіло — в неї чи в мами. Бо дружина моя вже не один рік підряд вирощує квіти — людям на радість. Акуратно зрізає, складає до кошика, одвозить на Бессарабку і там здає оптом одній тітоньці, такій бідовій та меткій, яка не те що квітку — бур'япиу продасть! Всучить ще й скаже, що будете нюхати й дякувати.

Тітоньку ту я сам підшукав, сам про все й домовився. Жаль, звісно, па козинім квітці по двадцять копійок втрачати, але що вдієш, коли моя мила дружина після того, як обпеклась па молоці, дула на воду. Ніяка сила у світі не примусила б її стати за прилавок!

До того ж, якщо торгувати на базарі, то на інше вже часу зовсім не буде. Тож невідомо, що краще: мати вільний час для дому та для сім'ї чи закинути і дім, і сім'ю, щоб зберегти оті двадцять копійок.

— Не будемо дріб'язковими,— мовив я.

Виростила квіти Іринка — однесли на ринок. Складені в кошик окремий.

— Порахуй,— сказав жартома.— Щоб потім не мала претензій до мами.

І воно, галчення, заходилося рахувати!

— Ну, скільки з мами належить?

— Сорок чотири карбованці,— спрацював арифмометр, переданий у спадок.

Коли дружина повернулася з ринку, я вирішив випробувати дочку. Дізнатися, чи проросло оте мудре й добре, яке я висівав. Одрахував сорок чотири карбованці, простяг Іринці:

— Це, дочко, твої.

В Іринки аж плями пішли по щоках: вперше ж тримала в руках стільки грошей.

— І що ти збираєшся з ними зробити?

Вона все ще стискала гроші в руці. Потім звела чисті очі, простягла руку до мене:

— На, татку. Мені й так вистачає...— Хоч я догадувався, скільки спокусливих речей, що їх можна було купити, промайнуло в її голівці.

— Правильно, дочко, робиш,— похвалив я її: вирішив дати їй ще один урок ощадливості.— Ми ці гроші не будемо тратити — покладемо на ощадкнижку. Хай ростуть. Як оті твої квіти... Бо гроші, Іринко, єдині мертві предмети, які мають дивовижну властивість рости. І то лише в ощадкасах. Внесеш карбованця, а через рік — уже карбованець дві копійки. От прикинь, скільки на твої сорок чотири за рік набіжить.

Цок-цок арифмометр.

— Вісімдесят вісім копійок.

— Бач, скільки наросте! З повітря. З нічого.

Після того дочка сама несла мені гроші.

— Поклади, татку, на книжку.

Якось я її застав над аркушем паперу.

— Що це в тебе?

Почервоніла, прикрила ліктем папір.

— Ану, покажи! — В моєї дитини не могло бути секретів од батьків.

Покірно віддала аркуш.

Сперш нічого не міг розібрати: поспіль списано цифрами. Сотні, тисячі, десятки тисяч, мільйони. І поруч, як їхні супутники, цифри вже однозначні.

— Що це? — спитав здивований.

Іринка похнюплена мовчала.

Ще раз глянув на списаний аркуш, і в мене мов полуда спала з очей: дочка вираховувала з усіх отих фантастичних сум проценти.

— Ну, дочко, бути тобі міністром фінансів! — розсміявся я втішено. Хоч не був упевнений, що в нашому домі росте фінансовий геній: в Іринки пробудився інший талант. І поштовх йому дали квіти, вирощувані нею.

Стала їх малювати. Спершу олівцем, в учнівському зошиті, потім акварельними фарбами, вже в альбомі. "Усе необхідне я їй купив. Тут я грошей не пожалів. Уявляв її

майбутні картини, розвішані по стінах столичного залу, і шанобливий шепіт відвідувачів: "Ото він, тато художниці!" Смішно? Наївно? А назвіть мені батьків, які не були б смішними й наївними в своїх мріях про майбутнє дитини!

Іринка малювала й малювала: стоси альбомів зберігаються у моєму столі.

Потім захоплення її стало потроху спадати: дитячий мозок ще не в спроможності надовго зосереджуватися на одному й тому ж. Особливо коли забава починає переростати в серйозне заняття. І тут на сцену виступив я: купив мольберт, став виводити дочку на околиці нашого містечка. Задавав їй уроки: поки не намалюєш оте дерево, чи будинок, чи вигин ріки — додому не руш. Були й сльози, й скарга, що очі-руки болять, але я не піддавався на дитячі хитрощі. Поболять, поболять та й перестануть, а ти краще покажи намальоване. Що це ти намазюкала? Це віник, а не дерево! Перемальовуй!

Стояв над нею, поки не домагався пристойного зображення.

Суворість? Зайва прискіпливість? А як же інакше виховати працьовитість та наполегливість, вміння не боятися тяжкої та неприємної, але потрібної роботи? Чи петьому ми маємо стільки ледарів, стільки повнолітніх утриманців, які до сивої бороди їдуть па шиях батьків? Все вони мали, все їм дуже легко давалося, а тут, як у крижану воду,— — в самотійне життя. Якось мені довелося почути од такого двометрового бебі, що його батькам було легше, аніж йому. Вони, бачте, йшли од гіршого до кращого, йому ж, безталанному, судилося йти од кращого до гіршого.

Прислухайтесь, дорогі татусі й матусі, до новітнього цього афоризму! Гадаю, що моя дочка такого ніколи не скаже. Завжди дотримувався принципу: піклуватись, але не балувати. Всілякі одежки-сережки, пундики-мундики були категорично виключені з її життя. Іринка ніколи про них не заїкалась навіть. Хотілося їй іноді покрасуватися в такій же надмодній спідничці, як її однокласниця, взути такі ж черевички? Мабуть, що хотілося. Але вона ніколи нічого не просила в мене. Навіть малою. Проходимо, бувало, мимо морозива, по її очах бачу, як їй хочеться скуштувати тих ласощів,— мовчить. В такі хвилини я щиро гордився своєю дитиною.

Росла іринка на диво слухняною та працьовитою. Вже коли вона ходила до шостого класу, я купив телевізор "Електрон", кольоровий, шістсот з гаком карбованців. Бо це, здається, було єдине прохання її: "Татку, купи теле-

візор. Я відпрацюю". До дочки приєдналася і мати, а коли дві жінки об'єднуються, то обов'язково доб'ються свого.

Гаразд, купив, привіз, аж на дах вивів антену, щоб було чітке зображення (ще двадцять п'ять рубчиків!). Відтоді, як випадала вільна хвилина,— обидві біля телевізора. Я теж люблю подивитися іноді, коли передача повчальна й цікава, але отак майже молитись на нього... 111, мої любі, так справа не піде!

Проходив якось повз аптечне управління. Бачу, висить оголошення: "Потрібні надомники — клеїти картонну

тару. Оплата від виробітку". Зайшов, розпитав: виявляється, треба клеїти коробочки різних фасонів та розмірів. Під порошки та пілюлі. П'ять копійок за штуку.

Заготовки ж уже наштамповані: по тисячі в пачці.

Записали паспортні дані, видали десять пачок. Купив гуміараб'к, два пензлі — поніс своїм жіночкам подарунок. Телевізор дивіться і коробочки одночасно склеюйте! Приємне з корисним.

Спершу робота посувалася повільно, а потім приловчилися так, що лише пензлі миготіли. Раз-два — і коробка. Раз-два — і коробка. Протягом місяця впорались!

Одніс, одержав гроші, взяв іще десять тисяч. Запропонував аптечним працівникам прочитати цикл лекцій. Безплатно. При умові, що оголошення знімуть і матимуть справу лише зі мною.

Домашній мій цех функціонував майже три роки. А потім самоліквідувався — не з моєї виші.

Був у мене на роботі товариш (не зовсім товариш, друзів я ніколи не заводив, щоб не розчаровуватись потім. Бо сьогодні — товариш, а завтра — ворог твій найлютіший, бачив і таке)... Тож був у мене добрий знайомий, з яким ми іноді перекидалися словами. "Ну, як поживаєш, старий?" — "Та ніби нічого".— "То й добренько". Поговоримо отак та й розбіжимося: в кожного свої справи нагальні. Тож одного разу той мій знайомий перестрів мене в коридорі й спитав:

— Слухай, старий, я чув, що в тебе є особняк?

— А що? — не мав звички відповідати "так" або "ні": вгадай, що твій співрозмовник має на думці!

— Та розумієш, старий, є в мене родич. Одмотузив десять років на Крайній Півночі. Привіз мішок грошей, а прописатись не може.

— У мене знайомих серед працівників паспортного столу, на жаль, немає...

— Та не в міліції річ!

— А в чому ж?

— У житловій площі. Потрібні тринадцять зайвих метрів, що дають право на прописку. А в тебе, кажуть, справжній палац.

— Кажуть! Мало що можуть казати!

— Та ти не сердься, старий, про палац то я так... Він нічого де пожаліє. Кажу ж, мішок грошей!

Пообіцяв подумати. Порадитись із дружиною. Будинок же їй формально належить, на неї записаний.

— Він хоч людина надійна?

— Залізний мужик! Можеш на нього покластися, як і на мене!

"Ну, на тебе якраз я покладатись і не став би!" — подумав про себе. Дратував він мене своєю експансивністю. Вибуховістю характеру.

Ще раз пообіцяв подумати. Зайвої площі в нас вистачало, а дружина й слова, звісно, не скаже: в усьому довіряла мені, інше мене стримувало. Ну, гаразд, пропищу. А потім? Так і буде в пас жити? Де гарантія, що він не стане претендувати па частину нашої житлової площі! Мішок з грошима? Яка мені радість од того, коли ті гроші — чужі! Зробиш добро, а потім до смерті лікті кусатимеш.

Спершу вирішив не зв'язуватись. Та згодом подумав: "А що, як узяти розписку? Хоча б на десять тисяч карбованців. Позичив цю суму в такого-то, зобов'язуюсь повернути тоді-то. І завірити її в нотаріальній конторі. Влаштуєшся з житлом, випишешся — бери свою розписку назад. Бо все ж таки жалко людину; десять років на Крайній Півночі — це не мед".

І коли мій колега за тиждень спитав:

— Так що, старий, надумався?

Я йому відповів:

— Де моє не пропадало: знайом!

"Мішок з грошима" виявився немолодим уже чоловіком. Лисий, наче куля більярдна, зате борода — як у боярина. Починалася вона аж від очей, світлих, пронизливих, закривала половину обличчя. "Од гнуса. Гнус там лютує". І ніс картоплиною. В синюватих прожилках. Вихоханий, мабуть, па вініусі-спірітусі. Щастить же мені на цю публіку! Зустрінь отакого десь серед ночі, десь на безлюдді,— сам почнеш роздягатися. Без запрошення.

Та гаразд, мені з ним дітей не хрестити: з ходу сказав — або розписка, або бувайте здорові!

Погодився — не поморщився навіть:

— Заметано. Зараз писати?

Написавши, спитав:

— Скільки?

— Що "скільки"?

— Скільки "кусків"? За те, що пропишете?

— Три тисячі,— сказав я, дивлячись якомога твердіше в його пронизливі очі. Надіявся, що він одразу ж відмовиться. Бо не сподобався мені цей родич з півночі, ох, не сподобався!

— Заметано.— І виймає портмоне. Аж розбухле од грошей. Філіал того мішка.

І мені одступати нікуди. Спалив усі мости.

— Тільки з однією умовою: в мене не жити. Куток десь в іншому місці шукайте.

— Заметано!

Що за слово ідіотське. Не інакше — з блатного жаргону.

Пізніше довідався: був буровиком у нафторозвідці, там словечок отих і набрався. А горілки не пив: просто носа якось прихопило морозом.

— Тільки майте на увазі: в міліцію вам самим доведеться ходити.

Погодився й з цим.

Взяв форму номер три, підготував заяву. Прошу прописати давнього знайомого, який працював на Крайній Півночі. Спершу хотів назвати його родичем, так було б надійніше, та схаменувся: біс його знає, що той "родич" на тій Півночі міг накоїти. Може, когось пограбував. З тих же міркувань викреслив і "давнього знайомого". Написав просто ім'я, по батькові й прізвище. Іван Захарович Колеса. Досить йому, при його грошах, і цього.

Зник мій Іван Захарович на кілька днів. А коли прийшов, ніс його уже не так бадьоро світився ("Тату, хто це такий страшний був?" — спитала потім дочка).

— Нічого не виходить, Володимире Петровичу. Не хочуть прописувати.

Я, признатися, спершу зрадив. Не давала спокою думка про те, що він, прописавшись, почне претендувати на частину житлової площі. Та ще одружитись надумає. Розписка? Спробуй одсудить десять тисяч, як відмовиться!

Скаже, що п'яний писав. Спеціально й напоїли. Глянуть на носа — одразу ж повірять.

Як прокинувся серед поні, як надумався — до ранку не спав.

Та одразу ж згадав про три тисячі. Що вже па моєму рахунку й пригрітися встигли. Іти в ощадкасу, знімати?.. І навіщо я їх узяв наперед?!

— Зачекайте,— сказав я йому.— Спробую ще я щось зробити.

Мав надію на покійного тестя. Вже по дорозі до селищної Ради придумав: скажу, що Іван Захарович — родич Всеволода Марковича. Хоча б племінник. Син його сестри, яка приїжджала на похорон, та невдовзі померла й сама. Голова ж із нею поруч ішов, коли ховали Всеволода Марковича. Невже вистачить совісті відмовити?

Відмовив. Делікатно, сто разів перепрошуючи, але мені від того легше не стало.

— Па мені за те, що давав дозвіл, вже не одна догана висить.

— То ви що: так нікого і тте прописуєте?

— Прописуємо. Молодих спеціалістів прописуємо, яких до пас направляють. Іще тих, що беруть шлюб. Наречений, наприклад, має прописку, а наречена — ні. Чи навпаки. Тож і прописуємо після одруження.

— Це ж що: і мені дочку заміж видавати за нього? — спитав саркастично.

— Ну, якщо молодий, багатий...— підхопив голова невеселий мій жарт.

Що багатий, це — так. А от щодо молодого...

Повертався додому з геть зіпсованим настроєм. Що за людину гірко (десять років пропрацював же на Півночі!), а що й па бюрократів наших злість розбирала: за папірцями, інструкціями живої людини не бачать. Як же так можна: під одну машинку всіх підряд стригти! Молодий спеціаліст! Ще невідомо, що з молодого спеціаліста вийде, а тут уже майстер готовий, золоті, можна сказати, руки. Не за очі ж красиві йому такі гроші плабіли!.. Розкидаємось людьми, а потім на всіх нарадах галасуємо: спеціалістів бракує.

— Нічого не вийшло,— сказав я того ж дня Колесі.— Доведеться вертати ваші три тисячі.

Він тільки рукою махнув: що ті три тисячі! Тут прописка пече!

— Я вже й куток собі підшукав.

Жаль, дуже жаль було чоловіка. Але що міг вдіяти.

— Спасибі й на цьому.— Встав, простяг руку: — Вибачайте, що завдав стільки клопоту.— Немов і не пам'ятав про три тисячі, які на моєму рахунку лежали.

— Зачекайте,— сказав я йому,— Може, щось таки придумаємо.

— Що ж тут думати,— зітхнув безпорадно.— Забирай, Ванько, манатки та й дуй

знову на Північ. Під теплим сонцем тобі місця немає!

Провів я його аж на вокзал, домовились, що зустрінемося завтра: вже було пізно, ощадкаса зачинена. Повертався додому й думав: "І навіщо я ті прокляті три тисячі поклав на рахунок? Позавчора ж поклав, а тепер забирай! Соромно буде в очі ДИВИТИСЬ".

Іще жалко було Івана Захаровича. Ло-справжньому жалко...

— Провів страшного? — спитала Іринка.

Я аж розсердився:

— Не смій мені вживати погане це слово! Страшний, страшний!.. А ти знаєш, що цей страшний пережив?

— Я ж не хотіла, татку.

— Не хотіла!.. Здорова вже виросла, а в людях не розбираєшся. Бороди, бач, злякалась!.. А що під тією бородою золоте серце, того й не помітила...

— Я ж ненавмисне...

— Та ти хоч знаєш, чому він завів ту бороду? Яке в нього лице обморожене?

— Де ж він його обморозив? — спитала жалісливо Іринка.

— На Півночі, на буровій. В аварії.— Хоч не знав цього напевно й сам. Але треба ж було дати дочці предметний урок людяності! Страшний, страшний! Всі ми страшні, якщо копнути глибше! І невідомо ще, хто страшніший: хто зовні страшний чи хто оте страшне під личиною ангела носить.

Довго ще розмовляв з дочкою. Розповідав про сибірські морозы, на яких і залізо не витримує — кришиться, про гнуса, од якого нема порятунку нічому живому, про щоденний героїзм отаких, як Іван Захарович. І як же гірко :?аким людям, що часто й життя для нашого щастя не жаліють, стикатися з байдужістю, з бюрократизмом! Бач, не прописують! Хоч бери та одружуйся!..

— Для чого ж одружуватись?

Розповів і про це. Просто так розповів. Щира, сердечна розмова з рідною дитиною.

— Отак, Іринко: людина в біді, а допомогти їй не можемо.

Весь вечір була Іринка мовчазна та задумана. За вечерею — ледь торкалася їжі. Дружина стривожилась: чи не захворіла? За термометром кинулась: "Мамо, не треба!" — і сльози забриніли в голосі.

— Не чіпай! — сказав я дружині.— Ти сама наче не була молодою!

І дочка глянула вдячно на мене.

А вранці постукала до кабінету (коли я працював, вони не сміли мене тривожити).

— Можна, татку?

— Заходь, доню, заходь.

— Ти не спав?

— Спав, тільки погано.

— Мені теж погано спалося... Татку, що я надумала... Ти тільки не смійся!..— звела чисті очі, перекреслене рішучою зморшкою гладеньке чоло: — Я вийду заміж за Івана Захаровича.— Я аж губенята жертовно затіпались.

У мене й сльози навернулись на очі. Не думайте, що я тонкосльозий: в найтяжчі хвилини мовчу, а тут не витримав. "От на кого можна татові спертися!"

— Іди сюди, я тебе поцілую.— Пригорнув, обійняв, рідну, хорошу мою.— Спасибі тобі за серце твоє золоте! Тільки не думай, що тобі треба буде по-справжньому заміж виходити.

— А як?

— А отак...— "Наші три тисячі, наші!" — Ось як, доню, ми зробимо. Ти з ним сходиш до загсу, потім ми його пропишемо, а після того ви й розлучитесь одразу. Подамо в міліцію заяву, що загубили паспорт, та її візьмемо новий.

— А хіба так можна? — аж повеселішала Іринка. Бач, всерйоз збиралося заміж!

— Можна, чому ж не можна!

— А нас не посадять?..

— За віщо?

— За те, що обдурюємо.

— Кого, Іринко?.. Ви берете шлюб, потім не сподобались одіте одному — подасте на розлучення. Ми просто думаємо наперед.

— Це ж у суд треба йти...

— То й що?.. Обоє подасте на розлучення, то й до суду не дійде. Зате людину виручимо з біди. Так чи не так?

Кивнула головою, що так. А в очах іще сумнів.

— Насміхатися ж будуть.— Уявила себе, мабуть, в загсі.

— А хто вас там бачитиме? Ми що, весілля справлятимемо?.. Тихенько розпишетесь, розлучитесь тихцем — за півроку й самі про все це забудемо. А людину на все життя щасливою зробимо... Лади?

— Лади,— усміхнулася вперше.

— Я, твій тато, пишаюсь тобою, Іринко! Те, що ти надумала,— подвиг. Ось він, героїзм!..

— Татку, не треба!..

— Ну, гаразд, не буду, не буду... Тільки мамі ні слова. Мама ж у нас знаєш яка... Плачу не оберемось. Добренько?

— Добре.

— Ти в мене розумна людина! — поцілував її, відштовхнув од себе легенько.— Іди, доню, я теж скоро прийду.

Тепер я вас запитую: де моя тут провина? В чому? Що, пожалівши чоловіка, погодився з дочкою? Вирішив допомогти йому в такий спосіб незвичний?..

Не я ж перший почав з дочкою цю розмову — вона сама прийшла до мене. Складала іспит справжньої людяності, про яку ми так охоче говоримо в газетах, по радіо, в лекціях, то як мепі було її не підтримати? Заборонити, дати інший урок: егоїзму, байдужості, черствості...

Три тисячі?.. При чім тут три тисячі!.. При чому ці гроті, коли дочка про них навіть не знала? Та й я, розмовляючи з Іринкою, про них зовсім не думав. Навіть після того,

як Ірина й Колеса сходили до загсу...

То в чому моя вина? В чому?

І хто їй сказав про ці прокляті три тисячі?..

Коли вона вбігла... Коли вскочила до мого кабінету, на ній лица не було.

— Ти взяв з нього три тисячі?!

— Хто тобі це сказав?

— Це підлість!.. Підлість!..

І тут я вдарив дочку. Вона вхопилася за обпалену щоку, якусь мить німо дивилась на мене, а потім, застогнавши, вибігла геть...

9 А. Дімаров, кн. II

В ту ніч я довго не спав: все думав, хто сказав дочці про три тисячі? Дружина не могла сказати, бо нічого не знала. Працівники ощадкаси?.. Малоймовірно. До того ж Іринка ніколи туди не заходила.

Лишився Колеса.

Відплатив за мою доброту, плюнув у душу.

Іу що ж, я теж в боргу не лишуся! Є в мене твоя роз-писочка, є! Печаткою засвідчена — й експертизи не треба. Прийде час, і ми її — в суд: повертай десять тисяч, що позичав! Подивимось, як закрутишся!..

Теж мені Рокфеллер новітній: три тисячі кинув — не зморщився! А ти — десять тисяч!..

Трохи відлягло. Вдихнув якомога глибше повітря, затримав, видихнув, виштовхуючи його діафрагмою... ще раз вдихнув-видихнув і незчувсь, як заснув.

А вранці, прокинувшись, вперше не схопився з ліжка. Було гірко й образливо: на дочку, на Колесу, навіть на власну дружину, мовчазний осуд якої відчував увесь вечір.

Для кого стараюсь? Для кого?

Отака мені дяка?

А з вулиці у відчинене навстіж вікно лунало різко й пронизливо:

— Молоко-молоко-молоко!.. Молоко-молоко-молоко!..

ВАРЯ

ЮХИМІВНА

Варя Юхимівна втратила руку весною сорок другого року в Сталінграді, в шпиталі. Підполковник медичної служби був такий великий і строгий, що Варі вдавалось: він і різать не буде, а висмикне потрощену руку, як крильце в курчати. Вопа так його злякалася, ідо коли б він почав їй робити операцію без наркозу та гримнув: "Мовчи!" — вона й не пискнула б, хоч би як вій її, Варю, мучив. Але підполковник закричав так же страшно: "Наркоз!" їй затулили ватою рота й носа, наче збирались душити, а на вату вже палили якусь гидоту. Варя стала її ковтати, судомно вигинаючись тілом. "Дихай! Дихай!" — нагримав страшний підполковник. Варя слухняно вдихнула, тіло її враз відділилося від операційного столу, закружляло десь аж під стелею, а в голові завертілися чорні кола. "Рахуй!" — сказала вимогливо стеля. Варя стала рахувати, па десяти затну,пасі, і більше не пам'ятала нічого...

Пролежала в шпиталі майже три місяці: одна, п невеликій кімнатці, де ледь вміщалися стілець, тумбочка й ліжко. Коли трохи оклигала та вийшла в коридор, вся в бинтах, то побачила повно поранених в самій білизні. Варя, теж в сорочці, пискнула мишею та й пірнула в свою комірчину. Потім вона довідалась, що начальник шпиталю, страшний отой підполковник, наказав одібрати в поранених халати, щоб пе бігали в місто до молодичок та дівчат. І стала дуже боятись, що серед ночі хтось вдереться до неї. Тож, лаштуючись до сну, Варя приставляла єдиного, що в неї лишилась, рукою стілець до дверей, зверху ставила графин, а на графин уже склянку,— забарикадувавшись отак, все одно ие могла довго заснути: здавалося, що хтось намагається одчинити двері.

Ніхто, однак, на її честь не посягав. Одні тільки те й знали, що пригадували, як хто любив (а кому пе було що

згадувати, той і вигадував), інші ж не втрачали нагоди позалицятися до завжди заклопотаних сестер і Варя чомусь була їм байдужісінька. Вони просто не помічали її, а якщо й помічали, то дивилися так, наче хотіли спитати: "А це що за нещастя серед нас затесалося?" Чоловіча неувага ображала Варю до сліз, вона вже й рада була б, щоб хтось насмілювся полізти серед ночі до неї,— хай би почули, як вона вміє кричати! — але тільки даремно старалася, заставляючи щовечора двері.

Так її, незайману, з шпиталю й виписали. З уцілілою лівою рукою, з якою й судилося їй віднині й прісно жити на світі...

Варю поранило весною сорок другого року під час Харківської операції, коли дві наші армії потрапили в німецький "мішок" і велетенське скопище люду, яке складало досі батальйони, полки та дивізії, з бойовою технікою, вцілілою в важких оборонних боях,— весь цей багатотисячний натовп, перемішаний з гарматами, танками, машинами, підводами, кіньми, збився на крутому березі Дінця, що, розлившись у весняній повені, відрізав дорогу до подал і.того підступу.

Рота, п якій служила санінструктором Варя, була в складі їхнього полку виставлена в заслон з наказом за будь-яку ціну хоч на кілька годин затримати німців. Оборона їхня лівим флангом впиралася в ліс, що спадав круто аж до Дінця, а правим — у глибокий вибалок, який теж збігав до річки. У вибалку тому тулився хутір з єдиною вцілілою хатою. Решта диміла в ще неостиглих руїнах, по садах, по дворах, попідтинню густо лежали бійці в тих неприродно застиглих позах, що їх надає лише смерть. Куріли воронки, валялися потрощені повозки й лафети, іржали поранені копі. І нікому було їх попри-стрелювати: всі похмуро й напружено довбали тверду, наче камінь, землю, намагаючись швидше заритися в неї, а попереду, аж до самого обрію, слався беззахисний степ. І там ось-ось мали з'явитися німці.

Варя і ще два санітари поспішно копали землянку: в лісі, за кілька кроків позаду окопів, куди мали зносити по-рапепих. Це, власне, була й не землянка, землянку все одпо ттс встигли б, а просто яма три на чотири та метр углиб — все ж якийсь захист од куль та осколків. Один із санітарів копав у мовчазній зосередженості, вусате обличчя його застигло в непорушному спокої, притаманному лише бувалим солдатам, він, той

вид, немов говорив:

"То в командирів хай болять голови, наше ж діло робити, що накажуть"; другий же, ще зовсім підліток, тикав нервово лопатою і все поглядав у моторошно оголений степ.

— Слині, дед, немец скоро заявітся? — запитав пошепки він, оглянувшись боязко на Варю.

— Який я тобі в хріна дід! — образився вусатий.

"Розговорчики!"—хотіла строго зауважити Варя, але

тут понад окопами, що ланцюжком простягайся од лісу до балки, прокотилося підхоплене десятками голосів:

— Санінструктора до командира роти!.. Санінструктора до командира роти!..

Встромивши лопату, Варя похапцем вибралася, із уже глибоченької ями. Бігцем подалась уздовж окопів. Бійці, повз яких вона пробігала, кидали лопати і всі як один обертали до неї обличчя.

Варя бігла до групки командирів, які стояли віддалік над траншеєю, що різко виділялася свіжою глиною, і вже нічого, окрім тієї групки, не бачила. Важка санітарна сумка, яку вона забула зняти, весь час переповзала з боку наперед, біла по колінах,— Варя, на бігу відкидаючи її, навіть не витирала змокріле чоло.

Командири стояли й мовчки дивились на неї. Та зір Варин вихопив лише одного,— вихопив, виділив, поставив перед нею, паче в побільшувальному склі. Це був високий лейтенант в ловко підігнаній формі і в таких лискучих чоботах, наче він позичці! їх щойно в якогось штабіста. Молоде обличчя було спотворене шрамом, шрам перетинав усе чоло, розриваючи праву брову, віко під тією бровою без кінця посіпувалось. Та Варі здавалося, що вродливішого обличчя вона не бачила: шрам надавав йому мужності, отієї військової дозрілості, яка набувається лише в боях.

— Товаришу лейтенант...— почала Варя захекано.

— Ось і наш старшина! — перепинив він її. Хльоскав прутиком по лискучій халяві, і за кожним похльском Варя мимоволі здригалася.— Медичний паш бог. Ну що, старшина, землянку вже викопала?

— Так точно, товаришу лейтенант! — вигукнула Варя: признатися, що яма ще не готова, було понад її сили.

— Могили б краще копали! — буркнув один з командирів.

Всі як один обернулися до нього, а комроти, хльоснувши себе по халяві, весело сказав:

— А нащо їх копати, солдатушкі, бравіє ребятушкі? Ось вони, перед вами! — Та й показав прутиком на окопи.— Потерпіть трохи — всі тут поляжемо! — Хоч вся його молодість аж кричала про інше.

Варя закохано дивилась на нього: протягом місяця рота втратила п'ятьох командирів, в усіх у них Варя закохувалась з першого ж погляду і щоразу, коли вони гинули, відчувала себе вдовою. П'ять разів удова, невтішна в горі, в розпуці, в німому плачу,— до самої смерті пам'ятатиме їх Варя, паче прожила з кожним все життя, кохала, родила їм дітей, доглядала в старості, а по смерті закривала їм очі. Варя

закохано й віддано дивилася на командира роти, вирядженого, мов на парад, і, досі байдужа до власного одягу, наче глянула на себе збоку. Побачила себе всю, аж до брудних обламаних нігтів на пальцях. Завелика фуфайка, що, підперезана навіть не командирським — солдатським ременем, пузирем сиділа на ній; стареньке галіфе, вичовгане до дірок на колінах; розбиті кирзові чоботи, явно завеликі для неї (Варя щоразу по три онучі намотувала взуваючись),— все це не надавало їй, звісно, краси.

— Можете бути вільні, — сказав комроти. Байдууже одвернувся од неї, одразу ж про неї й забувши, і щойно осяяно Варине обличчя взялося холодною тінню. Йшла вздовж окопів, відчувала себе найнещаснішшо на всю нашу армію людиною...

Яма була вже готова: стіни акуратно пригладжені, дно густо встелене щойно зрубаним гіллям. Світло-зелене листя ще жило, ще дихало, напоєне сонцем, струмувало щемливо-прозорим димком,— Варі ще дужче захотілося плакати. Відіславши сердито санітарів у взводи (ненавиділа зараз всіх на світі чоловіків), вона лишилася сама, їй стало так самотньо й незатишно, що не хотілося й жити. Перебирала биити, вату, індивідуальні пакети, шепотіла ображено й сердито — що, не усвідомлювала й сама.

Німці мов чекали, поки наші роти як слід окопаються. І як тільки були вивершені бруствери й замасковані гірким полином, і встановлені кулемети, і иетеерівці зі своїми довжелезними рушницями розмістилися в окремих чарунках, і гранати розкладені по акуратно видовбаних запічках, і обоими та диски з набоями, й баклажки з водою, як тільки роти приготувались до лютого, на взаємно знищення, бою, одразу ж з'явилися німці.

Варя щойно дивилася в степ — і степ лежав нерухомий та мирний, а понад ним переливалося весняною блакиттю незаймане небо. А коли глянула вдруге, то здалося, що зарябіло в очах: весь небосхил покритися рухливими рисками. Немов якась невидима жменя яібурляла оті риси з-за обрію, а вони сунули все вище та вище — без звуку, без шелесту, як у страхітливім сні. Все враз заніміло, заціпеніло довкола, навіть сонце, здавалось, пригасло, а на степ, на ліс, на окопи лягла важка тінь.

Потім долинув гул: переривчастий, надривний. Степ немов застогнав, хитаючись од нестерпного болю, той стогін злетів до небес, одбився, опустивсь до землі, наростаючи. Варя аж кулаки зціпила, щоб не затремити йому в унісон, бо й досі не могла звикнути до отого, що душу вимотував, стогону. Якось бачила санітарних собак, впряжених у легенькі санчата: зачувши гул літаків, вони миттю позаривалися в сніг, і ніяка сила не могла їх зрушити з місця. Хоч спокійнісінько тягали поранених під снарядами й мінами. Розширеними очима дивилася Варя вгору, і небо, ще хвилину тому таке рідне та ніжне, таке мило й ласкаве, раптом стало чуже, вороже н погрозливе. І все, що досі мучило її: і глузлива зневага комроти, і образа на нього, і гіркі, невтішні думки,— все одразу паче зібгалось до розмірів макового зернятка,ступаючись перед оцим моторошним гулом. Вчепившись пальцями в край ями, Варя чекала тієї неминучої миті, коли літаки, які пливли вже над голоного, закрутять смертельну карусель. Коли вона, нічим не захищена, буде лежати, втискаючись в землю, а з неба прямо на неї падатиме

перший літак. З ревом, зі свистом, з металевою люттю до всього живого, і від нього, як короткі секунди, що їх лишилося Варі прожити, відділяться чорні краплини. Якусь мить похитаються, хижо вибираючи ціль,— полетять прямо на неї. 1 скільки разів вони падатимуть, стільки разів вона помиратиме й нічого не зможе зробити з собою.

А вони вже були над головою. Вони вже пролітали над нею, і земля вібрувала від потужного реву, і зі стінок осипалася глина. Ось вони потяглися до Дінця... за Донець... пролетіли над завмерлим по той бік селом, розвернулися, шикуючись в коло. "Зараз почнуть",— подумала Варя, облизуючи пересохлі губи. І коли передній літак спалахнувши проти сонця, став падати прямо на неї, вона покійно й приречено лягла на дно ями, і гілля, sprужинивши, дихнуло таким пронизливо-тужним прощальним теплом, що їй аж перехопило в горлі. Літак враз розмило, він втратив чіткі контури, хоч і падав, здається, прямо на Варю, і чорні краплини зависли, похитуючись, але все це понеслося чомусь навскіс, повз неї, і лише тоді, як обвалився весь світ і земля затрусилась довкола, лише тоді вона зрозуміла, що бомби летіли не в неї, а туди, нижче, до берега, де скупчились паші війська. І радість, що смерті, оминула її, радість бути живою, а не змішаною з землею й металом, так гостро пронизала її, що вона аж задихнулася. Задихнулася, ткнулася обличчям у гілля, і весняне ніжне листя гойднулося перед очима: світилося, напоєне сонцем, і в кожному жадібно, вперто, непереможно пульсувало життя. Варя лежала й плакала, не помічаючи того плачу, й терлася мокрим обличчям об листя, і їй уже здавалося, що й уся її шкіра починає світитися.

Почім вона звелась: їй уже незручно було за оту свою радість. Оглянулась, чи ніхто її в ці хвилини не бачив.

Не бачив ніхто. Та й навряд чи кого вона зараз цікавила. Всі дивилися донизу, куди падали літаки, і там уже здіймалася хмара диму, пилу, вогню. Вся у русі, в громо-винні, в спалахах, закручена рудими смерчами, вона колихалася моторошно, і в ній, її ж прорізаючи, раз по раз виростали гігантські дерева. Виростали та й розсипалися землею, дошками, ошматтям тіл — всім, що там, унизу, щойно дихало, бігало, кричало, ховалося, а тепер злетіло до пеба, знищене в одну страхітливую мить. Хмара розповзалася вздовж та вшир, розтікалася по широкому плесі Дінця, поглинала його сріблясту поверхню: вже не видно було ні води, ні дерев, що стояли в тій воді по коліна, ні села по той бік, ані густого соснового лісу, що починався за селом,— все потонуло в диму, в громовипні, щезло, здавалося., назавжди...

Варя уявила, що коїться зараз там, унизу, і те, що чекало на неї, що мало прийти неминуче, не здавалося таким уже й страшним. І коли літаки, відбомбившись, полетіли назад, і потрощена тиша осідала важко на землю, і хтось налякано вигукнув: "Німці!", коли вона, обернувшись), побачила, як увесь степ, досі застиглий, раптом заворушився, оживши, то не відчула й десятої долі того страху, який перейшла перед цим.

Німці нас гупали кількома колонами, пе вважаючи за потрібне навіть розгорнутися в цеп. На чолі кожної колони сунули танки, вони наче виривалися з рудої пилу-

ки, що простяглася довгими шлейфами, і квадратні башти а хоботками гармат були

хижо націлені вперед. По боках, обганяючи їх, забігаючи наперед, котили мотоцикли з колясками, і сонце, відбиваючись, зблискувало на запобіжних щитках. Низький гул слався над степом, котився до тоненької, як ниточка, лінії наших окопів. Він безборонно перемахнув через неї, вдарив Варі у вуха. І хоч було щось погрозливо-хиже в тому звіриному гулові, Варя не затремтіла, лиш міцніше стулила уста. І, підсвідомо шукаючи найдорожчу для себе людину, подивилася туди, де мав бути комроти. Й одразу ж його побачила.

Комроти біг, пригинаючись, вздовж окопів, біг і вигукував:

— Не стріляти!.. Підпускати ближче!.. Не стріляти!..— І вимахував прутиком, мов збирався одігпати ним німців.

Варя так і похолола. Від однієї тільки думки, що його можуть зараз убити, вискочила з ями, метнулась до нього, але тут з одного з чарунків, де засіли петеєрівці, голосно ляснуло, і вся наша лінія враз ожила, затріщала поспішно й нервово, а позаду за Варєю з оглушливим дзвоном вдарили наші гармати. Над самою головою прошелестіло, загвинчуючись, і поперед колон, поміж колон вирости чорні дерева. Мотоцикли так і сипонули навсібіч, танки ніби ще поспішніше замиготіли відполірованими траками, гул, крізь нашу рясну стріляпину прориваючись і її покриваючи, котив уже з такою шаленою силою, що аж боліли груди,— Варя глянула праворуч, шукаючи зором комроти,— лейтенанта вже не було, віп, мабуть, стрибнув до окопів, і Варя побігла туди ж.

— Куди, старшина?! — гукнув хтось до неї. Висунулося червоне обличчя, махнула рука.— Ану, в окоп!

Варя стрибнула в окоп, упізнала командира першого взводу.

— Не стріляють же! — сказала винувато, та командир вже не дивився на неї. Спершись на бруствер, він не відривав очей від степу.

— В психічну пруть, гади! — закричав борець, який стояв ліворуч. Раз по раз пересмикуючи затвор, віп стріляв, майже не цілячись, молоді зуби його зло шкірилися.

Над окопами сизою плівкою гойдався пороховий дим. Автомати, кулемети, гвинтівки аж захлиналися, снаряди шелестіли й фуркали, пролітаючи в бік німців, а вони все ще не стріляли. "Чому вони не стріляють?" — тривожно подумала Варя. І тільки подумала, як передній танк, що

котив прямо на неї, зупинився, наче роздумуючи, куди далі рухатись, смикнув хоботком гармати й вистрелив. Перед Варєю спалахнуло, бризнуло, вдарило дзвоном, дихнуло нестерпним жаром в обличчя. Прикриваючи осліплені очі, вона зсунулась на дно. Задихалася й кашляла од гіркого й нудотного, що забило легені.

Відкашлявшись, зі страхом розплющила очі. Очі різало, наче набило піском, та все ж вона не осліпла: перед нею ворушилась, гойдалася, ламалась траншея, то ховаючись в дим, то знову виринаючи, вибухи густо гуляли над нею, змітаючи бруствер, впиваючись в стінки осколками. Борець, який щойно кричав про психічну атаку, сидів, обхопивши голову, на самому дні, і крізь пальці, крізь густе світле волосся виштовхувались яскраво-червоні бульки. Кров густо текла по руках, по фуфайці, він

уже весь був пофарбований у червоне: привалився до стінки й тремтів разом із нею.

Варя метнулася до бійця. Одірвала закривавлені руки, що стискали голову так, наче вона могла от-от розвалитись, вхопила бинти.

— Потерин, милий, все буде гаразд! — звично примовляла вона, бинтуючи рану. Він застигло мовчав, залиті кров'ю очі його були міцно заплющені, непорушне обличчя червоніло кривавою маскою.

Далі Варя мало що пам'ятала. Дійсність миготіла перед нею подертими кадрами — в диму, вибухах, у гарячковій стрілянині... Роздертий криком рот командира взводу... Чиєсь перекошене чорне обличчя... Рука, що жбурнула гранату, — граната наче зависла в повітрі... Напружене плече кулеметника, що, в приклад упираючись, дрібно трусилось... Гарячі гільзи, що сипалися їй прямо на голову: схилившись, вона саме когось перев'язувала... Не пам'ятала й пораних: по ветшала запам'ятати, — бачила лише рани: рука... плече... знову рука... наскрізь прострелені груди... одпанахана щелепа й густий потік крові... "Потерпи, дорогий, потерпи!..." Волосся, що все падало на очі, бо з неї вибухом зірвало пілотку... І як вона його відкидала сердито, аж поки воно й перестало падати, густо змащене кров'ю... "Сестра, ти поранена?" — чийсь співчутливий голос, бо вся вона була, мабуть, у крові... І стіни окопів, що трусились, корчилились в якомусь жахливому тапці... Кілька разів її збивало з ніг, жбурляло па дно, та вона знову підхоплювалась, одкашлюючись, і перш за все хапала санітарну сумку... Дійсність мигтіла перед нею, зім'ята,

спотворена, вихоплена з якогось божевільного світу, і її кидало в ній, наче тріску...

Отямилася лише тоді, коли хтось закричав:

— Комроти вбило!

Кинулась на голос, перечепилася об напівзасипаний труп, вдарилася об тверде, як залізо, коліно. В грудях у неї так і хруснуло, біль різонув по серцю, вона, здається, памить знепритомніла. А коли отямилась, довго не могла звестись на ноги: намагалася вхопити розтуленим ротом повітря, а його не було.

— Сестра, до комроти!

Цей поклик вирвав би її і з могили...

Командир роти лежав тут же, в траншеї, на підстеленій кимось шинелі. Обличчя його було непорушне, очі міцно склеплені. Ліве плече запливало кров'ю, ліва пога неприродно підвернута. Відчуваючи, як у неї все холодне всередині, Варя впала перед ним на коліна, взяла застигло відкинуту руку.

Рука була тепла. Варя гарячково намащувала пульс і ніяк не могла його знайти. Та ось у неї під пальцями, виринаючи з темних глибин, стріпонулося, стукнуло: згасаюче життя озвалося до неї. Варя шарпонула сумку, вхопила шприц з камфорою, поспіхом зробила укол. І знову взяла руку...

Білі, аж підсинені щоки ледь помітно здригнулись. Розсічена брова ворухнулася, засмикалось нервово віко, ледь розтулились повіки, забіліли, як у сліпого, білки. Ось білки ворухнулися, попливли, посмикуючись, виринули темні зіниці. Розімкнулися спечені губи, вихопився стогін.

Варя вже зривала з нього портупею, дерла гімнастерку, натільну сорочку. Бинтувала поранене плече, і коли б оце зараз в траншею вскочили німці, вона навряд чи їх і помітила б. А якщо й помітила б — все одно бинтувала б.

Тому вона аж здригнулася, коли хтось торкнув її за плече.

— Як лейтенант?! Живий?!

Кричав командир першого взводу. Варя кивнула, не в спроможності подати голос, з її пересохлих, здається, назавжди очей так і бризнули сльози. Командир гукнув до бійця, що стояв по той бік, набиваючи автоматний ріжок:

— Ковальчук, допоможи евакуювати лейтенанта!

Голова бійця була оббинтована, наче чалмою. З-під пишної тієї чалми гаряче зблиснули очі:

— Єсть допомогти!

Ковальчук загнав ріжок в автомат, закинув за спину, звільняючи руки.

Варя тим часом заходила біля ноги. Снаряд, мабуть, вибухнув на самому бруствері, якщо не в траншеї, осколок поцілів у стегно, гомілкova кістка геть розтрощена. Варя вирівняла ногу, наклала джгут вище рани, щоб зупинити кровотечу, забинтувала.

— Понесли! — закричав Ковальчук.

Варя ще раз намацала пульс. Він ледь пробивався, глухий та нерівний, але все ж це був пульс, і це зараз було найважливіше.

Стрілянина немов трохи вщухла, рідше вибухали снаряди. Варя звелася, виглянула обережно з-за бруствера (берегла тепер себе для нього), і перше, що побачила, — танк з гарматою, заритою в землю. І танкіста, який завис із верхнього люка головою вниз. Танк застиг майже поруч, вона бачила навіть, як ворухить вітер волосся на голові мертвого танкіста, навіть чула дух обгорілої фарби. А вже трохи далі за танком валялося кілька перевернутих мотоциклів, бугрилися непорушні тіла, в шоломах і простоволосі. Вари глянула праворуч і там побачила застиглі танки, які ще горіли, струмуючи майже непомітними димами, і перевернуті мотоцикли з колясками — на кількох ще крутилися колеса. І бугорками — непорушні тіла. А німців не було (мертві в рахунок не йшли), німці зарилися в землю і вже звідти обстрілювали наші окопи: то тут, то там виростав рудий кущ, з обвальним гулом здригалася земля. І після кожного вибуху, наче шукаючи ціль, довго й невдоволено пофуркував осколок.

— Зараз зпову полізуть! — гукнув Ковальчук.

З нашого боку вже постріляли. Ворухилися в окопах, зачищаючи обвалені стіни, розшукуючи присипані набої й гранати.

Налетів командир першого взводу:

— Чого й досі возькаетесь, Ковальчук?! — немов Ковальчук був отут старшим.

Допоміг підняти пораненого, гукнув їм ще в спину:

— До яру давайте!

Вони й без нього знали, що до яру. Пригинаючись, похапцем спускалися вниз, і Варя найбільше боялася спіткнутися і впасти. З кожним кроком голова лейтенанта

совалася по шинелі, перебита нога звалювалась, черкала об землю. Вони зупинялися, вкладали ногу на місце.

— Так ми їх не донесемо живими,— сказав Ковальчук.

Вони вже були в яру, снаряди вибухали за гребенем.

Лі тут лише стугоніло відлунюючи.

— Перепочинемо,— сказала Варя: сама вже бачила, що так далі нести не можна. До Дінця ж кілометрів чотири, не менше, вони його на смерть засмикають на оцій куцій шинелі.— Кладемо!

Опустили пораненого на густу траву, і в нього знову вирвався стогін. Різонував Варю по серцю, видушив на сухі, запалені очі гарячу вологу. Схилилась над ним, поправляючи дбайливо бинти, а Ковальчук з раптовою злістю сказав:

— Вже летять, паразити!

І небо знову застогнало над ними.

Варя стиснула щосили долоні: зараз не мала права піддаватися страху.

— Якби хоч колеса якісь,— зітхнув Ковальчук.

Варя вся аж стрепенулася: візок! Вона його наче побачила: стояв на вулиці, серед домашнього скарбу. Варя, той візок оминаючи, тоді ще подумала, що от і візок тут стоїть, а хазяїни його десь лежать убиті.

— Почекайте, я скоро вернуся,— сказала вона.

— Куди?

— Туди он, по візок!

Ковальчук ще щось гукнув їй услід, щось, певно, запитував, та їй уже було не до нього: над головою, щораз наростаючи, висло грізне гудіння. Вона бігла щосили, з тим гулом наввипередки, хапала гаряче повітря.

Таки встигла добігти. Зупинилась, вхопилася за стовбур молоденької яблуні з обнесеним листям, бо зовсім потемніло в очах, а серце бухало так, що боліло в скронях. Міцно заплющила очі, видушуючи млюну темряву, а коли розплющила, побачила одразу ж візок.

Візок лежав посеред вулиці, довгий, як човен, перекинутий набік: верхнє колесо блищало відполірованим залізом. Варя метнулася до нього (літаки вже, здавалось, ходили по її голові!), вчепилася в товсту дошку, потягла на себе, намагаючись поставити на колесо. Візок був важкий, наче танк, але вона його таки поборолала, і тільки перекинула, тільки вхопила довжелезне, як у гарби, дишло, як із сусіднього двору, немов тільки того й чекаючи, вискочила жінка. Огрядна, майже вдвічі більша од Варі, в пуховій хустці зимовій, вона вчепилася у візок, щосили потягла на себе.

— Не оддам! — захрипіла вона, божевільно виконуючи очі.

— Це для пораненого!.. Для пораненого! — закричала їй Варя, але жінка з ще більшого люття вчепилася у візок.

— Людоньки добрі, грабують!

Варі здалося, що навіть мертві заворушилися довкола. Схлипнула, шарпонула на себе візок, намагаючись видерти його в жінки, аж тут зверху прорізався крижаний

отой шурхіт, який кидає навіть найсміливіших на землю,— Варя не впала, лише, заплющивши очі, щосили вчепилася в дишло. Війнуло, дихнуло чорно в обличчя, вдарило, землю гойднувши, обпалило вогнем. Візок шарпонувся, наче живий, затріщав, затрусився, Варя, все ще не вірячи, що лишилась живого, розплющила очі.

Перше, що побачила,— посічені дошки. Потім — поруч вирву, яку щойно копнуло: ще парувала, мов знята з вогню. І товсту, до неї обернену, жіночу сідницю. Пособачому викидаючи руки та ноги, жінка швидко рачкувала в двір.

Варя не стала чекати, поїси жінка отямиться,— щодуху покотила візок'. Вгору, подалі од хутора.

Німці знову заходилися бомбити. Тільки вже не вниз, а вгору, до нещодавно була Варя. Весь гребінь заволокло каламутною млою, там повсякчас вибухало, вибухи зливалися в суцільний гуркіт, і тоді земля починала тремтіти, мов у пропасниці. Варя давно лежала б, прикривши долонями потилицю, коли б не лейтенант, не комроти, який чекав на неї. Схлипуючи, запалено дихаючи, вона вперто тягла візок, що з кожним кроком ставав важчий і важчий. Її вже аж водило, аж очі рогом лізли,— відчуючи, що от-от упаде й помре, Варя зупинилась перепочити.

Все довкола огорнулось червоною млою, гойдалося то вправо, то вліво, то вгору, то вниз,— Варя знову щосили стулила повіки, видушуючи нудотну тьму, і на якусь мить розслабила руку. Візок наче на це тільки й чекав — вирвався, покотився назад. Все швидше, швидше, вихляючи, підскакуючи на вибоїнах; Варя застигло дивилась, як, виблискуючи глузливо колесами, проклята споруда втікає од лої, і ніяк не могла побороти тієї застигlosti. Коли візок, підстрибнувши востаннє, повернув різко набік і перекинувся, вона, застогнавши од ненависті, кинулася вслід.

І знову, на колеса поставивши, вперто цупила вгору. Вже нічого не чула, не бачила: серце бухало так, що вона вся аж здригалася, кожен подих пронизував болем, шкіра на обличчі стягнулася болісно, мов обпечена.

Зупинилася, бо відчула: от-от розірветься серце. Впаде й не встане. Хиталася, щосили вчепившись у дишло, боялася глянути догори: не знала, скільки пройшла і скільки ще лишилося.

І тут їй захотілось заплакати: від образи на Ковальчука. Вій же бачить її, не міг не бачити, як вона мордується, і не поспіша їй на поміч. Лежить на травичці, вигріває своє черево! Варя його зараз так ненавиділа, що не знала, що йому зробить, коли добереться!

Рушила знову. І — диво! — їй стало легше. Побігла, боячись, що от-от навалиться втома. Вп'ялася зором в біліючі плями, чіплялася за них з усіх сил, і вони, погойдуючись, повільно наближались до неї.

А коли підійшла, коли зупинилась п'яно, тоді зрозуміла, чому Ковальчук не поспішав їй назустріч: поруч, розметавши траву, жовтіла воронка. Ковальчук лежав, уткнувшись оббинтованою головою в землю, а поруч валявся трофейний автомат з прямим, як пенал, магазином і ще один пенал виглядав з-під руки. Він, очевидно, саме набивав магазин, коли вибухнула міна. Фуфайка на спині була пошматована так, що не

лишилося й місця живого, земля аж набрякла од крові. А по шиї, непорушній, застиглій, з глибоким, як у підлітка, брехунцем, вже повзали перші комахи.

Поставивши боком візок, Варя кинулась до лейтенанта.

Лейтенант був живий: так же посмикувалась права брова, пульсувало повіко. Смерть цього разу оминула його, всадивши всі осколки в Ковальчука.

Варя витягла з-під нього шинелю, застелила нею візок. Оглянулася, чи немає чого під голову,— окрім трави, нічого не було. Згадала про санітарну сумку — сумки теж не було. Хоч могла заприсягтись, що недавно ж висіла. Мабуть, скинула, бо заважала тягти візок. Коли, не пам'ятала й сама.

Тоді вона розстегнула ремінь, зняла фуфайку. Акуратно згорнула, поклала в голови. Тепер можна було заходжуватись біля пораненого.

Він наче вдвічі поважчав. Варя аж губи кусала, відриваючи тіло від землі, до якої він наче приріс. Підважила, потягла з останніх сил до візка. Поранений застогнав, тонко й жалісно, вона знов мало не заплакала од жалю до нього. "Ну, милий, ну, хороший, потерпи ще трохи!" Не помічала, як стогне й сама...

І коли врешті підсадила його на візок, і вклала, як слід, і підібрала трофейний отой автомат (робила все, наче уві сні), лягла й сама: на землю, поруч з візком. Лежала, заплющивши очі, що так і горіли, а земля тремтіла під нею, не давала й хвилини спокою.

Застогнавши од власної рішучості, вона розплющила очі. Звелася. Так важко, наче їй було принаймні сто літ. Взялася за дишло, рушила до річки.

Тепер було легше: візок котився сам і вона його лише притримувала.

В'їжджаючи в хутір, згадала про жінку. Зупинилася, взяла автомат, повісила на груди. Хай тільки спробує ще раз вчепитись — стрілятиме!

Жінка, па її щастя, не з'явилася...

Одразу за хутором починалося побоїще. Варя ось уже півроку була па фронті, але ще ніколи не бачила, щоб так густо падали бомби: вирви здовбали всю землю

суціль — менші, більші, ще більші й зовсім величезні, в які легко молена було сховати будинок. Пилюка й дим ще по осіли, небо було руде й перепалене, сонце світило, наче крізь хмару, ще горіли смоляними багаттями танки й машини, перевернута, пошматована техніка переплелася в суцільних завалах, всюди в найнеймовірніших позах валялися вбиті. Їх було так багато, наче вони вже після смерті сповзались до купи, на заклик мертвих своїх командирів, і лягали повзводно, поротно, побатальйонно, щоб марширувати у вічність. Все довкола було забризкане кров'ю, кров лилася, здавалось, не тільки з людей, а й з оцих потрощених па смерть машин та повозок, важкий сморід горілого м'яса, замішаний густо на чаду, тік звідусіль, заповзав їдко в очі, в голові у Варі дзвеніло й шуміло. Вона пильнувала лише одне: не перечепитись, не впасти, не перекинуть візок. Оминала вирви, смикалася праворуч, ліворуч, намагалася обходити трупи, але не завжди це можна було зробити, і тоді то одне колесо, то друге наїжджало на м'яке. Зігнувшись, запалено хекаючи, Варя вперто котила візок, хоч їй уже здавалось, що вона тац і не проб'ється до річки...

Крутий берег Дінця виник тоді, коли вона вже втрачала всяку надію. Варя ледь не звалилася з нього, бо

йшла, як сновиди. Стояла й, очам власним не вірячи, дивилась на воду.

Після того що їй довелося тільки-но бачити, вода здалася їй такою світлою, такою пронизливо-чистою, що вона аж задихнулась. Задихнулась, заплакала, не помічаючи сліз, а вони густо текли по обличчю, змиваючи сіру застиглість. Бачила лише воду, що, розлившись у повені, була такою ж безмежною, як і небо над головою, а може, ще й безмежнішою. Свіжа прохолода віяла знизу, омивала її з ніг до голови, Варя дихала й не могла надихатись.

Потім подумала про лейтенанта. Про те, що його ж треба переправити на той бік, через оце безмежжя. Тривога одразу ж забралася в неї, бо навкруг лежали лиш мертві, і ніхто не міг їй допомогти.

Глянула по течії вгору і там, у диму, що стікав з берега й клоччям розповзався по воді, помітила якийсь рух. При самому березі щось темніло, щось ворухилося, якісь постаті то дерлися вгору, то спускались донизу.

Вхопивши візок, Варя покотила щодуху в ту сторону.

Пліт погойдувався при самому березі, постаті обліпили його, наче мурахи. Поки Варя бігла, тягнучи важкий, як прокляття, візок, на березі вже нікого не лишилося: збившись на хисткій споруді, бійці одпихались, хто чим міг: дошками, дрюками, прикладами гвинтівок. Пліт, мабуть, добре осів, бо ніяк не хотів зрушити з місця.

— Зачекайте! — закричала, задихаючись, Варя.

Кілька обернулось до неї — невиразні плями під пілотками, шапками, бинтами.

— В мене поранений! — крикнула Варя у відчаї.

Тепер навіть ті, що на хвилину завмерли, заходилися відштовхуватись. Квапливо, нервово, мов надолужуючи прогаяне. Ось пліт важко гойднувся, став відповзати од берега.

Тоді Варя згадала про автомат. Метнулася, вхопила, прицілилась.

— Назад!.. Постріляю, таку вашу мати!.. — І дала довгу чергу над їхніми головами. Так їх ненавиділа зараз, що знала: не послухаються — постріляє всіх до одного.

На якусь мить вони завмерли. Потім чийсь бас прохрипів:

— Здуріла дівка! — Й одразу ж скомандував: — Ану, хлопці, До берега!

І поки вони приставали і дерлися вгору, зносили на пліт пораненого, Варя не зводила з них автомата. Хоч хтось і лайнувся розлючено:

— Та опусти свою пукавку! Мало в нас німці стріляли!..

Варя примостилася біля комроти, на краєчку плоту. Все ще цілилась в них автоматом, не довіряючи їм, чекаючи од них усього. Пліт гойднувся, заскрипіли, прогнувшись, дошки, берег почав віддалятися. Пірнули в одну хмарину диму, що лежала на воді, в другу пірнули — вирвалися нарешті на простір. Вода заіскрилась, заграла, заструмувала таким сліпуче розплавленим сріблом, що Варі потемніло в очах. Постаті бійців ще більш почорніли, вони мов обвуглилися в тому нестерпному сьайві, лише гаряче зблискували ломаки, дошки, приклади гвинтівок, висмикувані раз по раз

із води.

Варя глянула вперед: там, над водою, бовваніло село. Деякі хати горіли (дісталось, мабуть, і селу), червоні дими підіймалися сторч.

Тоді вона оглянулася назад. Берег, розвертаючись, все швидше сунув мимо, а над гребенем, де була оборона, вже не кружляли літаки. Лише висла густа хмара, в ній вибухало й гриміло: знову, мабуть, відбивали атаку. Варя ні зраділа, що вирвалася з того пекла живою, ні засмутилась при думці, що там агонізує зараз її рота,— була така вимучена, така спустошена, така до дна випалена, що всі людські почуття в ній перегоріли на попіл. Сиділа, на тисячоліття застигла, всі тисячоліття здатна пливти по мирному оцюму безмежжі.

Здається, задрімала. Бо немов з якогось іншого світу до її свідомості пробився тривожний голос:

— Летять!..

"Хто летить?.. Що летить?.." — ніяк не могла зрозуміти вона. Понад силу розтулила повіки: бійці не гребли. Завмерши, всі як один дивилися вгору.

І вона зрозуміла, що то летить.

Пліт не рухався — стояв на місці. Хати були майже поруч. Вони, здавалося, росли прямо з води, з крайньої вискочив військовий, щось до них закричав, показуючи рукою в небо. Бійці стали стрибати в воду, вона була їм по пояс.

— Давай, сестричко, зараз бомбитиме! — гукнув один з них до Варі.

Варя знала й без нього, що бомбитиме: над нею вже аж завивало. Глянула на комроти, який лежав поруч,— наче горнувся до неї, шукаючи захисту,— а потім подивилася вгору.

Літак падав на неї. Тепер уже таки на неї. Сліпуче коло пропелера з пронизливим виском рвало повітря, гострий ніс цілвся точно межі очі. Ось із нього сипонули чорні краплини, літак раптом щез, краплини ж непорушно зависли на місці. Час зупинився, застиг, та ось краплини гойднулись, понеслися невблаганно донизу, зникаючи одна по одній.

"Все!" — подумала Варя.

І то була її остання думка там, на плоту, посеред застиглого плеса...

Отямила Варя в санітарному поїзді, у вагоні для тяжкопоранених. Поїзд ішов не зупиняючись; вагони трусило, гойдало, шарпало, навколо стогін стояв, лайка й крик,— Варі все здавалося, що вона чує голос комроти. Вона вже знала, що в неї потрошена рука, але і в поїзді, і в шпиталі до останньої хвилини надіялась, що руку їй врятують, бо не уявляла себе в час майбутньої зустрічі з командиром роти безрукою. Коли ж лікарі їй сказали, що руку таки доведеться відтяти, вона зблідла як смерть, а потім попросила сестру принести дзеркало. І довго в те дзеркало розглядала руку. Хоча могла бачити її й так...

Варі Юхимівні відрізали праву руку весною сорок другого року, й не було їй тоді ще й дев'ятнадцяти літ.

* * *

Варя Юхимівна вийшла несподівано заміж восени сімдесятого, несподівано не тільки для тих, хто її знав, а й для самої себе.

Варя?.. Юхимівна?.. Ох, не смішіть!..

Та їй же за п'ятдесят.

Хоч Варі Юхимівні було сорок сім.

Десять років, після шпиталю, доношувала військову форму: шапку, шинелю, гімнастерку, спідницю і кирзові чоботи. Чоботи зносились найшвидше, довелося купувати нові, теж кирзові, бо на хромові тоді не вистачило б її невеличкої зарплати. Ще в шпиталі страшний отой підполковник звелів зодягти її в нове, і кравець, уже літній єврей з сумними очима, сказав Варі: "О! Я таки пошию вам — генерали цмокати будуть!" Генерали цмкали чи не цмкали, але костюм і справді був хоч куди: кравець

міг опудало так нарядити, що хоч зразу в стрій, недаремно ж обшивав червоних командирів ще в роки громадянської, шив галіфе навіть Котовському, тільки той не встиг його приміряти. Галіфе було з червоного, як сонце, сукна, тепер з такого не шиють і маршалам, кравець був упевнений, що коли б Котовський встиг надіти його галіфе, то досі ходив би живий та здоровий. Він ходив круг Варі з сантиметром у руках, прицілюючись то одним оком, то другим, а в зубах тримав голку... Голка стирчала, як цигарка в заповзятого курія, він, мабуть, з голкою і спав, і вмудрявся з нею ж в зубах розмовляти, жодного разу її не ковтнувши... Тож костюм був хоч куди (кравець не пожалів навіть англійського габардину, яким обшивали не нижче полковників), хоч і довелося поморочитись зі спідницею, бо спідниць він зроду-віку не шив. "Дамського полу до вас не обшивав". Хотів навіть спершу пошити їй галіфе, але не міг уявити наречену в штанях, хай навіть і командирських: був переконаний, що Варя, як тільки зодягне його форму, так заміж і вискочить. "Шьо, ви не вийдете в оцьому заміж? Та ви тільки свисніть: набіжать— одбинатиск будете!" Варя, вийшовши од кравця, не свистіла, тому й не можна перевірити зараз, казав кравець правду чи пі. Хоч все те говорив, мабуть, щиро: був закоханий в одяг, який шив, і його мало обходило те, що було в тому одязі. Питав не раз Варю:

— Бачили, який мундир од мене пішов?

Коли Варя, виписавшись, забігла попрощатись, він у відчаї сплеснув долонями:

— Шьо ви взули?.. Шьо взули?..

Дивився на її стоптані кирзаки з таким страдницьким виглядом, наче він ось-ось помре.

— Ви мені все зіпсували!

Поставив стілець, потяг Варю за руку:

— Сідайте!

Став її роззувати. Смикав так чоботи, що Варя вже боялася лишитися без ніг.

Роззув, підхопив бридливо обидва чоботи за вушка, поніс геть.

— Куди ж ви? — писнула Варя.

— Куди, куди!.. Сидіть і не смикайтесь!..

Варя й сиділа. Роздивлялася сумно праву панчошу, з якої повилазили пальці.

Спробувала полатати ще вчора — голка випадала з руки. Попросити ж сестру посоромилась.

Кравця довго не було. Аж ось він з'явився, та не один, а з чоловіком, який ніс оберемок новеньких чобіт. У чоловіка було таке кисле обличчя, наче його нагодували позавчорашнім борщем.

— Ось погляньте, шьо вона взула! — поскаржився кравець, хоч Вариних чобіт в руках у нього вже не було.— Мало не зіпсувала мені все на світі!

Чоловік кинув чоботи додолу і, навіть не глянувши на Варю, похмуро прицілився на її ноги. "Як ви мені всі набридли!" — говорив весь його вигляд. Вибрав пару чобіт, надів на одну ногу, на другу (руки його як обценьки), підняв ті, що лишилися, та й пішов геть. "Він що, німий?"—здивувалася Варя. Дивилась на нові чоботи, і їй чомусь хотілося плакати.

— Ану, встаньте! — Кравцеві вже, мабуть, не терпілось її побачити всю.

Обсмикав гімнастерку, порожній рукав акуратно заправив під ремінь. Ремінь, шкіряний, командирський, з п'ятикутною зіркою на пряжці, він ще вчора зняв із себе, страждаючи: "Викиньте оту брезентину! Нею коней лише підперізувати!" Обсмикав і спідницю, й аж тепер лишився задоволений:

— О! Ви тепер хоч на людину стали схожі!

"На безруку людину",— гірко подумала Варя. Аж губу прикусила, щоб не розплакатись.

Коли Варя виїжджала, прибіг її проводити. Тримав якийсь клунок.

— Це вам! — ткнув сердито.

— Що це?

— Шьо, шьо!.. Ви куди їдете — в зиму? — (Стояла вже осінь).— То шьоб там замерзли?

Потім, уже в автобусі, Варя розв'язала клумак: там лежала нова шинеля й офіцерська шапка.

І як же потім згадувала Варя, в сибірські люті морози, отого дивакуватого чоловіка! З якою вдячністю згадувала в холодні й люті студентські роки, такі холодні й голодні, що досі дивується, як вона й вижила.

Вступила на бібліотечний, хоч могла вибрати й перспективнішу професію. Фронтівичка, інвалід — всі заклади, де не треба двох рук, були перед нею відчинені. Могла навіть вступити в харчовий, в ті голодні роки сюди на одне місце надходило найбільше заяв, сюди потрапляли лише круглі відмінники, та й то не всі, але при самій лише думці, що їй доведеться бути на людях, демонструвати свій порожній рукав, Варя оминула казковий цей заклад. Вирішила мати справу з книжками, бо за довгі місяці в шпиталі, в отій маленькій кімнатці, яких тільки Варя не перечитала книжок! Чималенька бібліотека, зібрана, коли організувався шпиталь, містилася поруч з її кімнаткою: Варя вибирала хвилини, коли там товклося найменше пароду, та й прошмигала, як миша, в мовчазне оте царство. Тут навіть бібліотекарка, сіра, невиразна жінка, чимось схожа на черницю, завжди розмовляла так тихо, що й

відвідувачі мимоволі говорили з нею упівголоса. Та тиха жіночка одразу пройнялася до Варі симпатією, може, жаліючи її, єдину дівчину серед сотень чоловіків, а може, й відчуваючи в ній подібну собі. Дозволяла їй те, чого не дозволяла нікому з поранених: ходити поміж стелажми, самій вибирати книжки. А коли бібліотека зачинялася, Варя часто допомагала розставляти прочитані й здані книжки. І то були... (Хотів написати пайщасливіші, та й зупинився одразу ж: щасливою в шпиталі Варя бути не могла. Хоча, хто його знає, може, бували такі хвилини і в неї, адже відчував я себе щасливим посправжньому, коли прямо з брудного окопу потрапив у білосніжне ЛІЖКО. Щої і правда, рука моя була всього тільки посічена кулями і піхто не збирався її відтинати). Тож краще напишемо: найкращі, найспокійніші хвилини в її житті, бо в хвилини оті Варя справді забувала про свою відрізану руку.

З усіх боків її оточували книги, які не кидали жалісливих поглядів на її порожній рукав. Не розпитували, де і як вона втратила руку. Які чекали терпляче та мудро, поки вона візьме їх, покладе перед собою, розгорне обережно,— лише тоді вони заговорять до неї.

Варя брала їх, роздивлялася, ставила на місце — їй аж досадно було, що вона не встигне всього прочитати. Завжди брала з собою не одну книжку, а дві, а то й три.

— Можна, я й оцю ось візьму? — Щоки її так і горіли.

Книжки здавались їй живими істотами. З своїми характерами, звичками, достоїнствами, вадами. Були книжки веселі, а були й сумні, книжки балакучі й скупі на слова, добрі й злі, сердечні й черстві: їх Варя одразу ж відносила назад, ставила в найглухіший закуток.

І було відчуття незбагненного чуда: ось лежить звичайнісінький томик, мертвий предмет. Палітурка, папір. Непорушно застигли літери й знаки. Його можна взяти до рук, сховати до сумки, закинути: він лежатиме німо, припадаючи пилом. Але досить відкрити сторінку — і перед тобою оживе цілий світ. На тисячі неосяжних кілометрів, з містами та селами, з горами, долинами, степами, лісами, річками й морями, заселений людьми такими цікавими, що ти й про себе забудеш, проймаючись їхньою долею. Зарухається, завирує у пристрастях не знайоме досі життя, перенесе тебе куди завгодно, в найсивіше минуле, коли людство не те що писати — ще й говорити не вміло як слід, чи в глибоке, як космос, майбутнє, через тисячі років, десятки епох. Ця всевладність над часом найбільше вражала Варю, їй іноді хотілося заглянути за палітурку, як дитина заглядає за дзеркало, шукаючи отого незбагненного, що може з нічого створити цілий світ.

І читала, читала, читала. До ломоти в скронях, до жару в очах. Раз по раз прикладала долоню до палаючих щік, намагаючись їх остудити,— жест цей зберігся на все життя: коли хвилювалася, тулила до обличчя долоню.

Варя вступила в інститут восени сорок другого, з половини першого семестру, й одразу ж на неї звалилося стільки занять, що спершу здавалось: не витримає. Крім лекцій, крім матеріалу, який саме проходили, їй треба було вивчати й те, що вони вже пройшли. Варя спала по п'ять, по чотири години на добу і з усміхом згадувала кравця,

який, боячись, що спідниця стане тісною, все допитувався, який лишати запас. У Варі Юхимівни лишилось фото випускниць вузу, з того воєнного фото дивились такі голодні обличчя, що й серце щемом бралось. Варя стояла крайня праворуч, повернувшись так, щоб сховати порожній рукав, і обличчя її було чи не най-худіше.

На тому фото були дуже красиві дівчата. І всі вони чомусь, шукаючи собі подруг, зупиняли свій вибір на Варі. Може, тому, що вона не могла їм бути суперницею, а може, й тому, що Варя, як ніхто, вміла проймається чужою бідой. І скільки сліз було пролито на її гімнастерку, скільки сповідей вислухано, поки вчилася в інституті!

Хтось прозвав її "вішалкою" — Варя, почувши, лиш ворухнула плечем. На неї й справді вішали все, що обтяжувало розчаровані душі її красивих подруг. Вішали, навіть не думаючи, як їй, Варі, тягати на собі оту ношу. Вона заздрила іноді своїм подругам: їхнім сльозам, розпачеві, їхнім мукам любовним — пізнати все те Варі було не дано. Це вона знала напевне, заборонивши собі раз

і назавжди про це навіть мріяти. Навіть ночами, коли ніхто не підслухає, не візьме на кпини — лише подушка гаряча та мокра щока,— навіть тоді, залишаючись наодинці з собою, суворо наказувала: "Не смій! Це не для тебе!"

Хоча раз вона дозволила собі розслабитись... і дістала жорстокий урок.

Це сталося на другому курсі. Чергова подруга її, з такими очима, що хлопці тонули в них з головою, запросила Варю на свої іменини:

— Не буде нікого. Тільки я, ти та два лейтенанти. Вони щойно виписалися з шпиталю і їдуть на фронт.

Зачувши про шпиталь і лейтенантів, Варя, яка досі відмовлялася відвідувати отакі вечори, одразу ж погодилась. Зблиснула думка: а раптом! Раптом станеться чудо — і вона зустріне комроти. Знала, що це — божевілля, але нічого з собою не могла вже вдіяти.

Того вечора вперше намазала помадою губи, пофарбувала брови. Пишне світле волосся закрутила на бігуді: волосся Варі єдине могло викликати заздрість її інститутських подруг. Подивилася в люстро й здалася сама собі не такою вже й ногопою: може, й справді в того кравця була легка рука?..

Лейтенанти були мов близнята: високі чорнобриві кра-сені. Обидва весь вечір упали за імениницею. А та з ними кокетувала безбожно. Варя ж, страждаючи за свої нафарбовані губи, брови та вії, сиділа, мов заморожена. Коли ж завели патефон і один з лейтенантів-щасливців закружляв у танку з імениницею, а другий з байдужою ввічливістю спитав, чи вона не танцює, Варя відповіла, що ні, не танцює. Хоч, завмираючи серцем, чекала, що він таки її запросить до танцю. Перед війною, в десятому класі, Варя відвідувала танцювальний гурток.

— А,— сказав він полегшено і потягся за цигаркою.

Потім вона почула, як отой, що танцював з її подругою, запитав:

— А ти чому не танцював?

— З ким? — відповів йому той.— З оцим обрубком?..

Прибігши додому, Варя довго плакала. А вранці пішла в перукарню. Діждалася черги, сіла в крісло. Скомандувала: «Вільно!»

— Ріжте!.. Під польку!..— Боялася, що перукар почне її вмовляти.

І відтоді навіки збайдужіла до чоловічої половини роду людського...

Закінчивши інститут, Варя одразу ж повернулася на Україну. Хоч їй пропонували лишитись на кафедрі, спокушали навіть аспірантурою. (Диплом з відзнакою, голова профкому, досить згадати організовані нею інститутські городи, що давали відчутний приварок до студентських харчів... Або ж про той лад, що навела в їдальні: завідувач, такий уже злодюга й шахрай, що й проби ніде було ставити, довго згадував Варю, дивлячись на загразоване небо. А був же як бог, сам проректор адміністративно-господарської частини з ним шанобливо за ручку вітався... Загримів услід і проректор: Варя його впіймала, коли виходив з їдальні з повним портфелем. Скандал був на все місто, в ректораті спершу на Варю сердились, що серед білого дня вимела сміття з інституту. "Не можна було лагідненько, тихенько, за власним бажанням!.. Тепер же нас на всіх нарадах згадуватимуть!.." — "Не можна! — відповіла Варя затято.— За що ми тоді воювали?" Інститутське начальство тільки головою похитувало: "Молодість, молодість!" Хитало-похитувало не раз і пізніше, а все ж, коли Варя заявила про свій намір повернутись додому, довго вмовляли її залишитись при інституті, обіцяли навіть окрему кімнату...). Тож, одержавши вільний диплом, Варя розпрощалася з далеким містом в Сибіру, яке її годувало й навчало всі оці роки, та й подалася на вокзал: шинелька, вже трохи приношена, шапка-ву-шанка, стоптані чоботи та речовий, ще з війни, мішок за плечима, в якому десяток книг найдорожчих, куплених Варєю на місцевій товкучці, непочата житня хлібина, сала шматок, три цибулини і сіль у сірниковій коробці. Роки ж були ще голодні, війною розорені роки, а тут іще неврожай в сорок шостому, наче земля, яку не один рік орали гусеницями танків, перекопували снарядами, бомбами, засіваючи густо металом, крім металу, розучилася будь-що родити.

Добиралася Варя довгі шість діб: людське розгойдане море ще не заспокоїлось, кожен поїзд брали штурмом, вагони тріщали, вщерть набиті людом; поверталися додому евакуйовані в роки війни Україна та Білорусія, європейська частина Росії. Варя їхала на верхній полиці й на нижній, в проході й у тамбурі, їхала лежачи, сидячи, стоячи,— як доведеться, і не раз дякувала долі, що в неї речовий мішок за плечима, а не чемодан в руці: з чемоданом навряд чи пробилася б. Вона знову наче пірнула в життя фронтове з його постійною невлаштованістю,—

враження ще більше посилювали зруйновані дощенту села й міста, які після Москви стали пропливати за вікнами,— їй здавалося, що ось-ось там, на заході, куди вона їде, замиготить в гарматних спалахах небо й докотиться приглушений гул.

Добравшись нарешті до Києва, Варя довго бродила містом: приміський поїзд відходив увечері. Найбільш гнітюче вразив її зруйнований Хрещатик: гори потовченої цегли, погнутого, покрученого вибухами заліза, обгорілі стіни з проваллями вікон. Не

вірилося, що все це можна хоч коли-небудь прибрати, розчистити, а люди вже ворушилися на руїнах, як мурахи, люди вимахували ломами, лопатами, кайлами,— Варі аж незручно було, що вона проходить повз усе це. Зіткнулася з високим чоловіком у капелюсі, в чоловіка було таке тривожно-знайоме обличчя (тонкий профіль, інтелігентне пенсне), що Варя мало не привіталася до нього. "Де я його бачила?.. Де бачила?.." Й одразу ж охнула: та це ж Тичина!..

Люба сестронько, милий братику,

Поирііціюеш) па Хрещатику! —

прочитала невдовзі в республіканській газеті. І наївненький, для дошкільнят мовби написаний, віршик зворушив її до сліз.

Звернула праворуч, на вулицю Карла Маркса: тут теж кипіла робота. Тільки працювали не цивільні — військові. По розчищених у;ке хідниках походжали конвоїри, закинувши недбало автомати за плечі, а височезні будинки, вигорілі зсередини дотла, кишіли полоненими. Вони працювали так весело й дружно, немов не в полоні були, а вдома.

Вгледівши Варю, повисовувались з вікон, замахали руками:

— Фройляйн! Фройляйн! Комен зі гер!

Оте "комен" ударило її, мов куля: у Варі аж губи зблідли од гніву. Обернулась, пішла швидко геть. Довго не могла заспокоїтись...

Побігала по товчках: уздовж Бессарабки, на Євбазі,— Київ зносив сюди все, що тільки можна було продати-ку— * пити. Варі аж живіт підвело, коли вона опинилася в рядах, повних їстівного. Не витримала, дістала останню десятку, купила два пиріжки ("Пиріжки, пиріжки, пиріжки! З жару, з капустою, з м'ясом!"), жадібно з'їла.

Л коли йшла бульваром Шевченка, повз Ботанічний сад, хтось ухопив її за спідницю, потяг щосили донизу:

— Сестронько, кинь пару рубчиків! Воїну на пропі-таніє!

Варя, налякана, глянула вниз: там ворухився обрубок людини. Кругле обличчя веселе, очі відчайдушно нахабні. Па Варю повіяло таким міцним перегаром, що в неї в очах посизіло.

— Героеві боїв за Берлін!

Хоч у "героя" не було жодної медалі на грудях. Ні нашивок, що їх носили поранені.

Варя ледь видерлася з чіпких рук: не було чого дати.

І потім, у поїзді, ходили старці у військовому. Нахабні, вимогливі, з добре поставленими голосами. Люди давали, що в кого є, срібляники та карбованці так і сипались в шапки-пілотки, а якийсь із пасажирів, не витримавши, зауважив:

— Це ж і працювати не треба!

— Еге ж, не треба! — підхопила жіночка, яка сиділа навпроти,— Он у нас сусіда на цегляний будинок нажебрав.

— Знай, хто з них воював... Гімнастерку нап'яв — і вже в героях!

Тут Варі здалося, що всі подивились на неї. На її порожній рукав. Їй аж в очах запекло. Одвернулась до вікна, притулилась лобом до холодної шибки. А коли доїхала,

ні па кого не дивлячись, швидко вийшла з вагона.

Електричні вогні на стовпах ледве світили, люди, які розходились, то виринали під ними, то знову зникали; зашумів, віддаляючись, поїзд, а Варя все ще стояла, не в спроможності рушити з місця: таким рідним, з дитинства знайомим війнуло в обличчя.

Йшла рідною вулицею. Будинки світилися теплими вікнами, слали світлі доріжки до воріт, наче запрошуючи Варю в гості, і їй уже здавалося, що вона нікуди звідси й не рушала — не бігла колись, боячись запізнитись па поїзд. "Як же, війна без тебе по звариться!" — кричала їй услід, плачучи, мати. Варя усміхнулась розчулено, пригадавши отой мамин крик і запальну свою непоступливість: поїду, і квит, хоч ви мене ріжете, поїду! Не знала, чи рвалася б отак з дому, аби час одкрутився назад і вона знала, що її чекає попереду. Праве плече пересмикнулося, одразу ж заболіла неіснуюча права рука десь аж у

пальцях: Варя поворушила ними, глянула на порожній рукав, щоб ще раз упевнитись, що там нічого немає.

Як вона покажеться мамі?

Хоч мама вже знає все, Варя написала одразу ж, як тільки наші війська визволили Київ.

Паркан, ще паркан, цегляний високий будинок, що його Варя не пам'ятає. Та мама ж писала: якийсь відставник збудувався. І нарешті їхній будиночок.

Одразу ж стало жарко, комір вривався в горло.

Будиночок чорнів двома вікнами. Варя спершу подумала, що вдома нікого немає, та пригадала останнього маминого листа, що вони цієї зими перебралися на кухню: тепліше й затишніше.

Варя обійшла будинок: там світилося єдине, на кухні, вікно. Обережно заглянула й одразу ж побачила маму. І Ніну, сестру.

Мама прала в ночвах, лице її було сердите, як завжди, коли вона щось робила. Вона мов гнівалася на роботу, яку викопувала. Варя жадібно вдивлялася в рідне обличчя, лін: мовби проступало крізь всі оці роки розлуки, мов наближалось похитуючись,— дивилася й не могла надивитись. І те, що стояло досі між нею й мамою, що заважало приїжджати в канікули, здалося таким дріб'язковим, таким несуттєвим поряд з оцим, до болю милим обличчям, що вона аж губи закусила, щоб не розридатися вголос. "Як я могла!.. Як могла!.."

Ось мама розігнулася, висмикнула руку з білої піни, звичним жестом витерла чоло. Щось сказала Ніні, й Варя подивилась тепер уже на сестру. Ніна сиділа під грубкою (завпеди горнулась до тепла, мов кицька), тримала па колінах розгорнений підручник. Обличчя її було нещасне й насуплено, вуха заткнуті пальцями.

Мама знов щось сказала, повторюючи,— сестра вдала, що не почула, чи й справді не чула,— була, мабуть, сердита на маму, яка примусила вчити урок. Ніна до навчання особливої охоти не виявляла ніколи, двічі втікала навіть з дому, аби тільки не ходити до школи, і вони вдвох шукали її. Ловили, тягли додому, і мама біла її ще по дорозі.

Так і по діждавшись од Ніни відповіді, мама ще раз провела по лобі, глянула па

вікно. Варя відсахнулась, але мама встигла, мабуть, щось помітити: на кухні пролунав здушений вигук. Тоді Варя, побоюючись, що вони там

перелякаються на смерть, оббігла хату, одчинила незамк-нені двері...

Вже стояли обоє й застигло дивились на неї. Ніна все ще тримала підручник, а мамине обличчя було біліше од піни в ночвах.

— Мамо, де я,— сказала Варя.

Лице мамине здригнулося, воно наче стало кришитись, обламуватись, видираючись із крейдяної застиглості. Ніна ж пожбурила книжку, з пронизливо-радісним вереском кинулася до сестри, повисла на шії. Вищала так відчайдушно, що у Варі одразу задзвеніло в голові.

— Ну, дурна!.. Ну, божевільна!..— Мама, плачучи й сміючись водночас, вже підступала до Варі.— Та дай же хоч мені обійняти!

Вечеряли тут же, на кухні. їли картоплю, дрібну, як горох,— мама казала, що й це слава богу, в людей і такої немає.

— Цілий лантух дістали! — похвасталась Ніна, затихаючи по три картоплини одразу до молодого веселого рота. Вона дуже виросла за оці роки, виросла, вилюдніла, як кажуть у нас, і стареньку сатинову блузку вже одди-мали гострі, наче в кози, груденята, яких вона ще не розучилася соромитися, але якими, мабуть, вже навчилася пишатись. Ознака ж дорослості!

— Та ти зовсім уже дівка! — сказала Варя ласкаво.

— Дівка, дівка! — пробурчала мати.— На вулицю так і труситься. Хоч припинай.

— Ай! Таке й етикете! — надула губи, а очі сміялись.

Мама ж дуже змарніла, зблякла, на обличчя, на добрі

очі її сіренькою плівкою лягла звична втома. Навіть поява дочки не змила ту плівку.

— Отак і живемо,— зітхнула вона.— Яка там зарплата в прибиральниці. На хліб ледь-ледь вистачає.

— Мама ще й білизну людям пере! — похвалилася Ніна (ночви біліли горою білизни).

"Ну, цього більше не буде!" — вирішила Варя. А вголос сказала:

— Нічого, мамо, тепер буде по-іншому!

— Спасибі, дочко, хоч на доброму слові,— відповіла тихо мама, і Варю знову різонуло по серцю: "Яка ж я була невдячна й жорстока!"

Лягли спати опівночі. Варі постелили в кімнаті од вулиці, на її ж таки ліжкові, й простирадло, і подушка, і ковдра, і наволочка з акуратною латкою — все було

знайоме до щему: лигає зараз, випроставшись усім тілом, відчула по-справжньому, що вона таки вдома, і це відчуття не лишало її навіть уві сні... Випроставшись, Варя аж розсміялася радісно, а тут ще постукала мама. Обережно прочинила двері, спитала пошепки:

— Ти, дочко, не спиш?

Пройшла до кімнати, примостилася скраєчку на ліжку. Варя потягла ковдру на

себе (затулила плече, яке, як завжди, палило вогнем щовечора), посунулась, даючи мамі місце. Мамина рука ласкаво пройшлася по доччиній голові, обережно торкнулася плеча.

— Болить?

— А чого має боліти? — відповіла Варя бадьоро. — Давно зажило.

Мама зітхнула: не повірила.

— Ти, дочко, думаєш, я від жиру вдруге заміж вийшла?..

— Мамо, не треба!

Але мама не замовкла: була в тому стані, коли мусила виговоритись. Вилити накипіле.

— Біда мене заміж випхала. Чорна біда... Ні дровець же по було, мі шматка хліба в хаті. — Мама розповідала спокійно, буденно, мов не про себе — про когось чужого, — тим важче було її слухати. — А тут іще й Ніпка зовсім одбилась од рук. На чотирнадцятому годочкові надумалась виходити заміж... Я не писала, тобі й без цього мороки хватало...

— Заміж? За кого?

— За такого ж дристуна, як і сама. Разом і вчилися... До загсу ходили — розписуватись. Добре, що там хоч люди розумні були — відмовили, а то привела б зятка па мою бідну голову. Я вже й била її, й замикала в коморі, і вмовляла — як об стінку горохом! Ти ж знаєш, яка вона в нас...

Що знала, то знала: впертішої сестрички ще світ не родив. Пригадала, як колись, у дитинстві (Ніні тоді було років чотири — не більше), сестра влетіла до хати:

— Ма, там дядю хоронять! Пустіть мене па похорон!

— Тебе ще там не хватало! — відповіла мама сердито.

— Пу пустіть!

— Сиди н не рипайся, бо деркачем нагодую! Сідай ото снідати!

— Не хочу!

Набурмосилась, бубонить щось під ніс.

— Що ти там бубониш?

— Оце помру й на похороні не побуваю!

Мама й розсміялась — не витримала. А Нінка, підстерігані хвилину, шаснула з хати.

Таки побувала на похороні! Хоч і перепало потім од мами...

— ...А тут чоловік проситься в прийми, — снувалася сумна мамина розповідь. — Прийшов з війни — од хати лиш згарище, а сім'я на кладовищі: всі до одного загинули. Бомба в хату як вцілила, то вони як ото спали, то вже й не прокинулись... Подумала я, подумала, поплакала над похоронкою татовою та й згодилась: який не е, а все ж буде Ніні батько... Та й рука чоловіча в домі ой як потрібна!.. Вийдеш заміж — визнаєш сама...

— Я заміж не вийду! — відповіла швидко Варя: пригадала іменини й двох лейтенантів. — Невелике це щастя!

— Та воно-то так, — погодилась мати, — Тільки ж і птаха найдрібніша собі пари шукає. А ми все-таки люди... Тож пристав він до нас, і чоловік непоганий, неп'ющий та

працьовитий, і до Пінки жалісливий; все, бувало, уроки з нею учить: "Оце й я десятирічку закінчу, та разом і до інституту поступимо",— не раз жартував. І Нінка до нього пригорнулася, татом тільки й називала... Жити б та богові дякувати, аби ж не ті рани прокляті! Рани ото його і в могилу звели: за півроку поклала в больницу, а звідти вже прямо па кладовище...

— Де ж ви його поховали?

— Та недалечко, на кладовищі новому. Ми з Ніною щонеділі провідуєм...

— Я теж з вами піду.

— Підеш, чого ж... Ото, дочко, так: аби знала, де падатиму, сіна загодя постелила б...

Мама замовкла, думаючи про щось своє, темна її постать од думок тих аж горбилася, і Варя, дивлячись з жалем на маму, сама собі обіцяла, що робитиме все, аби вона була щасливою.

— Ну, спочивай уже, дочко,— сказала, підводячись, мама.— А то, бач, і заснуть не даю.

— Ще висплюся. Вранці своє доберу.— При самій лише думці, що вранці вона спатиме скільки захоче, Варя аж очі заплющила солодко.

Та поспати вранці не дала вже сестра: прийшла, ледь розвиднилось. Йропгльопала босими ногами по фарбованій підлозі, стала над ліжком: з-під короткої сорочки витикалися довгі маслакуваті ноги.

— Можна до тебе?

Швиденько залізла під ковдру, наче боялася, що її от-от проженуть, посопіла од задоволення. Обернувшись обличчям (голови їхні лежали на одній подушці), впритул дивлячись у вічі сестрі, поцікавилася:

— Тобі страшно було на війні?

— Ні, не страшно,— розсміялася Варя: сон її остаточно розвіявся.

— Я теж не боялася б! — відповіла переконано Ніна: чисті очі її дивилися дуже серйозно.— Знаєш, як страшно було, коли нашу вулицю бомбило? А я не боялась ніскілечки!

Потім спитала:

— Ти в німців стріляла?

Варя відповіла, що ні, не стріляла. Ніна кивала головою: іншого, мов, вона від сестри й не чекала, сказала з неприхованим жалем:

— Мене там не було!

Полежала мовчки, уявляючи себе, мабуть, па фронті, потім її гладенького лоба ледь помітною зморшкою прорізала нова думка:

— Із тебе груди не болять?.. А в мене, знаєш, як, буває, болять! — похвалилася гордо.— Я аж злякалася спершу: думала, що паривають... А в тебе хлопець був?

— Не було.

— Ні, там, на фронті! — "Звісно ж, що після операції в тебе хлопця бути не могло!" — говорив весь її вид. Пискнула, з головою пірнула під ковдру: в дверях з'явилася мама.

— Нінко, я тобі що казала!

— Я вже, мамо, по сплю,— мовила весело Варя. Потяглася, звелася з ліжка.

У вікно заглядав червоніючий схід, шибки кришталево видзвонювали, простелена од порога килимкова доріжка вигравала всіма барвами.

"Ти, долю, будь тепер з нами!"

Коли б не оця мамина фраза, Варя, може, й погодилася б працювати в Києві. Це тепер половина містечкового люду їздить щодня туди на роботу: електричка, метро — рукою подати. А тоді приміським поїздом поки до вокзалу дочмихаєш, а там ще трамваєм, а потім стільки ж додому: часу вистачало хіба що на те, щоб повечеряти похапцем та й одразу ж у постіль.

— А ви все ж сходіть, подивіться!

Варя аж головою крутнула, відганяючи од себе спокусу: знала "академічну" й так, заходила кілька разів перед війною. Зали — як у храмі, й тиша музейна. Тільки шарудять сторінки. Навіть вони, голосисті, нишкли: ходили навшпиньках. Про таке тільки мріяти: там працювати!

— Ні! — сказала Варя рішуче.— Посилайте в містечко.

— Ну, глядіть, щоб потім не прибігали проситись...

— Не прибіжу!

Бібліотека й справді була: ріж ноли й тікай! Через багато-багато років поклала породі мною сивенька вже Варя Юхимівна важкий альбом в оксамитовій оправі. Розгорнула першу сторінку, показала вилиняле фото:

— Ось з цього ми й починали.

"Оце" являло собою таку нужденну та ветху споруду, що я мимоволі пригадав хату, в якій народився наш великий Кобзар. Солом'яний дах, пошарпаний всіма на світі вітрами. Два віконця-підсліпки з старечими більмами. Двері, що в них увійдеш, хіба що в три погибелі зігнувшись. Стіни, що по вікна вгрузли в землю. І, напевне ж, долівка.

— Мало — долівка, ще й піч па півхати,— сказала Варя Юхимівна.— Тільки її знай, що годуй. Попопила вона з мене крові! Як що, за санчата її до лісу.

— Ви що, самі й дрова возили?

— Всяке бувало. Начальство тодішнє не дуже па бібліотеки зважало. Коли підкинуть дровець, а коли й забудуть. Книжки ж мовчать: не кричать, що замерзають,— пожартувала Варя Юхимівна.— Мерзнеш, мерзнеш, а тоді за сокиру, мотуз на санчата та й у ліс — гріти чуба.

— Як же ви самі справлялися?

— Діти ще помагали,— сказала Варя Юхимівна.— Мій найвірніший читацький актив... Як ви думаєте, хто перший до мене в бібліотеку прийшов?.. Ви знаєте, як я першого свого читача виглядала? Дівчина свого нареченого так, мабуть, не жде. То в одне вікно вигляну, то в інше, а вони все мимо та мимо... Аж чую, щось у двері шкребеться. "Заходьте!" — кричу, а в самої і в горлі пересохло. А воно знову в двері: торк-торк... Одчинила: два хлопчики й дівчинка. Читачі мої перші...

Ю А. Дімаров, кн. II

А перед тим кілька днів наводила сякий-такий лад. Попередній бібліотекар, він же й сторож у крамниці, чомусь вважав, що основна його функція — стежити, щоб на дверях висів справний замок. Є замок — із бібліотекою все гаразд. Тож дістав десь замчище, що й двері вгиналися.

— Ніхто не залізе! — похвалявся Варі, замок одмикаючи.

В темних сінцях стояв густий рибний дух.

— То ятери. Оно й сохнуть — не зачепіться глядіть.— Відімкнув уже менший замок.— Заходьте, тіки пригинайтесь. Збирався щось м'яке припасувати, щоб не так лоби набивали, та все не доходили руки.

В сторожа "не доходили руки" не лише до одвірків: у кімнаті пахло чим завгодно, тільки не книжками. На єдиному столі сиротливо стояла чорнильниця, чорнило в неї останній раз наливалось, мабуть, ще перед війною. Поруч валялася учнівська ручка з обламаним пером. Варя провела пальцем по столу і немов плугом проорала — стільки назбиралось пилуки. Глянула під ноги: долівка аж голосила за віником. Повела зором по стінах — стіпи були голі й брудні. З єдиного плаката підморгував, перевзуючи чобіт, знайомий солдат: "Дійдемо до Берліна!" Варі плакати захотілось від того плаката веселого: пригадала, як умовляли її працювати в "академічці".

— А осьдечки й книжки!

Дві наглухо зачинені шафи. І два обов'язкові замки.

— Зараз одчиню.

— Не треба! — Присутність сторожа все більше дратувала Варю,— Залиште ключі, я сама.— І, коли він поклав ключі на стіл, спитала:

— А де формуляри?

— Формуляри? — закліпав сторож очима.

— Формуляри. Карточки, куди записують видані книжки.

— Так я не записував. Я по пам'яті.

Потім уже Варя довідалась, що сторож одмикав бібліотеку двічі на місяць. І щоб не так часто ходили, видавав одразу ж не менше десятка книжок. Бери оберемок і не прихोдь, поки не прочитаєш всі до одної.

— То я, мать, піду...

— Йдіть,— відповіла, не дивлячись на сторожа, Варя.

Але він усе мулявся. Врешті спитав:

— То ятери хай повисять? Як підсохнуть, я заберу.

— Забирайте зараз же! — сказала злісно Варя.— Не заберете — спалю!

— Ото, які ви! — сказав на те сторож. Ятери однак забрав. А риб'ячий дух ще довго гніздився в сінях.

Знявши замки, заглянула в шафи... Книги стояли рівненькими рядами, вишикувані, наче солдати: більші до більших, менші до менших. Розставлені не за авторами чи назвами, а за форматом. Тому "Капітал" Маркса стояв поряд з одностомниками Блока та Щедріна, а "Золотий осел" Апулея тулився довірливо до "Довідника ветеринара". Сторож, мабуть, так їх і видавав читачам: рахував до десяти та й висмикував, що під

руку потрапляло. По місцях порожніх Варя могла б навіть порахувати, скільки було читачів, — не густо.

Вирішила прибрати в кімнаті. Замкнула хатину, подалася додому.

— Ну, що там? — спитала мама.

— Все гаразд. Треба тільки прибрати.

— І я з тобою піду! — попросилась сестра: їй аби тільки не за підручниками сидіти.

— Сходи поможи,— дозволила мама.— Та й я піду гляну.

Так і пішли втрьох, прихопивши ганчірки, відра й віник. Варя витирала пилюку, мама мила вікна, двері, Ніна ж носила воду, бігала по глину для долівки. Подерлася на горище, надібала там якісь лахи:

— Скидати? — І, не дочекавшись дозволу, пожбурила вниз.

Пилюка так і вибухнула, Піна весело чхала, а мама лаялась:

— А, бісової віри дитина! Та чи в тебе є що в голові?! Злазь мені зараз же, бо не знаю, що з тобою й зроблю!

— Так я я? нічого не бачу! — відповіла, все ще чхаючи, Ніна.

Варя сміялася, хоч доведеться, мабуть, починати все заново: пилюка стояла хмарою. Сеструня у неї — нудьгувати не дасть! Варі па душі мов аж розвиднилось і майбутнє не здавалось таким безнадійно похмурим. Думала про те, що не довіку ж буде отут, в цій нужденній халупі, бо поки що хоч як важко, а все йде на краще і найстрашніше — війна — лишилось позаду. Варя пригадала одну й ту ж розмову, яка виникала часто поміж солдатами,— про те, що аби лиш дожити до кінця

війни, а там нічого не страшно... Аби лише ходити на весь зріст по землі, а не повзати, од куль та осколків ховаючись... Аби застати живими своїх, хай хоч і посеред згарища,— не біда. Будем жити!.. Вари пригадала оті розмови солдатські, їй соромно стало за свій настрій, і вона сама собі дорікнула: "Якого біса тобі іще треба? Жива, здорова, мама й сестра ось поруч..." Вари знову заходилася витирати шафи, лівою рукою орудуючи,— потроху стала одвикати од того, що хотілось перехопити в праву, яка, здавалось, висіла марно, боліла, здавалось, за такою-сякою роботою.

Згодом і впорались; Ніна одтягла лахи в рів, хотіла ще збігати по сірники — підпалити. "Я тобі підпалю! — насварила мама.— Пожежі ще нам бракувало!" Мама чомусь не чекала від Ніни нічого хорошого. "Краще воду ось винеси. Та не розплескуй — тобі тільки б підстрибувати!" Мама звично бурчала, і Варі захотілося раптом, щоб мама побурчала й на неї, як колись, до війни, коли їй було стільки ж, як сестрі,— бач, вальсує посеред двору з повним відром, і горя їй мало!

Поверталися, патомлемі, вдвох: Піна, як тільки вийшла па вулицю, побігла, видзвонюючи порожніми відрами, енергія в ній так і кипіла. "Росте лихо на мою голову! — бідкалась мама.— В кого воно таке й уродилось?.." Пінка швидко зникла, а вони повільно йшли тихою надвечірньою вулицею, і мама вже говорила, що треба повісити на вікна фіранки й доріжку не завадило б покласти. Мамі, мабуть, хотілося, щоб там, де працюватиме її старша дочка, було чисто й затишно. "Де ж її взяти, доріжку?" — "Та хоча б оту, що в нас".— "Добре, подумаєм, ще маємо час". Варі зараз не доріжка пекла,

а ота мізерна кількість книжок, що була в бібліотеці.

— По знаєте, мамо, куди поділися кпжжкк з бібліотеки? Згоріли?

— Що згоріли, а що й люди, мабуть, розібрали. Я, доню, не бачила. Тільки як наші відступали, то люди тяг-ли, що могли...

— От-от, розібрали.

Тепер Варя знала, що їй робити, і другого дня, завдавши за плечі речовий мішок, пішла по дворах. Заходила, віталась:

— Я нова бібліотекарка, здрастуйте! Прошу повернути книжки, взяті в бібліотеці у війну.

Нам усе, мовляв, відомо, тож краще оддайте добром.

Хто віддавав, а хто казав, що не брав... "А ви все ж подумайте!" — наполягала Варя. "Та вроді немає, хіба що десь завалялася".— "То давайте разом пошукаємо". Коли знаходили, а коли й ні, але вже як знаходили, то часто не влазило і в отой мішок речовий. "То як же ви понесете — важко!" — "Понесу!" — відповідала Варя, завдаючи мішок за плечі. "Понесу!"—казала затято вона, та ще й під руку прихоплювала, що в мішок не влазило. Йшла, і ніяк було витерти мокре чоло.

Отак ходила кілька днів: все далі від бібліотеки, все в довші й довші кінці. Підвечір ноги були наче ватяні, і болів поперек, та найбільше дошкуляло плече: палило вогнем. Варя в таких випадках прикладала мокрий рушник, але це, звісно, можна було зробити лише вдома, та й то крадькома од мами. Тож, діждавшись, поки мама засне, Варя підводилась, ішла до води з рушником, прикладала до плеча і довго сиділа похитуючись. Бо і в шпиталі, здається, так не боліло, так не обливало вогнем. А вранці — очі тонули в синцях.

— Та чи ти, дочко, не хвора? — непокоїлась мама.

Варя відповідала, що здорова, як коняка. Снідала похапцем і одразу ж рушала в похід: їй здавалося, що в отій хаті, до якої вона вчора не дійшла, чекає на неї найбагатша знахідка.

Шафи поповнювалися з кожним днем, та найбільше повезло Варі під кінець, коли вона обходила останній куток. До одного з дворів, що під лісом, прибився на початку війни евакуйований учитель з Житомирщини. Сам, на однокінній підводі. Як у нього не відібрали по дорозі коня, один бог знає, може, тому, що шкапина була мов з концтабору, а може, ще й тому, що дуже ж бо в того вчителя був беззахисний вигляд. "Як дитина",— казала хазяйка. Шкапа якраз навпроти її двору й лягла, і дивовижний отой чоловік безпорадно топтався коло неї, поки й смеркло, він і ніч протоптався б, якби хазяйка, жінка рішуча та смілива, не вийшла на вулицю та й не забрала його разом з підводою в двір. Вона ще більш переконалася, що в чоловіка не всі дома, коли стали зсаджувати з підводи три скрині, важкі та великі, аж спини тріщали, і в скринях тих виявилися... що б ви думали? — книги! Не взуття, не одіж, не домашнє начиння, а самі лише книжки. Він пальта-шапки навіть не взяв, у піджачку та кепочці так і їхав у зиму, то кажіть після цього, що в нього всі дома! Чоловік все ж виявився тихий та смирний, а не буйний, а то хазяйка його одразу ж наладила б, а так просидів, як миша,

поки й наші прийшли: робив по хазяйству та длубався в своїх скринях. А як наші прийпіли, то й забрали до армії. Десь, бідолашний, і загинув...

— А може, живий...

— Загинув! — переконано сказала хазяйка.— Під першу кулю підліз!

— А книжки... глянути можна?

— Та забирайте хоч усі, бо я вже їх попалити хотіла! Стоять у коморі, тільки місце займають. Якби не скрині — повикидала б давно.

— Скрині мені не потрібні.

Пройшлися до комори. Скрині справді були нівроку, Варя не могла й з місця зрушити, хоч як старалася, аж поки хазяйка прийшла їй на поміч:

— Краще вдвох.

Витягам на світло, відкрили. Дубова кришка несподівано легко відскочила вгору, щось мелодійно дзенькнуло.

— Бачите!, що й з музикою. Де він такі й дістав?

Варя ж мало не охнула: скриня була напхана книжками.

Знайшлася й ряднина. Варя акуратно послала її, нахилилась над скринєю.

Тут була суціль зарубіжна класика: Гюго, Бальзак, Шекспір, Діккенс, Гете... Багатотомні зібрання й окремі томи, складені любовно докупи: французи, англійці, американці, німці, іспанці, греки, поляки. Античний світ, середньовіччя, епоха Відродження, двадцяте — найбагат-ше — століття. Книжки лягали на чисту ряднину, розквітали синім, червоним, зеленим, оранжевим,— Варі здавалося, що й світ довкола розквітнув, і небо стало ще вище, а сонце ще більше засяяло, обціловуючи кожен томик.

— Як же ви їх перетягаєте? — зажурилась хазяйка.

— Перетягаю! — відповіла Варя бадьоро.

— Вам тут і до вечора не впоратись! — заперечила жінка.— А там же ще дві скрині... А зачекайте!

Подалась до клуні, викотила невеликий візок. Візок був хоч одразу ж па виставку, ще й пофарбований.

— Давай сюди!

Склали, накрили рядниною. Жінка рішуче взялася за дишло, а Варі наказала підпихати ззаду.

— Це — що!.. Це ж не дрова з лісу возити!.. По корчах та вибоїнах...

Та поки довезла, запарилась.

— Х-ху, щоб ви такі здорові були!.. Хоч вода є в цьому домі?

Пила, одсапуючись, велике око її світило з-за кухля неприхованою насолодою.

— Оце напилася!.. Будемо ж розвантажувати, щоб сьогодні все перевезти...

У другій скрині була українська класика, а в третій — російська. Той чоловік збирав, мабуть, книги не один десяток років.

Жінка покотила візок додому, Варя лишилась сама. Ні, не сама — з книжками. Брала то одну, то іншу — все не могла натішитись несподіваним скарбом. І все

здавалося, що той чоловік присутній незримо в кімнаті. Стоїть біля дверей, стежить ревниво за кожною книжкою.

Пішла згодом додому.

І вечір був якийсь особливий, не схожий на інші. Теплий, ласкавий. В хатах уже світилися вікна: одні весело й широко, інші похмуро та підозріло. Ото які люди, такі й у вікнах вогні... А може, там горе? Може, нещастя яке? Може, й голодні сидять, бо сама була голодна як вовк: ніколи було збігати додому поїсти. Перепаде ж сьогодні од мами!

Їла потім борщ, аж тремтіла, хоч нічого в тому борщі, крім кропиви та картоплі, її не було. М'ясо тому борщеві й не спилося, а що таке сметана, він і бачить не бачив, і чуть не чув. Варя їла так, але мама не витримала:

— Не спіши, а то язика проковтнеш!..

Їла тепер трохи повільніше. Їла й поглядала на книжку, що прихопила з бібліотеки: наперед смакувала, як буде читати в ліжку.

А серед ночі прокинеться од того, що пектиме права рука. Прокинеться й не усвідомить одразу, що руки в неї немає давно, що то плече так болить, а не рука, і треба йти по воду, і вмочати рушник, і студити шрами, вщерть налиті вогнем. І сидіти, похитуючись, і дивитися сухими очима в темряву, терпляче чокаючи, поки біль трохи спаде й можна буде знову лягти — забутись у сні...

І, вже засинаючи, повертатися думками до стелажів. Стелажі були потрібні, книжки лежали вже й на долівці. Вона так і сказала голові селищної Ради Карпові Михайловичу, прийшовши до нього з самого ранку:

— Без стелажів бібліотека не працюватиме!

— А де я тобі їх візьму? — відповів голова, дивлячись па Варю так, наче вона прийшла здирати з нього останню сорочку. — Де я їх у біса візьму? Тут хоронити он ні в чому, а їй — стелажі! — Наче він тільки те й знав, що хоронив.

У Варі одразу ж почало закипати в грудях. Карпо Михайлович, нестарий іще чоловік, та ще й фронтовик (орден і три медалі на кітелі), з кожним словом ставав їй все неприємніший. Була впевнена, що він просто не хоче їй допомогти.

— Зрозумійте, я не для себе прошу! — сказала, ледь стримуючись. — Книжки треба розставити...

— Нічого з книжками твоїми не станеться! — обірвав її голова. — Буде змога — допоможу.

— Тоді я од вас не піду! — сказала Варя рішуче.

— Як то не підеш?

— Л отак: сидітиму, поки ви дасте розпорядження.

— Ну й сиди! Налякала!..

Вари й сиділа — до обіду. Заходили — виходили люди, дзвонив телефон, голова все більше сердився, він уже й па крик став зриватися, Варя ж сиділа, ладна бути тут хоч і до вечора.

В обідню перерву він надів картуза, аж дашок затріщав, пішов з кабінету. Варя слідом за ним.

На вулиці не витримав, обернувся до неї:

— Ти куди?

— Туди, куди й ви.

— Я додому! Обідати! — закричав, як до глухої.

— І я з вами.

— Ти що: отак за мною й ходитимеш?

— Отак і ходитиму. І сьогодні, й завтра — поки стелажів не дасте.

— То, може, й слати ляжеш зі мною? — саркастично спитав він.

Варя змовчала. Але як тільки він рушив, пішла слідом.

— Тьху! — Карпо Михайлович зупинився, махнув відчайдушно. — Ладно, пішли! Де ти тільки й узялась на мою голову!

— Одчеплюсь,— пообіцяла йому Варя. — Дасте стела-жі — більше до вас пі погою.

— Осьдечки в мене твої стелажі! — показав він па потилицю.

Привів у комунгоспівську майстерню.

— Бачиш цю баришню? — спитав похмуро завідувача. — Зроби їй стелажі.

— Не мені, а в бібліотеку,— поправила Вари.

— А я що кажу! — гримнув Карпо Михайлович, — В бібліотеку!

— Але ж де ми візьмемо дощок?

— Де хочеш бери! А щоб я її більше не бачив!..

Вже й виходячи, бурчав щось сердито. Варі вчулося: "Чортова дівка!" Та вона не образилася навіть, лиш усміхнулася...

Стелажі були готові лише за півмісяця: то захворів столяр, то не було потрібних дощок, то ще якась причина,— завідувач під кінець уже од неї й ховатися став. Та от стелажі привезли, поставили так, щоб можна було між ними лише пролізти, ось і книжки стали в акуратні ряди, розібрані за алфавітом та за тематикою, а на вікнах засяяли чепурненькі фіранки, і стіл застелений білим, а на ньому вже довгі ящички з поки що не заповненими картками, і букет квітів у глечики,— занедбана, нещодавно непривітна кімната стала затишною, Варя все ніяк не могла її покинути, хоч на неї чекали вже вдома...

Другого дня схопилась ледь світ, довго чепурилася перед люстром: було таке відчуття, наче йде на свято. Поснідала похапцем, подалась до бібліотеки: зустрічати перших своїх читачів.

Читачів довго по було, хоч Варі все здавалося, що хтось стукає в дворі. Та осі, і справді постукало. "Зайдіть!" — гукнула Варя й нервово поправила зачіску. Дворі прочинились, несміливо, бочком зайшли двоє школяриків і дівчинка.

Варя Юхимівна й досі їх пам'ятає, хоч відтоді минуло більше тридцяти років. Пам'ятає так, наче були вони в неї принаймні вчора. Й те, як вони підступали до стола, підштовхуючи одне одного, як відповідали їй пошепки, й три книжки пам'ятає й досі — перші видані лею книжки...

Згодом забігло гострозоре дівча.

— Здрастуйте! — привіталось задихано. — У вас є Коцюбинський? "Фата моргана"?

Тільки щоб з передмовою! — гукнула вже Варі в спину.

— Контрольна? — здогадалась Варя.

— Ага.

Вхопила книжку, побігла — забула навіть подякувати.

Й одразу ж за нею — бабуня: внесла обличчя, як сонечко.

— Оце йшла та й зайшла.

Ця не поспішала нікуди. Оглянулась, на що присісти,— Варя схопилась, подала свій єдиний стілець.

— Що ви, що ви, я вже й так! — Та одразу ж і сіла. Витерла краєчком хустки губи, посвітила на Варю очима,— То ви тутешня чи приїжджа? — Довідавшись, що тутешня, закивала головою, зрадівши.— Тож-то дивлюся та її думаю: де я вас бачила?

І бабуня сиділа довгенько: охоча була погомоніти. А коли Варя спитала, яку підібрати їй книжку, відповіла, не задумуючись:

— Йро любов...

Потім, вже під обід, зайшла вчителька: попросила Нему я-Л евицького.

Ї вчительку пам'ятає досі Варя Юхимівна: в чому була навіть одягнена.

Потім заглянув Карно Михайлович: пересердивсь на Варю.

Ну, як тут у тебе?

Оглянув стелажі, здивувався, спитав недовірливо:

— — Ого всі читала?

Варя відповіла, що всі — не всі, а більшість таки прочитала.

Пу її ну! — покрутив головою.

То, може, й ви що візьмете? — спитала з надією

Варя.

— Я? — В голови був такий вигляд, наче йому запропонували голяком пробігтися вулицею.— Хай якось іншим разом, бо в мене, знаєш, діла.

— А ви таїш візьміть!

Ну, якщо вже так просиш...— Карно Михайлович нерішуче порився в стосикові книжок, вибрав найтон-шу: — Ось цю запиши.

— Два роки читав,— пригадувала Варя.— В кабінеті в нього й забрала: як поклав, так і не брав до рук.

У кабінет до голови привела Варю все та ж бібліотека: вже по вміщалась. Та й читачів прибуло: товклися біля самого порога, а про те, щоб посидіти, погортати газетп-журпали, зібратися па читацьку конференцію, не моїміо бути її мови. А тут стали будувати чайну — з бібліотекою поруч. Уже її стіни звели — лишилося дахом накрити. Варя якось зайшла: величезний зал (от де сидіти читачам!), кілька трохи менших кімнат... Варя тільки слинку ковтала, по приміщенні ходячи...

Після того її наче обмарило: не йде майбутня чайна з думки, хоч помри! І вдень про неї думає, й серед ночі: проснеться і довго лежить, по тих кімнатах стелажі розставляючи. Знала ж, яким "чайком" почнуть частувати майбутніх клієнтів: з усього містечка п'янички сновза-тимуться. Хай би десь в іншому місці кубло це заводили, а то

з бібліотекою поруч!

Врешті, не витримавши, зайшла до голови.

— Ти що? — вирячився па неї Карно Михайлович,— Бузини об'їлася? Цяцьку найшла: візьми та й віддай!

І хоч як Варя переконувала, що бібліотека н пивші ч~ ка поруч не можуть стояти, що одна ж чайна уже є: міліція тільки те й знає, що підбирає "клієнтів", так на що ж іще один "гадючник" заводити (Варя, коли розпалювалась, не дуже вибирала слова)... Хоч як переконувала Варя, не допомгло нічого.

— Фінансовий план хто буде виконувати? Для тебе ж на зарплату стараємось!.. Іди й не мороч голови!.. Розбагатіємо, отоді бібліотеку й збудуєм...

— Гарний же ви комунізм на горілці будувати збираєтесь! — рубонула йому Варя з плеча. Хрюснула дверима так, що Карпо Михайлович аж підскочив:

— Тю, павіжона!

Тільки Варя того вигуку не почула: йптла вулицею й щоки палали. Довго не могла остудити. Тіплати хотілось од злості!

І такою бібліотека їй здалася нужденною, що й заходити не хотілося.

Допоміг Варі відвоювати приміщення тогочасний міністр освіти. Сам того не відаючи, допоміг.

Якось зайшла Варя до школи (після розмови з Карпом Михайловичем збігло два тижні, якщо не більше, над чайною вже й дах звели, і вставили двері та вікна. Варя, проходячи мимо, одверталась)... Зайшла до школи, а там шарварок, там переполох: парти в коридорах, учителі миють підлоги, директор бігає червоний, мов перцю об'ївся.

Міністр приїжджає! Вчора подзвонили з Києва.

Варя одразу ж і подумала: а що, як поскаржитись міністрові? Він же не тільки міністр, а й поет видатний,— кому ж іще, як не йому, про бібліотеку подбати?

Перше, що зробила,— книжки повиносила з закутків. Склала на столі горою, майже під стелю: потім на підвіконня скільки могла навалила, а решту вже на долівку, при самому вході. Приміщення й так тісне, стало ще тісніше. Про псяк випадок всю сучасну україністику на задній стел а я" переставила: питає міністр про свої книжки, Паря його поміж стелажми й проведе. Де й миша не пролізе.

Схопилася вранці, гімнастерку з бойовими медалями надягла, поясом офіцерським підперезалася, заправивши порожній рукав, і — їла не їла — подалася до школи.

Міністр з'явився після першого дзвоника. Підкотив машиною чорною, довгою, вийшов з кількома чоловіками: Варя його одразу ж по пенсне і впізнала. Директор, який встиг не одну поміняти хустину, піт витираючи, метнувся назустріч, а за ним уже й Карно Михайлович, який теж прибіг рано-вранці ("Ти чого прийшла?" — виси мав сердито па Варю: не чекав уже від неї нічого хорошего).

Привітались, поручкались, повели шанобливо в школу, де но класах сиділи, завмерши, і учні, і вчителі. Вари теж— пішла вслід (гурт чималий, ще в одній машині й районне начальство приїхало) — до міністра поки що не зверталась. Хоч міністр вже її й помітив: кілька разів перехопила Варя його погляд.

Гоїли вже виходили зі школи, Варя до нього й підійшла.

— Товаришу міністр, я вас дуже прошу оглянути пашу бібліотеку! — Варя спиною відчувала, як її пече поглядом Карпо Михайлович.

— Вібліотоку?..

— Це поруч, товаришу міністр.

То пройдемося? Чи машиною?

— Краще машиною.— Варя боялася, що по дорозі ще хтось перехопить міністра.

— Тоді, прошу, сідайте, показуйте,— міністр галантно відчинив передні дверцята, й аж тут оглянулася Варя на голову:

— Товаришу міністр, візьмемо й Карпа Михайловича: піп найактивніший наш книголюб!

— Дуже прием по, дуже приємно... Прошу, сідайте!

— Дякую, я вже за вами,— зацьковано прохрипів той.

Варпої рішучості вистачило сісти в машину. А як

тільки рушили — всі думки пощезали. На щастя, згадала, як поверталася два роки тому з Сибіру додому. Обернулася:

— А я вас бачила, товаришу міністр!

— Де саме ви мене бачили?

— На Хрещатику. Два роки тому. Пам'ятаєте: "Люба сестронько, милий братику, попрацюємо на Хрещатику"?

Міністр заблимав, зняв пенсне, заходився протирати скельця. Обличчя його стало голе й беззахисне.

— Як чудесно ви декламуєте! — сказав він розчулено.

— Ось ми й приїхали.

— Це бібліотека? — Міністр, мабуть, ніяк не міг повірити, що в оцій ветхій споруді може міститись бібліотека.

— Еге ж. Оце вона й є.— Варя краєчком ока бачила, як районне начальство, що під'їхало слідом, пуштрило Карпа Михайловича.— Заходьте, товаришу міністр, тільки обережно, щоб не забитись. Одвірок низенький, та й стеля от-от обвалиться...

Бібліотека справила таке гнітюче враження на міністра, що він навіть не спитав про свої книжки. Тоді Варя й завдала останнього вдару:

— На щастя, нам недовго лишилось тут скніти! Незабаром переїжджаємо в нове приміщення. Хочете подивитись? — Та й повела всіх до чайної. Ходила хазяйкою, наказувала: — Ось тут буде зал для читачів... Тут — книгосховище... А отут — абонементний відділ... Все це — наш голова! Коли б не Карно Михайлович, то не знаю, що ми й робили б.

Прощалися. Міністр довго тиснув руку Карну Михайловичу, гаряче дякував. Обіцяв приїхати па новосілля. Голова бубонів, давлячись словами. Варя, вже дома згадавши, який у нього був вигляд, реготала до сліз.

— Розп'яла!.. Живцем розп'яла!..— лаявся голова, коли гості поїхали.— Де ти на мою біду й виськалась!

— Ну чого ви кричите? — боронилася Варя.— Я ж вас виручила!

— Що б тебе на тому світі отак виручали!.. Ну що я скажу кооператорам? Що?!

Тут Варя вже не знала, що пораяти голові. Хіба пояснити їм, що людина не тільки хлібом єдиним... Що їй і духовний потрібен...

— Іди ти знаєш куди зі своїм духовним! — зовсім осатанів голова. Крутнувся, як опечений, пішов геть.

І Варі було його вже й жалко.

Коли Варя Юхимівна виходила заміж, бібліотека давно вже була в новому, відвойованому нею приміщенні. Мати п'ятий рік лежала на кладовищі, і Варя Юхимівна поставила їй пам'ятник, і ніхто в містечку не догадувався навіть, скільки коштував мармуровий отой обеліск, та це, власне, тепер і не важливо: пам'ятник стоїть і Варю Юхимівну не мучить совість. Нінка встигла й восьмирічку закінчити (за допомогою Варі Юхимівни), і повчитися в технікумі (теж за активною участю сестри), й вискочити заміж (вже самотійно), й розлучитися, й знову сходити до загсу, й ще раз розлучитися, і втретє знайти собі пару, тепер уже, сказала, серйозно (від двох попередніх "несерйозів" знайшлося двійко дітей: хлопчик і дівчинка)... Сестра подалася з третім своїм чоловіком на Камчатку: вряди-годи писала коротенькі листи, та й пишуть, мабуть, було ніколи, бо народилося ще двоє дітей... А ці, вже дорослі, так і не бачили рідної мами: виросли на руках у Варі Юхимівни, бо Варя Юхимівна, коли Ніяка збиралася на ту далеку Камчатку, сказала, що дітей не пустить. "Я їх потім заберу, як обживемося",— пообіцяла сестра. "Забереш, як же!" — подумала Варя Юхимівна, бо тоді вже вирішила не оддавати дітей. Вопи так і виросли на її руках (точніше — РУЦІ), і Досі називають її мамою Варєю, рідну матір майже не згадуючи, і про те, в що обійшлося їхнє дитинство Варі Юхимівні, теж у містечку не знає ніхто. Знають лише достеменно одне: діти завжди були одягнені й узуті, а вчилися так, що Варі Юхимівні ніколи не доводилося за них червоніти. Тож діти росли нагодовані та одягнені, а Варя Юхимівна до сорока років носила військову форму, єдину одіж свого на будпі та свята, зважилась па цивільне вбрання лише тоді, коли спідниця зовсім подерлася, а на чоботи вже нікуди було класти латки.

І з господарством вправлялася єдиною рукою, так як не кожен і двома впорається: пиляла-рубала дрова, прала білизну, чистила, допомагаючи протезом, картоплю п буряк, шаткувала капусту, в кімнатах завжди було прибрано, Варя Юхимівна терпіти не могла, коли щось не па місці, і дітей привчила до цього. На маму Варю дивлячись, обоє навчилися більше орудувати лівою, аніж правою,— поповоювала ж потім з ними Варя Юхимівна!

Протез надівала лише вдома: одного разу як побачила штучну руку в молодії ще жінки, то аж здригнулася: наче в мерця відтяли! "Краще хай уже порожній рукав",— вирішила Варя Юхимівна.

І весь оцей час, поки діти росли та ходили до школи, Варя Юхимівна відчувала себе щасливою, бо коли верталася втомлена з бібліотеки, то бачила двоє найдорожчих для себе облич, які обертались до неї, як соняшники, і малі їхні клопоти обсідали її ще з

порога. Тож поки діти росли при ній, життя Варі Юхимівни було по вінця наповнене, і вона всі оці роки ні про що більше й не думала: діти — робота, діти — робота, вгору й то ніколи глянути, лише іноді, посеред ночі, прокинувшись од болю в правій руці, згадувала всіх отих лейтенантів, у яких по черзі закохувалась і яких ховала по черзі, так що вони про її любов не встигали й довідатись, а найчастіше останнього, як він лежав на плоту, і як падав прямо на нього націлений хижо літак, і як вона затуляла його спиною, ладна всі бомби в спину свою й прийняти... Після такої ночі, прокинувшись, Варя Юхимівна підходила іноді до люстра й довго себе роздивлялася, і те споглядання їй не приносило втіхи. Бо вже й зморшки поснувалися круг очей, і сивизна пробивалася в підстриженому коротко волоссі, й очі її були того дня не те що печальні, а якісь мовби погаслі...

Діти при ній і десятирічку закінчили: племінник, відслуживши два роки в армії, вступив до військового училища, тепер уже капітан, прикордонник, служить на Памірі, одружуватися ж приїжджав у рідне містечко й дружину майбутню спершу показав мамі Варі, спитав, чи сподобалась, з таким виглядом спитав, наче од того, як вона відповість, залежало бути чи не бути весіллю... "Легка у вас, мамо Варю, рука!" — писав згодом з Паміру. Тож і сімейне життя склалося в племінника добре, Варя Юхимівна могла бути за нього спокійною.... Племінниця теж не вдалася в матусю: закінчила вже й інститут, тепер в аспірантурі в Києві, разом з чоловіком. Діток поки що не мають: "Хай, як захистимо дисертації". Ну, нехай, молодим, їм видніше: Варя Юхимівна ніколи не лізла з порадами, тільки ж дуже незатишно стало в старенькій хатині, коли лишилася сама!

Варя Юхимівна намагалась менше в тій хаті й бувати. Прийде пізно ввечері, втомлена (то читацька конференція, то вечір книги, то зустріч з композитором, артистом, письменником: всі письменники київські, більш-менш відомі, знали Варю Юхимівну)... прийде Варя Юхимівна, чаю вип'є та й у постіль. А вранці, знову ж того чаю з бутербродом ковтнувши, до бібліотеки мерщій.

Варя Юхимівна мала провести читацьку конференцію в клубі цегельного заводу за участю відомого письменника, такого відомого, що читачі аж не вірили, що він ще живий. Письменник же був не лише живий, але й досить бадьорий, от тільки добитися до нього було важче, аніж до самого господа-бога. Варя Юхимівна вже й писала, й дзвонила кілька разів — відповідь була одна: Петро Олексійович (назвемо його так) зараз не може. "А коли? — допитувалась Варя Юхимівна. — Ми ж на нього чекаємо!" — "Не знаю, — відповідав жіночий голос. — Поки що нічого певного сказати не можу. Петро Олексійович працює над новим романом". Варя Юхимівна дзвонила з дня у день, аж поки одного разу натрапила на самого Петра Олексійовича. "Слухаю", — сказав утомленим од читацької уваги голосом. У Варі Юхимівни її долоня змокріла, тат; боялася, що він покладе трубку. "Але ж у мене зараз дуже багато роботи! — мовив письменник. — Дружина вам, здається, пояснювала?" — "Потре Олексійовичу, ну, просимо! Ви не уявляєте навіть, як ми всі вас тут любимо! Це для нас буде святом!.." — "Гаразд, — погодився нарешті Петро Олексійович. — Як до вас добратися?" — "Ми

пришлемо по вас машину. Я сама приїду. Дякую, Петре Олексійовичу!"

Машину дав директор заводу — спробував би тільки не дати! Клуб аж тріщав — стільки народу зішлося. Вечір вдався на славу, всі були задоволені. Варя Юхимівна сиділа в президії поруч з письменником, і весь зал дивився тільки на нього, особливо, коли Петро Олексійович виступив (а виступив він дуже гарно, прямо-таки не вірилося, що можна отак говорити)... Варя Юхимівна була впевнена, що всі дивляться лише на письменника, тому й не помічала єдиної пари очей, прикутої пильно до неї.

Ті очі належали літньому вже чоловікові з таким хворобливим та брезклим лицем, наче він вийшов щойно з лікарні. До того ж; він був дуже недбало поголений: бритва хоч і пройшлася по підборіддю, щоках, але полишила кущики сивої щетини. Й одяг на чоловікові був

пожмаканий, наче він у тому одязі й спав. Чоловік сидів у десятім ряду і не зводив очей з Варі Юхимівни.

Коли ж виступи скінчилися, й одлунали оплески, і письменник, навантажений квітами, спустився зі сцени, а за ним щаслива Варя Юхимівна, чоловік отой так і рвонувся до неї, та одразу ж і застиг, ухопившись за спинку стільця, а обличчя його враз спітпіло. Провів поглядом Варю Юхимівну і лише тоді, як вона зникла, вийшов з ряду в прохід. Ішов, прикульгуючи на ліву ногу, й протез скрипів голосно.

А другого дня рано-вранці зустрів Варю Юхимівну коло бібліотеки. Побачила його здалеку: стояв на ганку, спершись на перила, біля ттіг валялась купа недокурків. Хотіла зауважити, що тут не курять, але чоловік так пильно дивився на неї, що Варя Юхимівна збентежилась.

— Ви до мене?

Чоловік хотів щось сказати, та враз закашлявся, вхопився за груди.

— Я вас слухаю,— сказала Варя Юхимівна: в пій у самій щось здригнулося, щось таке забуте, що годі його й усвідомити.— Може, до бібліотеки пройдемо?

Сприйняла його мовчання за згоду, одімкнула двері, зайшла. Чоловік вслід за нею зарипів протезом.

— То я вас слухаю.— Тут, у кабінеті, за столом з книжками, до Варі Юхимівни повернулась упевненість.

У чоловіка болісно переєм икнулось сиотворопе шрамом обличчя, він врешті здобувся на голос. Хрипко спитав:

— Не впізнаєш, старшина?

І Варя Юхимівна, збліднувши, ухопилась за стіл...

Весь той день ходила наче в тумані. Хоч куди б ішла, хоч що робила — перед очима стояв командир. Чомусь не цей, літній, брезклий, у пожмаканому цивільному одязі, а той, молодий, у військовому, перед яким вона обмирала. Йшов понад окопами, подбало відмахуючись прутиком від куль та осколків... Варі Юхимівні здавалося, що та хворостина й досі зберігається в літнього оцього чоловіка.

Згадала, що вдома нічого їсти. Сказала дівчатам, що їй треба до селищної Ради... Дівчата, здається, презирну-лися розуміюче — Варю Юхимівну так і обсипало

поруч (дівчата могли побачити), а в продуктовий, коло вокзалу. Поки купувала, здавалося, що й продавці, посміхаючись кожен про себе, поглядають на неї. Купила сиру голландського, півкіло ковбаси, масла, дві банки шпротів, цілу хлібину, цукерок і тістечок: ніколи не приймала гостей, тому здавалося, що все буде мало.

У перукарні, на щастя, нікого не було: ранні відвідувачки вже почистили пір'ячко, а пізні ще не прибилися. Перукарка нудьгувала в кріслі, гортаючи до дірок за-шморганий "Журнал мод". На молоденькому обличчі її було стільки фарби, що вистачило б на жінок усього містечка. Вгледівши Варю Юхимівну, вона відклала журнал:

— Можна швидше? — попросила згодом: здавалося, що безпадіііію запізнюється.

— Готово! — сказала згодом перукарка, і Варя Юхимівна розплющила очі.

— Обійдеться й так,— сказала Варя Юхимівна.

Поки варилась картопля, прибирала в кімнатах. Потім накрила новою скатертиною стіл, виставила тарілки, поклала дві виделки й дві ложки. Нарізала сир, ковбасу, відкрила шпроти. Подумала, що не погано б поставити й квіти, бачила на іменинах у знайомої вчительки, але квіти у неї в дворі не водилися, бігти ж позичати в сусідів попа не хотіла. "Обійдеться й так!"

— Можна?.. А чого без світла?

—■ Ну, здрастуйте в хаті!.. А в тебе, старшина, нічого земляночка! Пам'ятаєш фронтові наші бліндажі та землянки, га? — стояв усе ще у дверях, роздивляючись кімнату, і Варі Юхимівні враз здалося, що він оте робить навмисне, щоб приховати

власне збентеження, і ще вона подумала, що не знає, як його ім'я... Лейтенант, комроти — і все! Їй знову впали в око пожмаканий одяг на ньому і хворобливо брезкле обличчя.

Лише шрам, що розсікав ліву брову, нагадував колишнього лейтенанта. Та очі: вони, здавалось, аніскільки не змінилися. Були такі ж гарячі й насмішкуваті.

— Ну, ще раз здорова була, старшина! — зарипів протезом.

Рука його була волога й гаряча. Варя Юхимівна враз пригадала, як висаджувала його на візок, і подумала, що тепер навряд чи й змогла б: так він розповнів.

— Прошу до столу! — сказала збентежено. — Ось, чим багата...

Згадала одразу ж про картоплю, яка мліла в духовці.

— Вибачте, я зараз...

Коли повернулася, вія уже сидів за столом. Роздивлявся наїдки, по тарілках акуратно розкладені, схвально прицмокнув:

— Оце б туди, в нашу землянку!.. Га, старшина?

А коли Варя Юхимівна наклала й картоплю, спитав:

— А де ж фронтові сто грамів?

І лише зараз до неї дійшло, що вона не купила нічого випити. Варя Юхимівна нічого міцнішого, окрім сухого вина, не пила. Та й то лише ковток. Але ж про те, чим пригощати чоловіка, могла подумати!..

— ■ Ех, товаришу старшина, товаришу старшина! — похитав він головою докірливо (а очі сміялися). — Про все за вас треба думати!

Послав руку під стіл, висмикнув пляшку горілки.

— Хоч чарки в тебе знайдуться?

Варя Юхимівна метнулася до буфета, взяла дві чарки, які стояли, ще, мабуть, відтоді, як був живий її тато. Витерла швиденько, поставила перед ним.

Він їх одразу ж і налив.

— Так за що будемо пити? Га, старшина?

— Може, за зустріч?

— За зустріч? — перепитав він і похитав головою. — За зустріч ми з тобою ще вип'ємо... Не раз іще вип'ємо... — скрипнув протезом, звівся, і Варя Юхимівна мимоволі звелася, таке в нього стало урочисте й строге обличчя. — А вип'ємо за тих, хто не повернувся з отієї висоти! А повернулися звідти, мабуть, лише ми удвох. Ти і я, старшина...

— Вип'ємо, — сказала Варя Юхимівна, віддано дивлячись на свого командира: не бачила ні костюма пом'ятого, ні обличчя одутлого, ні зовсім уже сивого чуба: колишній її лейтенант стояв перед нею. Рішуче перекинула до дна, ледь втрималася, щоб не закашлятися, не бачила вже, куди й чарку поставила, так обпекло, а він її ще й похвалив:

— Молодець, старшина! Оце по-фронтовому!

Після другої чарки, вже за зустріч (Варя Юхимівна цю ледь пригубила, їй і першої

вистачило)...— після другої він запитав:

— Ти мене витягла?

Варя Юхимівна лише кивнула.

— Я так і знав.— І наказав: — Розповідай!

Варя Юхимівна, мов була й досі в армії, стала слухняно розповідати. Розповідь спершу їй не давалася, заважала чи то випита горілка, чи його пильний погляд, а потім вона немов перенеслася в той сорок другий, і все, нею пережите, від початку бою аж до останньої хвилини на плоті, постало так виразно й ясно, наче воно відбулося вчора...

— А потім я вже не пам'ятаю нічого...

— Тоді тебе й поранило?

— Так,— кивнула вона. І — диво! — вже не соромилася свого порожнього рукава. Досі ж завжди пам'ятала про нього: намагалася сидіти так, щоб він бачив лише її ліву РУМУНІЯ довго мовчав. Потім звів голову, подивився на неї, і очі. Його були напрочуд теплі й ясні:

— Ти віриш у долю?

— А ви? — поцікавилася в свою чергу Варя Юхимівна: запитання його чомусь пронизало її всю.

— Я — вірю!.. Я багато в що навчився вірити... в те, що не випадково приїхав у гості до сестри... Що до клубу прийшов... От наче що штовхало в спину... Не до письменника — до тебе йшов, старшина!.. А якби не прийшов?..

У Варі Юхимівни все так і стиснулось всередині.

— Ні, я не міг не прийти! — сказав він переконано.— Бо нам судилося жити вдвох... Ну, я піду, покурю, а ти, стелись... Стелись, старшина!

Звівся, вийшов надвір, а Варя Юхимівна все ще сиділа обмерла. Потім гарячково, боячись, що він от-от зайде, постелила йому тут же, на ліжку, що на ньому спала сестра, а сама побігла в іншу кімнату. Зачинила двері, скинула плаття, пірнула, сама од себе втікаючи, в ліжку. Лежала, обмерла, вслухалась до болю в напружену тишу.

Грюкнули двері, заскрипів металево протез. Залунав його голос: він чи то гмикнув, чи сказав щось глузливе. Дзенькнула чарка, забулькотіло з пляшки. Потім знову зарипів протез, здається, до ліжка... ні, до дверей... Варя Юхимівна пірнула вже під ковдру... Двері одчинилися навстіж, в нещадно світлому прямокутнику зачорніла його постать: в одній руці тримав подушку, в другій — ковдру.

— Ти це ж що, старшина?

Підійшов до ліжка впритул, і вона покійно посунулась, даючи місце ще одній подушці та ковдрі...

Потім він питав її вражено:

— Ти була дівкою?.. Пу, ти даєш!..

Сів, закупив, і Варі Юхимівні, яка куріїв терпіть не могла, цей дим здався таким рідним та любим, що вона не витримала — заплакала. Мовчки, соромлячись сліз. Витирала їх поспіхом, а він, докуривши, знову ліг, поклав руку на її оголені груди, і рука його була гаряча й солодка...

Варя Юхимівна прокинулась од того, що змерзла, тулилася голою спиною до холодної стіни. Ще не розплющуючи очей, попробувала потягнути ковдру на себе й натрапила рукою на тверде плече. Й одразу ж все пригадала. "От я й заміжня,— подумала.— І в мене є чоловік..." Кілька разів повторила це слово, звикаючи до нього, а потім обережно, немов боячись розбудити його, розплющила очі.

Він міцно спав. Лежав до неї спиною, обличчям у подушку. Бачила лише плече, шию, потилицю, розкуйовджене сиве волосся. Тихенько посапував, як дитина, і Варя

Юхимівна чомусь подумала, що жилося йому досі важко й незатишно, вона аж потяглася рукою — доторкнутись ласкаво до нього, та знову побоялася, що розбудить. Побоялась того, що він побачить її голою, особливо ж одтяте право плече. І хоч їй хотілося пригорнутись, приголубитись до нього, обережно відкинула ковдру, ще обережніше залишила ліжко.

Кімната вже купалася в світлі. Чистому, ранковому, наче крізь сито просіяному. Плаття її святково червоніло на бильці, а поруч з ліжком лежав його взутий протез. Сявав металом, тьмянів пластмасою, жовтів реміняччям. Поряд валялися штани й піджак, сатинова темна сорочка: вони були мов ще більше пожмакані, аніж учора.

Швиденько, боячись, що він от-от розплющить очі, на-тягнула плаття, зібрала його одіж: вирішила випрасувати, поки він спить. Вийшла навшпиньках, причинила за собою двері.

Кпім кпула праску, прибрала зі столу. Пляшка валялася порожня, не було горілки і в її чарці, щось ворухнулося тривожно в ній, але вона одразу ж пригасила той порух, примусила себе думати про інше. Що треба ж іще встигнути приготувати сніданок, не буде ж він жити самим чаєм: знову паче поверталися роки, коли біля неї жило двоє дітей.

Пославши па стіл ковдру, старанно випрасувала його одяг. Тут же, па стільці, й повісила. Поклала на сковорідку масло, вчорашню картоплю, нарізану дрібно ковбасу. Прокинеться — якимось уже сам здогадається запалити газ, розігріти. Хотіла написати записку, та згадала, що досі не знає, як його звуть. Випила похапцем склянку чаю, прислухалась: він ще спав.

Йшла до бібліотеки й думала про нього. Як він прокинеться, як пошука її поглядом, а може, й покличе, аж тоді здогадається, що вона пішла на роботу. Зненацька згадала, що забула виставити цукор,— хоч вертайся! — але вона й так уже запізнювалась, дівчата ж уже, напевно, чекають на неї.

! потім, уже в бібліотеці, думала лише про нього. Ледь дочекалася перерви на обід,— майнула додому.

Хата була замкнена, добре, що мала запасний ключ. Па столі, поруч з неприбраним посудом, лежав аркуш паперу. "Буду о сьомій нуль-нуль. Віталій".

Віталій! Нарешті вона знає, як його звати.

І потім, у бібліотеці, ледь діждалася шостої. Мала зготувати вечерю до його приходу. Крадькома розгортала записку, читала й перечитувала.

Ім'я його вживалося, вросло в неї, пускало коріння. Повнило всю. "О сьомій нуль-

нуль!" — аж засміялася щасливо. Добре, що ніхто не помітив!..

Додому верталась бігцем...

Він прийшов ще раніше — значно раніше. Полишив двері одчиненими, наче хотів вивітрити важкий дух перегару. Лежав у першій кімнаті, хропів і стогнав. Як був у костюмі, в брудних черевиках. Набрякле обличчя посиніло, шрам пульсував гарячково.

Варя Юхимівна якусь мить стояла, ламаючи брови, потім уста її рішуче зімкнулися. Поклала па стіл пакунок з їжею, заходилася роззувати-роздягати сонного. Попомучилась із своєю єдиною рукою, звільняючи важке п'яне тіло від одєжини. Роздягти й ковдрою вкривши, сіла безсило на стілець.

Довго не спала. Він часто стогнав, Варя Юхимівна зривалася, бо здавалось, що помирає. Десь серед ночі встав, довго пив воду, що її Варя Юхимівна поставила поруч, на табуретці, потім закурив. Ядучий дим просочився аж сюди, і був він гіркий та неприємний, в неї й голова розболілася, але вона не встала, не вийшла до нього: не знала, що йому казати.

І гірко, іг невтішно пекла одпа й та ж думка: він — алкоголік.

Заснула десь аас під ранок: вігі врешті заспокоївся. Звелася, вся геть розбита, прислухалась: в тій кімнаті — ні звуку. Обережно прочинила двері: його не було. Порожня постіль, порожній графин: він висушив всю до дна воду. І кілька недокурків тут же, біля ліжка. І важкий неvigубний сморід.

Варя Юхимівна пошукала очима записку — записки не було. Цього разу він зник, не обіцяючи повернутись в "нуль-нуль", і хоч вона надіялась, що він сьогодні прийде тверезий, так їй жаль було свого миттєвого щастя, відчувала, що надія ця марна. Л їй же треба поговорити з ним, із тверезим. Про що, не знала поки. Знала лише, що треба.

Він так і не з'явився того вечора. Даремно ждала Варя Юхимівна, щоразу схоплюючись, як тільки за вікнами лунала чиясь запізнiла хода. Думки, одна тривожніша іншої, все більше обсідали її. То здавалось, що десь лежить

п'яний посеред вулиці. То що його побили. Ладна була бігти й шукати. Але куди бігти, де шукати?

Вже була б рада йому навіть п'яному. Аби лише з ним нічого не скоїлось. Аби лиш прийшов.

Вранці вирішила навідатись до його сестри: може, він у неї? В першу ніч він розповів Варі Юхимівні про сестру, до якої приїхав у гості. Сказав, де вона працює. На цегельному заводі, в нічній зміні, а живе поруч, в єдиному п'ятиповерховому будинку, другий під'їзд, двадцять третя квартира. Розповідав так докладно, немов знав наперед, що Варі Юхимівні доведеться його розшукувати.

— Тільки стукати треба, бо там зіпсувався дзвінок.

Варя Юхимівна й постукала, після обіду, коли трохи звільнилася від роботи. Та збігала додому: довідатись, чи не приходив.

Не приходив...

Двері відчинила молода ще жінка. Й дуже схожа на п'юго. Тільки всі риси обличчя були делікатніші, м'якші.

— Заходьте.

Підлога так сяяла, що Варя Юхимівна мимоволі глянула па свої черевики.

— Проходьте, сідайте.

Варя Юхимівна все ще оглядалась розгублено: не могла уявити Віталія в цій прибраній кімнаті. Йому тут просто не було місця.

— Я вас упізнала,— сказала тихо жінка.

— Ви наша читачка?

— Ні... Я того вечора була в клубі.

Її погляд зачепився об порожній рукав Варі Юхимівни, метнувся збентежено вбік. Варя ж Юхимівна не знала, з чого починати. Не питати ж у лоб, чи він тут ночував!

— Я... з приводу впитого брата... Ми з ним давні друзі... фронтові... Він розповідав вам, певно, про мене?

Жінка мовчки кивнула.

— Я була в його роті санінструктором...— "Навіщо я все це їй розповідаю?.. Я наче виправдовуюсь перед нею!" — Вашого брата важко поранило, і мені довелося виносити його з бою... А позавчора він зайшов до мене...

— То це він у вас ночував?

Варя Юхимівна відчула, як спалахнуло обличчя. Набралась мужності, глянула прямо в очі його сестри:

— Так... Він ту ніч був у мене... Обіцяв знову прийти...

— Обіцяв! — гірко розсміялась сестра.— То горілка його обіцяла!..

— Він... зараз у вас?

— Був, та нема: побіг похмелятись! Без нього ж і чайна не одчиниться! Скільки ми з ним намучились — не просихає ні вдень ні вночі. Маму в могилу поклав...

— У нього... є сім'я?

— Була. Жінка була, двоє діток було — розбіглися всі... А тепер от унадився в гості... Чоловік уже й не розмовляє зі мною... А що я зроблю: брат же, не виганяти на вулицю!.. Та й жалко... Він же роками з лікарень не вилазив, рани замучили. З-за них, проклятих, і пити став: все одно, казав, помирати.— Жінка, вже не криючись, плакала.

— Мені б з ним ще раз зустрітись,— сказала Варя Юхимівна.— Поговорити...

— Поговоріть. Може, хоч ви яку раду дасте.— Їй одразу ж додала безнадійно: — Тільки йому вже ніщо не допоможе !

— То я зайду до вас увечері...

— Заходьте, чого ж...

Та йти того вечора до його сестри не довелося: він знову з'явився у Варі Юхимівни. Повернулась додому — лежав на постелі без пам'яті.

Цього разу мов легше було його роздягати. До того ж Варя Юхимівна вже знала, що їй робити. Ходила ще вдень в поліклініку, радилася з лікарями. Відповідь була одна: тільки лікувати! І то не вдома — в стаціонарі.

Розпитала докладно, де та лікарня, чи довго там лікують. І чи всіх виліковують. Мусила зтати все, перш ніж затівати розмову. Роздягти, вклавши як слід, і сама лягла

поруч: щоб не зник, як того разу...

Спала не спала — підхопилася вдосвіта. Знову випрасувала сорочку, костюм, приготувала сніданок. Потім сиділа й чекала терпляче, поки він прокинеться. На роботу не поспішала: ще вчора на всяк випадок попередила, що може запізнитись.

Він прокинувся близько одинадцятої. Каламутний погляд, опухле обличчя. Простяг лежачи руку, дістав цигарку. Запалив, на Варю Юхимівну навіть по глянувши. Затягся жадібно, закашлявся. Кашляв довго й важко, як старий дідуган, і щоразу хапався за груди. "Й ото так мучитись!"—думала Варя Юхимівна. Їй і жалко його було, а разом ворушилась і досада на нього: пив же сам, ніхто не примушував.

Він же, вдосталь накашлявшись, з огидою відкинув цигарку, попросив, усе ще на неї не дивлячись:

— Дай води!

Довго пив, і на обличчі його була відраза, наче не воду йому подали — помії.

"І треба ж було отак напиватися!"—хотіла сказати Варя Юхимівна, та вчасно стрималась. Сама не терпіла нотацій.

Натомість якомога веселіше сказала:

— Вставай, будемо снідати!

Буркнув щось нерозбірливе, посунув з ліжка.

Довго вмивався, ще довше відпльовувався. Вліз у сорочку, в костюм, не помітивши навіть, що вони випрасувані, сів, похмурий, до столу. Їв не їв, одсунув тарілку.

— Мені б чаю... Міцнішого...

Варя Юхимівна подала йому й чай: заварила, як дьоготь. І поки він жадібно сьорбав, завела мову про те, що йому треба лікуватись.

На її подив, одразу ж погодився:

— А сто грамів буде?

— Буде!

— Тоді лікуй!.. Лікуй, старшина!.. Тільки дай чимось вогонь в душі залити...

— А нікуди не втечеш?

— Ось рост святий — не втечу!—перехрестився широко НІН.

З Варя Юхимівна йому одразу ж повірила.

— Я зараз,— сказала вона, схоплюючись.— Це недалеко.

— Давай, старшина!

Потягся потім, коли принесла, до пляшки, як дитина до соски. Одкоркував, налив повен кухоль, блаженно примруживши очі, випив до дна.

— Х-ху, як на світ народився!.. Спасибі, старшина!..— І знову потягся до пляшки.— А тепер давай вип'ємо вдвох. За фронтових наших друзів.

Варя Юхимівна відмовилась. Йому ж не забороняла: хай напивається. Що хоче, хай робить, лише б не втік.

Згодом, зовсім сп'янівши, ліг на ліжко й одразу ж заснув. А Варя Юхимівна, прибравши зі столу, побігла до Гайочок: домовитись про машину. Щоб сьогодні в лікарню й одвезти.

Повернулася — його не було. Втік, знову втік, навіть п'яний утік! Вар я Юхимівна аж заплакала від досади та злості па нього, а потім побігла до його сестри: не інакше, поволікся туди одсипатися.

ЗМ

— Був,— сказала сестра.— Попрощався й поїхав.

— Куди? — спитала з відчаєм Варя Юхимівна.

— Та додому ж... У село... Там йому ніхто не заважає отруту дудлити. Отак нею, проклятою, колись і залетється!

Поверталася Варя Юхимівна додому з таким відчуттям, наче її зрадили. Як ніхто ще не зраджував. Довго сиділа вдома: не хотілось нікуди й виходити. А перед очима: як вона висаджувала його, важко пораненого, на візок. І як потім нахилилася над ним на плоту, прикриваючи од літака.

Зрештою надумала от що: вона його таки порятує! Врятувала тоді, порятує й тепер. Візьме його адресу в сестри, поїде слідом, все село, весь район на ноги поставить, а примусить його лікуватись!

— І ніде ти від мене не дінешся! — сказала вже в темряву.

Роздяглась, лягла: мала добре виспатись перед дорогою.

Спала погано: цілісіньку ніч боліла рука.

КОЛЕКТИВ 1КОЛЯДКО

Спершу появився портфель: щось середнє між вантажним пультманом і металевим баком,— у такий зсипають сміття. Тож зрозуміло, чому власник цієї шкіряної посудини пихкотів, мов паровоз.

— То де... пуф-ф-ф... ваша хвора?

А я все ще не міг відірвати погляду од портфеля. Шкіра на ньому була вже не чорна, а біла, металеві дужки поіржавілі та вичовгані. Він давно втратив первозданну форму свою і скидався на що завгодно, тільки не на портфель.

— Хвора? — врешті отямивсь я.— Прошу сюди... Дозвольте потримати портфель...— Він уже прицілювався до вішалки, щоб скинути плащ.

— Завелика для нього честь! — сказав весело він і бухнув портфелем об підлогу.— Завелика честь!

Відсапуючись, звільнивсь од плаща (розміру п'ятдесят восьмого — не меншого!). Зняв замацаний на крисах капелюх.

— То де ваша хвора? — Він уже йшов до кімнати, на ходу витираючи величезною хустиною шию.— Ви не знаєте, до яких пір отак смажитиме? Сказилось, чи що?.. Дозвольте? — Протиснувся поміж мною й одвірком, придушив мене черевом.— То оце ваша хвора?

Теща лежала на горі подушок помираючим лебедем. Погаслі очі, ^скорботно стулений рот. Три місяці тому з нею стався інфаркт, і відтоді, повернувшись з лікарні, теща не спиналась на ноги. Лежала й чекала неминучої смерті.

Я й дружина весь оцей час ходили навшпиньках, розмовляли тільки пошепки. Квартира наскрізь пропахла ліками, від мене тяж несло, як од аптеки, і знайомі,

зустрівшись, цікавились моїм здоров'ям.

Щоранку, прокинувшись, я насамперед заходив до тещі:

— Ну, як ваше, мамо, здоров'я?

— Погано,— незмінно відповідала вона і дивилась на мене з таким докором, наче я був тому причиною.

І майже щотижня — приступи стенокардії. Як правило, посеред ночі. Виклики швидкої допомоги, налякані очі дружини, чекання напружене: їде? не їде? А потім, коли зроблять обов'язковий укол і теща нарешті засне, довге безсоння в постелі. І шум, і дзвін у голові протягом наступного дня.

І обов'язковий, уже вранці, виклик дільничного лікаря. Старенької Марії Андріївни, яка, так і не поставивши тещу на ноги, пішла нещодавно на пенсію.

— Так що трапилось?

— Викликали швидку допомогу,— каже з докором теща: як ви тут пе старайтесь, а мені все гірше й гірше.— Коли б уже швидше померти?

— Ну, цього я вам не рекомендував би! — відповідає лікар бадьоро.— Померти завжди встигнемо. Це від нас не втече.

Витирав піт уже з обличчя. А свій жахливий портфель поставив не на підлогу — на крісло. На білосніжний чохол, що його, старанно випрасувавши, наділа сьогодні дружина. Сопучи, підсунув ближче до ліжка стілець, сів — стілець затріщав, ладен розвалитись.

— Добренько, будемо знайомитись. Віднині, хочете ви цього чи не хочете, я буду вашим лікарем. Зовіть мене Андроником Федотовичем.

Теща суворо й осудливо дивилась ла нього. їй явтю не подобався бадьорий тон лікаря. Важке обличчя її стає ще важчим, губи несхвально стискаються.

— В мене був приступ стенокардії,— каже вона; їй, мабуть, здається, що лікар не знає, наскільки вона хвора.— І три місяці тому був розмитий інфаркт.

— Стенокардія? — перепитує він неухажно.— А от ми зараз її послухаєм — вашу стенокардію. Спробуємо впіймати за хвостика...

Теща зовсім уже певдоволело супиться: про її хворобу насмілюються отак говорити!

— Ваню! — стогне вона.— Накапай мені двадцять п'ять крапель валокордину. Щось моє серце...

Двадцять п'ять крапель — для демонстрації. Коли тещу хапає по-справжньому, вона просить сорок — не менше.

— Зачекайте,— зупиняє мене лікар.— Ще встигнемо випити. Спершу треба послухати.

Бере свій портфель, що — я так і знав! — лишив на чохлі дві темні смуги. Уявляю, що скаже на його адресу дружина! Та й на мою також: нащо дозволив поставити! Хотів уже вийти, щоб не заважати, але мимоволі затримуюсь: він саме відкрив свій портфель. Хоч знаю, що непристойно заглядати до чужих портфелів, все ж не можу перебороти цікавість.

Зібганий шарф (в отаку спеку!), величезний пакет, перев'язаний мотузом, купа

книжок. Він риється в шкіряній тій посудині, бурмочучи заклопотано:

— Де ж я його в біса подів?

— Що ви шукаєте? — пита з осудом теща.

— Та стетоскоп, будь він неладен! Зверху ж клав...

■— Візьміть наш... Ваню, подай стетоскоп. Он там, у шухляді.

Я висую шухляду: новий-новісінький стетоскоп сяє хромом. Всіма правдами й неправдами його дістала нещодавно дружина, як і прилад для вимірювання тиску: теща міряє свій тиск по двадцять разів на добу. Йй аж радіє, коли він у неї високий.

— По треба, — заперечує лікар. — Я звик до свого. Та осі. він. С! Дістає стетоскоп, придбаний чи не в антикварному магазині, — такий у нього вигляд допотопний, ще її хвалиться: — Цим стетоскопом користувався ще мій покіііініі дідусь. Вміли колись добрі речі робити! — і — диво! — теща з повагою дивиться на той антикваріат, — От ми вас зараз і послухаємо... Ви нас на хвилинку залиште, молодий чоловіче...

"Шаман якийсь, а не лікар!" — думаю з осудом, поли-іпаючи їх у кімнаті. Мені вже, слава богу, пішов тридцять п'ятий, а він — молодий чоловіче...

Стою в коридорі, мимоволі прислухаюсь до того, що діється там, за дверима. Чую басовите бубоніння тещі й тонкий, як у жінки, голос лікаря, що переходить іноді у фальцет.

— Та що ви мені таке кажете!.. Забудьте про той ваш інфаркт!

Вже посварились, чи що?

Не витримую, заглядаю в кімнату. І ледь не падаю: теща звелася з ліжка! Суне, як монумент, ледь переставляючи ноги, а він підтримує її, пробуючи обійняти за неосяжний стан.

— Отак, отак...

Дійшли до вікна, зупинились.

— От бачите, дійшли! — каже він переможно. — І, слава богу, не вмерли! А тепер давайте потихеньку назад...

Теща повільно обертається, на обличчі її вже по осуд, а розгублений подив. Наче все ще не може повірити, що це вона, смертельно хвора людина, спромоглася звестися з ліжка.

— Тепер ми вам напишемо кілька уроків, — каже Андроник Федотович, уклавши тещу, — Отже, так: сьогодні ви ще двічі пройдеться до вікна. Вже самотійно.

— Я впаду.

— А ви постарайтесь не падати. Не думайте про це. Думайте, що обов'язково дійдете, і все буде заразд. Я лікую одну хвору, значно важчу од вас... — Теща з недовірою слухає: не може, мабуть, уявити, що хтось більше хворий од неї. — Так ця моя хвора зараз сама ходить в аптеку. А починала, як і ви... Після третього інфаркту до того ж.

— Після третього інфаркту — вмирають! — каже переконано теща.

— Хто вам цю дурницю сказав? — сердитим фальцетом запитує лікар. — Після

третього інфаркту живуть до ста років!.. У мене є хворі, які вже мають по чотири інфаркти. Бігають, як коні... Тож домовилися: сьогодні ще двічі пройдете до віконця й назад. Так в уроці ті запишемо.— Бере аркуш паперу, пише свій дивовижний "урок", теща ж напружено стежить за його олівцем.— Тепер перейдемо до лінів. Що зараз п'єте? О, та тут у вас ціла аптека!

Величезний коробок стоїть поруч з тещею. Теща по кілька разів на день порятує в ньому, любовно переставляючи ліки. В основному іноземні: югославські, польські, угорські, швейцарські, індійські — нашим лікам довіри немає, вони, на тещину думку, набагато слабші, ніж іноземні. "Баню! — стогнала вона після кожних відвідин Марії Андріївни.— Сходи, дитино моя, до Кіри Василівни.— Кіра Василівна — тещина давня знайома, завідує аптекою.— Марія Андріївна прописала нові ліки. Каже, що ці обов'язково допоможуть".

— У вас, либонь, грошей кури не клюють! — дивується лікар, перебираючи пакетики й слоїки.— Хто вам їх понавиписував? Цими всіма ліками коня можна звалити з ніг, не те що людину! І що за мода пішла: як тільки захворів — подавай закордонне. А в те, що в нас є не гірші, до того ж набагато дешевші,— про це наче не знаємо...

— То ви, мабуть, не хворіли! — заперечує теща.— Коли захворієш — не жалієш нічого.

— Правильно! І не треба жаліти. Але ж не викидати гроші на вітер! Крім того, ви привчаєте свій організм до ось цієї всієї отрути. А коли вас притисне по-справжньому, тоді вже й вона не допоможе. Ці ліки треба тримати, як "швидку допомогу". Та й то далеко не всі. Я напишу вам, які, уже в третьому уроці. А поки що перейдемо до другого... У вас є валер'янка? Немає? А вам з усіх ліків найпотрібніша тепер валер'янка. Щоб ваше серденько відпочило від іноземних гостей.

Отак примовляючи, лікар записує "другий урок". Теща з недовірою дивиться на той папірець. Жодної ж іноземної назви!

Трохи втішив її, мабуть, "третьій урок". На випадок, коли їй раптом погіршає...

— В нього що, нема більше хворих? — запитав з подивом я, коли лікар, попрощавшись і ще раз нагадавши про "уроки", врешті пішов.—■ Годину просидів!

— Мабуть, є, але не такі хворі, як я! — заперечує теща. Ти б, Кашо, скочив у аптеку за валер'янкою. Спробую, хоч не знаю, чи допоможе,— додає вона з сумнівом.

Я іду по валер'янку, радіючи, що цього разу не доведеться непокоїти Кіру Василівну. Бо мені, признатися, вже їй і па очі появлятися соромно.

Повернувшись, застаю в коридорі: з тещиною кімнати доноситься стогін. "Невже знову приступ?" Одчиняю похапцем двері й бачу неймовірну картину: теща сама йде до вікна! Стогне, ледь переставляє ноги, а таки йде!

— Вас підтримати, мамо? — кидаюсь до неї.

— Те треба,— відповідає вона з таким страдницьким виглядом, паче йде па ешафот.— Я вже якось... ой, ой... сама...

Дійшовши до вікна, довго стоїть, вчепившись у лутку. Потім чую її здивований голос:

— Ваню, а коли це ти встиг пофарбувати паркан?

Я, учитель середньої школи Іван Пилипович Кравченко, урочисто засвідчую: теща давно уже лежала б у могилі, якби не Андроник Федотович. До того йшлося, бо всі лікарі попередні, потураючи тещі, цим її лише під-

пихали до останнього притулку людини, де "ні печалі, ні воздыханія".

Два роки тому теща моя лежала прикута до ліжка. Два роки тому її невиліковна хвороба висіла над нами дамокловим мечем, здатним обірватися щомиті й упасти на наші нічим не захищені голови. "Якщо я й покину ліжко, то тільки в труну",— раз по раз казала теща, а ми, хоча й заперечували, про себе вірили, що так воно буде. "Ви б сходили на кладовище, нагледіли там хорошу місцину для мене",— стогнала вона, й одного разу я таки там побував, і дружина моя побувала, хоч ми в цьому зізналися одне одному лише тоді, як тещі пішло на поправку.

Тож теща нізащо не стала б на ноги, коли б не новий наш лікар Андроник Федотович.

"Уроки" пішли тещі па користь. Пам'ятаю, як другого дня лікар з'явився до нас уже без виклику.

— Ну, як наша хвора? — спитав, скидаючи плащ. Подивився пильно на мене: — Ви сьогодні мені не подобається. Голова не болить?

— Та трохи болить.— У мене й справді боліла голова.

— Якась неприємність на роботі?

— Та ці...— Хоч неприємність була, я й спав через це погано, та незручно було признаватись.

— Посварилися з жінкою?

— Та пі, слава богу...

— Тоді від чого ж голові вашій боліти? Тиск міряли?

Тиск я не міряв ніколи. Та й узагалі не любив мати справу з лікарями. Вистачало тещі.

— Давайте я вас послухаю. Давайте-давайте! Цс по завадить.

Примусив мене роздягтись до пояса, дістав допотопний свій стетоскоп. І лише зараз я зрозумів, чому він ним так дорожить: дерево було приємне й тепле на дотик, не те, що метал. Якийсь наче струм побіг у мене від лікаря, біль у голові став наче трохи стихати.

— Не бачу нічого серйозного,— сказав Андроник Федотович.— Дещо підвищений тиск... Ви до цього тиск міряли?

Відповів, що не міряв. Не люблю ходити до лікарів.

— То добре, що не любите,— аніскільки не образився він.— Але свій нормальний тиск треба знати. Він у вас зараз явно підвищений. І серце працює напружено... Що ж ми з вами зробимо? — Він наче радився зі мною.

т

и А. Дшаров, кн. II

— Може, пройде й так,

— Може, й пройде... Та краще все я? допомогти організмові, підштовхнути його в потрібному напрямку. Тож давайте напишемо з вами невеликий урок. Я вам выпишу ліки, не лякайтесь, абсолютно невинні, а ви їх із тижднів поприймаєте. Аркуш паперу знайдеться?

Знайдеться. Щоб в учителя та не було паперу!

— То несіть — разом будемо малювати.

Почерк у пілого чіткий, розбірливий, не схожий на лікарський.

— Ось по цій схемі протягом тижня й приймайте. Тільки прошу вас: не забувайте.

— Навіть тоді, коли голова перестане?

— Особливо тоді. Будь-яку хворобу треба не тільки придушити в зародку, а й до кінця вилікувати. А тепер підемо до вашої хворої. Як вона там?

— Де ви так довго були? — поцікавилась теща ревниво: коли вона хворіла, то більш ніхто не мав права нездужати. Я не встиг попередити Андроника Федотовича, так пін, мабуть, і сам здогадався.

— Явились про онука. Онук у мене в школі... Ну, як ми себе почуваємо?

--- І Югаїю,—стегно теща.— Серце всю ніч щеміло — місця собі не знаходила.

— Урок мій виконали?

— Виконала.

— 1 після цього кажете, що вам погано? — перейшов па фальцет Андроник Федотович.— Та коли б вам було погано, ви б самі нізачо не дійшли до вікна!.. А те, що серце щеміло, то що ні ви хочете. Ви ж його три місяці балували, лежачи без руху. Здорову людину покласти на три місяці — за сорцо стане хапатись. А ви ж таки хвора! М'язи ослабли, от воно й щемить. Давайте-но зміряємо тиск. І тиск трохи понизився: значить, наші з вами уроки правильні. Сьогодні зводились?

— Ні.

— Ану, встаньте, пройдіться до вікна й назад. Не бійтесь, я ж тут. Отак, отак... Сміливіше ступайте, підлога по провалиться! А тепер знову послухаємо пульс. Пульс став вищий, але це абсолютно нормально. Ви пішли, дали навантаження, серце й зреагувало одразу ж. Як у кожної нормальної людини.

Прощаючись, він ще раз нагадав:

— Не забувайте л? уроку! Щодня по кілька разів — до вікна й назад.

І теща ходила. Спершу — до вікна, потім по інших кімнатах. А згодом стала виходити в двір. За півроку добралась до вулиці. І нарешті настав день, коли вона вже сама, без лікаря, вирішила сходити в аптеку. Що замовити ліки, а що й показатись Кірі Василівні. Наперед смакувала, як та здивується.

Не дійшла. Повернулась, за серце хапаючись.

— На розі як ухопило, думала, що вже й кінець!

— Викликати лікаря?

— Не треба. Я вже якось сама.

Дістала "швидку допомогу", накапала в склянку. Потім таблетки ковтнула. Полежала — паче заспокоїлась.

— Завтра що раз спробую. Мабуть, дуже швидко йшла.

Але й другого дня повернулась — аж жовта:

— Як до рогу дійду, так наче що стукне... О-ох, мабуть, я вже своє одходила!..

— А ви його оминіть, отой ріг,— під час чергового візиту порадив Андроник Федотович,— Ви якою дорогою йшли?

— Таж мимо Тапочок.

— То підіть іншою вулицею. Спробуйте.

І такий був авторитет Андроника Федотовича, що теща його послухалась. І дійшла до аптеки...

Тепер теща практично здорова людина. Не без того, звичайно, щоб у неї не траплялися приступи, особливо коли псується погода, але "третій урок" діє безвідмовно, і ми вже забули, коли викликали швидку допомогу. Андроник Федотович за цей час став у нашому домі своєю людиною, дружина не знає, як йому й дякувати, теща ж ладна молитись на нього. Твердить весь час, що такого лікаря не було і не буде. Особливо розчулив він її подарунком: був у Москві, купив три батистові білі хустки (теща перед цим якось поскаржилась, що сонце напікає їй голову, а підходящої хустки не дістати). Ці три хустки тепер у неї найулюбленіші, вона їх береже і навіть прати не довіряє дочці.

І от цю людину збираються звільнити з роботи...

н* * н*

...Виженуть, виженуть, от побачите, виженуть, не я буду, якщо не виженуть, ото вже як надумались, то таки виженуть, по собі знаю, що виженуть, хоч куди б він

не йшов. Думаєте, я не ходила, не оббивала пороги, не писала в газету? Писала, ще й як: синок у мене такий уже розумний та вчений, усе що хочеш опише. "Я вже, мамо, як напишу, то хай литті спробують!" Еге ж, так і сказав, бо віл у мене змалечку такий шанобливий та слухняний, піп і женився, то матері сто разів спитав, зате ж і живуть душа в душу, як ті голуб'ята, та й чого б їм не жити: мати її наварить, і подасть, і прибере, попере. І? матері вони, як у бога за пазухою, бо я така турботлива та жаліслива, що й сама собі іноді дивуюсь, у кого така вдалася. 1 чоловік мене й досі любив би, аби не покинув. Аби не ота Галька ротата, ота розлучниця люта, віділлються їй мої гіркі сльози. Віділлються! Скільки я тих сліз пролила — всіх моїх ворогів можна було б у сльозах тих утопити. Наварила приворотного зілля та й привернула до себе мого чоловіка. З чоловіками після війни сутужно було, бо, вважайте, всіх перетовкло й перебило, лишилася каліч одна. А мій же був як картинка, як намальований, бо я ж його таки доглядала, пестила — пір'їпочці не давала впасти. То ота Галька, криворотата, бульката, на нього оком і накинула та зіллям відьомським обпоїла. І не кажіть, все одно не повірю, що не зіллям, бо чого б тоді вій до неї пішов? У неї ж і голова вічне нечесана, її хата пометена, а рот як розтулить, то так з тою рота жаби й скачуть. Як її мій чоловік і цілував! І ходить завжди розкарякою. А він же мене так кріпко любив, що й розказати не можна. Він же за мною й білого світу не бачив, а з тією ротатою не довго й промучився: два рочки проколотився та з туги за мною й помер. З'їла мого

чоловіка й не подавилася. А що за чоловік— у мене був, людоньки добрі!

Про що зі" пак я? Ага — про лікаря, про сусіда мого. Ми отак обіруч і зкпвемо: я осьдечки, а він ондечки, через пліт усе видно, і навшпиньки спинатись не треба. 'Гам того й плоту, одна тільки назва, що пліт, дошки геть потрухп'явіли, бо сусіди, які жили до Андроника Федотовича, не хазяїнами були, ой, не хазяїнами, як ті цигани, прости мене господи. І він немов з циганського роду, й вона, і діти їхні росли циганчатами, булькаті та чорні, і собака їхній па цигана схожий. То де таким біля хазяйства, їм аби лиш гуляти: куплять повен мішок маслаків, от па чому хочете поклянуся, що повний чувал, я сама не раз бачила, хрест святий — бачила, та до хати й припруть. А там уже дітлашня, циганчата невмивані, хто

з молотком, хто з сікачем — висиплють оті маслаки на підлогу та й ну їх трощити. Поб'ють, потовчуть, порубають і в чавун, і в чавун: варити холодець. Ночви повні наварять, самогонки нагонять, гостей, таких же, як і самі, чортів, наскликають і ну гуляти до самісінького ранку! Земля гуде, небо трясеться, як почнуть танцювати. А вона, корова недоена, сучка невмивана, вже й танцювати не може: сидить посеред кола й свистить, як скажена. А то іще й іхкає: "їх! їх! їх!.." Шибки в мене бряжчать, стіни трясуться, ліжко ходором ходить: їм гульня та веселощі, а мені ніч безсонна та сльози. І синочок мій, тоді ще маленький, Василько, раз по раз серед ночі зривається: "Мамо, що то? Наша хата горить?" Бо мало їм хати, розпроклятим, розпалять посеред двору багаття та й ну тирлуватись довкола. "Сни, сину,— кажу йому,— не горить наша хата. То в сусідів наших горить — у вогні б їм вічним горіти". Терпіла-терпіла, скільки могла, років п'ятнадцять, вважайте, терпіла,— тільки й того, що заявляла в міліцію. А міліція що, міліція сама тих вурків боїться, бо ще візьмуть і поріжуть, їм, п'яним, недовго: встромить ножаку й не скривиться,— міліція покрутиться-покрутиться та їх і полишить. Терпіла я ото, терпіла, а тоді й не витерпіла. Як вони пекельне багаття своє розвели серед двору, набрала двоє відер води та на нього й вилила: "Оце вам за всі наші муки та сльози! Танцюйте тепер по темному — стукайтесь лобами дурними!" Так той циган проклятий мене як садонув кулачищем, я ледве і і богу душу не віддала! Він, він, хто ж іще інший, н і в міліції сказала, що він, а вони мені: "Давайте, тітко, свідків". Та де ж я тих свідків візьму, дурні ваші голови, як я була одна, а їх — повен двір? Як вони все й звалили на мене: мовляв, не тільки вогоп' залила, а й хазяїнові нігтями морду списала. Ну, дряпнула разочок — по такому пискові гріх і не проїха-тись, а те, що він мене замалим на той світ не спровадив,— того ніхто не бачив! То яка ж ви після цього міліція, як самі розібратись не можете, самотню жінку захистити від знущання та глуму! Отака тепер правда у світі: тебе б'ють, а ти ще й мовчи.

Так і не зробила нічого циганам міліція: як гуляли, так і гуляють, як пили, так і п'ють, а щоб паркан полагодити, те їм не чешеться. Та й нащо їм паркан? Крім собаки, душі живої нема у дворі, хоч би тобі яку птицю на сміх завели. А в мене ж і кури, й гуси, й качки, й гиндики — птиці дурній не закажеш свого двору триматись, як пролізе туди, так і нема, так і щезне навіки. Я бігаю, я питаю, я шукаю, а воно вже вариться в чавунчику циганському. Піди докажи, що не з базару. Хоч і сліпому видно було, що не з

базару, бо в тій хаті, в тому шатрі циганському й копійки не водилось ніколи: все пропивалось та прогулювалось. А от не впіймав, то й не злодій! Еге ж... Хоч ловила, ловила не раз, за руку замалим не хапала, коли оті вилупки, оті циганчата недороблені, через пліт моїх курочок вудили. Гачок до шворки прив'яжуть, на гачок хліба наліплять та й закидають до мене в двір. А курка — птаха дурна: ходить-ходить та й клюне. Я перший раз як побачила, то замалим не померла од ляку: біжить моя зозуляста з усіх ніг до плоту, крилами об землю молотить, дурним голосом скрикує. Шурх у дірку в плоті, і мов корова язиком злизала. Я слідом за ними. Поки оббігла, поки на вулицю вискочила та до їхнього двору добралася, вони моїй зозулястій і голову скрутили, й обпатрали. Батькувала я їх, батькувала, страмила-страмила, тільки всі слова мої — як об стінку горохом. Бо поганому виду немає й стиду.

"Іу, заждіть же,— думаю,— я вам покажу! Я вас провчу так, що ті іншим закажете!" Взяла чаплію та й засіла за плотом. Тільки вони свою вудку закинули, я за чаплію та за ними: така мене злість узяла, що й незчулась, як і через пліт перемахнула. Наздогнала найстаршого, що вудку закидав, та чаплією по спині, по спині! А вони як спустили на мене собаку — півспідниці в дворі тім полишила. Ще й укусив за литку. Судилась я тоді з ними, правди шукала, а воно і в суді бідній жінці правди немає: як я отого розбишаку чаплією учила, бачили всі, а як вони курей моїх крали, того не бачив ніхто. Повилазило!

Розорили б, зовсім розорили б мене сусіди мої, коли б бог не зглянувся та не прибрав їх од мене: надумались переїжджати кудись аж під Житомир. Там ріки молочні, а береги — з киселю, ще й самогонка струмками тече, "їдьте,— хрещуся про себе,— їдьте та й дорогу назад забудьте, бо я ще раз таких сусідів не витримаю. Краще вже в могилі лежати, ніж з такими сусідами жити". Вірите, з'їздила в Київ, у соборі Володимирському своїй святій великомучениці Варварі отакенну свічку поставила. Бо мене таки Варкою звати.

Еге ж.

Поїхали вони, з усіма своїми бебехами забрались, а хату перед тим продали. Там і хати: стіни та вікна, скільки взяли за неї, не знаю, мені аби таку хату даром давали, то не взяла б. Двір голий-голісінський, хоч покотися по ньому, а за хатою, де в добрих людей садок і город,— самі бур'яни. Бо якщо яка деревина, було, самотужки й проклянетесь, то ті циганчата її одразу ж затопчуть. Та і навіщо їм сад, як у сусідів і яблуні, й груші — дозріти не встигнуть, як вони обнесуть: не треба й гусені. Весь куток наш, вважайте, стогнав, нащо вже у Ганочки паркан замалим не під хмари, ще й колючим дротом обплетений, а й до них добрались. Приходив Тапочка лаятись, і жінка його прибігала, коли була ще жива, тільки їм і лайка була ніщо: зашиються в хату й сидять, а ти кричи, хоч лопни.

Так про що пак я? Ага — про нових сусідів.

Приїхали з Києва, бо в Києві таки й проживали: вона в батьків, а він — уже в приймах. А яке життя приймакові: ні ступни, ні дихни, день і ніч у гостях. Завели двійко діточок та й тулилися в одній кімнаті, бо в батьків двокімнатна квартира. Я сама

була, бачила: отак-о коридорчик, що й не повернутися в ньому. По ліву руку — батьки, а по праву — вони. Ні, батьки — по праву, вони — по ліву. По ліву, по ліву, еге ж, бо я свій кошель У РУЦІ правій тримала, а лівою одчиняла. Тіснилися вони, тіснились, п'ять років на черзі стояли, а коли їм сказали, що ще років десять стояти, но менше, то й падумались хатину купити. Та отак до пас і переїхали. Вона лишилась на роботі в Києві, бо в мас роботи для неї не знайшлося б: професорша, там така вже вчена, що й зайвого слова не скаже, крізь окуляри тільки на тебе й дивиться, а він простецький собі чоловік, коли б не знала, що лікар, то ніколи не подумала б. Як забіг до мене за відром, бо поки сьак-так обжилися, то нічого не мали, та все до мене, було, все до мене, бо я така — для добрих людей не пожалію нічого, останню сорочку зніму й оддам. Як зайшов, а в мене саме онук простудився, чи то вгрівся та випив холодної води або де на сирому полежав. Всю ніч пробухикав, я вже збиралася вранці вести в больни-цю, а тут сам лікар до хати: "Що це у нього? Ану, давайте послухаємо". Послухав, геть усього вислухав, усі кісточки перемацав, ще й до рота заглянув. "В нього ангіна",— каже. І порошки йому виписав, і горло чим полоскати, ще й сказав на ніч зварити картоплю нечищену та над нею й подихати. Півгодини провозився з онуком, а тоді схопивсь як опечений: "Побіжу ж, бо там на мене жінка чекає!" І відро взяти забув. І я, дурна, нагадати забула. Аж ось знову біжить: "Давайте відро, бо жінка мене й з'їсть!.." Еге ж, він своєї жінки побоюється, дуже вона в нього важна та строга,— як прошпетиться, то завжди од неї в погріб ховається. Сама не раз бачила, бо пліт довгенько стояв нелатаний, вони ж бо не знали, за що спершу братись: хату до ладу доводити, бур'яни виривати та дерева саджати чи погріб копати. Навезли повне подвір'я цегли, шиферу, ще й дерева. "У мене жінка,— казав,— не знаю, що без неї й робив би". Навезли всього та до осені сьак-так і спорядились: хату перебудували, по-новому накрили, хлівець поставили, погріб викопали, ще й садок посадили.

Було ж сміху з тим садком! Послала вона його на базар у Київ по саджанці, він і привіз: усі до одного — груші. Вона й не сказала нічого, тільки як глянула, то й мене морозом поза спиною обсипало, а йому, бідолашному, й дух забило! Вступився очима в саджанці, на неї очі боїться звести, лиш тоді, як вона до хати пішла, хусткою лоба витер та сам себе і питає: "Як же я їх купував?"

Сміх і гріх.

Так ті саджанці й викинули: вона жодного посадить не дозволила. Вже сама з'їздила в Київ — привезла: і яблуньки, й грушки, й вишеньки, й сливки. "В мене не дружина, а золото! — похвалявся, саджанці розбираючи.— Не знаю, що без неї й робив би!" — "Еге ж,— собі думаю,— хвали своє щастя, хвали. А в погріб хто від нього ховається?"

Ну, та мені діла до того немає, мені аби тихо жили та мопс по чіпали. Сусідів но вибирають, сусідів бог дає, а па цих гріх і скаржитись: третій рік, вважайте, минає, а пі сварки між нами, ні чвар, увесь вік отак би прожити, коли ж почула, що його збираються виганяти з роботи. З нашої ж таки больниці, де я ось уже котрий рік роблю прибиральницею: всі кабінети й коридори на першому поверсі на мені, всі половики та

підлоги, щоб нігде ні смітиночки, ні пилиночки, а хворі ж усякі бувають: одне — людина, а друге — скотина скотиною, прости мене господи. Одне заходить — тричі ноги витре, а інше мов з нужника: всю багнюку, яка тільки на вулиці, позбирає та ногами до больниці і втягне. Миєш, миєш, аж спина тріщить, шаруєш — очі на лоба лізуть, а прийдеш другого дня — те саме. Починай, Варко, спочатку, бо ніхто того не зробить за тебе, ніхто тобі спасибі не скаже. Я й робила: за совість, а не за спасибі; пильнувала, щоб чисто було та уходжено. Недаремно ж головна лікаріна наша, якої всі й духу бояться, її разу на мене голосу не піднесла. А було ж, а було: лікарі й ті в сльозах од неї вискакували.

А найбільше прибирала його кабінет. Вимету, вимію, щоб усе аж блищало, бо такої людини ще не було в нашій больниці. Христом-богом присягаюсь — не було. Що вже його хворі люблять — ні до кого стільки не йде. Під тими кабінетами по двоє, по троє, а до цього — пачками: так і сунуть, так і сунуть, не до нього прикріплені і то стараються до нього потрапити. Та вопо і не диво: люди зразу розберуть, до лікар путній. Добру славу не треба розносити — сама собою котиться. Нащо вже я пе ходила ніколи до тих лікарів, яка хороба, бувало, не причепиться,— все на ногах, все на ногах. Перекаїпляєш, перебухикаєш, та й знов, як коняка. Ще моя мати-по-кійниця, було, про мене казали: "Нашу Варку й довбнею не доб'єш!" Бо такі ми росли, змалку не балувані, до всякої роботи привчені, за роботою ніколи було й хворіти. То тепер дітки пішли — як вони й житимуть? Кашлянути не встигне, а вже матері-бабусі пробі кричать, всіх лікарів підіймають на ноги, пілюлями запихають, а щоб до роботи якої, про те й не питаєте! Ось і в мене онук: скільки я поповоювала зі своїми, попогав-кала, щоб хоч босячком по травичці побігало. "Що ви, мамо, застудиться!" — "А ви дуже в мене застуджува-лись? Побігає по траві, росюю ноги помие — здоровішим буде!"

Еге...

Про що пак я?.. Ага, таки ж про лікаря — сусіда мого. Вчепилася до мене нещодавно болячка, не знаю, де її й підхопила, чи то як прала та білизну надворі розвішувала, а воно ж уже було холодненько, чи деінде, тільки всю ніч наче мерзла і сни снились такі, що краще їх і не згадувати. То в якусь яму закопують, я викарабкуюсь, а вони сиплють землею. Хочу закричати — не можу. То за горло хтось душить, ухопив і душить — дихнуть не дає. То мама-покійниця взяли мене за руку та за собою й ведуть: "Ходімо, доню, тобі там буде краще!" І такі ласкаві до мене, як і за життя не були. "Куди ж це мене мама ведуть? — думаю про себе.— Я ж снідати своїм не зварила". А таки йду, не пручаюсь. А тоді глядь, а довкола хрести та могили, хрести та могили. "Оце ж смерть за мною приходила! — прокинувшись, подумала.— Видно, й тобі, Варко, вже пора в далеку дорогу збиратися". Подумать подумала, а не залежувалась, бо скоро ж моїм на роботу, а онукові — до школи. Готую спідаїток, і щось мої руки не так, як треба, стоять. Аж син підійшов та й пита перелякано: "Мамо, що з вами?" "А що?" — питаю. "Та ви на свою шию погляньте!" Підніс мені дзеркало, а в мене на шиї наче гусяче яйце. Тож-бо мені снилось, що мене хтось за шию душив! Доторкнулась — болить. "Може, лікаря викличемо?" — питає. "Та нащо його кликати,

сама піду!" Вмовляли мене, вмовляли син і невістка, щоб я хоч сьогодні на роботу не йшла, та я таки не послухалась: хто ж за мене підлоги помив? Обмотала шию пуховою хусткою та й пішла на роботу.

Пораю, мию, а лікарі та медсестри на роботу збігаються, та все мимо мене, все мимо мене. Те кивне, те словом обізветься, а ніхто не питає, чого в мене шия обмотана. "Отак,— думаю,— помреш — ніхто і не гавкне!" і така меті обиди бере, така обида... Аж ось і він — завжди трохи запізнявся. То те вдома забуде, то те, тричі вертається. "Добридень, Варваро Михайлівно! — Еге ж, він мене тільки так і звав.— А що це ви наче хомут па себе наклали? Чи не орати збираєтесь?" — "Орати,— кажу,— орати. Тільки не я, а болячка моя".— "Захворіли?" — "Та щось таке на шиї вискочило,— розповідаю.— Наче яйце гусяче, хоч бери та висиджуй".— "Ану, зайдімо до мене!" — "Хай потім, ось підлогу домию". То він мене за руку та й потягнув за собою: "Ходімо, ходімо, потім домиєте". І як я не опиралась, як не відмовлялася, таки затягнув. Плаща скидає, білий халат одягає, командує: "Показуйте, що ви там нагуляли!" — "Еге ж, нагуляла,— кажу,— бо гульки одні в голові. Ні онука в мене, ні невістки, ні сина, ні роботи ніякої".— "Отож із парубками треба поменше вистоявати, стіни спинами витирати!" Жартуємо, а він уже мою цяцьку обмацує: "Болить?" — "Та наче трохи болить". А таки болить, дуже болить, тільки я змалечку терпляча. Як розпанахала, пригадую, сапою ногу, коли підгортала картоплю, то не побігла до матері плакатись, а заліпила землею і слиною та сиділа в картоплинці, поки й кров цебеніти перестала. До хати потім заходила, то від матері ховалась, щоб

не побачили. Ото він мені вже заклопотано: "Доведеться вас, Варваро Михайлівно, покласти в лікарню. Та не тут, а в Києві".— "Та нащо мені тая лікарня! Пере-ходю якимось і так. Ви мені якусь мазь краще випишіть, я помажу — незчуюсь, де воно й дінеться. На мені, як на собаці, все зажива".— "Як на собаці? — питає. А сам мене, мене мені шию.— Ні, тут жодна мазь не допоможе. Тут лікуватися треба серйозно. В стаціонарі. Ось напишу вам направлення, головний лікар підпише, та і і з богом". Тут уже я, признатися, злякалась: що ж мої діти без мене робитимуть? Та й тут прибрати не встигла. Домила підлогу, такий-сякий обід стеліпала своїм та в Київ і поїхала. В еди... в еди... тьху, слово яке, помреш — не вимовиш! Ну, туди, де всі шиями хворі, в лікарню оту, що навпроти цирку, отак, на вуглі. Думала, ненадовго, а воно півтора місяця пролежала. Сип та невістка частенько провідували, онука з собою привозили, і він тричі навідувався. Сусідки мої аж не вірили, що це — лікар. Родич, казали.

Півтора місяця пролежала, ще й тиждень на бюлетені пробула. Не різали, тільки щодня годували пілюлями, а скололи всю — на сито. І болячка моя сама собою дее щезла. Не лишилося й сліду.

А було б же гірше, коли б не послухалась та хворобу запустила. Надивилася там усякого.

То отаку людину та виганяти з роботи?

* * *

А почалося все з того, що я погиркався з жінкою.

Ще вчора домовилися сходити до лікаря. У мене щось завелось в грудях, душить та й душить, спати не дає. Ну, якось переходив би, так жінка ж: бухикаю всю ніч та раз по раз холодну воду пити зриваюся: ковтнеш — мовби трохи легше стає. Жінка спершу казала, що то в мене од курива, бо смалю день і ніч, я ж казав їй, що ні, курю, як досі курив, ні більше ні менше, а до цього ж так груди не рвало. Це я на роботі, мабуть, ухопив, на роботі в нас такі протяги, що й чоловіка, як зазівається, витягне. А робота ж у нас гаряча, та ще й під кінець місяця, коли план починає горіти, отоді вже чуби в усіх мокрі: і в роботяг, і в начальства. Ну, тоді жінка й сказала, що сходить би до лікаря, бо й сам не спиш, і мені спати не даєш. Я ж їй сказав: а ти чого не йдеш? Бо в неї щось із животом: що не з'їсть, стоїть, як цеглина.

І грілку гарячу майже щоночі до живота прикладає. Так утрюх і спимо: посередині грілка, ми — по боках. Жінка покомизилась, покомизилась і каже — йди сам. Потім таки згодилась — удвох веселіше: за одним махом усіх хвороб позбудемось.

Попросивсь я па роботі, щоб дали відгул на півдня, початок місяця — по горить. З жінкою вирішили вийти раніше, аби зранку до поліклініки добратись та першими бути. Вона ще до куми після цього збиралася заскочити, кума недалеко жила.

Ну, схопились, поснідали наспіх, стали збиратись. Я вже встиг і одягтись, як вона раптом згадала, що на мені майка й труси, ще з минулої неділі. Не могла раніше про це подумати! "Одягай свіжі, бо що там про мене подумують!" Робити нічого — переодягся похапцем, можна вже й іти, а жінка моя все ще в сорочці. То те плаття приміря, то те, як у магазині. Ждав я, ждав, ну, з півгодини, не менше, а тоді й не витримав:

— Ти скоро?

— Не заважай! Не стовбич надо мною!

І, паче навмисно, ще повільніше возькатися стала. Взяла кофту, надумалась.

Тут у мені й почало закипати:

— Ти що, замін; збираєшся?

— Може, й заміж. А твоє яке діло?

— Та хто тебе візьме, луб'я старе!

Як почула про луб'я — спалахнула.

— Йди сам, як тобі так ніколи!

— І піду, чорт з тобою!

— Не лайся!

— А я хіба лаюсь? Я свата нашого згадую. Що сім пар чобіт стоптав, поки отаких голуб'ят звів до купи.

— Вуло б по женитись! Бачив же, що купував!

— Чорт вас роздивиться!.. Ти довго ще возькатись будеш?

— Скільки треба, стільки буду.

Плюнув я та й вискочив з хати. Дістав цигарку, а припалити не можу: руки трясуться. І таке мені все на світі неміле, хоч із мосту та в воду.

І нащо ото чоловіки женяться? На свою погибель, не інакше!

Стою, цигарку жую, на світ білий оком чорним дивлюся, аж ось і моя пава впливля

з хати. Духами од неї, як від цистерни. Прийде в лікарню — всі почманіють.

— Пішли? — веселенько до мене. Мов аж рада, що по-сварились.

Кинув цигарку, пішов. Вона до мене щебече, а я мовчу, бо все ще горить, влягтися не може.

Ну, прийшли й запізналися, звісно: черга до нашого лікаря — душ двадцять, не менше. Ті сидять, ті стоять, бо на всіх і стільців не вистачає.

Стали й ми. Стінку підперли, щоб не завалилася, слухаємо, про що люди поміж собою гомонять. Все про хвороби, і що в кого болить. Наслухаєшся — жити не захочеш! Через що я не люблю по лікарнях ходити: здорового хворим зроблять!

Стоїмо, як апостоли. Вже й година минула, друга збігає, уже мені й на роботу пора, а ми все ще по попадемо до лікаря. І така мене знову злість і та жінку брата почала, що, їй-богу, побив би, коли б не на людях та щоб насмілився! Докрутилась! А тут іще лікар тягне. Він що, роздягає усіх догола?

Та ось і наша черга врешті-решт підійшла.

— Йди перша! — кажу: не дивитись би на неї!

— Ні, ти йди перший: тобі ж на роботу.

Бач, яка добра! А вдома що виробляла?

— Іди перша, бо й з лікарні піду!

— Ні, ти йди перший.

Товклись під дверима, поки й сестричка не виглянула:

— Заходьте, хто там...

Ми удвох і ввалились.

— То кого па нагнете першим дивитись? — питає лікар.

— Її.

— Його.

— Почнемо, мабуть, з дами,— сказав тоді лікар.— Ми ж як-не-як кавалери. Хоча й підтоптані. Сідайте до столу та розкажуйте, що вас тривожить.

Жінка й почала... Ну, ви самі, мабуть, знаєте: жінка вже як розкриє рота, то не скоро затулить. Торочить, торочить, вже й про мене забула. Що мені ж па роботу пора. Як на вугіллі стою!

— Гаразд,— сказав лікар нарешті.— Роздягайтесь, я вас огляну. А ви, молодий чоловіче, вийдіть поки що. Нічого цікавого ви тут не побачите: на дружину свою і вдома могли надивитись.

Веселий лікар, нічого не скажеш! Вийшов я з кабінету, на годинник глянув: півгодини лишилось, якраз до

роботи добігти. То я, недовго думаючи, ноги на плечі та й з поліклініки: хай воно горить, отаке лікування!

Прибіг у самісінький раз.

— Полікували? — питають.

— Полікували.

— А що приписали? Порошки чи таблетки?

— І те,— — кашу,— іі те. Ще й навздогін шприцом...

Посміялись, пожартували, став я до верстата — мовби

по так уже й бухикаю. Коли приходжу додому, а там жінка рево, сльози струмками: "Це ти навмисне утік! Щоб мені допекти!" І як не пояснював їй, що на роботу запізнювався, завела, як у дуду.

Слово по слову: посварилися знову.

Більше я й не пішов у поліклініку — пройшло.

Минуло з півроку, вже давно й забулось, жінка моя і в Миргород з'їздити встигла: воду пити, наче вдома водії не було. "То їй не води закортіло, а парубка доброго!" — сміялись па роботі з мене. Та я на те не дуже зважав, бо ж уже, слава богу, не молоденька, сорок два роки, та іі строга була до баловства, на чужих чоловіків не дивилась ніколи. Мені аби їй полегшало, а там хай плещуть, що хочуть: чужі роти не зав'яжеш. Приїхала жінка з курорту, паче й справді видужала і про грілку забула, як заходить одного разу старша сестра. Валентина Григорівна од нас недалечко й живе. "Здрастуйте! Як поживаєте? Як ваші дітки?" Про се, про те, а я собі думаю: чого б це вона? Не заходила ніколи, а це раптом прийшла. Спершу думав, що про столярку домовитись хоче, бо я таки столяр, коли ні, іншим запахло!

— Ви знаєте, за чим я прийшла?

— Скажете.

— Ми в поліклініці готуємо збори. Як обслуговують хворих. То я, як голова місцевкому, оце до вас і зайшла. Може, скарги які? Чимось невдоволені?

— Та які можуть бути скарги! Он жінку підлікували — спасибі! То не розставалася з грілкою, а це — хоч па танці.

— А ви? Вас як обслуговували?

— Та що мене обслуговувати — я й так здоровий, як бик! — відповідаю їй. Відповідаю, а не туди, що вона зайшла до нас неспроста.

— А до лікарів протейній по маєте?

— С,— кажу.

То вона так і стріпнулась:

— Яка?

— Л отака,— кажу,— що людей мало ріжуть. Розплодились, як гусені.

— Вам би все жартувати! — каже невдоволено.— Ви краще б розказали, як вас Колядко вигнав з кабінету.

Ага, ось воно що! Довго ж сорока на хвості своїм несла — півроку летіла!

— Ні,— кажу,— не виганяв — спробував би вигнати. Я сам пішов.

— Отак узяли та й пішли? — недовіжливо.

— Пішов, бо на роботу запізнювався.

— А може, ви пригадаєте? — вже до жінки. Я на неї, на жінку свою, так подивився, що й вона не згадала нічого.

Валентина Григорівна губи підбрала й обличчям спісніла.

— Жаль,— каже зводячись.— А я сподівалась, що ви нам допоможете.

Отут мою жінку нечиста сила за язик і смикнула:

— Та не виганяв же, кажемо вам! Сказав тільки — вийти геть з кабінету, бо я роздягалася саме.

— От бачите, таки виганяв! От про це й напишіть.

— Куди писати?

— На місцевком. Чи на ім'я головного лікаря нашого. Алли Василівни. Ви от не хотіли правди казати, а на Колядка багато хворих скаржиться. І заяви пишуть.

— Хай пишуть, а ми писати не будем!

— Жаль,— сказала Валентина Григорівна.— Я надіялась, що ви нам допоможете.

— І даремно,— кажу.— Даремно надіялись.

Пішла — ледь попрощалась.

— Тепер мені туди й потикатись не можна,— сказала дружина.

— Припече, то поткнешся. Двері перед тобою піхто не зачинить. А щоб людину ні сіло ні впало топити, на те я не здатен! Хай кого іншого тукають.

* * *

Не знаю, з чого й почати. Хіба з того, як двадцять п'ять літ тому Алла Василівна появилася в нашій поліклініці. Я тоді в фізіотерапевтичному працювала, сама як очеретинка була. Так-так, не посміхайтесь. Чоловік як візьме, бувало, на руки, то замалим не під стелю

підкине. "Що ти,— питає,— й їси: нічого ие важиш!" То пізніше бомбою стала... Тож була я молоденькою, а вона — зовсім дівча: худенька, тоненька, стеблина стеблиною, після інституту одразу ж. І чоловік її теж аж просвічувався. Та воно й зрозуміло: пі в неї, ні в нього багатих батьків не було, жили на стипендію. На студентських харчах.

Прийшли ото до нас у поліклініку з одним чемоданчиком, а де жити, й не знають. В той час молодих спеціалістів квартирами не балували, будуватися пізніше почали, де хоче, там і живіть, то вони побігали, побігали та в мене й приткнулись: виділили ми їм кімнатку три на чотири.

Та їм, поки вдвох були, і тієї вистачало з головою. Барахлом тоді не обростали: в неї платтячко та пальтечко, з року в рік в одному й тому ж стрибала, та в нього єдиний костюм і шинеля, нею й поверх ковдри вкривались, коли було холодно. Два стільці, стіл, ліжко односпальне та гвіздки в стіні: чіпляти одяг. Етажерку вже трохи пізніше придбали, коли стали книжки збирати: більше по медицині. Отогк їм і в цій кімнаті пе тісно було, поки гнили вдвох. А вгне як дітей завели, спершу дівчинку, потім і хлопчика, отоді в тій кімнаті й повернутися ніде було. Станеш на порозі, а далі й ступити нікуди. А ми ж тегії по могли вже нічим допомогти: хоч і ще дві кімнати, так у самої двійко дітей, та чоловік, та свекруха, та свекор — як у тій рукавиці.

Шість років прожили в нас, поки на власний будинок стягнулися. Спершу сяку-таку халупу поставили, та й тій були раді. А як розжилися, то й двоповерховий звели. На п'ять кімнат, з усіма вигодами. Тільки тепер у тих кімнатах і гкити нікому: він та вона, а діти в Києві. Діти топор по дугко батьківської хати тримаються, он мої й то розлетілися: старший у Вінниці, а молодший на БАМі. Думала, що попрацює-попрацює

та до батьків і повернеться, коли пише — знайшов собі пару, кличе на весілля: "Нам тут і квартиру виділили". Отак тепер з дітьми.

В той час поліклініка наша була в старому приміщенні. Ще в довоєнному, що під час війни уціліла. Кабінети малопьккі, віконця вузьенькі, замість батарей скрізь грубки стояли, вугіллям топились. Хворі, бувало, в коридорчиках як стовпляться, то й не пройдеш. Скільки, бувало, лікарі скаржились, що працювати важко, особливо Алла Василівна: дві всього кабінети в фізіотерапевтичному, не встигали всіх хворих і обслуговувати, прилади нові привезли, а ставити ніде. Алла Василівна не раз головного за петельки брала: "До якого часу ми оцей грипозний розплідник терпітимемо?" — "Голубчику,— головний їй (він усіх називав "голубчиками"),— потерпіть ще трохи, поки я на пенсію вийду. Тоді хоч хмарочоси споруджуйте". Йому шостий десяток ішов, а глянути — всі сімдесят можна було дати: повернувся з війни каліка калікою. "Вийду на пенсію,— не раз говорив,— і дня працювати не буду!"

Так і не дожив, бідолашний, до пенсії: заглянули якось до кабінету, а він мертвий лежить.

І призначили тоді головним лікарем Аллу Василівну. Завше на зборах, на нарадах виступала — ото начальству в око і впала. Молода, енергійна, парторганізацію поліклініки очолює,— кому, як не їй, головним лікарем бути! Вона й не відмовлялась — одразу ж погодилась. Повернулась, пам'ятаю, весела, щоки так і горіли: "Ну, Валю, тепер ми все тут по-своєму зробимо! Годі по закапелках тулитись!" Тоді вона мене ще по імені звала, то вже пізніше, коли старшою медсестрою призначила,— по імені та по батькові. "Ой, важко ж вам буде, Алло Василівно! Наш народ знає який? Звикли до старого, мохом пообростали".— "А ми той мох поздираємо. Кому не сподобається — скатертиною дорога, вмовляти не буду!" Стоїть, рішуча така, брови зведені. Отоді я чи не вперше подумала — ця споїм но поступиться...

В першу чергу за поліклініку взялася: будувати нову. Признатися, ніхто з нас не вірив, що в неї щось вийде: ще Хрещатик не відбудований був, пів-Києва в руїнах лежало, а тут — нову поліклініку! Та ще де: в містечку заштатному, в якому промисловими об'єктами поки що й не пахло. Так їй і в райраді сказали, то вона — в міністерство, в обком партії. Чи не найвищі пороги переступити зуміла, а таки домоглася свого: виділили кошти.

Та кошти коштами, фонди фондами, а без рук робочих воно нічого не варте. А з руками робочими тоді сутужно було! Пригадую: прийшла команда з цегельного заводу, щоб до Нового року всю цеглу забрали. Не заберемо — пропаде. А чим вивозити, коли в нас на поліклініку одна парокінна підвода і сторож — за кучера, бо такої штатної одиниці, як кучер, у нас і не числилось. Метнулась Алла Василівна по установах, ще три підводи дістала, на них свого чоловіка й хірурга посадила, а на третю вже й нема

чоловічої сили, одна жінота лишилась. "Ладно,— сказала,— я сяду на третю". А сама ж не сільська, з кіньми ніколи справи не мала. І, думаєте, не возила цеглу? Дощ не дощ, холод не холод, а вона в черевичках легеньких, чесним словом підбитих, і в воду, і в грязь. Схудла так, що тільки очі й видно. Привезе, руки аж сині, ми їй: "Та

біжіть хоч погрійтесь!" — нізащо не піде. "Погріюся й тут!" Носить цеглу нарівні з нами, поки й підвода спорожніє.

Еге ж, дісталось тоді нам усім, а їй, либонь, найбільше.

А з підлогою... їздила діставати паркет аж у Карпати. Привезла цілий вагон, майстрів розшукала, а вони всі до одного — гіркі п'яниці. Рознюхали, що в нас є спирт, поки по сто грамів не наллеш, роблять, як мокре горить. Я раз налила, вдруге, а тоді бачу, що, поки вони підлогу постелять, бутель весь висушать. Пішла до Алли Василівни. А вона: "Видавай!" — "А в тюрму хто передачі носитиме?" То вона лиш усміхнулась. "Якщо хто й сяде, то не ти". До в'язниці не дійшло, а сувору догану по партійній лінії таки заробила. Не тільки за спирт — ще дещо розкопали, ревізори ж не дарма цілий місяць товклися. Могли б і до суду віддати, часи тоді були легкі на розправу, так нова поліклініка вже стояла, вікнами веселими, великими на всю область світила. І в газетах про неї писали, і в доповідях згадували. Та ви самі бачили, що вам про неї й розказувати.

Строга? Звісно, що строга, не любить, щоб поперек неї хто хоч слово сказав. Але з нашим народом інакше й не можна. А потім: хто ти, а хто Алла Василівна. Розуміти це треба, а не перти супроти вітру. Проти всього колективу. Всі йдуть не в ногу, один він лише в ногу! Бачила таких, надивилась. Тільки ніхто з пих не приживався у пас. Та й, надіюсь, не приживеться ніколи.

Не дарма ж цей Колядко не сподобався мені з першого погляду. От буває ж таке: ще й не знаєш, чим чоловік тобі не до душі, а не можеш себе переелити. Пам'ятаю: прийшов до нас у квітні, напередодні свята, а в нас же Першого травня — обов'язкова маївка. Алла Василівна цей звичай давно завела, жодного разу не пропустила й стежила, щоб усі виходили. Бо колектив — це єдина сім'я, тож і свята треба відзначать по-сімейному. Жінки — наїдку, чоловіки — випивки в міру: Алла Василівна п'яних терпів не могла. Гітару, баян — на машину та

й до лісу всім колективом. Виберемо гарну галявину і — на цілісінський день...

Тож напередодні маївки я й зайшла до Колядка. Як голова місцевкому. Людина ж іще свіжа, звичаїв ще наших не знає, от я до нього й зайшла.

І знаєте, що він мені відповів?

у Пробачаюсь, але я не можу. У мене свої плани.

Як не вмовляла, вперся, наче віл.

"Ну, гаразд,— думаю,— це ти зі мною такий хоробрий. Подивимось, що ти перед Аллою Василівною заспіваєш. Вона тебе враз причеше".

Хотіла, було, зайти до неї, сказати, та одразу й роздумала. Чого це я за кожного спину свою підставлятиму? Він же не дитина, щоб за ручку водити!

Ну, настав день маївки, зішлись всі наші, на машину сідають. Аж ось і Алла Василівна. Глянула — одразу ж помітила.

— А де Колядко?

Я — так і так: немає Колядка. Не схотів їхати. Відмовився.

Не сподобалось Аллі Василівні. Лицем потемніла.

— Гаразд,— сказала.— Розберемося.

І на маївці — сміється, жартує, а потім враз і накупить: Колядка, либонь, згадає.

В перший же день після свят викликала Колядка до себе. ПДо там йому говорила, не знаю, тільки вискочив од неї, як із бані. Весь день одгирхувався. А повз мене проходив — одвертався. Розсердився, бач! Та мені з ним з однієї миски не їсти, про мене — хай хоч і весь вік дметься, лиш би свою роботу робив. Та по-людському в колективі поводився. Бо що не день, то й новий вибрик. Усе в нас, бачте, не по його, все по-новому треба робити!

От хоча б в історіями хвороб. Писанини — чорнила не вистачає, хворий уже й вийде, а лікар усе пише й пише, інший зайде, він муркне: "Сідайте!" — голови навіть не зводячи. Весь час, на всіх зборах на писанину ту скаржились, що ніколи за нею й людей лікувати. Та скаржитись скаржились, а писати продовжували. Бо не ми її завели, не нам її й скасовувати, для цього отам у міністерстві зарплати одержують — їм, як то кажуть, видніше. Ходили чутки, що будуть ставити лічильні машини, лікар усю інформацію в мікрофон набалакає, вона перфо-картку й видасть, а поки що пишть, як і діди ваші писали, тільки дідам, мабуть, легше доводилось, бо тоді над ними менше начальства було. Всі й писали — стогнали, один Колядко збунтувався: він, бач, наймудріший. Посадив медсестру Зою, ткнув їй ручку: "Записуйте, що я вам диктуватиму!" Зоя, звісно, в сльози, Зоя до мене. Пішла я до нього, то він замалим не кулаками мене з кабінету: "Робіть свою справу, а в мою не втручайтесь! Я повинен на хворого дивитись, а не у ваші дурацькі історії!" Так "дурацькі" й сказав.

Або скільки галасу було з приводу рецептів. У нас давно так заведено: всі рецепти на дефіцитні ліки — у мене в руках. Для контролю. Треба лікареві виписати валокордин чи стугерон, він до мене і йде. Я в спеціальний зошит записую: коли, хто і для кого. Розумно? Розумно. Людей завжди контролювати потрібно, довіряти довіряй, але й перевіряй.

Всі лікарі мовчали, бо знали, що це наказ Алли Василівни, один він мов сказився.

— Не буду я бігати за кожним рецептом! Не довіряєте — самі виписуйте! А мене від цієї дріб'язкової опіки звільніть!

Я йому спокійно пояснюю, що цс по моя вигадка, наказ Алли Василівни. Якщо йому по до вподоби, то хай до неї і йде.

— І піду! Що б тьоті Моті доручили видавати рецепти!

Цс вже в мій город каміпець. Що я, мовляв, не доросла до рецептів.

Вибіг, а в мене від образи щоки горять: ні за що, ні про що!

Ледь заспокоїлась. Валер'янку накапати не могла, так руки трусились.

І пе було згодом у поліклініці нашої людини, з якою піп не посварився б. Пачмода невігласом у вічі обізвав, рогістраторіну Соню довів до істерики: забула, бач, йому передати, що хворий дзвонив! Ну, замоталась, забула, з ким не буває, так не розпинати ж людину за те!

І все йому спершу сходило з рук. Алла ж Василівна його на роботу приймала, не питала нікого, то їй не так просто було визнати, що помилилася в людині. Прощала

йому все до одного випадку.

Приїхала якось до нас Віра Павлівна, Полотухи законна дружина. Директора заводу цегельного. Дамочка така, що як іде, то ні па кого й не гляне. Не те, що її чоловік. Той як прийде, то наче вихор увірветься. З усіма привітається, всіх розпитає, молоденьких сестричок за щічки вщипне, одне слово, душа-чоловік. Ця ж якщо й привітається, то одразу відчуєш, хто вона, а хто ти. Пропливе в кабінет до Алли Василівни, і вже туди лікарів викликають. Які їй потрібні.

І нічого не вдієш — ідуть. Дружина ж Полотухи, не хто-небудь. До якого — й вугілля привезти, за деревом та цеглою: на поточний ремонт. А це пообіцяв дві квартири нам виділити в новому будинку. Як тут не вклонишся?

Приїхала ото вона до нас у поліклініку, а Аллу Василівну якраз викликають у здороввідділ. Терміново. Вона мене до себе й гукнула:

— Валентино Григорівно, обслугуйте нашу Віру Павлівну. Кого потрібно, зовіть... Віро Павлівно, голубонько, пробачте, що сама не можу вами зайнятись: біжу до начальства. Та ви не турбуйтеся — все буде добренько. Ввечері я сама до вас подзвоню.

Цьомкнула в щоку, побігла.

Лишилась я з Вірою Павлівною.

— Так кого вам? — питаю.

Віра Павлівна губи бантиком склала (бантик номер один — для молодшого медперсоналу), всміхнулася злегка:

— Мені б терапевта, якщо можна, голубко.

Можна, чому не можна, зараз покличемо. Сама пішла до Колядка: він саме приймав. Приймала іще й Одарка Михайлівна, та я таки пішла до Колядка. "Не вічно ж тобі в білих рукавичках ходити!"

— Андроніку Федотовичу, зайдіть до Алли Василівни!

— Ви що, не бачите: в мене хворий!

— Бачу, слава богу, ще не осліпла. Але Алла Василівна просила терміново зайти.

Скрививсь, поклав на стіл стетоскоп.

— Пробачте, я зараз,— до хворого.— Начальство, знаєте, нічого не вдієш!

— І стетоскоп прихопіть!

— Навіщо? Я Аллу Василівну, й без стетоскопа почую.

— Ну, як знаєте,— кажу.— Не довелося б тільки за ним повертатись...

Зайшли до кабінету, він і питає:

— А де ж Алла Василівна?

— Алла Василівна,— пояснюю йому,— пішла в райздо-роввідділ. Терміновий виклик. А це — Віра Павлівна, дружина Полотухи. Алла Василівна просила їх вислухати.

Віра Павлівна склала губи вже іншим бантиком (номер другий — для лікарів), усміхнулась кокетливо:

— Докторе, голубчику, щось із серцем у мене... Не спала всю ніч.

— Пробачте, на мене там хворий чекає. А вас прошу зайти до мого кабінету.

І вийшов. Усмішка так і примерзла до обличчя Віри Павлівни.

Тут я, признаюся, злякалась: не чекала такого від Колядка.

— Віро Павлівно, рідненька, заспокойтесь. Я зараз гукну Одарку Михайлівну. Вона вас швиденько огляне.

Як не вмовляла — не схотіла лишитись:

— Дякую, полікували!

Пішла з поліклініки — понесла лице заморожене. Сіла в машину, поїхала. А мені хоч плач: "Що ж це я накоїла!.. Знала, наперед же знала, що так воно буде! Наче нечистий у спину штовхав... Що ж це мені Алла Василівна скаже?"

Переживаю, місця собі не знаходжу, як Колядко в двері:

— То до ваша хвора?

У мене й сльози з очей. Не знаю, що йому і зробила б!

— Пішла ваша хвора,— кажу,— Вашого хамства не стерпіла. Ідіть геть, я вас і бачити не хочу!

І ще щось кричала, соромно тепер і згадувати, а він води повну склянку набрав та й подає:

— Випийте,— каже,— і заспокойтесь. Чи варто через якусь погану бабу отак переживати? Не турбуйтеся: якби була хвора по-справжньому, то не побігла б, задерши хвоста.

Як я втрималася, щоб по склянці не вдарити, не знаю й сама. Чи в нього справді не всі дома, чи прикидається? Не розуміє, що накоїв.

Алла Василівна як почула — позеленіла. Спершу на мене накинулася, знову до сліз довела. Потім трубку телефонну вхопила, подзвонила до Віри Павлівни. Пробачалася вже перед нею, пробачалась, казала, що сама з терапевтом до неї приїде.

— Ні, не з Колядком — з Одаркою Михайлівною. З Колядком у мене ще буде розмова. Зараз їдемо... Покличте Одарку Михайлівну! — це вже до мене.— Стійте, спершу Колядка гукніть.

Я до Колядка:

Товаришу Колядко, вас просить Алла Василівна!

— Скажіть, що за хвилину зайду. Бачите, хворий у мене.

Я знов до Алли Василівна:

— Алло Василівно, Колядко передав, щоб ви почекали. Він зараз не може.

Аллу Василівну так і пересмикнуло.

— Ну що ж, почекаємо. Почекаємо...— І стільки погрози було в її голосі, що аж мені стало недобре.

Сіла за стіл, папки перекладає з місця на місце. Бачу: все в ній так і кипить.

— Він зовсім знахабнів, Алло Василівно! На сестер кричить, лікарів ображає. Мене до сліз сьогодні довів. Скільки можна терпіти?

Нічого не відповіла Алла Василівна. Сидить, папки перекладає.

— Може, ще раз гукнути?

— Не треба!

Аж ось і Колядко: явилось сонечко ясне!

— Кликали, Алло Василівно?

— Кликала. Могли б і швидше прийти...

— Я не міг. У мене був хворий... Валентина Григорівна вам, надіюсь, сказала?

Мене наче хто окропом облив:

— Не плутайте в свої справи хоч Валентини Григорівни!

— В які свої справи? Просто кажу, що ви бачили, що в мене був хворий.

— Нічого я не бачила!

— Годі! — обірвала Алла Василівна. І вже до Колядка сухо, офіційно, тоном, що не обіцяв нічого хорошого: — Поясніть, чому ви відмовились обслужити хвору?

— Хвору? Яку?

— Валентино Григорівно, ви запрошували товариша Колядка в мій кабінет?

— Запросила. Одразу ж запросила, Алло Василівно.

— Ви передали йому, що це моя особиста просьба?

— Передала, аякже!

— Так чому ви відмовились вислухати хвору?

— Я не відмовлявся. Вона сама не схотіла.

Тут уже я не витримала такої брехні:

— Не схотіла, бо ви відмовились її вислухати! Сказали, що на вас чекає ваш хворий!

— То й що, як сказав? На мене й справді хворий чекав, Я ж її не відіслав — попросив зайти до мого кабінету.

— Може, й чергу зайняти? — саркастично запитала Алла Василівна.

— А хоч би й так! Чим вона краща від інших?

— Та ви хоч знаєте, чия вона дружина? — вже скипіла Алла Василівна.

— Не знаю й знати не хочу! — відповів сердитим фальцетом. — З якого це часу я маю обслуговувати чийось дружин?

— Вийдіть! — наказала тоді йому Алла Василівна.

Колядко стенив плечима і вийшов. Спокійно так, наче його й не виганяли.

Алла ж Василівна походила, походила по кабінету, заспокоїлась трохи.

— Гукніть Соню!

Я одразу ж здогадалась, для чого. Алла Василівна накази ніколи сама не писала — диктувала Соні.

Соня й заскочила згодом до мене, мов цукерку принесла:

— Валентино Григорівно, Алла Василівна просила ває завізувати.

Наказ. Сувора догана лікареві Колядкові за недисциплінованість і грубість по відношенню до хворих. Я його й мала завізувати як голова місцевкому.

Ще на жодному наказі не розписувалася з таким задоволенням.

* * *

Не подобається мені вся ця історія. Ой, не подобається!

Колядко багато кому насолив. Колядко — дай боже характер! Але ж і ми не ангели! І потім: давайте розберемося, через що він сварки здіймав. Щось жодного разу не чув,

щоб він вимагав зарплату підвищити. Чи перевести на іншу, до поліклініки ближчу дільницю. Його дільницю недаремно ж "Соловками" в нас називають. Ген на горі, поки деберешся, сім потів зійде, бо машин у нас для дільничних немає, все на двох, на своїх. А восени, коли дощі періщать, чи взимку, у віхолу? Ти працюєш собі в тенлі та у затишку, а він ноги на плечі та й у дорогу до хворих. Я не раз дякував долі, що не терапевт: важка, скажу вам, ноша сія. Ніхто ще не підрахував оті кілометри, щоденно сходжені ними. А коли епі-

демія грипу? Коли викликів — не встигають записувати? До всіх неодмінно зайди, всіх обов'язково відвідай, ніхто тебе не питає, втомився чи ні, обідав сьогодні чи, може, не встиг і поснідати. Ти — лікар, ти — з іншого тіста, тобі не годиться ні втомлюватись, ані хворіти. Впрігся — вези.

Він і віз ніколи не скаржився.

— А де ж ваша принциповість? — питає дружина, — Як він такий хороший, чому мовчите? Не захищаєте?

Принциповість? Добре бути принциповим тому, хто незалежний, як вітер! В кого ні сім'ї, ні дітей. Розплювався, розлаявся та й майнув світ за очі. На Камчатку або й на Курили. Спробуй — дістань! А коли жінка, діти, будинок — ніде дітись, окрім поліклініки, на все іапто містечко єдиної, — спробуй бути принциповим! Наплачешся! Ти що, не знаєш Алли Василівни?

— Знаю, — відповідає дружина. — Але ж і людини жаль.

Жалко! Звичайно, що жалко. Тільки ж і він багато в

чому винен. От хоча б отой випадок із дружиною Поло-тухи. Що, голова відвалилася б, якби вислухав? Чи його хворі за цей час перемерли б? Усі лікарі отак роблять — не мітингують.

— Ти ж так не робиш.

— Я! Я — інша справа. Я, до твого відома, стоматолог, то що я — бормашину попру на собі до її кабінету? А ти знаєш, скількох я приймаю позачергово? І все її знайомих. І нічого, ще жоден хворий не скаржився.

— Що ж ти збираєшся робити?

— Хіба я знаю! Не чіпляйся, ради бога, мені й без цього гірко! Ну що я можу зробити, коли все так склалось? Краще б я цієї проклятої відпустки зовсім не брав! Сам напросився. Та що тепер говорити!

— Ну, тут ти не винен. Не можеш же до важко хворої мами не їхати.

Отож-то й воно, що не можу. Ще не знаю, чи й застану живу.

Позавчора телеграму принесли. "Приїжджай. Мама хвора. Інфаркт". Старша сестра підписала, в якій мама й живе. Мамі моїй — під дев'яносто, но треба пояснювати, що значить інфаркт у цьому віці. Показав телеграму дружині.

— Треба їхати, Сашо, — сказала.

— Знаю, що треба. Тільки боюсь, це надовго. За день чи два не обернусь.

• — Ну що ж, попроси перенести відпустку, — зітхнула дружина.

Чому дружина зітхала, мені не треба було пояснювати. Мав одпочивати у вересні,

дружина теж свою відпустку на цей місяць перенесла, щоб хоч раз у житті поїхати разом до моря. Вперше зібрались.

Та нічого не вдієш, мама є мама, все життя нам, дітям своїм, оддала,— пішов до Алли Василівни. Показав телеграму, попросив перенести відпустку.

Алла Василівна не заперечувала:

— Соню, підготуйте наказ!

Коли я, подякувавши, звівся, щоб іти, вона мене затримала:

— Олександр Семеновичу, зачекайте хвилинку. Тепер я маю до вас невелике прохання.

— Слухаю, Алло Василівно.

— Ви в Поліськ їдете?

— Так.

— Енський район далеко од вашого? — назвала сусідній район.

Якби знав, сказав би, що за тисячу кілометрів. А так відповів, що година їзди автобусом.

— От бачите, як у нас добре виходить! Доведеться вам з'їздити в Енськ.

— Для чого?

— У вас в енській лікарні знайомих немає?

— Немає,— кажу. Ніяк не зрозумію, до чого веде.

— Гаразд, це не так і важливо. Постарайтесь розшукати людей, які працювали в тій лікарні під час окупації.

— Для чого?

Алла Василівна подивилась пильно на мене, з притиском мовила:

— В тій лікарні працював Колядко. Головним лікарем. Під час окупації. Твердить, що працював на партизанський загін. Лікував начебто поранених партизанів, переховуючи їх од фашистів. А документа про це у нього немає. Каже, що партизанський загін був розгромлений, що загинули всі. Темна історія, як і сам Колядко.

Он воно що! Лише тепер я зрозумів, до чого вела Алла Василівна.

В поліклініці нашій висить Дошка ветеранів Вітчизняної війни. Лікарі, медсестри, всі у військовій формі, з орденами, медалями, молоді та чубаті,— серце стис-

пється, на оригінали їх дивлячись. Гай-гай, що роблять роки з людиною! І лиш один був у цивільному. Колядко. Андроник Федотович. Був, повторюю, бо тепер замість фото — місце порожнє. Наш голова місцевому Валентина Григорівна зняла його привселюдно. Треба спершу, мовляв, перевірити, чи й справді Колядко — ветеран. Жодного документа не має. Підозріла загалом особа.

Колядко хотів своє фото забрати — не віддала. Речовий доказ, аякже!

— Отож і просимо вас: розпитайте людей. Може, там хтось і тепер лишився, що працював із Колядком під час окупації.

— Звільніть, Алло Василівно! — застогнав я.— Який з мене слідчий!

— Не звільню,— сказала Алла Василівна.— Піхто з нас не слідчий, голубо мій, цього

вимагають інтереси колективу...

Так і не вдалося відкритись.

— Добре було б, аби ви привезли свідчення в письмовій формі. В нотаріальній конторі завірене,— сказала на прощання Алла Василівна.

Йшов додому — таке ніс у душі, що не хотілося й на світ білий дивитись. Знав же, прекрасно знав, для чого ці дані потрібні! Чого, точніше, чекала від мене Алла Василівна.

А тут ще з Колядком зустрівся. Разом із поліклініки вийшли.

— Додому, Олександр Семеновичу? Зачекайте, я портфель візьму, підемо разом.

Нам і справді по дорозі, він живе через вулицю. А мені раптом здалося, що він усе вже знає. Аж чоло вкрилося потом.

Вийшов — боюся на нього й глянути.

— Що це ви наче засмучений?—питає.— Чи не захворіли часом?

— Здоровий. Дякую...— ковтаю слова.

— Ну й пече ж! Здорового й того в ліжку вкладе. А я, Олександр Семеновичу, дякуючи вам, їсти нормально став. А то ковтав, наче качур. Не жуєчи.

Зуби в нього й справді жохливі були. Карієс на карієсові, дупла суцільні. Смішно сказати: стоматологічного крісла боявся. Силоміць затягнув його до кабінету, посадив у крісло.

— Як болітиме, вирвусь і втечу!

Ще й до зуба не доторкнувся, а з нього вже піт у три ручаї. Не знаю, хто кого більше вимучив: він мене чи я його.

— Не переносу болю,— признавався.— Укол роблять — замалим свідомість не втрачаю. Я й на терапевтичний пішов, що тут ні крові, ні болю. А сватали ж в інституті на хірургічний, казали, що в мене й руки хірурга,— поворушив пальцями.— Тільки ні, не вийшов би з мене хірург.

"Як же він зважився лікувати партизанів під час окупації? — подумав про себе,— Під носом у німців. В будь-який час, за найменшої підозри могли таким тортурам піддати — камінь не витримав би!"

— Андропику Федотовичу, ви й справді лікували партизанів під час окупації?

— Це ви про фото? — спитав він одразу. Хотів щось сказати, та одразу ж роздумав, махнув лиш рукою: — Ет, що говорити, коли в нас живому слову не вірять! Папірець їм дай!

— То й дістали б довідку.

— Олександр Семеновичу, ви думаєте, я цього не хотів зробити? Просився відпустити на тиждень за власний рахунок, щоб з'їздити,— відмовили. Бояться, що й справді документ привезу. Та що говорити. Ото вже як в'їлись, то таки виживуть!

— Ну, так уже й виживуть... Яке має відношення оте фото до вашої роботи як лікаря?

— Має. Все має, дороженький Олександр Семеновичу. (Ох, хоча б він не називав мене "дороженьким"! Ото як візьмуться їсти людину поїдом, то все сміття на неї

збирають. Щоб із головою засипати.

Попрощалися біля його двору. Він ще до себе запрошував, жінки ж удома немає, а в погребі наливка стоїть — губи злипаються. Та я сказав, що на мене вдома чекають. Попрощався, пішов, і поки його вулицею йшов, все здавалося, що він стоїть і дивиться в спину. Так тоскно дивиться, наче я єдина людина, яка йому на цьому світі лишилась. І ось ця людина тікає од нього.

Та гаразд, досить про це. Може, він і не дивився, а я біс його зна що і вигадую...

Іу, з'їздив додому, побув біля мами два тижні. Коли криза минула і їй стало легше, вирішив навідатись в енський район: весь оцей час, коли був коло мами, доручення Алли Василівни каменем лежало на душі.

З самого ранку йшов дощ: їхали наввипередки з хмарою. Перечекав на автобусній станції, поки дощ перейде, та й потьопав до лікарні.

Енська районна лікарня містилася в двох одноповерхових будинках, збудованих ще до революції,— тепер таких фортечних стін і не зводять. Стіни поспіль подовбані осколками й кулями — бої тут точились не в жарт. Довкола старезний парк із столітніми дубами, а за парком починався вже ліс, розливався до обрію. Парком ходили хворі в лікарняних халатах, я ще, пригадую, подумав, що чомусь ці халати по всіх наших лікарнях мають один і той же заношений вигляд. Зустрів молоденьку сестричку з такими щоками червоними, що мимохіть хотілось їх ущипнути, спитав, як пройти до пачальства.

Головний лікар був саме на місці.

— Не знаю, чим вам, колего, й допомогти.— Слово "колега" він вимовляв охоче й смачно: видно, нещодавно закінчив медінститут.— Персонал у нас молодий, нікого з стариків не лишилось.

— І ви нічого про Колядка не чули?

— Щось чув, але, признатись, не дуже цікавився. Без того є про що думати. Як же вам, колего, допомогти? — Помовчав, морщачи лоба, потім, наче зі мною радячись, сказав: — Хіба що в тьоті Люби спитати?

— А хто така тьотя Люба?

— Няня. Ще з війни працює. От тільки не знаю, чергує вона зараз чи ні. Зачекайте, довідаюсь.

Вийшов. Незабаром вернувся.

— Вважайте, колего, що вам повезло: зараз зайде.

Ввійшла тьотя Люба, жінка похилого віку. Стала біля дверей, нізащо не хотіла сідати в крісло.

— Мені й тут добре.

— Ви знали Колядка? Головного лікаря, що працював під час окупації?

— Андроника Федотовича? — В старій була, мабуть, пам'ять — дай боже! — Аякжечки, знала. Вони мене и на роботу приймали.

— І довго ви з ним працювали?

— Та всього місяць, якщо не менше. Я прийшла, а вони невдовзі й пішли.

"Бачите, як вам не повезло!"—із співчуттям подивився головний лікар на мене. Тоді я, вже мало надіючись, спитав тьотю Любу, чи не знає вона когось із старожилів лікарні. Хто працював разом із Колядком, а тепер, може, на пенсії.

— А чому ж не знати! — відповіла жваво.— Ніна Антонівна з ними разом була. Вона недалеко звідси й живе.

— Хто така Ніна Антонівна?

— Медсестра. Ніна Антонівна.

Так я втрапив до Ніни Антонівни.

Жила вона в триповерховому комунальному будинку на першому поверсі в однокімнатній квартирі. Вікном на забруковану вулицю, по якій, поки я в неї сидів, з гуркотом проїжджали вантажні машини. Перед будинком росли убогі берізки: листя на них було не зелене, а сіре. Здавалося, берізкам оцим бозна-скільки й років, що їм так і не судилось вирости вищими на оцій утоптаній нещадно землі.

В бідненько обставленій кімнаті було охайно, скрізь, де тільки можна, лежали мережані серветки. На підвіконні, на ліжку, на невеликому столику, навіть на сидіннях стільців. Я чомусь подумав, що тут не часто бувають гості.

Ніна Антонівна зустріла мене не дуже привітно. Прочинила двері, підозріло спитала:

— Вам кого?

— Пробачте, ви Ніна Антонівна?

— Ну, я.

— В мене до вас справа. Можна зайти?

Хвилинне вагання, сумнів у очах.

— Ну, заходьте.

Не запросила навіть сісти. Стояла, чекаючи, що їй скажу.

— Ніно Антонівно,— мовив,— боюся, що розмова наша буде тривалою. Може, сядемо?

Лише тоді вона прибрала із стільця серветку, сіла. Хоч літнє сонце заливало кімнату, вона куталася вповдовж усієї розмови у велику вовняну хустку, і сонячні промені меркнули, торкаючись її застиглого обличчя. | Я одразу ж звернув увагу на її руки, що смикали нервово | краєчок хустки,— вкриті пігментними плямами шкіра та 3 кості. Зачувши про Колядка, вона здригнулася, в темних і очах ворухнулось щось недобре. 1

— Що з ним? ^

Я розповів про Дошку ветеранів війни, про його ; фото. ;

— Ото так йому й треба! — сказала вона з несподіваною злістю.

Я став просити Ніну Антонівну розповісти, що ж робив Колядко під час окупації. Чи був зв'язаний з партизанами, чи то все його вигадка, як вважає Алла Василівна. Ніна Антонівна довго відмовлялася, казала, що не хоче ворухити минуле, та врешті

погодилась.

— Дозвольте запалити.

Запалила цигарку, затягнулась жадібно, роздушила нервово в попільничці.

— Слухайте ж...

Ось що розповіла мені Ніна Антонівна.

Коли наші евакуювались, Колядко теж збирався спершу на схід. Та в останню хвилину передумав: не міг лишити кількох важкохворих, яких саме вів. Може б, і поїхав, якби не заскочив востаннє в лікарню — попрощатися з хворими. Вийшов з палати блідий, довго стояв біля вікна, потім обернувся до Ніни Антонівни, молоденької тоді ще сестрички:

— Не можу... Вони без мене не виживуть.

— А фашисти! — сказала налякано Ніна: збиралися ж евакуюватися разом.

— Дасть бог, не з'їдять. Ви, Ніночко, їдьте, а я не можу.

Розмова та відбулася ввечері, а вранці Ніна розшукала Колядка й сказала, що вона теж не поїде. Як він не їде, то лишиться й вона. Колядко їй довго вмовляв їхати і вона, пам'ятає, розплакалась і сказала йому, що нічого він ве розуміє, що вона вже доросла й сама має право вирішувати, їхати їй чи лишатись.

І ще пам'ятає, що він зрадив, це їй трохи втішило.

— Він тоді був неодружений? — вирвалось у мене.

— Яке це мало значення! — сердито сказала вона.

Я вмовк, боячись, що вона урве свого розповідь.

Прийшли німці. В газетах писалось, що фашисти,

вдершись в те чи інше місто, насамперед бралися за лікарню: важкохворих пристрілювали, а тих, хто міг ходити, викидали на вулицю. Вони теж чекали подібного, але німцям, які осіли в Енську, було, мабуть, не до лікарні, перший місяць принаймні. Десь із тижднів лікарня функціонувала, мов нічого й не сталося. Колядко, який перебрався ночувати в ординаторську, щоранку обходив хворих, Ніна ж і санітарка, яка теж лишилася, з ранку до вечора порались на кухні, готуючи сніданки, обіди й

печері, поки вистачало продуктів. Коли ж усе скінчилось і хворих нічим було годувати, Колядко запряг Буланого, що був при лікарні й давно уже просився на пенсію, та й поїхав по селах збирати продукти. Вони тоді дуже за нього переживали, особливо хворі, які невідомо звідки довідались про де,— замучили її, щоразу питаючи, чи не повернувся лікар. Повернувся Колядко живий та не-ушкоджений, ще й привіз повну підводу всілякого харчу: борошна, сала, картоплі — вистачило на тиждень, а потім знову довелось їхати. Вона ще, пам'ятає, питала, чи не стрічались німці, дивуючись про себе, як він їх не боїться. Колядко й відповів: "Стрічались".— "Ну й

що?" — "А нічого,— відповів безтурботно.— Йдуть мимо й навіть не вітаються". Вона тоді на нього образилась, що він із нею, як з маленькою, та сердитись довго не могла, не до того було.

Отак Колядко їздив, їздив, аж поки покликали його до бургомістрату. Повернувшись, гірко сказав: "Можете привітати: призначили головним лікарем".

Подумав і мовив: "А може, воно й краще, що мене призначили, а не когось іншого. Люди ж різтті бувають". І ми зрозуміли: Колядко думав про хворих.

За деякий час до них прибився ще один лікар з евакуйованих, і Колядко, який дня й ночі не знав, міг вільніше зітхнути. Доти, поки в лікарні появились поранені партизани.

Першого партизана пам'ятає так, наче це було вчора. Постукали серед ночі (відчинила вона, бо саме чергувала) двоє, з гвинтівками, внесли й третього, і вона спершу подумала, що поліцаї, вже встигла на них надивитись, а вони сказали гукнути Колядка; бач, знали його.

І коли Колядко він йшов, па ходу халат одягаючи, один з них сказав простуджено: "Оце вам, лікарю, перший". Колядко не здивувався ніскільки, і Ніна з того зрозуміла: вони вже знайомі. Однак ще не догадувалась, що партизани. Догадалась пізніше, коли ті двоє пішли, а вони, обробивши пораненого (куля поцілила в стегно) та поклавши його в палату до важкохворих, стали заповняти па нього історію хвороби. Тоді Колядко продиктував: не кулею поранено стегно, а сокирою розрубано. "Та він же поранений!" — вирвалось у неї. Теді Колядко чи не вперше розсердився на неї: "Хто поранений? Ти бачила? Сокирою розрубано! Сокирою!" Лише тоді

зрозуміла, що це були не поліцаї, поліцаям приховувати свої поранення не треба.

Згодом німці таки добрались до лікарні: дали команду один корпус звільнити — для себе. Перегородили подвір'я, вартового поставили, стали завозити поранених — уже своїх. Доглядали їх німецькі лікарі, а сестер та санітарок набирали з місцевих, отоді Колядко й попросив її піти туди працювати: треба було діставати ліки для своїх хворих, у тім числі й для партизанів. Вона відмовлялася спершу: не так німців боялась, як того, що скажуть про неї люди, а потім погодилась, бо ліків і справді не вистачало, а в німців — повно. Брала все, що могла, дурна була, молода, й досі дивується, як не попалась. Проходила повз вартового, усміхалась кокетливо, ще й думала: "Аби ти тільки знав, що у мене в сумці, не так би закаблуками при планував!"

А потім розгромили партизанський загін. Багатьох перебили, кількох захопили живими: люди бачили, як везли на підводах пов'язаних. Згодом прокотилось по Енську: катують. Випитують, з ким були зв'язані, хто їх підтримував.

Що вони пережили, з дня на день арешту чекаючи, — розповідати не хочеться. Колядко якось дав їй ампулу з ціаністим калієм, що дістав у німецького лікаря, попросив зашити в комір сорочки. "Отепер мені нічого не страшно!" — аж повеселішав, сорочку ту зодягаючи. "А я?" — гірко спитала вона. "Тебе, 11 і мочко, вони не зачеплять. Ти ж працюєш у них".

Так сорочку ту й носив не скидаючи. Поки й наші прийшли. Сам і прав, не довіряв навіть їй: боявся, щоб не роздушилась ампула. Сорочка сатинова, чорна, то не часто й прати треба було.

Коли ж повернулися наші — його посадили. Чого й треба було чекати: на німців робив, головним лікарем, а те, що лікував партизанів, хто докаже. Один лейтенант, що її допитував, так їй і сказав: "Бсі ви тут партизанили! Німців чекали, Гітлерові вірою й правдою служили! Ми вам покажемо кузькину мати!" І показали б, найперше

Колядкові, засудили б як зрадника, коли б не хворі, що він їх лікував під час окупації. Кількасот підписалось, по всьому селу зібрали, по всьому району: звільніть нашого лікаря, він ні в чому не винен.

Розібрались — випустили.

12 А. Дімаров, кн. II

Випустили і її, тільки пляма на все життя лишилась. Мов і не кажуть нічого в очі, а в медичний інститут так і не могла поступити. Тепер, звісно, інші часи, але куди їй уже вчитись! Шістдесят скоро, уже й на пенсії.

Знов запалила цигарку, затягнулась жадібно. Довго гасила, тикаючи сліпо в попільничку.

— Но тим кінцем,— підказав їй.

— Л...

Кинула цигарку, загорнулася в хустку. Дивилася очима погаслими кудись мимо.

Як почула, що його звільнили, побігла до нього, а його і слід прохолов. Забрав свої речі і втік з Енська. Від страху, ганьби чи образи — не питала, бо більше не бачила. Оцього йому й простити не може, що втік. З нею навіть не попрощавшись. Мусив лишитись, мусив! Добиватись правди: не тільки для себе — для всіх, хто поруч із ним працював. Вірили ж йому так, як собі часом не вірили.

Замовкла. І я мовчки сидів, не знаючи, що сказати цій жінці. Врешті, наважившись, попросив написати, хоча б коротко, про псе, що розповіла.

•— Навіщо? — стенула плечима.— Все одно ніхто не повірить.

І як я її не вмовляв — не схотіла.

— Що передати Колядкові? — спитав прощаючись.

— Що передавати? Передайте — жива ще Ніна Мелешко. Якщо він мене пам'ятає...

Повернувшись додому, я не став передавати Колядкові вітання од Ніни. Як я зміг би йому пояснити, що привело мене в Енськ, змусило розшукати Ніну Антонівну? Алла ж Василівна, вислухавши мене, сказала, що вона нічому по вірить: в жодних партизанах Колядко не був. По як можна повірити людині, яка теж заплямована службою в фашистів? Вопи тепер усі партизани!

— Але ж його не посадили!—не витримав я.

— То й що? Я ж не кажу, що він людей розстрілював, цього ще нам не вистачало! Він просто тихесенько працював на фашистів. Знаю я таких! — Алла Василівна під час війни евакуювалась разом із батьками до Середньої Азії і досі з підозрою ставилась до всіх, хто був на окупованій території. Й жалкувала, мабуть, в душі, що з анкет зникла відповідна графа.— Тож давайте, Олександр Семеновичу, домовимось так: ось вам ручка, чистий папір, беріть при мені и пишіть.

— Що писати, Алло Василівно?

— Пишіть те, що взнали, голубчику. Що зв'язки Колядка з партизанами документально не вдалось підтвердити, працював під час окупації головним лікарем.

Я взяв ручку, підсунув папір. Та одразу ж відчув, що написати підказане Аллою Василівною не зможу. Я чомусь вірив Мелешко, її гіркій сповіді. Вірив, бо не могла

людина брехати. Чи то сама розповідь так на мене подіяла, чи оповідачка, якась абсолютна байдужість, що я про неї подумаю,— вона була щирою, вона не вигадувала — в цьому я був перекопаний.

— Алло Василівно, пробачте, але я не можу цього написати.

— Бачу, та дамочка вас заворожила своїми казочками.

— Так казки не розповідають, Алло Василівно!

— Ну що ж, доведеться написати самій.— Алла Василівна вже простягла руку до сейфа, та перехопила мій погляд.— Можете йти,— мовила сухо.

Я вийшов, як обпльований. Думав про сейф. У якому Алла Василівна — це знали всі, та вона й сама не таїлася — тримала папки, особисто нею заведені справи на кожного. Про ті папки ходили найнеймовірніші чутки, аж до того, що Алла Василівна записує не тільки, як хто себе поводить на службі, в поліклініці, а й поза поліклінікою. Вдома, і! гостях. Своєрідні кондуїти на кожного. Всі ми той сейф ненавиділи і, признатись, боялися.

І я не був упевнений, що Алла Василівна по дістає зараз разом із папкою Колядка м мою.

Цікаво, що вона до неї запише?

І знов, наче навмисне, зустрівся з Колядком. Він мені явно зрадів:

— Олександр Семеновичу, ви вже повернулись?

— Як бачите,— кажу неохоче: мені здавалось, що Алла Василівна дивиться, як я розмовляю з Колядком.

А він наче й не розуміє нічого.

— Ви додому? — питає.— То підемо разом.

Діватись нікуди—пішли. "Хоча б не зустріти кого з поліклініки!"

Йде поруч, розпитує, витирає великою хустиною ший і лоб. Хоч надворі не так уже й жарко. Щось нове появилось в ньому за цей час, поки я був відсутній, якась тривога, неспокій. Він якось аж схуд, змарнів.

"Сказати йому про Ніну Мелешко? Ні, не скажу".

— А ви як? — питаю, щоб переключитись на інше.— Як ваші справи?

— Мої справи йдуть вгору: маю другу догану.

— За що?

— Не за що, а навіщо. Не сподобався поганій бабі, вона мене й доїдає.

— Ну, так уже й доїда!

— Доїдає, Олександр Семеновичу! Знаєте, чим вона мене душить? Колективом. Усі йдуть у ногу, один я не в ногу. Колектив вас не терпить, ви не прижилися в нашому колективі. Не прижився, і квит!

— І що ж вона вам пропонує?

— Подавати, поки не пізно, заяву. За власним бажанням. "Все одно вам у нас не працювати!"

— Так і сказала?

— Так і сказала...

— Ну, це ще нічого не важить,— став я його утішати.— Мало що можна під гарячу руку сказати! — А про себе подумав: "Важить, ще й як важить!" Алла Василівна ніколи слів на вітер не кидає. Пригадав, як п'ять років тому вигнила невропатолога. Невропатолог — по рівня Андроніку Федотовичу, вмів за себе постояти. До міністерства дійшов, п'ять комісій побувало, півроку трусило поліклініку, а таки змушений був піти "за власним бажанням".

— Я вже й подав би, це ж не робота, коли за кожним кроком стежать. Кожен рух контролюють,— продовжував Андроник Федотович.— Тільки ж хворих жалко. Коли б ви знали, скільки цікавих хворих у мене! Ледь до пуття їх доводити став, і от — кидай, отдавай дяді чужому.

— Андроніку Федотовичу, а чому б вам не попросити пробачення? Голова не еднала б. Зате ви при своїх хворих залишитесь. При своїй роботі.

— Я? Перед нею?

— Зрозумійте, Андроніку Федотовичу, що не така вона вже й погана людина. Я її десять літ знаю, бачив більше доброго, ніж поганого. А те, що вона командувати любить, звикла до того, що кожне її слово — закон, так на те ж вона й керівник. Її теж зрозуміти треба— всю себе віддала поліклініці, поза поліклінікою для неї вже й життя не існує. Побачили б ви, як вона захищає своїх, коли треба. Подумайте над цим, Андроніку Федотовичу. Раджу по-дружньому.

— Гм, подумати... Добре вам говорити — подумати!..

А сам, бачу, задумався.

Прощаючись, затримав мою долоню в своїй, заглянув у вічі:

— А може, й справді спробувати? Голова ж не одва-литься, га?

Долоня його була гаряча й волога.

Другого дня Алла Василівна викликала мене до себе. Я ще ніколи не бачив її такою розгніваною.

— Це ви послали до мене Колядка?

Таки хтось підслідив, як ми разом вертались додому!

— Алло Василівно, я йому порадив попросити пробачення. Я...

— Попросив, дякую! — саркастично вклонилась Алла Василівна.— Сибірською язвою обізвав!

Можете уявити, в якому стані вийшов я од Алли Василівни...

* * *

Виженуть, виженуть, тепер я напевне знаю, що виженуть. Тільки я вперед від нього з лікарні пішла.

Пішла й поли обрізала: хай спробують знайти ще одну таку дурну, як я! Що на всі кабінети, на всі коридори — одна-однісінька, з ранку до пізнього вечора. Бо мене ще змалечку батько-мати привчили до чистоти й порядку. Я було ще малою як сміття де побачу, то мерщій за віник хапаюсь. Еге ж... А тут замалим у вічі по плюнули. Тільки не на таку напали, па мені ще піхто верхи по їздив, я тиха-тиха, а як розійдуся... Недарма ж ще мін чоловік покійний казав: "І хто тебе, Варко, таку гарячу й виліпив?"

Прибігає до мене сусідка, не жінка Андроника Федотовича, а ота, що ліворуч живе, ми разом і дівували, на вулицю разом ходили, водночас і шлюб узяли. Тільки мене чоловік за всю жисть і пальцем не тронув, а її, вважаєте, щодня духопелив. Це коли тверезий. А як п'яний приходив, то й зовсім убивати ладнався. Скільки разів вона рятувалася в мене: і в комірчині, й під ліжком, лежить — дихнути боїться, а він па поріг. Чорний, так пеклом і дише.

— Де Одарка? — питає.

— Та чи я знаю! — кажу, а в самої й жижки трусяться.— Чи я твою Одарку пасу, що ти в мене допитуєшся! Забігла, мабуть, край світу та вже там од страху і вмирає.

То він поводить-поводить по хаті страшними очиська-ми та й ще раз питає:

— То немає Одарки?

— Немає,— кажу,— ось хрест святий, що немає,— хрещуся та до кінця й не дохрещуюсь, бо я таки в бога вірила.— Чи я тобі не сказала б, аби вона в мене була? А ти, Василю,— Василем його звали, еге ж.— Ти, Василю, йди додому та лягай уже спати. Не бійся, ніхто твою Одарку заміж не візьме!

— А як хто візьме?

— Не візьме, не візьме ■— сама до тебе прибіжить! Щоб до отакого парубка та не прибігти! Вона ж без тебе й хвилиноньки прожити не може.

Отак затуркаю, заморочу йому голову, що забуде, за чим і приходив. Іде собі спати, а Одарка з-під ліжка вилазить.

— Як ти його й не боїшся!

— Не боюсь,— кажу,— не боюсь, так не боюсь, що вже й ноги мені відібрало.

Лежить тепер Василь па кладовищі, ось уже десятий годочок лежить, а Одарка й досі од страху труситься! все спиться, що він із сокирою за нею ганяється.

Так нрибіга ото сусідка до мене та й питає, чи я нічого не чула.

— Як скажеш, то й почую.

— Правда, що Федотовича виганяють з роботи?

— Хто тобі це сказав?

— Та люди.

— Ну, якщо люди, то — правда. Люди брехати не стануть.

Вона її зажурилася. Сіла край столу, щоку рукою підперла.

— Що ж ми без нього робитимемо? Він же мою Натку з того світу вернув. Ти ж там робиш, щодня буваєш, то, може, ще й неправда?

— Точно не знаю,— кажу,— Чого не знаю, того не знаю, брехать не навчилась. Тільки чує серце моє, що така виженуть. Ото як уїлись, то таки виженуть.

— Хто ж там у нього в'ївся?

— Всі,— кажу.— Всі до одного. Так пеклом на нього й дишуть. А найбільше — головна, Алла Василівна.

— Що ж він їм такого накоїв?

— Не знаю,— кажу,— не допитувалася. Може, тим не вгодив, що до нього найбільше хворих завжди, а може, чим іншим, В чужу ж душу не заглянеш.

— А ти розізнай. Ти ж там робиш. Хто ж тепер нас лікуватиме?

— Хтось та буде,— кажу.— Без доктора не зостанемося.

— Доктор, та не такий! Цей же як зайде до хати, то мов рідний. І пожартує, й розпитає, і поговорить по-людському. А то: мур-бур та й бувайте здорові. Пропадемо без нього.

Посиділа отак, пожурилась та й пішла. А я собі думаю: "Зажди ж, старшу сестру розпитаю. Вже як вона не знає, то ніхто більше не скаже".

Підстерегла, коли та була сама,— зайшла. Зайшла та й стою: жду, поки вона по телефону переговорить.

Поклала трубку, спитала:

— Вам, тьотю Варю, чого?

— Спитати вас хочу.

— Питайте.

— Правда чи ні, що Андроника Федотовича виганяють з роботи?

— Звідки ви це взяли?

— Звідки взяла, там уже не лежить. А ви мені скажіть: правда чи ні?

— А чого цс ви за нього так болієте?

— Болію, бо він за меле болів. Як хвора лежала, то піхто, окрім нього, з болі.іітіці мене по провідував.

Не сподобалось, бачу. Скривилась, узко па мене й не дивиться.

— Нічого я,— каже,— не знаю. Питайте Аллу Василівну.

Ну що ж, і спитаю! Злякалася, думаєте?..

В нашої головної завжди прибирала звечора. А тут перенесла на ранок. Щоб вона мене в кабінеті своєму й застала. Вожу по підлозі ганчіркою, прислухаюсь, чи йде.

Аж ось і вона.

— Що це? — на порозі застигла.

Я їй і кажу, що вчора не мосла до кабінету зайти: ключ десь поділа. Оце лише вранці знайшла.

— Та ви проходите, я швиденько.

Ганчірку викрутила, ще й під ноги послала. Та вона переступила ганчірку, мов і не бачила. Пройшла до столу, сіла, чекає, поки я скінчу.

— Щоб це було востаннє! Не вистачало, щоб мій кабінет прибирали піц час роботи!

— Зараз,— відповідаю їй,— зараз...— А про себе думаю: "Сердься не сердься, а я таки тебе спитаю!"

Домила, ганчірку в відро опустила, руки об фартух витерла, а тоді вже до неї:

— Алло Василівно, що я вас хочу спитати...

— Питайте.

— А не розсердитесь?

— Як надумались, то питайте,— вже нетерпляче.— В мене справи, бачите.

"Бачу, бачу. В усіх робота, одна я без роботи",— думаю.

— Чи правду люди брешуть, що ви нашого лікаря виганяєте?

— Якого ще лікаря?

— Та нашого ж, Андроника Федотовича!

— А вам що до цього?

— Людини жалко, Алло Василівно!

— То це він і до вас прибігав?

— Не прибігав — я од хворих почула. От хрест святий пі слова не казав!

Не повірила:

— І вам не сором при вашому сивому волоссі неправду казати?

Це я брешу? Я? Та мене ще ніхто брехухою не обзивав!

— Не знаю, хто з нас бреше...— Еге-ж, так у вічі їй і сказала.— Тільки яке серце треба мати: отак людину по-їдом їсти!

Бачу: не сподобалось. Насупилась, по столу долонею плеснула:

— Годі! По вистачало, щоб мене ще прибиральниця вчила!

— А хіба прибиральниці не люди? — питаю.— Іноді й прибиральницю послухати варт. Отакі в нас порядки: як у начальники вилізе, то вже й по людях можна ходити! Ні стида ні совісті.

Вона аж посиніла:

— Вийдіть геть з кабінету!

Це мені?.. Мені "геть"? Ах ти ж сучка безхвоста!.. Так на ж тобі, сама прибирай після себе!

Схопила відро та всю воду — під ноги їй! Під ноги! Разом з ганчіркою!

Вийшла, ще й плюнула.

Та пропадайте ви пропадом зі своєю роботою! Я скрізь собі місце знайду. Приймуть, ще й руки цілуватимуть. Недарма ж у об'явах голосять: "Требується уборщиця"...

Отак і розплювалася з больницею. Поперед Андроника Федотовича.

А що він, бідолашний, робитиме, то я вже й не знаю. * * *

— Баню, дитино моя, щось треба робити!

Я вже давно не питаю, чому теща з усіма болячками йде не до своєї дочки, а до мене. В нашій сім'ї все навиворіт: зять рідніший дочки. От уже скільки живемо, а з тещею ще не сварився ні разу. Дочка ж її, дружина моя, й лік забула сутичкам з матір'ю. Скільки разів їх мирив, то одну, то другу наодинці вмовляв. "Як ви до мене й жили?" — дивуюся.

Ну, та це діла суто сімейні і справ не стосуються. Просто побіжно пояснюю, чому теща й тут звернулася саме до мене.

— Щось треба, Баню, робити!

Знаю, що треба. Мушу робити. Хоч страх не хочеться встрявати в цю історію. В мене ж у школі клопотів нині хоч одбавляй: на носі екзамени, та семінар, та історичний гурток — вгору ніколи глянути, а тут іще клопіт з Колядком. Але і з тещею не можна сваритись, тим більше з такою, як у мене.

— А може, це все й неправда? — питаю.— Може, це все вигадки, а ви переживаєте.

— Де ж вигадки, як усі про це тільки й говорять! Зустрівся б ти з ним, Баню.

Розпитав би як слід.

Що ж, можна й зустрітись. Я все ладен зробити, аби заспокоїти тещу. Спеціально вдома затримався, дочекався Колядка.

Колядко на перший погляд був такий же, як і завжди. Так же привітався голосно, прискіпливо розпитував тещу, як вона себе почуває, писав черговий "урок". А придивитись пильніше — такий, та не такий. Трудно сказати, що саме змінилося в ньому, — це просто вгадувалось. Якась тривога, неспокій прозирали в усіх його рухах. В погляді. В усмішці навіть.

З ним і справді щось коїться зле.

Діждався, поки він вийшов од тещі.

— Я разом із вами. Не заперечуєте?.. Скільки де ми вже знайомі, — починаю розмову на вулиці.

— Та слава богу...

— Ми з дружиною не знаєм, як вам і дягувати.

— То мамі вашій в першу чергу дякуйте, — заперечив. — Моя справа ляше підштовхнути. А там уже більше од самого хворого залежить, видужає він чи не видужає.

— Ну, не кажіть! Що б вона й робила без ваших ліків.

— Ліки! — фиркнув він. — Одне лікуємо, інше травмуємо. Вже від ліків лікувати доводиться. Знаєте, що в нас найстрашніше? Медична грамотність!.. Так, так, не дивуйтесь — саме те, що всі дуже грамотні. Не встигне захворіти, а вже знає, яка в нього хвороба, як і чим її лікувати. Наперед од лікаря знає] Медичних довідників начитається, термінології різної наковтається, і вже не ти його, а він тебе контролює. Слухає тебе, головою навіть покивує, а по очах бачиш — не вірить... Ви думаєте, раніш бабусі травами лише лікували? Вірою! Довір'ям з боку хворих, яке ігам і по ('ішлось. Вабусі, ті насамперед великими психологами були. Нам у них вчитись та вчитись.

Тут я згадав, як мене ще в дитинстві шептуха від переляку порятувала. З ночі в ніч зривався, не своїм голосом кричав. Колеса снилися. Більші, більші і такі, як до неба. Котяться, котяться на меле, — й досі здригаюсь, як пригадаю. "Ото хтось наврочив", — сказала. Взяла яйце, покатала, покатала по щоках моїх та по лобі, щось примовляючи, потім розбила і в миску з водою вилила. "Вихлюпніть па вулицю, — наказала моїй мамі, — Та не оглядайтесь, як назад вертатися будете".

— Помогло? — аж зупинився Колядко.

— Як рукою зняло!

— От вам і психотерапія! А наша медицина до неї тільки підлазить.

Так про медицину забалакалися, що я ледь не забув, за чим і з Колядком пішов. Згадав лише тоді, як стали прощатись.

— Андроніку Федотовичу, прошу не гніватись, але я вас хочу спитати: що з вами?

— Нічого. Живу, як бачите, ворущуся потроху.

— Я не про це. Я про вашу роботу. Ходять чутки, паче вас звільняти збираються.

— Чому "наче". Вже звільняють}

— За що?

— За те, що а колективом не в ногу крокую. Весь колектив з Аллою Василівною в ногу, а я, бачте, не в ногу!

— Як ваш допомогти, Андроніку Федотовичу?

— Як ви мені допоможете? Мені вже ніщо не зарадить. Все вирішено й печатку поставлено. Ну, бувайте здорові, бо я а вами затримавсь. І так кожен мій крок на контролі.

Пішов. А я весь день думав про нього. Й про Аллу Василівну. Не вірилось, щоб вона отак запросто, без серйозних підстав, могла звільнити людину з роботи. Та ще такого лікаря, як Колядко.

Аллу Василівну я знаю давно. Двійко її дітей, сина й дочку, до випускного довів: був класним керівником. Не знаю матері, яка так серйозно ставилася б до своїх батьківських обов'язків. Недарма ж її з року в рік обирали головою батьківської ради. Всі учні-бенжетники, всі нероби та ледарі духу її боялись. В нае її й досі добром згадують, а директор якось жалкував, що в Алли Василівни немає більше дітей. Ось уже скільки років ніяк не вдається підібрати тямущого голову.

Чим мені Алла Василівна найбільше подобалась, це тим, що вона і власних дітей строго тримала. Як іноді буває. Дитина якогось начальника — і вже воно саме відчуває себе невеличким начальником. Містечко в нас маленьке, всі знають, хто така Алла Василівна, а скромніших дітей мені стрічать не доводилось. Пам'ятаю, як дочка її на випускний вечір прийшла. Інші матері з усіх сил пнулились, щоб дочок своїх, як пав, нарядити,— сукні до п'ят, туфлі модельні, каблучки-сережки, зачіски модні, ще й губи нафарбовані — дивишся і не впізнаєш: Валя це чи не Валя? її ж дочка мов на уроки з'явилась: у скромненькому платтячку, в черевичках зовсім не модельних, без косметики. Весь вечір відпочивав на ній поглядом: яке ж миле оце кше й чисте обличчя!

Тож із трудом вірилося в те, що Алла Василівна могла вчинити несправедливість.

Може, вона не знає нічого? Який Колядко лікар, як ставиться до хворих, як, врешті-решт, хворі люблять його. Теща моя прямо-таки закохана в нього.

Тож і вирішив поговорити з Аллою Василівною,

Вона зустріла мене, як давнього знайомого: встала з-за столу назустріч, потисла руку, запросила сідати. Спитала, як почуває себе Ганна Сергіївна (не забула, бач, як звати мою тещу), поцікавилась здоров'ям дружини, дітей.

— Що сталось, Іване Петровичу, голубчику? — Звикла до того, що до неї якщо йдуть, то з якоюсь хворобою.

Я її заспокоїв, що в мене все гаразд, хворіти поки що не збираюсь.

— От і добренько. Рада вас бачити при повнім здоров'ї.

— Я до вас з іншим.

Алла Василівна вся — зосередженість, вся — увага. Навіть руки перед собою сплела.

— Слухаю, Іване Петровичу.

— Не знаю, з чого й почати... Розумієте, ходять чутки, що нашого дільничного лікаря — Колядка Андроника Федотовича...

Зачувши про Колядка, Алла Василівна одразу ж змінилась. Па досі світле й привітне обличчя її впала тінь.

— Чим він вас усіх причарував, цей Колядко? — спитала з неприхованою досадою. — Тільки й чуєш: Колядко, Колядко! Світ клином зіштовсь на Колядкові! А ви знаєте, що ваш Колядко обдурив колектив? Поглумився з най-святішого!

— Як — обдурив? — Я просто ошелешений цим несподіваним вибухом.

Алла Василівна одмикає сейф, дістає тонку папку. Виймає з неї цупкий прямокутник, подає мені через стіл:

— Помилуйтеся!

— Фото? — З фото дивиться на мене Колядко. Андроник Федотович.

— Так, фото! Два роки висіло на Дошці ветеранів війни. Два роки! — Наче те, що фото висіло саме два роки, надає всій історії особливо лиховісного змісту.

— То й що, як два роки?

— А те, шановний Іване Петровичу, що він не був на війні й години. Він учинив наругу над пам'яттю всіх, хто загинув, захищаючи нашу країну!

Ну, "наругу" — це занадто вже сильно. Хоча, звісно, історія не дуже красива.

— Алло Василівно, а звідки вам відомо, що Колядко — не учасник війни?

— Відомо! Ми перевіряли. Можете мені повірити: Колядко й години не був на фронті!

Гаразд, але яке це має відношення до Колядка як лікаря? До його повсякденної роботи з хворими?

— Він обдурив колектив! — твердить Алла Василівна. — Йому в нашому колективі не місце.

— Але ж він прекрасний лікар! Ви б послушали хворих.

— Він пересварився з усім колективом. Це просто якийсь антигромадський тип. Ви знаєте, що мені заявили лікарі? Або — він, або — вони!

Я знову намагаюсь говорити про хворих, та Алла Василівна продовжує твердити своє. І мені врешті-решт починає здаватись, що я розмовляю з глухою. Або все сказане мною нічого не важить.

Колектив? Для кого існує ваш колектив? Для хворих, яких покликаний обслуговувати, чи для самого себе? Га, Алло Василівно?

Це приходить до мене пізніше, коли я вже вертався додому. І продовжував сперечатися подумки.

Теща так до мене й кинулась:

— Ну як, Вашо?

— Нічого з моєї розмови не вийшло! — відповів сердито. — Йй, бач, важить лише колектив. А колектив що: самоціль? Кому вій потрібен, такий колектив!

Але тещу колектив не цікавить, тещі болить одно: буде Андроник Федотович чи не буде?

— Доведеться писати листа,— сказав я їй згодом.— У райздороввідділ, а то й вище. От хто тільки підпише?..

— Всі, Баню, підпишуть! Ти тільки напиши. Я ніг не пожалію — всіх обійду!..

* * *

— В курсі? — питає завідувач.

Відповідаю, що в курсі.

— З листом ознайомились?

Ознайомився. Тричі читав — перечитував.

— Тоді, як то кажуть, ні пуху вам ні пера!

Годилося б послати до чорта, але це ж не хто-не-будь — завідувачий! Подякував, звівся, щоб іти, та він мене затримав:

— Хвилинку... З Аллою Василівною ви не знайомі?

Кажу, що ні. Бачив лише на фото, на Дошці пошани. Що в коридорі, при вході. Дамочка, видно, з характером: дивиться твердо, прямо, наче розстрілює. На фото стрінешся поглядом — очі відводиш, а в житті?..

— Це — наш заслужений працівник,— каже завідувач.— Ветеран. Разом навчались, разом і працювати починали. Після війни, в суцільній руїні. Ви, молоді, навіть уявити не можете, що мам дісталось...

Ну, осідлав старий свого улюбленого коника — тепер не скоро злізе! Знову сів, вдаю, що зацікавлено слухаю (спробуй начальство не слухати!), навіть головою покиваю, а про себе думаю: справлюсь до вечора чи не справлюсь? У Генки ж день народження, я пообіцяв: хай і світ завалиться — буду... Та й не тільки йому. Людонька теж цікавилась, коли вернуся. Як це я не догадався одразу ж відмовитись! Послатись на якусь справу нагальну. А тепер, брате, пізно. Тепер не з руки відмовлятись.

— Ну, йдіть.

Заскочив до Генки, пояснив, у чім справа.

— Це свиство! — обурився Гепка.— Пообіцяти й не прийти!

Н його заспокоїв, що обов'язково прийду. Хіба, може, затримаюсь трохи. Не па край світу ж їду: тридцять хвилин електричкою.

— Справа серйозна? — поцікавився Генка.

— Так, дрібничка. Ординарний капіж.

— Ну, гляди ж, не затримуйся! А то Людна з мене й душу витрясе!

— Якщо вона в тебе ще є.

Посміялися, попрощались. Хотів ще до Люди забігти, але передумав: краще хай від Гепки довідається.

Прийшов додому, завів будильник на сьому, ліг і ще раз про завтрашній вечір подумав. ІЩо там буде Люда. Хороша таки штука — життя!

З тим і заснув.

Схопившись, умився, поголився, нашвидкуруч поснідав, дістав темно-синій костюм. Сорочка у смужку, червона краватка, черевики модельні — все чиж чинарем, як і годиться працівникові такої установи поважної. Ще й капелюх елегантний:

"Здрастуйте!" — і отако капелюх над головою. Переконався.: справляє бажане враження. Ну, й тека з листом. Не тримати ж просто в руці чи, ще гірше,— в кишені. Лист, якщо вже потрапив до нас, проштемпельовано, пронумеровано,— це вже не просто лист, а документ, документи ж вимагають відповідної до себе пошани.

Сів на електричку з таким розрахунком, щоб застати мадам головну ще до початку робочого дня. Бо потім —літучки-повзучки, п'ятихвилинки-годинки, термінові телефонні дзвінки — знаю вже, з чого складається робочий день адміністратора. А мені ж кров з носа треба бути сьогодні на вечорі в Генки.

Приїхав без п'ятнадцяти дев'ять, спитав, як пройти до поліклініки. Он у ту вулицю, там повернете направо-, а там уже й поліклініка. Ага, дякую! Спустився з перону, пішов.

Типове провінційне містечко. Будинки, паркани, садочки, собаки на прив'язі. Вулиця, вкрай розбита машинами, вузький, попід самим парканом, хідник. В негоду, коли все це розквасить, двом і розминутися ніде. Зараз, слава богу, сухо, тільки мої черевики блискучі враз покрилися пилом.

Як тут люди й живуть!

Ось нарешті поліклініка. Цегляний двоповерховий будинок з досить-таки великими вікнами, вузькі коридори, повні народу. Протискуюсь в реєстратуру, питаю, де кабінет головного.

Знайшов, постукав, смикнув: біс візьми, замкнено!

— Їх ще немає!

Сестричка. Отаке собі молоденьке курчатко в халатику білому.

— Вони завжди у вас запізняються? — спитав саркастично.

Сестричка глянула на мене налякано (ну, ясно, головний лікар для неї цар і бог), потім погляд її спрямувався кудись повз мене і став ще переляканіший:

— Ось вони йдуть.

Я повернувся в той бік: коридором ішла мадам головна. Швидко, енергійно, киваючи до хворих, що поспішали привітатися з нею.

— Олю, Валентину Григорівну! — Сестричку наче вітром здуло.— Ви до мене? — помітила й мою скромну особу,— Доведеться трохи почекати.

Дістала ключ, вставила в шпарку, вже на мене не дивлячись, але я примусив її ще раз повернутися в мій бік:

— Алла Василівна, якщо не помиляюсь?

— Так.— В очах явний подив: як це я насмілився так заговорити з нею.

— Головний лікар поліклініки?

— Ну, головний,— вже нетерпляче.

— Тоді я до вас. І теж, пробачте, не маю й хвилини зайвого часу.— Відгорнув манжет, глянув на години ж. Японський, з металевим браслетом.— Вже, як бачите, пів на десяту.

— Пробачте, ви звідки?

— З облздороввідділу.

— Що ж ви одразу не сказали? — Досі строга та неприступна, Алла Василівна тане просто на очах. Усміхається приязно, запрошує ласкаво до кабінету:

— Сідайте, голубчику! Пробачте, як ваше ім'я та по батькові?

Я називаюсь.

— Костянтин Антонович,— каже вона, мов для того, щоб запам'ятати назавжди.— Так, я слухаю вас, Костянтіне Антоновичу.

— Алло Василівно, я до вас ось у якій справі. Тут надійшла досить неприємна заява, і мені доручили в ній розібратись.— Кладу теку на стіл, повільно її розкриваю. Ще повільніше дістаю лист: все ще не можу простити, як вона тримала мене у себе під дверима. Погляд у Алли Василівни стає напружений, вона облизує губи.— Познайомтесь, будь ласка!

Алла Василівна бере лист, починає читати. Обличчя її поступово червонішає, чомусь більше — на підборідді, ніж па щоках. У цей час прочиняються двері, заходить невисока жіночка, теж у халаті.

— Кликали, Алло Василівно?

Алла Василівна з досадою відривається од листа (обличчя її вже пашисть жаром, там кілька досить-таки в'їдливих рядків і про неї), відповідає сердито, що кликала. Жіночка вловила той сердитий тон і все ще мнеться в дверях.

— То, може, я пізніше зайду?

— Проходьте,— каже Алла Василівна.— Це, до речі, стосується й вас. Знайомтесь,— це вже до мене.— Наш голова місцевкому Валентина Григорівна. Костянтин Антонович з облздороввідділу. Приїхав у справі Колядка.

— Знову Колядко? — дивується Валентина Григорівна.— Нещодавно ж були з райздороввідділу.

Підходить, подає мені маленьку, але сильну руку. Я гречно вітаюсь, за що одержую приязну усмішку.

— Ми з цим Колядком ще наберемося горя,— каже довірливо.— Скільки я вас просила, Алло Василівно, бути з ним строгішою. Так ви з вашим добрим серцем...

— Гдразд, тут не про це,— обрива її Алла Василівну"— Тут — лист хворих, що їх лікує Колядко. Ось прочитайте.

Валентина Григорівна склала губи трубочкою, наче збирається цілувати кожен рядок.

— Організував! — каже вона, дочитавши.— Попросив, вони й написали.

— Організував не організував — не нам з вами вирішувати. Це вже справа Костянтина Антоновича... До речі, Костянтіне Антоновичу, ви приїхали дуже вчасно: сьогодні у нас місцевком, розглядатиметься справа Колядка. Разом обговоримо й лист.

— О шостій,— додає Валентина Григорівна.

В мені так і тьохкає: о шостій! Я ж по встигпу до Генки!

— Вас щось не влаштовує? — Головна, певно, помітила, як я неспокійно засовався.

— Ні, що ви... Хоча...— Я гарячково шукав якоїсь причини, щоб спекатись цього

проклятого місцевкому.— Розумієте, в мене сьогодні теоретичний семінар, яким я керую. Тож я рівно о шостій маю бути на місці! Треба ж такому збігові!

— Г аразд,— каже Алла Василівна.— Ми перенесемо засідання місцевкому па другу годину. Валентино Григорівно, прошу попередити всіх членів місцевкому, щоб о другій нуль-нуль були в моєму кабінеті! Колядко — також.

— Він до обіду на викликах.

— Тим більше попередьте... Ну, здається, з цим усе. Лист хай буде у вас?

Кажу, що лист мені буде потрібен. Маю переговорити із хворими, які його написали.

— Що ж, поговоріть,— згоджується Алла Василівна.— Це не завадить. Хоча, коли б ми захотіли, то мали б десяток зовсім інших листів. Про того ж Колядка.

— Пам'ятаєте, Алло Василівно, як Колядко відмовився вислухати хвору? — встряє в розмову Валентина Григорівна.

Алла Василівна кива головою, що пам'ятає. Тільки досить про це. Для цього буде місцевком. Поки що ж вопа хоче показати мені поліклініку.

— Нам, звісно, далеко до київських, але й ми теж дещо робимо,— каже вона з гордовитою скромністю.

І не відпускала мене майже до другої. За цей час я довідався, як важко було в ті часи будувати поліклініку ("Півжиття па неї поклала. Та хто тепер про це згадує!"). Який чудовий у неї колектив. І яка це невдячна робота — — бу ти головним лікарем ("Всі гулі на мою голову, Костянтіне Антоновичу. Іноді як подумаєш: чи по краще бути просто лікарем. Знай свою справу і більше нічого. А от не можу. Пе можу не боліти душею за всю поліклініку"). Підвела й до Дошки: "Оце наша гор

дість — ветерани війни!" — "А це що?" — помітив я порожню пляму. Не розповіла: "Дізнаєтесь про— це на місцевкомі. Не хочу бути необ'єктивною, дороженький Костянтіне Антоновичу". А під кінець запросила до себе — щось укинути в рота перед засіданням. ("Ви ж не обідали? А в нас знаєте, які ціцеронж! Дай боже, щоб за три години впорались. Та ви не бійтесь, агітувати проти Колядка пе буду,— із смішком,— Не хочу псувати ні собі, и и і вам апетиту").

Жила поруч. "І місце підбирали, щоб до роботи ближче. Я па роботі, чоловік — теж, додому прибігаємо тільки їгпї іі спати". Завела до вітальні, швиденько накрила па стіл. Розповідала про дітей — у Києві. Ось піде з чоловіком на пенсію — переберуться й собі. До дітей та онуків ближче... "Ну що ви, вам ще рано на пенсію!" — "Ой Костянтіне Антоновичу, Костянтіне Антоновичу! Не захочеш, так доведуть. Люди є люди. Хоча мені на свій колектив скаржитися гріх. Бачили Валентину Григорівну? Старша сестра, двадцять п'ять років зі мною працює, права, можна сказати, рука. Все віддасть для поліклініки! Й отаких людей ображати!.." — "Колядко?" — "А хто ж!.. Попоплакала вона... Та годі, я ж обіцяла про це ані слова! Краще давайте вип'ємо за ваші майбутні успіхи. За вас, Костянтіне Антоновичу!"

Пили натуральне вино, тож у голові й не зашуміло — в доброму настрої повернулись до поліклініки.

Рівно о другій у кабінеті Алли Василівни зібрався весі, склад місцевкому. Знайома уже мені Валентина Григорівна, начмед Марія Степанівна і терапевт Одарка Михайлівна. Не було тільки Колядка.

— Валентино Григорівно, гукніть, будь ласка, Колядка!

Валентина Григорівна вийшла, за хвилину повернулася сама:

— Колядко ще не прийшов.

Начмед з терапевтом презирнулися так, мов іншого й не чекали, обличчя ж Алли Василівни взялося плямами:

— Ви попереджали Колядка?

— Попереджала, аякже! Двічі казала, щоб не затримувавсь.

— Що ж, тоді нам доведеться лише чекати. Поки вони зволють явитись... Яка ваша думка, Костянтині Антоновичу?

Я знизав плечима. Яка ж ще може бути думка в такій ситуації? Не починати ж іменини без іменинника!

Минуло п'ять хвилин, минуло десять. Промарнований час все відчутніше повисав наді мною, я відчував, як наростає в мені роздратування проти Колядка. Він що, навмисне запізнюється?

— Ні, це переходить усі межі! — не витримала врешті Алла Василівна. — Костянтині Антоновичу, може перенесемо засідання на завтра?

При самій лише думці, що все доведеться починати спочатку, мені стало тоскно.

— Давайте ще кілька хвилин почекаємо.

— Гаразд, — погодилась Алла Василівна. — Хоч я не впевнена, що це нам щось дасть. Можу битися об заклад, що Колядко по з'явиться.

Але Колядко появився. Вискочив до кабінету, пітний та засапаний.

— Прошу пробачення, що трохи затримався.

— Затримались! — фиркнула Алла Василівна. — Ви нас примусили чекати майже годину! Не могли обійти своїх хворих швидше?

Червоне обличчя Колядка почервоніло ще дужче:

— Швидше не міг. Я, вибачайте, маю їх лікувати, а не обходити!

— Один ви лікуєте! — вирвалось в Алли Василівни. Прикусила губу, тамуючи гігів, уже спокійніше сказала: — Ну, гаразд, ближче до справи. Починайте, Валентино Григорівно! Заслухаємо, мабуть, спершу листа?

Я не заперечував. Лиет обговорено на місцевкомі — що може бути краще!

Поки Валентина Григорівна читала лист, крадькома роздивлявся Колядка. Вигляд у нього був явно непре-зептабелышй. Особливо черевики. Стоптані настільки, що дивно було, як вони на ногах і тримались. І хоч я уже знав, що в дільничних терапевтів це професійне: взуття в них горить, але ж міг він купити собі більш-менш пристойні черевики?

До того ж він — повний надміру, а я не люблю товстих людей. Особливо чоловіків. Як правило, це наслідок переїдання та зловживання алкоголем, нехлюйського ставлення до власного здоров'я.

Він напружено слухав, що читала голова місцевкому, і від того ще дужче пітнів. Раз по раз діставав величезну, чи не спеціально пошиту хустину, витирав шию, чоло, підборіддя і голосно при цьому зітхав.

Поки Валентина Григорівна, читала, сидів мовчки. Та як вона стала вже говорити від себе, його наче прорвало:

— Неправда!

— Товаришу Колядко, ви ще матимете можливість висловитись! — строго зауважила Алла Василівна.

— У вас висловишся, як же!

Алла Василівна глянула в мій бік: ну що з таким робити?

— Продовжуйте, Валентино Григорівно.

— Ось іще один факт: Колядко жодного дня не був у нашій діючій армії. А коли ми лаштували Дошку ветеранів, чи не перший приніс своє фото. Ось воно! — Валентина Григорівна урочисто дістає з папки фото, підносить вгору, щоб усі бачили, знову кладе до папки. — Це фото висіло на Дошці ветеранів війни майже два роки, таким чином товариш Колядко майже два роки обдурював наш колектив.

— Гап'ба! — каже начмед і дивиться чомусь при цьому не на Колядка, а на Аллу Василівну. Колядко ж, зірвавшись на ноги, кричить:

— Я був зв'язаний із партизанським загоном!

— Але ж документа про це не маєте?

— Я тоді не про документи думав, а про те, як рятувати людей! До того ж я хотів поїхати по документи, але хто мене не пустив?

— Дозвольте пояснити? — зводиться й Алла Василівна. — Колядко й справді приходив до мене, щоб я його відпустила на два тижні за довідкою. Але, по-перше, ми не можемо дозволити собі такої розкоші: на два тижні лишати хворих без лікаря, а по-друге, в той край саме обирався у відпустку наш працівник. Ми йому й доручили про все дізнатись детально.

— Який іще працівник? — знову Колядко.

— їздив Олександр Семенович, якщо вас це так цікавить. Наш стоматолог. Він побував там, де ви, за вашим твердженням, партизанили, і пересвідчився, що ніяким партизаном ви не були.

— Це підлість!

— Товаришу Колядко, прошу вибирати вирази!

— Я й вибираю...

— Як ви тільки що переконались, Колядкові образити людину нічого не важить, — продовжувала Валентина Григорівна. — В нашому колективі важко знайти людину, з якою він не посварився б. Л середній медперсонал він прямо-таки тероризує. От за що ви довели вчора Галю до сліз? Чому на неї кричали?

— Кричав, бо вона не те вписала, що слід!

— От — вписала! — Тут Валентина Григорівна повернулась до Алли Василівни: — Алло Василівно, я не пам'ятаю вашого наказу, щоб історію хвороби заповняли

медсестри. Всі лікарі заповнюють історії хвороби власноручно.

— Є чому радіти: в писарі пошились!

— Товаришу Колядко, пе нам це вирішувати! — мовила строго Алла Василівна.— Є відповідні інструкції, затверджені Міністерством охорони здоров'я, і ми їх повинні дотримуватись. Я пе потерплю тут жодної партизанщини!

— Слава богу, хоч тут ви мене визнали партизаном!

— Товаришу Колядко, вам ще буде надане слово!

Але він так і не втихомирився. Кидав репліки, огризався щохвилини, а коли вже Алла Василівна у своєму виступі сказала, що в Колядка є хворі-любимчики, біля яких він ладен сидіти день і ніч, що одних він лікує, а інших виганя з кабінету, як вигнав недавно стахановця, передовика виробництва, він так і підскочив:

— Аякже! Брешіть побільше — щось та залишиться!

Запала лиховісна мовчанка. Очі ж Алли Василівни спалахнули переможними вогниками:

— Всі чули, що насмілився сказати Колядко? — Не назвала його товаришем — товариша Колядка вже не було.— Прошу занести до протоколу!

І сіла — не вважала за потрібне ще щось говорити...

Я не запізнився на іменини до Гени. Була Люда, було дуже мило й весело, але мені весь вечір муляла, не давала спокою, заважала веселитись по-справжньому думка про Колядка. Все, здавалось, було ясно: антигромадський тип, протиставив себе колективу, однак мені щось нашіптувало, щось підказувало, що все де не так просто. І Колядко, незугарний, товстий, із своєю великою хусткою її черевиками, безжалісно стоптаними, все стояв і стояв перед моїми очима...

ф ф *

— Ти не вмієш жити з людьми! — сказала дружина розгнівано.

— З якими людьми?.. Люди, я не вмію жити з вами?

ПЕТЛЯ

Рівно опівночі я покінчу з собою.

Піду з життя свідомо, при повному розумі, ніким не спонуканий, не спровокований*, обставини склалися так, що я не бачу жодного сенсу власного існування на світі.

До цього рішення йшов поступово та неухильно, воно тривалий час зріло в молі, і тенор, коли врешті дозріло, мене ніхто й ніщо іге зупинить.

Дружина?

Дружина мене ненавидить, це я знаю напевне. З якою злістю лише вчора вона казала мені, що й бачити мене не може, що я їй осоружний. Що я загубив її життя, що краще було б утопитиєь, ніж виходити заміж за отакого.

Тож з дружиною в мене не лишилось нічого спільного, та й навряд чи оте спільне поміж нас коли й було, адже протягом першого місяця по весіллі ми встигли кілька разів посваритись. Ми давно чужі одне одному, чужіші чужих, і якщо вона по мені й плакатиме, то хіба що на людях, про людське око, щоб її не судили знайомі й сусіди.

Діти?

Від дітей досі не мав жодної втіхи. Вени стороняться мене, хоч я їх, здається, ніколи не лаяв, не бив, горнутья більше до матері. Замикаються равликами, досить мені появитись, застигло мовчать, а з їхніх облич не сходить напруження. "Так", "ні" — оце й уся наша розмова. Відколи я їх пам'ятаю, не всміхнулись до мене ні разу, навіть коли я їм щось дарував,— увесь сміх, вся радість і ласка — матері, татові ж, у кращому випадку: "Дякую", та й то впівголоса, з потупленими в підлогу очима. Я їм абсолютно байдужий, вони навряд чи й помітять, як зникну з дому, а може, й почуватимуть себе більш розкуто і вільно.

Батьки?

Мої старенькі батьки побиватимуться, звісно, за мною. Єдиний син, надія і втіха; вони й досі вірять у мою винятковість, досі чекають од мене чогось незвичайного, все життя, всі їхні помисли й плани зосереджені на моїй особі, і мені їх по-справжньому жаль.

Але що я можу зробити, коли обставини склалися так, що мушу покінчити з собою?

Друзі?

Друзів у мене не було, та тепер уже й не буде. Є вороги, є заздрісники, є просто знайомі, яким абсолютно байдуже, в якій ложці води мене топитимуть, а друзів немає.

Та й що таке дружба? Казочка для дорослих, яка часто-густо має несподівано печальний кінець. Бо немає лютішого ворога, аніж колишній твій друг. "Порятуй мене, господи, від друзів, а з ворогами я справлюся сам!" Прислів'я це я не раз чув з вуст свого тата, і воно, повірте, не впало на камінь.

Тож мене ніщо не тримає на світі.

До півночі, коли я покінчу всі порахунки з земним своїм існуванням, лишилось рівно дванадцять годин. Ні, вже трохи менше: па ті кільканадцять секунд, протягом яких я писав оцю фразу. Дивлюсь на годинник і відчуваю дивну залежність од невтомного цього механізму: йому тепер вирішувати, скільки мені ще лишилося жити на світі. Час, якого ми не помічаємо майже, коли все гаразд, з яким так злочинно не рахуємось, наче ми взагалі живемо поза ним і ніскільки від нього не залежимо, раптом набуває такої значущості, що я взагалі стаю мовби прикутий до стрілок на циферблаті. Можу, не дивлячись, сказати з абсолютною точністю, котра зараз година.

Всім тілом відчуваю, як час тече мимо.

Дванадцять годин — багато чи мало?

Не знаю зараз і сам. Мені то хочеться, щоб вони розтягнулися в безконечність, то — щоб збігли миттєво. Я вже не маю майбутнього, я весь у минулому і сам про себе можу сказати: він жив. Розмовляв, думав, любив, ненавидів, зневірявся і надіявся, сміявся й стогнав — прощай, наш дорогий, твій світлий образ вічно житиме в наших серцях: обов'язково знайдеться йолоп, який з поважним виглядом проголосить цю фразу, і стільки світової скорботи буде в його фальшивих очах, що її вистачило б на легіон лицедіїв. Всі ми — актори й запопадливо та повсякденно виконуємо невеликі ролі свої, пильнуючи, щоб наше "я" не сплигло, не доведи господи, на поверхню.

Різниця поміж нами лиш та, що одіті чесно кажуть: так, ми актори, ми з дня у день граємо раз і назавжди вибрану роль, бо інакше не проживеш па цім світі, інші ж ображаються, коли їм про це нагадати.

Не вірите? Заперечуєте? Ану, лиш пригадайте, скільки разів хоча б протягом одного дня ви сказали правду у вічі? Скільки разів засміялись, коли вам було смішно, заплакали, коли сльози пекли ваші очі? Перш ніж щось сказати, ви сто разів подумаете і сто разів оглянетесь, коли вам захочеться заспівати вголос. Нас завжди непокоїть, що про нас подумают інші, майже всі наші вчинки — на публіку. Ми — актори, актори, актори: з перших кроків, коли тільки починаєм опановувати нелегке це мистецтво,— до самого скопу.

Годинник невтомно вицокує, секунди мчать, як скажені. Цокіт наповнює всю кімнату, відлунує болісно в мозку — мені вже здається, що якийсь невидимий поїзд мчить наді мною: все швидше, шаленіше перестук коліс. Врешті не витримую, зриваю годинник з руки, ховаю до столу в найнижчу шухляду.

І все одно думаю про нього. Весь час думаю. Бачу виразно стрілки, які й на мить не зупиняються, не хочуть подарувати мені зайвої секунди життя.

Хоч що таке, власне, секунда? Відрізок часу настільки мізерний, іцо його не вистачає навіть для того, щоб вдихнути повітря. І в той ясо час для якоїсь елементарної частинки, для пімезопа якогось чи кварка це майже вічність, тисячоліття, що його вистачає па десяток, а то й па сотню поколінь: ось поки я вдихаю повітря, на якомусь протоні, що обертається довкола ще невідомого нам атома — сонця, в невидимій мікрогалактиці, змінилося кілька епох. А за хвилину чи дві тамтешня цивілізація досягне свого розквіту й почне поволі згасати. Я аж здригнувся, уявивши, що й наше життя, коли його вимірювати іншим, космічним годинником,— теж невловима частка секунди, яку не зафіксувати жодною надшвидкісною зйомкою. Примарний спалах на порожньому екрані, миттєва іскорка, що згасає, не встигши й народитись.

* □ □

Сьогодні субота, діти вже повернулися зі школи. Чую їхні голоси поза обмерзлими вікнами, потім тупіт на ганку. Дружина моя акуратистка: доріжки лежать навіть у сінях — не доведи господи наслідити. Діти старанно об-тупують сніг, потім їх дзвінкі голоси вже лунають по цей бік дверей, у кімнаті. Я лежу на канапі й ображено думаю, що їм немає ніякісінького діла до мене: хай би оце зараз і вмер — все одно розмовлятимуть про щось своє!

Дітей у нас двоє: обоє сини. Хоч ще до одруження вирішив, що матимемо не більше одної дитини. Та й то не одразу. Надививсь на молодих татусів і мамусь, які поспішили обсіяти себе дітворою і яким весь світ після цього замкнувся домашнім кублом. Пелюшки, колготки, ночовки, коляски, безсонні ночі, постійними клопотами наповнені дні, вічні хвороби и лікарні, дитсадок, школа, уроки — тебе вже не існує на світі, ти з головою пірнув у вирощення "квітів життя", які з дня у день поїдають твою особистість. В кіно? Ах, у кіно! На кого ж тоді залишимо Миколку? У відпустку до моря? А ти подумав про власних дітей? Нові джинси? За що ж ми справимо кожушок Вітюші? Он

дитина зовсім виросла з пальтечка — і т. д. Капкан, що не розімкнеться навіть тоді, коли вони виростуть.

Бачу це по власних батьках: попи досі живуть лише мною.

Тож я не збирався заводити одразу дитину. Я берігся, як заєць, навіть під час медового місяця, коли найважче було вберегтися, але /дружина, яка тільки й мріяла стати матір'ю, таки зуміла підловити мене й народила мені не одного навіть, а за одним махом двох. Коли чергова сестра вийшла й привітала мене з нежданою радістю, я мало не заплакав од злості й розпуки. Бо чому? Чому саме мені?

Вибіг з пологового будинку, як ніколи нещасний, лихий на дружину: здавалось, іщо вона це зробила навмисне. Отямився недалеко від дому, коли вітер остудив трохи щоки, що пашіли жаром. І тут лише помітив букет: ніс, щоб передати дружині. Розмахнувся, пожбурих через високий паркан у чужий двір: "Будь же все прокляте!"

А другого дня взяв і майнув у відрядження. І дружина, вийшовши з пологового будинку без мене, так мені цього й не простила. Не вірила, іщо не міг відкараскатись.

З підозрою ставлюсь до чоловіків, які твердять, що одразу ж прониклись любов'ю до своїх первістків. Переконалий: вони це говорять не щиро. Бо як можна полюбити оте карикатурно старече обличчя з безтямними очима?

Мене аж занудило, коли я їх побачив. Коли теща моя, солоденько сюсюкаючи, піднесла їх до мене.

— Та поглянь же, які янголочки! Це ваш татко. Ось татко вас візьме на руки. От так...

Я ледь не догори ногами взяв довгасті пакунки, перев'язані блакитними стрічками.

— Та хто ж так тримає! — розсміялася теща. — Ось так треба держати!

— Научиться, діло нехитре! — втішила сусідка, що прибігла неждана й незвана.

Я стою телепень телепнем, не знаючи, де дітися з цими пакунками. Як раптом один із них ворухнувся, вигнувся, мов хробачок, і на мій парадний піджак, па сорочку й штани потекло, мов із крана.

Жінки заверещали потішно, підхопили пакунки, які я ледь не впустив, жартували п сміялися з мене, я ж не знав, що робити від огиди її сорому.

— Охрестив татка! Ой ти ж моє золотко!

Поки вони не підрости, боявся їх брати на руки. Весь час здавалось, що ось-ось одкрутиться краник. Теща з осудом дивилась на мене, дружина весь час дорікала, що я їх не люблю. А за що їх, власне, мав любити? За ночі безсонні, коли голова пухла од вереску й крику? За мокрі пелюшки, що висіли завжди по кімнатах? За час, що віднині вже не належав мені: туди побіжи, те принеси, за тим припильнуй, поки вона (для ітпх же!) щось зготує на кухні. За те, що дружина майже перестала помічати мене, вся віддавшись отим двом пепасптним істотам? Коли вона схилялась над ними, в її очах було стільки ласки та ніжності, що не випадало мені навіть в години най-палкішого нашого кохання. Вона так і квітла над ними, так і сяяла вся, ладна день і ніч не відходити. Клала на ніч обох коло себе, мене ж відселила в іншу кімнату: я став отим четвертим, зайвим, який лише заважає.

— Валюша вся в мене! — мліла розчулено теща.— Я теж отак любила дітей. З рук не спускала! А ти, Колю, точнісінько, як мій, царство йому небесне, чоловік: той теж, поки наша Валюша не навчилась па горщечок проситись,— на руки не брав.— І закінчувала стереотипним: — Всі ви, мужчини, однакові!

Я не знаю, чи витримав би, коли б доля наді мною не зглянулась та не прибрала тещу з цього світу. Там, на тім світі, їй уже знайдеться робота: якщо вірити біблії, там янголята літають, як мухи (теща була богомільною).

Думки мої обриває напружений шепіт по той бік дверей. Двері я забув припинити — чую кожне слово.

— Ти йди!

— Ні, ти!

— А чого це я?

— Бо ти про це перший сказав.

— То й що, як сказав? А ти дужче хочеш!

— Я дужче? Це — ти, а не я!

— Ні, ти! Не щипайся, бо мамці скажу!

— Що там?! — гукаю. Все одно не дадуть спокійно полежати: я вже своїх нащадків знаю!

Підштовхуючи один одного, заходять обоє. Вуха горять, очі збентежено покліпують. Наші знайомі не втомлюються твердити, що ці дітки дуже схожі на свого тата, мені ж часом здається, що це вони говорять навмисне, аби подратувати мене. Невже я колись мав такі відстовбурчені вуха? Такі рідкі зуби?

— Ну, що вам?

Вони презираються, і один з них врешті насмілюється:

— Татку, дай нам грошей!

— Грошей? — питаю.— Пащо?

— Ми йдемо в кіно!

— Он воно що. Йдете в кіно й не питаєте батьків! Для цього ви вже досить дорослі...

— Нам дозволила мама,— відповідають обоє.

Мама! Не подумала навіть, що, може, годилося спитати б і в тата. Тож не дивно — діти звертаються до мене лише тоді, коли їм треба щось придбати для навчання чи, як оце зараз, сходити в кіно. Питайте після цього батьківського авторитету!

Хотів, було, відповісти, що раз мати дозволила, то нехай і гроші дає, та одразу ж роздумав. Якась байдужість огорнула мене, пригасила роздратування. Байдужість до всього на світі. Наче я вже йому не належав.

— Скільки вам треба?

— Шістдесят копійок,— швидко відповідають обоє: бояться, либонь, що передумаю.

У гаманцеві моєму — лише по п'ять карбованців.

— П'ять карбованців вистачить? — питаю з іронією.

— Ми принесемо здачу.

— Здачі не треба.— Бо навіщо мені тепер гроші? На власний похорон? — Купіть собі

на решту, що хочете. Хоча б морозива.— Обое здатні з'їсти все морозиво, разом із тітонькою, що його продає. На тридцятиградусному морозі!

Вони такі вражені, що забули навіть подякувати. Виходять, оглядаючись на мене. А мені в серце наче хто встромив голку: я подумав, як вони ростимуть без батька. І що їх чекає в майбутньому.

Аж задихнувся, обпалений досі невідомим почуттям жалю до них, до самого себе. Закусив губу, знову ліг на канапу.

Чому я такий нещасний? Чому?

Хто винен у цьому?

Скільки отак пролежав, застиглим, по міг би її сказати. Здрігнувся од цокоту. Вицокувало десь поруч, майже над вухом, тривожно й поспішно, точнісінько так, як годинниковий механізм, закладений у міну. Бачив фільм про війну, кілька наших саперів одкопували бомбу, що могла вибухнути в будь-яку мить. Мелькали лопати, шпарко викидаючи землю, хитались омиті потом обличчя, піт стікав ручаями, а цокіт нарастив, невблаганно й моторошно, цокіт ставав усе голосніший, нестерпніший, він заповнював увесь зал, витісняв, здається, й повітря, відлунював громово в черепі. "Швидше! Швидше!" — ледь не кричав кожен із нас до екрана, впираючись долонями в бильця крісел. І коли бомба врешті була виважена й опущена па пісок, у кузов вантажної автомашини, й машина обережно рушила, весь зал аж зітхнув.

Якийсь час лежав, прислухаючись: може, то мені вчулось? Тільки ні: цокіт виразно линув од столу.

Годинник!

Я не здивувався, що почув захований до шухляди годинник. Час таким чином нагадував про себе, я уже знав, що мені од нього ні втекти, ні сховатись, однак звівся, пішов до столу, висунув шухляду і взяв годинник. Механічне серце шалено стукотіло, обганяючи хвилини й секунди. Воно наче знало, як мені мало лишилося жити на світі, і квапило нетерпляче й гаряче, квапило зробити все, що я мав ще зробити. "Швидше! Та швидше!.. Яке ти маєш право зараз лежати! Подивися на циферблат". Годинник вицокував напружено, болісно, добиваючись до моєї уваги. Він наче допитувався, чи приготував я все, що потрібно, чи не забув. І мені здалося, що капроновий шнур, який я купив лише вчора (відкладав до останнього дня), десь зник. Міг же його загубити по дорозі додому або покласти десь на очах, і дружина, яка має звичку все підбирати й ховати так, що потім сам чорт не знайде, прибрала його. І хоч пам'ятав, що поклав до он тієї верхньої шухляди,— все одно кинувся до столу.

Шнур був на місці. Красиве й смертельно небезпечне видовище. Як отруйна змія. Чим вона отруйніша, тим красивіша. Шнур лежав, зібравшись у пружинисті кільця, непорушний, терплячий, як смерть, чекаючи на здобич. Щомиті готовий блискавично метнутись, здушити за горло.

Я довго стояв коло прилавка, поки вибрав цей шнур. Мав бути не дуже товстий, щоб легко зав'язувався, але й не тонкий, спроможний утримати вагу мого тіла. Вибрав саме цей, у палець завтовшки, сплетений з кольорових ниток,— люблю красиві речі й

навіть тут лишився вірним собі. Шнура було двадцять п'ять метрів, вистачить не на одного такого, як я, але мусив купити увесь. Не иросити ж продавця, молоденьку милу дівчину, щоб відрізала рівно стільки, скільки потрібно для того, щоб повіситись!

Вертався додому, й здавалось, шнур увесь чає ворухиться в портфелі.

Знову подививсь на годинник, що настирливо цокотів у руці. Поклав його поверх шнура, засунув шухляду. Хай лежать разом: кінець і безконечність, смерть і життя, поєднані в тимчасових обіймах.

Знову ліг на канапу. Діти, мабуть, гайнули в кіно: за дверима анітелень. Дружина все ще порається на кухні: знав це напевне, вона щонеділі до обіду не вилазить з кухні, готуючи па кілька днів наперед. Потім скаржитиметься, що й у вихідний не має вільного часу: працює, як каторжна, не бачить кінця-краю. Інші жінки мають час піти і в кіно, і в театр, одна вона товчється, як проклята. Буду одмовчуватись, хоч міг би сказати, що не одна вона годує й обпирає сім'ю, що така вже її доля жіноча і тут нічого не вдієш. Мовчатиму, бо обов'язково вибухне сварка: дружина так і чекає, щоб я обізався хоч словом. Негайно посиплються докори, що тобі все байдуже, що ти нічого не хочеш робити, думаєш лише про себе, а їй хоч розірвися. Он в інших чоловіки як чоловіки, любо-мило на них глянути, тільки в неї — мов і нема чоловіка. Злі, дошкульні слова, перекошене ненавистю обличчя, сльози й істерика. Двоє найлютіших ворогів, що їх доля наче навмисне звела до купи.

Та хай йому грець: краще про це зараз не думати.

Дивлюся на стіну навпроти — бачу картину. Картину настільки знайому, що я вже— давно перестав її помічати. Нині ж наче вперше побачив. Щось близьке, рідне, давно забуте— війнуло од неї, солодким щемом ударило в серце.

Схопивсь, паче боявся, що картина зникне, зняв її зі стіни. Поніс до" вікна, витираючи з рами пилюку.

Високий піщаний берег, спокійний вигин ріки. Яскраве сонце відбивається в плесі, тріпоче, наче спіймана риба.— в мене аж в очах запекло, коли пригадав, скільки разів ловив оте сонце і все ніяк не міг упіймати. Картина так і лишилась недописаною: сонце забрало всі мої сили, всю мого хіть. Коли його врешті впіймав, був такий втомлений, що вирішив дописати картину колись. Але потім до неї збайдужів...

Тож у лівому кутику біліє незафарбована пляма, там мали бути кущі, вони й досі зеленіють над беретом, якщо їх не вирубали, випрямивши річку: тепер люди вирівнюють усе,, що тільки піддається вирівнюванше", навіть звивини в мозкові, то чому б не зрівняти й річку. Спустити озерця й озера, ліквідувати затоки й заплави, переорати зелені луки, щоб не дратували гнучкими, плавними лініями нашого прямолінійного зору.

Так що кущів тих узко, мабуть, і немає, хоч я навряд чи зміг би дописати зараз картину, коли б вони були.

Розучився? Забув?

Мабуть, що так.

А подавав же, як то кажуть, надії!

Захоплення це, пам'ятаю-, прийшло до мене в шостому класі, спалахнуло рантowo, як і все, що приходило перед цим і після цього. Раніше писав вірші (хто їх не пише в юному віці!), заповнював ними цілісінькі зошити, рими розпирали мене, переслідували вдень і вночі, я римував усе, що тільки піддавалось римуванню, рими мені навіть снились, будили серед ночі, і я притьмом біг до заздалегідь розкритого зошита, щоб не забути. Якось додумався покласти в постіль зошит і ручку, потім спросоння забув надіти на перо ковпачок, перемазав наволочку і простирadlo чорнилом, так перемазав, що годі було м допратись, але мама Навіть не сварила мене, мама з гордістю розповідала про цей випадок сусідам і потай од мене показувала їм мої вірші, а раз порадила послати їх до газети. Я вибрав, на мою й мамину думку, найкращі поезії, переписав начисто в зошит, мама власноручно відвезла їх до Києва, в редакцію дитячої газети, там пообіцяли познайомитися з ними, і ми стали з нетерпінням чекати, коли їх надрукують. Друкувати не поспішали, хоч я з дня в день бігав на вокзал до кіоска, де продавались газети. Та ось одного разу надійшов перший лист до моєї скромної особи, мама його не розпечатала, хоч їй і хотілося довідатись, що ж там написано, а врочисто поклала на стіл і чекала, поки я повернуся зі школи. І вже вдвох ми надривали конверт, і в мене руки тремтіли, коли я дістав офіційний бланк з надрукованим на машинці текстом. Там було написано, що мої вірші слабкі, що мені треба гдe багато читати і вчитись. Мама втішала мене, як могла, говорила обурено, що нічого вони не розуміють, треба послати в іншу газету або ще краще — в піонерський журнал. Я ж убито мовчав: лист одразу переконав мене, що з мене не буде поета. Якби ж хоч було написано від руки, а то на машинці!

Після того не написав жодного вірша: позбувся рим, як тяжкої хвороби. Мама й досі береже всі мої зошити і не може простити собі, що понесла в газету, а не в журнал: переконана — світ утратив в особі її сина видатного поета.

Потім захопивсь малюванням.

Я й до того малював — різноколірними олівцями здебільшого, і в мене щось там виходило, бо вчителька часто хвалила й одного разу відібрала кілька малюнків на якусь дитячу олімпіаду. Але то ще було несерйозно. Захоплення прийшло до мене трохи пізніше, в шостому класі, коли ми побували на екскурсії в Києві, в музеї західного й східного мистецтва. Я заходив туди однією людиною, вийшов — зовсім іншою (даруйте цей "дорослий" вислів щодо підлітка, але він найповніше відбиває той стан, в якому я вийшов). Я не міг дивитись на світ тими очима, якими дивився досі, погляд мій наче поглибшав, роздався вшир, став сприймати те, що я досі не бачив. І все це зробили картини, які густо висіли по стінах: буйство фарб і кольорів, нестримне, як повінь,— мені здавалося, що й повітря довкола не таке, як повсюди, а кольорове. Жовті, червоні, сині, зелені, золотисті, блакитні — пронизливо чисті кольори пливли од картини до картини, зависали веселковими барвами, змішувались, омиваючи мене всьо-

го,— я бродив сновидою, відірвавшись од своєї групи, і все на картинах, до найдрібнішої гілочки, до травинки останньої здавалось мені набагато красивішим, ніж насправді.

Особливо вразили пейзажі, може, тому, що я подібне міг бачити майже щодня. Той же ліс, та ж річка, дерева, вода, небо, хмари. Ті, та не ті. Ті могли пропливати поза моєю увагою, перед цими ж я стояв онімілий. Якесь чудо, витворене людськими руками.

Після тієї екскурсії мені стали снитися сни лише кольорові. Фарби заволоділи моєю уявою, ще не тримаючи в руках пензля, малював картини — одну ліпшу другої.

Батьки одразу ж накупили мені пензлів, фарб, олівців і паперу. Не пожаліли грошей і на мольберт: як тоді не було сутужно з грошима, тут не могло бути й мови про економію. Адже йшлося про майбутнє єдиного сина (я народився, коли мамі сповнилось тридцять п'ять — батьки вже були втратили всяку надію). Мама, переболівши крах моєї поетичної кар'єри, тепер бачила мене видатним художником.

Я малював що міг і де міг, не розлучаючись з олівцем, пензлем і фарбами, малював небо, хмари, дерева, будинки, своїх однокласників, крадькома на уроках і поза уроками, і якщо власних віршів соромився і нікому їх не показував, то малюнки мої бачили всі й провіщали мені велике майбутнє. Мої пальці були завше заляпані фарбами, і я тим дуже гордився, як і мої однокласники гордилися мною ("А в нашому класі художник!"). Хоч не обходилося, звісно, без заздрощів, найтемніша властивість людської істоти проявлялась і в підлітках: хтось розпустив чутку, що перші етюди мої, принесені гордо до школи, намальовані моїми батьками.

Та як би там не було, що б не говорили мої приховані недруги, я купався у славі, мій талант здобув визнання навіть серед учителів. Я став художником загальношкільної стіннівки, слава ж моя досягла апогею, коли директор запропонував намалювати транспарант, який школа мала нести в святковій колоні: величезне панно, два на чотири, що відбивало розквіт нашої освіти.

Навчена гірким досвідом (моїм крахом як поета), рідна матуся записала мене до художньої студії при київському Палаці піонерів.

13 А. Дімаров, кн. II

Відтоді я двічі на тиждень регулярно їздив до Києва.

Чи став би з мене справжній художник? Здається, так. Свідчення цьому ось ця незавершена картина — сонце на воді. Картина, яка спричинила до того, що я охолов до малювання.

Два роки терпляче відвідував студію. Керівник наш, старенький художник, який кожен промах сприймав як особисту образу, віддавав усі сили, аби вивести нас у люди. Він страждав, впадав у істерику, коли хтось із нас малював не так, як йому хотілось. Артистична борідка його болісно смикалась, очі шаленіли.

— Що ви робите?! ІЩо робите?! — кричав так, що чутно було, мабуть, і на вулиці. І бив пензлем по пальцях. Жбурляв потім пензель додолу, обхоплював голову долонями і в розпачі бігав поміж мольбертами.— Скільки вам одне й те ж товкти?! Ослиська сліпі!

І дивно: жоден із нас, завжди наїжачених, не ображався на нього. Хоч він не раз кожного доводив до сліз.

Особливо діставалось мені.

— Ви талант! — кричав гнівно до мене: до всіх нас звертався тільки на "ви".— Розумієте, що ви талант?! Хто вам дав право закопувати його в землю?!

За перекопаїшям керівника, я закопував свій талант майже щодня.

Я довго терпів, хоч малювання потроху стало мені набридати. Не така це була легка й приємна справа, як спершу здавалося, вгодити нашому суворому вчителеві не зміг би й ангел, він вимагав од нас неможливого: довершеності в кожному малюнкові, в кожному етюді, не кажучи вже про картини.

Свою картину я малював понад два місяці. Бився над сонцем, яке ніяк не виходило, впадав у відчай. Щоразу здавалось: нарешті впіймав. Та керівник знову примушував починати спочатку.

— У вас, пробачте, пе сонце, а біс зна й що! Жовток на воді!

Нарешті якось відчув: вдалося! Сонце спалахувало на полотні, як живе. Я боявся дихнути, щоб не погасли фарби. Віз картину, заховану в мольберт, і здавалось, намальоване мною сонце гріє крізь дерево. З трепетом показав картину керівникові.

Він чи не вперше забув про свій крик. Пощипував схвильовано борідку, мружив то одне око, то друге.

— Похвально. Похвально... З вас, здається, таки буде художник. Тільки підправте тут і ось тут. Бачите, як неприродно лягла тінь на воду.

В той вечір у мені щось зламалось. Матуся не відходила молитовно від картини, тато розчулено бубонів, а мені все збайдужіло. І картина, й фарби, й мольберт. При одній лише думці, що завтра знову треба буде волоктися до річки й гібіти там весь вихідний — при самій лише думці про це мені ставало тоскно.

Вранці, поснідавши, я замість того, щоб іти на річку, взяв пригодницьку книжку й ліг на диван. Мною оволоділо чарівне почуття людини, яка врешті звільнилась од важкого обов'язку. Не поспішати нікуди, нікуди не йти, бути вільним, як птах,— хіба це не прекрасно!

— Ти не захворів? — питала стурбовано мама.

Відповідав, що здоровий. Бо тоді розпочнуться набридливі допитування, що та де болить, охи й ахи, розмова про лікаря, якого треба негайно викликати.

— А до річки не підеш? — Мамі хотілось, щоб я швидше завершив картину. Бачила вже її в картинній галереї і натовп народу перед нею.

Відповів, що не піду, бо втомився.

— Я нічого, синку, нічого... Тобі й справді треба перепочити.

Майже весь день провалявся на дивані. Одмахувавсь од думки, що треба ж кінчати картину. ІЩо піхто її пе допише за мене.

Дивлюсь на картину, яку так і не закінчив. У пій таки щось є, у мене й справді був хист, мені стає гірко від того, що її так і не домалював, бо хто його зна, як склалося б моє подальше життя, може, й справді був би славетним художником, автором багатьох загальновідомих картин. У мені оживає образа на старенького нашого керівника, який, можливо, давно вже й помер, що не приїхав до мене додому, не поцікавився, не вмовив мене малювати. Серджуся й на батьків, які не змусили знову взятись за пензля, а

панічно злякались, коли я їм сказав, що втрачаю за тим малюванням зір; па вчителів і директора, яким, здається, більше важили транспаранти й стіннівки, ніж мої етюди й картини. Мені гірко було, образливо, адже хто, як не вони, були винні у тому, що я не став художником!

Та що тут казати! Годинник невтомно вицокує, і наближається моя остання хвилина.

Котра зараз година?

Одчиняються двері, заглядає дружина. Волосся в бігу-дях, обличчя в компресах із свіжого м'яса: вигляд не для людей із слабкими нервами!

— Скільки тебе кликають обідати?!

Ось вам і відповідь на запитання, котра зараз година!

* * *

Зводжуся, йду обідати. Дивна річ: мені хочеться їсти! Інстинкт самозбереження, біологічний механізм, що спрацьовує незалежно від нашої свідомості. Смертники, які об'їдаються й обпиваються за півгодини до страти. Безнадійно хворі, яким раптом хочеться з'їсти те чи те за кілька хвилин до агонії.

Колись я чув розповідь про доходягу в фашистському концтаборі. Хто він за національністю — невідомо. Доходяга був просто людиною, доведеною до крайнього ступеня фізичного й духовного виснаження. Приречений на неминучу загибель, він никав по табору, підбираючи все, що тільки можна було проковтнути. Його спіймали на тому, що піп ухитрився одержати зайву порцію баланди. Одержавши першу, тут же вихлебтав і знову пристроївсь у чергу. Два відгодовані есесівці висадили його на дерев'яну підставку (сам він нізачо не виліз би), а третій накинув на шию петлю. Доходяга стояв, змертвіло байдужий до всього, що навколо діялось, застигле обличчя його ні разу не здригнулось, коли зачитувався вирок. Есесівець, який накинув на шию петлю, був уже ворухнувся, щоб вибити підставку з-під ніг, та комендант застережно підніс руку в білій як сніг рукавичці :

— Дайте йому вкрадений сніданок! Хай з'їсть перед смертю.

Один з есесівців ухопив консервну банку з рудим пійлом, у якому плавала картопляна шкаралупа, підніс засудженому до рота.

І тут доходяга ожив. Здригнулися ніздрі, зблиснули очі, губи жадібно потягнулись до пійла. Він хлебтав і хлебтав, здригаючись, стогнучи, хлебтав і все далі тягнувся з петлі, бо есесівець, глумлячися з нього, все відводив руку назад. Врешті зірвався з помосту, загойдався в повітрі, а з рота його звисала шкаралупа, яку він так і не встиг проковтнути.

Чи не схожий я чимось на того нещасного? Я, сита людина, яка могла б обійтись і без обіду?

Але це ж мій останній обід!

Чим ближче до фатальної межі, тим частіше в моїй свідомості спливатиме слово "востанне".

Востанне пообідав, повечеряв востанне, востанне взяв до рук книжку, поговорив

востаннє з дружиною, востаннє вийшов у двір. Десятки, сотні "востаннє" спадатимуть з мене, як листя осіннє, зникатимуть у безвість.

Тож останній обід. І не буденний — недільний.

Тому стіл накрито не в кухні, а у вітальні. Маємо спальню, яка належить дружині й мені (давно вже — лише дружині), дитячу — для двох наших дітей, кабінет, відданий у неподільне моє володіння, і оцю загальну кімнату. В ній ми збираємось біля телевізора, коли передають щось цікаве, в ній обідаємо щонеділі й на свята. Це вже стало сімейною традицією, й дружина ревниво її дотримується. Як оту останню (знову—"остання"!)-жаринку, яка ще жевріє поміж нами. Хоча ми обоє давно вже полишили надію склеїти розбите й потрошене.

Давно домовилися розлучитись, як тільки діти закінчать десятилітку. Розлучилися б, може, й раніше, коли б не мої старенькі батьки: вони до нестями люблять онуків, дня не можуть прожити без них, дружина ж моя якось заявила, що в разі розлучення вона забере їх із собою, поїде світ за очі, щоб не бачити ні мене, ні моїх батьків. Я вірю, що вона це зробила б, особливо щоб допекти моїй мамі, яку ненавидіти так, як тільки може ненавидіти повістка свекруху. Скільки пам'ятаю, дружина називала мою маму не матір'ю, не свекрухою навіть, а лише — "вона". "Вона ненавидить мене!", "Вона весь час під мене підкопується!", "Вона псує наших дітей!", "І як добре було б, якби ми жили подалі од неї"!

І всі непорозуміння, всі сварки та чвари між нами, аж до поступового почужіння — все це через "неї".

Мама віддячує тією ж монетою. Мама не може простити невістці, що та сміє отак поводитися з її сином.

— Вона погубила твою кар'єру! — не втомлюється твердити мама.— Якби ти одружився з іншою...

Я давно вже перестав нагадувати мамі, що це ж вона вибрала мені пепутящу дружину, а собі — лиху невістку. Я навіть гадки не мав одружуватись, мені й так було добре: єдиному синові в батьків, які лише тобою й живуть, дівчат же мені вистачало й без загсу, цього зілля посіяно скрізь — встигай тільки зривати. Але мама стала боятись, що я десь ускочу, що якась візьме й закрутить її дитині голову, тепер же дівчата повелися такі, що не доведи й помилуй, так і полюють за порядними хлопцями... Мамі моїй стало насипатись одне й те ж: наче я приводжу в дім якусь непутящу-гулящу. Або ще гірше — розведено. З дитиною.

— Отакі, як ти, саме і вскакують! — журилась вона.

І потай од мене шукала мепі дружину. Скромну й невинну. Роботящу й турботливу. Розумну, а водночас і покірну. Мама подумки приміряла до мене всіх містечкових дівчат (про київських не могло бути й мови, київські дівчата, за її переконанням, за жінок не годились, принаймні її синові) і відкидала їх одну по одній. Аж поки нарешті знайшла.

Не буду розповідати про сватання. Про ті хитрощі, до яких вдавалась мама, щоб нас познайомити. В кожній жінці дремає геніальний стратег, і коли він прокидається, то

жодна сила у світі не може перед ним утриматись.

Не встояв і я. Нас звели, познайомили, потягнули до загсу. Посадили за весільний стіл, бажали нам щастя, кричали: "Гірко!" На все життя — гірко.

Чи кохав я дружину? Може, щось і було. В ту першу ніч, коли нас одвели до кімнати й залишили вдвох. Коли юна дружина моя стояла, притихла й беззахисна, в тиші, що раптом обвалилась на нас.

Світив цнотливо нічник (протягом місяця мама натхненно обставляла кімнату, всю душу вкладаючи в кожну дрібницю; бідна мама, як їй хотілось, щоб син був щасливий!)... Світив нічник, на круглому, біля ліжка, столику стояла пляшка шампанського, два келихи й вази — одна з тістечками, друга з фруктами. Мовчання ставало нестерпним, і коли я спитав: "Може, вип'ємо?" — дружина поспіхом, наче од чогось і від когось втікаючи, сіла за столик.

Я взяв пляшку, холодну й важку, одкрутив дротину, що притримувала пластмасову пробку, пробка стрельнула так, що ми обое здригнулись, зашуміло, запінилось в келихах іскристе вино. Вся кімната наповнилася дзвоном, мелодійним, ледь чутним, легким, і ми врешті зустрілися поглядами. Дружина довірливо усміхнулась мені й тихо сказала:

— Я не їла з самого ранку.

Обличчя її раптом стало таким прекрасним і милим, таким рідним і дорогим, що в мене аж стиснулося серце.

Може, то й було справжнє кохання?..

Так почалось наше спільне життя: я і дружина, мама і тато. Тато одразу став дотримуватись того нейтралітету, завдяки якому тільки й можливо зберегти молоду, яка тільки почала брунькуватися, сім'ю. Лише тепер, через багато років, я по-справжньому оцінив татову мудрість, а тоді, пам'ятаю, навіть ображався на нього: мені здавалось, що тато просто байдужий до нас. Зате мама...

— Хто ж, як не старші, повчать вас жити,— не втомлювалась твердити вона. І не минуло й місяця, як між мамою й молодою дружиною моєю почалися непорозуміння, сварки, образи, а я опинився поміж двох, як то кажуть, вогнів. Змушений був то слухати скарги мами і співчувати їй, то дружину, і теж співчувати, бо що ж іще мав робити? Обом підтакував, щоб не роздмухувати вогонь, який і так не в жарт розгорався. В мене вже така натура, чи що: не люблю суперечок, завжди намагаюсь їх уникнути. "В суперечках народжується істина!" — сказано, звісно, красиво, але я ще ніколи не бачив, щоб той, хто любить сперечатись (особливо з начальством), не наживав собі неприємностей. Знав одного начальника, який не втомлювався закликати до критики, мало не з сльозами просив різати правду-матінку в очі і таким чином виловлював дурників, які клювали на цю дешевеньку приманку. От для проби візьміть та й скажіть власній дружині всю правду про неї (а вона ж її щодня вимагає од вас !). Що вона й язиката надміру, і любить ганчір'я, і суп їй сьогодні не вдався, а котлетами можна мостити дорогу. Що подруга її красивіша од неї, а капелюшок, щойно куплений нею, сидить на пій, як па опудалі... Тож і я, навчений гірким досвідом інших, а може, і в силу

свого характеру, згоджувався з мамою, підтакував дружині і ніколи обом не заперечував.

Не буду пригадувати, через що починались чвари. Вибухали вони, як правило, завжди через дрібниці. Не туди ступила, не те сказала, не так глянула — і вже сльози, вже трагедія, докори, з одного боку, що я невдячний син, з другого, що не люблю, вже таке пекло, що гіршого й не вигадаш —■ жити на світі не хочеться! Як часто ми пишемо про стреси на роботі й на службі, досліджуємо, створюємо цілі інститути, а нікому ще на думку не спало дослідити, в що обходяться людству повсякденні сімейні баталії. Скільки талантів, світлих розумів втрачає наше суспільство лише через те, що свекрухи не можуть знайти спільну мову з невістками, тещі — із зятями, жінки — з чоловіками, батьки — з дітьми, а діти — з батьками. Війни, які щоденно точаться в сім'ях, належать чи не до пайжорстокіших. Тут не прощається ніщо й нічого, тут завжди поціляється в найболючіше, тим більше, що недавно двоє найближчих, найрідніших людей, а тепер ворогів найзапекліших мають одне на одного такі картотеки, які не снились жодній розвідці світу. Тут якщо війна, то на повне знищення: в полон не беруть і пощади не знають. Приносять у жертву навіть власні інтереси, аби допекти супротивникові.

Так і молоденька дружина моя одного разу сказала, що вона більше не може: або ми вдвох ідемо жити до батьків її, або вона піде сама. Як я її не вмовляв, що там і жити ніде (ще дві сестри й брат), що тут ми, як у бога за пазухою: мама й приготує, й подасть, і прибере, й помие, а там доведеться самій крутитись на кухні, бо теща ще працювала і треба буде годувати цілу ораву, дружина затялась на своєму.

— Тоді хоч скажи моїй мамі.

— Сам кажи! — Дістала валізу, жбурляла, не складаючи, одяг.

В мамі хоч і трусились губи, і в очах було повно сліз, але вона й тут лишилась мамою, яка в першу чергу думає про власну дитину:

— Дивись, сину, сам. Може, й справді буде краще, як ви поживете окремо...

Згодом і мама, і я з жалем пригадуватимемо оту нашу розмову. Коли в мене з дружиною дійшло до ножів, та вже було пізно: мали дітей. Що було б мамі ще тоді наполягти па тому, щоб я розлучився. Може, й доля моя склалася б зовсім по-іншому.

Не знаю. Нічого не знаю.

Стіл засланий святковою скатертиною, на ньому стоять супниця й чотири тарілки — по кількості членів сім'ї, якої вже, власне, й немає. Дерев'яний таріль з акуратно нарізаним хлібом. Апетитно пахне гаряча страва, сини ждуть нетерпляче, поки мати появиться з кухні, вони навряд чи й помітили мою появу, в них свої клопоти, свої інтереси, я ж не поспішаю сідати до столу. Подумав, як завтра лежатиму на оцьому ж столі із застиглим обличчям, зі складеними непорушно руками, вкритий простирадлом з ніг до грудей, й інший запах пливтиме по кімнаті: запах тліну й смерті, й діти налякано дивитимуться на мертвого тата. Може, хоч тоді вони зрозуміють, кого втратили, тільки навряд. Їх серця віддані матері, і мені туди не достукатись. Навіть власно ю смертю.

Заходить дружина, все ще в бігудях, спасибі, хоч м'яса нема на обличчі. Вона веде вперту війну з кожною зморщечкою, здатна просидіти перед люстром не одну годину підряд, перестала навіть сміятись, бо десь вчитала, що сміх породжує зморшки, особливо довкола очей, а єдине, що по-справжньому красиве в неї, це очі: величезні, блакитні, і тільки я один знаю, яким крижаним холодом може од них віяти.

Бійтесь великих блакитних очей!

Од компресів, од кремів і пудри, вжитих обачно (тут моя дружина професор), обличчя її свіже та молоде, на десять літ принаймні молодше від її років, і ніколи не можна сказати, що вона — мати чотирнадцятилітніх синів.

Цікаво, чи знає її коханець, скільки їй років насправді?

Мама й досі не може примиритися з тим, що в моєї дружини є інший чоловік і я спокійно на це реагую. Незбагненна жіноча логіка: сама ж скільки разів казала мені, що ми — не пара, що в мене з дружиною не буде життя, що це наша трагічна помилка, наш хрест, якого ми повинні позбутись, як тільки статтуть па ноги онуки, і водночас смертельно ображена тим, що в моєї дружини є коханець і я аніскільки її не ревную.

— Як ти можеш? Як можеш?..— щоразу питає мама, задихаючись од справедливого гніву.

Я лише низую плечима. А що накажете робити? Викликати його на дуель? І чим битись: канцелярськими лінійками чи мітлами? А може, взяти ножа й обох зарізати? Як у добропорядних, минулого століття романах. Тільки дякую, я не збираюсь решту життя провести за ґратами.

Тоді мама перейнялась новою ідеєю:

— Ти теж повинен завести коханку. Ти молодий,— мамі я завжди молодий,— красивий, за тобою будь-яка побіжить!

Мама не договорила всього до кінця, але я її розумію й без цього: в мамі волає до помсти вражена гордість. Хтось посмів знехтувати її сином, проміняти на когось іншого, так ми ж їй покажемо!

— Жодної коханки я не збираюсь заводити,— відповів я тоді мамі (це, здається, був єдиний випадок, коли я її не послухався).— Я об'ївся цим зіллям на все життя!

— Але як ти можеш стрічатися з ним?! — стогне вражено мама.

Можу. Стрічаюсь. На вулиці, коли вони йдуть обіруч, і навіть у мене дома. (Хоч дім, власне, не мій, після смерті тещі з обопільної згоди сестер і брата дім переписаний на дружину). Коли вона його запрошує в гості. Вони вирішили побратись, як тільки ми оформимо розлучення. Дружина про це сказала мені відверто. Тепер вони поберуться ще швидше: не встигне на моїй могилі й земля захолонуть, як невтішна вдова потягне його до загсу. Для такої покvapливості є серйозна причина: він молодший од неї на сім років.

Про це я довідався зовсім випадково, і це мене найбільше з ним примирило: знав, що все більше й більше загрожуватиме дружині з кожним роком їхнього шлюбного життя. Можна їй не позаздрити!

Ми з ним вітаємось, як добрі знайомі, розмовляємо навіть, коли зустрічаємось

удвох. Він охоче розповідає про себе: отакий собі довірливий молоденький бичок, приречений на заклання. Широ вірить у те, ніби дружина моя — свята, великомучениця, а я її мука й важкий хрест. (Уявляю, що вона наговорила про мене!). Але великодушно прощає мені, бо не може сердитись на мене, її щоденного ката: його аж розпирає любов до всього людства, він закоханий до останнього нігтя на своїй нозі сорок шостого розміру. Дружина поруч із ним здається зовсім ляльковою, отакою собі юною дівчинкою,— чи не тому вона його й вибрала.

Коли він заходить до нашої хати, одразу ж стає тісно.

— Ви пограйте в шахи,— пропонує ласкаво дружина: в його присутності її хоч до рани тули, вона прощає мені все те зло, яке я їй заподіяв, прощає, звісно, так, щоб він те обов'язково помітив. І він молитовно дивиться на неї.— Або включіть телевізор. А я тим часом щось приготую на стіл.

Ми слухняно сідаємо за шахи, і він ще жодного разу не виграв, бо й серцем, і всіма своїми думками — там, на кухні, де пораяється блакитнооке його божество. "Невже ти ще з нею ні разу не спав?" — запитую я його подумки і сам собі ж відповідаю, що таки, мабуть, не спав. Напевне ж, не спав, бо це не входить в плани моєї дружини. Він твердо, мабуть, переконаний, що моя дружина іде й досі зберегла свій дівочий віночок.

Повертається з кухні дружина: в святковій сукенці, але і в фартушку. "Ага, ми й сьогодні поспішаємо на побачення!" Сукенка в талію й закорочена, хоч тепер уже носять довші: в дружини ще й непогані ноги і їй неохота прикривати те, що самою природою призначене для чоловічих поглядів. Губи ще не в помаді, але брови підведені і вії пофарбовані, у вухах золоті сережки з бірюзгами й крихітними діамантиками. Сережки стародавні, їх носила ще моя прабабка, і мама, дотримуючись сімейної традиції, подарувала їх моїй дружині, коли ми заручились. Тепер за тим дуже жалкує: мама все ж надіється, що я, розлучившись, одружуся вдруге і сережки зникнуть з нашої сім'ї назавжди.

А мені їх ніскільки не жаль, особливо зараз, коли я стою на порозі життя й смерті. Як ніколи спокійний і мудрий: отакий собі домашній Діоген, далекий од всього земного й суєтного,— сьорбаю суп і насолоджуюсь смаком свіжої страви.

Що там на друге? Биточки з гарніром? Поласуємо досхочу.

Поглядаю на дружину, яка думками десь уже там, поруч із коханцем, і сам у себе запитую: "Цікаво, до котрої вона сьогодні з ним гулятиме? До першої, як завжди чи ще більше затримається?" Уявляю, як вона, повернувшись, обов'язково піде до вапни, під душ (теплий душ— здоровий сон) і наткнеться на мене, вже мертвого.

Що ж, хай це буде моя остання помста за все те зло, яке вона мені заподіяла!

* * *

От і скінчився мій останній обід.

Діти одразу з-за столу біжать на вулицю, я подякувавши чемно, йду до себе в кімнату.

"Мій дім — моя фортеця",— так приблизно говорять в Англії. Фортеця моя вже давно завойована, лишилась єдина кімната — невелика цитадель, яку ворог обложив з

усіх боків. Сурмлять труби, шикується військо, видобуваються стріли й мечі, а в глибоких підкопах, біля бочок з порохом, тліють гноти. Але штурму, я вже знаю, не буде: рівно опівночі над останньою незахопленою твердинею заповосять білі прапори і ворог безборонно ступить в розчинену навстіж браму. Він не зустріне жодної живої душі, зате йому дістануться багаті трофеї: пролежана мною канапа, стіл, повен начиння, два стільці, стінка, вщерть набита книжками, шафа з одягом, що буде йому не по плечу, взуття, яке не налізе й на пальці, недомальована картина, про неї я вже розповідав, і незакінчений телевізор.

Телевізор стоїть у кутку, біля входу, ліворуч — величезна бандура під картатим килимком, кольорове чудо, поєднане з магнітофоном і програвачем, стоїть, як постійне нагадування, німий докір хазяїнові, який його виносив, вимріяв, породив, але так і не довів до пуття. А щоб не муляв око (викидати все ж було жаль, ворушилась думка: а може, щось додасть сили й снаги його доробити), щоб не нагадував, я зрештою купив килимок та й накрив його. Вийшла гарна підставка для в'єтнамської вази, подарованої мені батьками на сорокаріччя: по чорному лакові стилізовані сценки сільського життя.

Знаю: мама журитиметься за вазою, терзатиме думка, що хтось, а не син чи онуки, тішитиметься нею, — маю ще досить часу, щоб узяти й однести. Мама неодмінно поставить її в кімнаті, де я жив, — своєрідному домашньому музеї, де зібрано всі мої речі, починаючи од перших цяцьок. Тож знайшлося б місце й для вази. Але як я поясню цей вчинок? "Заберіть, мамо, назад, бо я надумався покінчити з собою?" Тож краще хай лишається на місці.

Обережно, боячись упустити, знімаю вазу, несучи до столу. Схований у шухляду годинник шалено вицокує. "Встигну. Встигну, — кажу йому. — Не підганяй, ради бога!" Ставлю вазу на стіл, відношу туди й килимок.

"Ну, здрастуй, старий! Ти вже не гнівайся на мене, що я тебе так занехаяв. Плати?.. Ага, плати!.. Вони, знаєш, давно лежать у столі, та поки діставав, якось охолов до тебе, а тут ще дружина купила чорно-білий. Стоїть у сусідній кімнаті, йому далеко, звісно, до тебе, але все те, повір, убило в мені охоту... Так що пробач".

Телевізор дивиться на мене величезним оком, якому так і не судилося засвітитись кольоровими вогнями, матова поверхня його перейнята сумом, він мовби передчуває своє недалеке майбутнє, коли байдужі руки чийсь розберуть його на деталі, але я вже нічого не можу вдіяти.

Я вічний невдаха, якому ніколи не таланило в житті, хоч природа не обділила мене талантом і розумом. Кажу це без зайвої скромності, бо навіть учитель іноземної мови, з яким я вів постійну війну, не бажаючи зубрити оті прокляті артиклі, навіть він мусив не раз визнати, що я маю неабияку голову, тільки, на жаль, голова ця дісталась ледащу. Я міг прослухати весь урок і слово в слово повторити його, але коли мені було нудно (іноземна ж мова належала до найнудніших предметів, тут в основному треба брати зубрінням, волячим терпінням, якого в мене годі питати)... коли ота мова приїдалась, жодна сила в світі не могла мене змусити засісти за неї. Твердо переконаний, що терпеливість, посидючість випадає на долю людей з посередніми здібностями.

Особливо ж ці риси притаманні жіночій половині роду людського, недарма ж на неї припадає найбільший відсоток п'ятирок і найменший — справжніх талантів. Круглий відмінник — це здебільше людина, якій всі дисципліни байдужі, в якій не було, немає й не буде справжнього захоплення,— просто-напросто чавунна сідниця, яка й допомагає перемелювати граніт науки, аж скрегіт іде! Немає картини похмурішої, аніж отакий "круглий", який багатолітньою каторжною працею вибивається нарешті в люди, стає хоч малійьким, але начальником, хоч мізерним, але кандидатом яких завгодно наук. На все життя в нього лишається подив, що нарешті доповз, доп'яв, досягнув, він готовий щохвилини шанобливо вітатися з собою і з величезною підозрою ставиться до кожного, кому щось легко дається. Пам'ятаю викладача, якому кожен з нас мусив перездавати його предмет по чотири, а то й навіть по п'ять разів. Як ти не відповідав — все одно двійка. Двійка і першого, й другого, й третього разу: він не міг повірити, що студент усе знає, бо сам, сердега, складав кожен предмет по п'ять-шість разів. Так чого ж це інші мусять бути розумнішими од нього? В його маленьких щілінках-очах, що неохоче пропускали світло, завжди жевріла недовіра й підозра. Що його ж обдурюють. Що з ним лукавлять. Що його хтось хоче відтерти, обігнати в житті. Який у нього був нюх на щонайменший талант! І з якою насолодою він ставив двійки. Не писав — вимальовував. Не помагали ні прохання, ні сльози. Повертаючи залікову книжку, казав: "Ідіть і раніш, ніж за місяць, не приходьте до мене!" Не вірив, що за тиждень чи два можна щось вивчити.

Мені ж усе дуже легко давалось: мав блискучу ца-м'ять і майже нічого вдома не вчив. Уже в п'ять років прекрасно писав і читав і в молодших класах не мав чо-го робити. В —старших захопився математикою й фізикою, був навіть учасником обласної олімпіади, одержав диплом, учителі віщували мені велике майбутнє, я сам був переконаний у цьому і подав документи до університету, на фізмат, але меле підтяла іноземна: одержав трійку і не набрав потрібної кількості балів. Це була катастрофа, весь світ обвалився довкола, і хоч мав ще можливість вступити до іншого вузу — категорично відмовився, смертельно ображений на все і на всіх, замкнувся в собі. Брав якусь художню книжку {повість, роман, історичний, сучасний — байдуже), на весь день зашивався в хащі, у ліс, щоб нікого не чути й не бачити, і годинами роздумував а гіркотою — кого вони втратили. Мама не знала, на яку біля мене й ступити, лаяла екзаменаторів, що підставили ніжку її дитині: мама була віднині переконана, що туди приймають лише по знайомству, по протекції, отже, простому смертному в той заклад не попасти довіку, і ми допустились фатальної помилки, подавши туди документи. Тато лише зітхав, хоч страждав не менше од мами, і якимось, коли ми лишилися вдвох, поклав мені несміливо руку па голову й проникливо мовив:

— Не журнея, синку, якимось воно буде.

Я хотів од відчаю піти на завод простим робітником, учнем токаря чи слюсаря — на зло всьому світові, але батьки мої впали в таку паніку, що годі було про те й думати. Щоб їхня дитина, їх син!.. Мені було урочисто заявлено, що коли я хочу вкоротити їм віку, покласти в могилу, тоді, будь ласка, можу робити що завгодно, можу навіть іти на

той жахливий завод. Я дався себе вмовити і весь рік просидів удома. "Хай дитина відійде, відпочине, потім як слід підготується і наступного року таки вступить до вузу!" Мама носилася з думкою найняти мені репетиторів, кілька разів їздила до Києва, щоб домовитися з викладачами політехнічного, до якого я тепер мав вступати, але я категорично відмовився, мене нудило від думки, що знову доведеться гибіти над уроками. До армії мене не взяли за станом здоров'я, тож я майже весь рік просидів удома.

То був найкращий рік у моєму житті: я нічого не робив, ніщо наді мною не висло. Десь попереду бовваніли наступні екзамени, але до них було так далеко, а часу так багато, що я про них майже не згадував. Перечитав масу художніх книжок, не пропустив жодною фільму, жодного футбольного матчу, захопився шахами й кілька місяців не розставався з шаховою дошкою, аж поки вона мені набридла. Я був вільний як птах, з тією тільки різницею, що птах мусить сам дбати про їжу, мене ж годували батьки. Я засмаг і зміцнів протягом літа, а восени ще й поїхав на море до тітки. Коли ж настала зима, до моїх послуг були ковзани, лижви. Суцільне свято, свято протягом майже всього року — й досі вдячний батькам, що вони його мені влаштували.

Коли ж настав час, я не схотів подавати документи до вузу: з мене досить було отих невдалих екзаменів. Де гарантія, що й цього разу мене не провалять? Тим більше, що я так і не заглянув до підручника іноземної мови. Хіба винен, що мене од нього нудило?

Тож я вирішив вступити до технікуму, де випускникам середньої школи потрібно тримати один лише екзамен. Мамі ж, щоб її втішити, пообіцяв закінчити вуз пізніше, заочно.

Закінчивши технікум, влаштувався в телеательє: всі містечкові власники телевізорів знають мене, роботи — по горло, а заробіток ніскільки не менший, аніж у тих, що мають вищу освіту. Сфера обслуговування в цьому відношенні вигідно відрізняється од інших сфер виробництва, від заводу, наприклад, чи фабрики, чи того ж науково-дослідного інституту, школи, там — тверда ставка: сто чи навіть двісті карбованців — і все, і на більше не розраховуй, по своєму ліжку простягай ніжки, тут же, крім зарплати, ще й "навар", і то "навар" неабиякий, часом набагато більший од самої зарплати. Люди є люди, кожному хочеться, щоб телевізор як слід працював: "Ви вже постарайтесь, будь ласка, ми вам віддячимо!" Тож чому б і не постаратись, не прислужитись добрій людині, яка, наперед уже знаєш, тебе не зобидить, Серед нашого брата є такі артисти, що на виклики їздять лише власними "Жигулями". Одставить телевізор, зніме задню стінку і хоч там усього-на-всього перегорів запобіжник (двадцять копійок штука) чи відпаялась дротинка — раз ткнути паяльником, зробить таке лице, що в хазяїна й душа опуститься в п'ятки.

— Та-ак...

— Що там?

— Погані ваші справи, хазяїне! Вийшла з ладу деталь,— і ткне навмання в телевізор.

— Так замініть!

— Деталь дефіцитна,— мов і не чує наш артист,— Удень з вогнем не знайдеш. В одного мого знайомого півроку простояв, поки дістали... Все.

І починає ставити стінку на місце. З таким виглядом, наче не стінка в нього в руках — кришка од домовини.

— Що ж робити? — хазяїн розгублено.

— А нічого. Напишемо заявку, може, колись і пришлють. Не переплачувати ж спекулянтові в п'ять-шість разів!

Отут нашому хазяїнові й амба. Тут йому й каюк. Не відступиться, поки не вблагає дістати деталь. За будь-яку ціну.

Я, звісно, совістю не торгував (ловлю себе на тому, що думаю в минулому часі, наче мене вже немає на світі) і до такого не вдавався ніколи: з мене вистачало й тих преміальних (називайте їх, як вам подобається), що мені давали вдячні клієнти. Мав щомісяця карбованців триста, окрім зарплати,— ставка кандидата наук, та ще можливість придбати будь-який дефіцит, бо телевизор дивляться всі: я не знаю в нашому містечку будинку, над яким не стирчала б антена.

Спершу мені, правда, здавалось, що я на роботі цій тимчасово. Що от поступлю в інститут, на заочний, здобуду вищу освіту. А там — цікава робота, там проблеми, які чекають на мене, недарма ж природа заклала в мій череп сірої речовини більше, ніж багатьом іншим, і я прийшов у цей світ не для того, аби з дня в день тикати паяльником. Кожної весни я збирався подавати документи, кожного літа — засісти за підручники, щоб підготуватись як слід до екзаменів. Та роки йшли, я поступово звикав до своєї роботи, обростав, як то кажуть, жирком, мені все частіше приходила думка: а навіщо? Навіщо поступати в той інститут, мучитись упродовж п'яти років, здобуваючи вищу освіту? Який стимул?.. Зарплата?.. Я й тепер заробляю більше од будь-якого доцента, не кажучи вже про інженера чи якогось там лікаря. Що протирають штани за сотню з чимось карбованців. Цікава робота? А чи буде вона насправді цікавою? Це ще бабка надвоє ворожила. І чи принесе мені вища освіта щастя в особистому житті? Помирить з дружиною? Наверне серця власних дітей? Навряд. То для чого ж тоді надриватись?

Отак потроху-потроху та й охолонув до думки про вищу освіту, і вже іноді починало здаватись, що іншого мені й не дано, іншого й не потрібно: діждусь повноліття дітей, розлучуся з дружиною, заберу свої манатки та й переберусь до батьків. Тиша, спокій, мир та злагода — чого іще треба для повного щастя!

Але доля розсудила по-іншому. Доля підсунула вечір, з якого, власне, все й почалося.

□ * *

Навчалася в нашому класі на протязі усіх десяти років Люся Костецька. Пам'ятаю її вже десь із сьомого, восьмого класу, і то лише тому, що виділялась вона з-поміж інших дівчат однією особливістю. Не була красунею, з великим трудом її можна було назвати гарненькою: в міру товстенька, в міру пухкенька, в міру симпатична з лиця, з лагідними, як у терплячої мами, очима. Її так у нас і називали: "Мамою Люсею", бо не

було в нашому класі учня, який в скрутну хвилину не звернувся б до неї. Мама Люся вислухає, поспівчуває, якщо зможе, то й горю зарадить. А дівчата, особливо ж наші красуні, так і виснули по черзі в неї на шиї. Якщо ходить із мамою Люсею на великій перерві, то так і знай: переповідається чергова драма любовна. "Люсенько, золотко, порадь, що робити? Тільки ти можеш урятувати!"

Але навіть нас їй було мало. Вона вічно возилася з учнями молодших класів, які так і горнулися до неї. Кимось опікувалася, когось утішала, втирала носи й очі. Майбутня професія її була наперед визначена, і ніхто з нас не здивувався, довідавшись, що Костецька подала свій атестат до педагогічного вузу.

Всі оці роки я з нею найчастіш зустрічався. Закінчивши педінститут, мама Люся лишилася в нашому містечку: завідувала дитячим садком при цегельному заводі. Вийшла заміж, народила купу дітей і якщо не стала ма-тір'ю-героїнею, то в тому винен її чоловік, який загинув в авіакатастрофі. Мама Люся поплакала, скільки годилось, а на більше в неї не було часу: сімейка дай боже, та ще й робота, де чужі діти горнулися до неї так, як до рідних матерів не горнулися. Про те, щоб вийти заміж удруге, не могло, звісно, бути й мови: хто б зважився звалити на свої плечі цілу ораву ротів — хоч і веселих, зате ненаситних. Тож мама Люся так і лишилася вдовою, і я не стрічав ще такої життєрадісної, врівноваженої такої вдови. Зіткнешся, бувало, на вулиці:

— А, Люсь, привіт! Як життя!

— Краще не треба!.. А в тебе?

І такими очима, добрими, чуйними, гляне в душу твою, такими очима, що й незчуєшся, як почнеш скаржитися вже на своє, таке неолодне життя. Що й дружина не любить, і діти чужі, що іноді не знаєш, де дітись,— хоч з мосту та в воду. Вислухає, поспівчуває, утішить — все, мовляв, перемелеться, завжди треба на краще надіятись, і, гляди, й справді мов аж посвітліша довкола. І не раз при самій лише думці, що десь поруч живе мама Люся, легшало на серці, розвиднювалось на душі.

Бував і в неї вдома: лагодив старенький телевізор чи заходив просто так, душу одвести. І ніде не було мені так затишно, як у мами Люсі: за чашкою кави, серед світлоголової й дружної її дітвори. Яка ніколи, здається, не знала, що ж таке сварка чи крик.

— Люсь,— казав я їй не раз жартома,— ну чому я не женився на тобі?

Вона, звісно, сміялась, а я й справді жалкував, що не одружився якщо не з Люсею, то хоча б з подібною до неї.

То ж хто, крім мами Люсі, міг додуматись до цього вечора? Хто, крім неї, міг згадати, що незабаром минає двадцять п'ять років, як ми розлетілися з десятого класу, хто куди, так розлетілись, що ні докликатись, ні догукатись. Той на північ, та на південь, той на Камчатку, на Далекий Схід — відстань і час пообривали поміж нами зв'язки, ми вже не знали, хто з нас живий, а хто, може, й помер, хто по-справжньому вибився в люди, а хто й зовсім здрібнів, з головою поринувши в буденні клопоти про кусень насущного. Ми не знали нічого одне про одного, лише мама Люся все про всіх знала, лише вона знаходила сили і час з усіма листуватися: хай навіть два, хай один

лист на рік, хай лише вітальна листівка на день народження. Переконанні!, хоч на власні очі й не бачив, що в мами Люсі є карта. І на тій карті — двадцять сім прапорців на шпильках: рівно стільки, скільки нас було в десятому "а". І мама Люся їх переставляє регулярно: хто куди виїхав, куди перевівся, куди майнув відпочивати.

І ось тепер настав час прапорці ті зібрати до купи.

— Люсь, як же ти їх збереш? Ти уявляєш, у що обійдеться дорога з Камчатки сюди і назад? А час? А сім'я? А заплановані відпустки?

Але для Люсі, коли вона вже щось задумувала, перепон не існувало. Ні в просторі, ні в часові. Вона скликала б, збрала б навіть з усієї галактики, не те що з однієї країни. Їй просто не вкладалося в голову, як це можна: взяти й не приїхати!

— Приїдуть!... Обов'язково приїдуть!

І така переконаність світилася в її материнських очах, що, зрештою, запалився вірою й я. Я, природжений песиміст і невіра.

Удвох з мамою Люсею ми організували щось подібне до комітету по проведенню ювілейного вечора. Домовлялися з директором школи про символічний урок. З рестораном — про приміщення та холодні й гарячі закуски. (Випивку, з огляду на астрономічні ресторани ціни, вирішили принести з собою). А найголовніше — писали гарячі листи. Дорога Олю чи Колю! Якщо у твоїх грудях ще лишилося серце, якщо ти взагалі ще лишився людиною, тоді пригадай: с па світі містечко, без якого ти ніщо, порожній звук, символ безликий на палітрі життя (ось коли мені пригодилося колишнє захоплення малюванням!), а в містечку тім—школа, в якій ти навчався. І старенький тепер уже наш класкер Марія Дем'янівпа, якій ми настільки вкоротили життя, що вона й досі не може нас без сліз згадувати,— все це чекає тебе. Тоні полиш тимчасове й суєтне: такий вечір буває лише раз у житті!

Ми писали листи, розсилали й нетерпляче чекали відповіді. "Приїду". "Приїду". "Не приїду". "Не зможу".

— Бачиш!—казав мамі Люті.— Нічого по вийде!

— Вийде! — казала вона. — Не може по вийти!

І знову сідала за листи. Вдруге, втретє, вчетверте. Переконувала, вмовляла, соромила.

І таки добилася свого: всі двадцять сім, усі до одного зібралися червневого вечора до нашої старенької школи, посідали за парти, де хто сидів двадцять п'ять років тому. Ми сиділи, завмерлі, й дивились на двері, які мали ось-ось відчинитись і впустити нашу вчительку, нашу Марію Дем'янівну. Тиша стояла така, яка ніколи й не снилась оцій височезній, оглухлій од крику кімнаті.

Й одчинилися двері, й зайшла Марія Дем'янівна. Посивіле волосся зібране у вузлик, добре обличчя зібране в зморшки. На ній — той самий костюм, що й двадцять п'ять літ тому,— ми одразу впізнали його.

— Добрий день! — схвильовано привіталась вона.

— Добрий день! — підхопились ми всі як один.

— Сідайте.

Ми сіли одразу ж, ми були як ніколи слухняні. Старенька вчителька наша пройшла до столу, подивилась на дошку. "Ми дуже, дуже, дуже любимо нашу Марію Дем'янівну!" — було написано там. Обличчя її затремтіло, але вона опанувала себе:

— Хто сьогодні черговий?

— Я! — підхопився підполковник, який сидів поруч зі мною.

— Зітріть!

Підполковник пішов до дошки, взяв ганчірку, зробив вигляд, наче тре щосили.

— Маріє Дем'янівно, не витирається!

І тоді Марія Дем'янівна заплакала. Вона навряд чи й помічала, що плаче: сльози давно були в ній і тепер котилися тихо з очей, і вже дорослі жінки-учениці плакали з нею разом, а в чоловіків-учнів підозріло блищали очі. Той зітхав, той діставав цигарки, та одразу ж пригадував, що він не де-небудь, а в школі.

Так і скінчився наш символічний урок: задзеленчав нечутний дзвінок, і ми оточили Марію Дем'янівну.

А перед цим були зустрічі. Впізнавання — невпізнаван-ня, бо хоч над кожним з нас роки потрудилися, сил не жаліючи, решта ж лишилась у спогадах такою ж незаймано юною, як і двадцять п'ять літ тому.

Іра Будницька? Та невже оця тітонька — Іра Будницька? Швидконога, струнка, мов та кізонька, Іра, яка могла дати сто очок фори усім відомим гімнасткам. Ми завжди милувались її легким тілом, що літало над перекладинами, й Іван Сидорович, наш фізрук, провіщав їй велике спортивне майбутнє.

Бідна Іронька! Не злетіти тобі над перекладинами, не пурхати ластівкою: вісімдесят кілограмів надійно прикували тебе до землі.

І чи не оддала б ти своє кандидатське звання, всі чини наукові за хвилину неповторної юності?

З ким тоді ти дружила? Хто пас тебе ревниво очима і надсилав розпачливі од кохання записки? Оцей дядя?.. Ой, тримайте мене, бо впаду! Та невже це Кость Закопен-ко? Оцей товстун, цей гладун, що відсапується на кожному кроці? Оця лисина, неосяжна, наче Сахара? Де ти, Костю, подів свої пишні кучері, за якими зітхали потай дівчата не одного нашого десятого "а"? Пам'ятаєш, як ти одного разу побивсь об заклад, що попросиш у лисого, як коліно, завуча гребінець — причесатись? Бо свій, мовляв, десь посіяв. І що відповів тобі наш завуч?

— Молодий чоловіче, ніколи не насміхайтесь із того, що вас чекає попереду!

І Валерій Сорока змінився, хоч не настільки, щоб ми не могли його одразу ж упізнати. Наш завжди заклопотаний Валерка, винахідник і правдолюб: скільки двійок йому перепало за те, що сумнівався у всьому, надрукованому навіть у підручниках! І ніколи ні до кого не звертався за допомогою. "Я сам!" — сказав одного разу навіть учителеві, коли той захотів йому підказати: розв'язував якусь карколомну задачку. Його так і прозивали: "Ясамом", а ще "Перпетуумом мобілем", бо він ніяк не міг погодитися з тим, що неможливо сконструювати вічний двигун.

Ну, а Колю Наружного ми впізнали одразу. С ж такі щасливі люди на світі: час наче

не владний над ними. Він тільки ще більше змужнів, паш завжди серйозний та неусміхнений Коля, і перші срібні волосини красиво відсвічували в його строгій зачісці. Йому дуже личила форма льотчика цивільного флоту із золотими шевронами на рукавах, він немов народився для неї, а в його світлих очах полоскалися всі простори небесні.

Пам'ятаєш, Колю, оті свої зошити, обмальовані літаками? Не зошити — аеродроми суцільні.

З яких же захмарних висот ти спустився до нас?

І Серьожка Вашкевич не змінився апіскілечки. Наш тихоня Серьожа, з дівочого обличчя якого ми весь час насміхались, а дівчата дружно заступалися за нього. Він і зараз сором'язливо всім усміхається, і якщо в нього й змінилося щось, то це — колір обличчя: обвітрена шкіра на ньому аж чорна. Тим сліпучіша блакить довірливо розкритих очей. Розіграти Серьожу було нам раз плюнути: він вірив будь-якій нісенітниці.

А Ляля! Погляньте на Лялю! Наша перша красуня, яка ходила не по грішній землі, а по хлоп'ячих серцях, ще більше розквітла,— наче зійшла з екрана останньої кінокартини, де вона виконує одну з головних ролей. Юної-юної дівчинки, перед якою розкриває обійми весь світ. Тільки що ото в тебе, Лялю, довкола очей? Зморшки, помітні навіть з-під крему? І дві втомлені складочки окреслюють твої святково нафарбовані губи. І голос, охриплий од тютюнового диму. Час не щадить навіть артисток.

А юність одліта, у безвість одліта,
Не втримають її фарбовані вуста...

Яку ж роль ти гратимеш, Лялю, в цей вечір? Втомленої загальною увагою артистки? Пересиченої славою людини? Прошу вас не закохуйтесь в мене жінки?.. Не треба, Лялю, не треба: я сиджу біля тебе і моє серце холодне як лід.

Невеликий зал ресторану. Довгий стіл, накритий на двадцять вісім, включаючи нашого класкера, персон. і всі двадцять вісім у святковому одязі.

Всім нам весело, правда ж, нам дуже весело, важко уявити, щоб було ще десь веселіше. Ми сміємось, ми жартуємо, ми сиплемо дотепами, ми розчулено згадуємо різні випадки з нашого шкільного життя. "Пам'ятаєте?" — "А пам'ятаєте?" — "Ні, ви тільки послухайте!" Очі наші блищать, щоки горять, ми всі зараз прямо-таки закохані одне в одного.

(На мені американські джинси, французькі шкарпетки, еластичні черевики з Фінляндії. Сніжно-біла голландська сорочка, не сорочка — суцільна манишка, золоті запонки, замшевий монгольський піджак. "Ти — чудо!" — сказала захоплено Ляля й посадила мене поруч із собою. Те ж саме вона сказала, мабуть, і Василеві Задорожному — сидить праворуч од пеї. Теж із ніг до голови в імпортному, ще й два золоті персні на м'ясистих пальцях. Персні масивні, й один з монограмою: "В.З." Важке Василеве обличчя ще більше поважчало, шкіра набула кольору свіжого м'яса. У нього в єдиного байдужий вираз лиця, він весь час їсть, а коли відриває од тарілки свої сонні очі, то в

них мовби написано: "А що, схочу — всіх вас куплю!" Василь працює м'ясником на Подолі, має розкішну квартиру й "Волгу", тілисту дружину й одгодованих на славу дітей. Коли ми збирали на цей вечір по двадцять карбованців із носа, він довго торгувався, що дорого, а тепер намагається з'їсти все, за що заплатив. Хоча він вічно жував щось і в школі, і ми його дражнили биком).

Я сиджу поруч із красунею Лялею, а по той бік — Василь ("Та перестань ти нарешті жувати!"). Я вже не радий за свій імпортований одяг, бо Василь — як зла карикатура на мене, і вже дехто поглядає насмішливо в наш бік.

— Колю! — кричить через весь стіл мама Люся і дивиться закоханими очима на Миколу Наружного. — Розкажи, куди ти літаєш! Це ж так цікаво! — Вона вся так і сяє, горда за нього.

Та хіба тільки за нього? Щойно примусила Серьожу Вашкевича теж розповісти про себе. І виявилось, що Серьожа Вашкевич, наш тихоня Вашкевич, — директор радгоспу! Десять років працював агрономом, має кілька орденів і медалей, а тепер керує великим, на всю область, господарством. "Де твої ордени, Серьоже? — допитувалась мама Люся ревниво. — Чом не надів?"

— А тепер слово має паш Валерка Сорока! — кричала весело мама Люся. — Передовий робітник, винахідник, окраса і гордість заводу! Валерик, розкажи про останній свій винахід! — Вона, бач, зпала й про це, вона знала усе про кожного з нас, як знає любляча мати все, що стосується її численних дітей.

Кінчав свою розповідь Гіаружішй, — до він тільки по побував, які країни по облетів за цей час! — мама Люся шукала поглядом іншого, хоча б ту ж Іру Будницьку чи її вірного лицаря — Костю, який — "Слухайте! Слухайте!" — очолює конструкторське бюро на одному з заводів. Очі мами Люсі, повні гордощів, зупинялись то на одному, то на другому, і я, молячи всіх на світі богів, щоб вона мене не помітила, ховався за свою пишну сусідку.

— А ти? — воркотіла Ляля до мене. — Ти ж був гордістю всього нашого класу! І такий недоступний, що жах!

Била мене пальчиком по руці, усміхалась кокетливо, а я щось мимрив у відповідь, вдаючи, що у мене якраз повен рот.

І заздри. Заздри майни; всім моїм однокласникам, що, обігнавши мене, чогось досягли, мали що розповісти за оцим святковим столом, задоволені своїми професіями. Той пілот, той директор радгоспу, той робітник-винахідник, золоті руки, фінмайстер, та артистка, та кандидат фізико-математичних наук, той очолює конструкторське бюро, той геолог, а той офіцер-прикордонник. Навіть мама Люся задоволена своєю роботою й не проміняє її на іншу, — один я сидів серед них білою вороною, життєвим невдахою, який не зумів нічого добитися, змарнував, розтринькав, пустив за вітром оці двадцять п'ять років. Образа наростала в мені, злість і образа. Відчував себе несправедливо покривдженим, ошуканим долею, обділеним і відтертим за лаштунки життя, бо хто, хто вони всі були проти мене двадцять п'ять років тому?

Ірка Будницька? Кандидат фізико-математичних наук, викладач і доцент, якій я

допомагав. Чуєте, я!.. Допома-

III

гав писати контрольні з літератури, бо вона Тетяпу Ла-ріну не могла відрізнити од Аини Кареніної.

Кость Закопенко, який мав постійні трійки з креслення і був абсолютним нулем у математиці, нулем із мінусовим знаком, хоч і вмудрився на випускному екзамені одержати четвірку (та все ж не п'ять, як у мене!). А тепер, бач, начальник конструкторського бюро на провідному заводі!

Уявляю, який з нього начальник! Нуль абсолютний, місце порожнє, та ще й до того ж — підлабузник. Бо як отакому втриматись на керівній посаді?!

Лялька Стадницька, в якій, окрім гарненької мордочки, не було за душею нічого? Яка колись "диктант" написала через "е": "дектант", а ікси завжди плутала з ігреками; яка шкільну всю науку освоювала не так головою, як ногами: видригувала ними в гуртку художньої самодіяльності, а вчителі перетягали її за вуха з класу в клас, як оту ріпу, не столову навіть, а кормову,— Лялька, полюбуйтеся на неї, відома артистка, кінозірка, що купається в славі! Та чого б ти варта була зі своєю дешевенькою славою, коли б у свій час я не полишив малювання, де б ви всі були, якби я продовжував писати картини?!

Я перебирав їх по черзі, і ніхто... чуєте, ніхто колись не міг зрівнятися зі мною!

Що ж сталось? Що перевернулося в світі: їм усім отак повезло, а я опинився на задвірках?

Чим довше продовжувався вечір, тим більше пекло мені всередині. Чим веселіше було довкола, тим незатишніше, похмуріше ставало на душі. Здавалося, вони й зібралися для того, щоб похизуватись передо мною, насміятися з мене. А мама Люся з її добротою овечою стала мені просто ненависна. Ну, хто тебе просить вилазити з оцими дурними розпитуваннями? Хто? Поглянь краще на себе! Завідувачка сонливого дитсадка, самовдоволена квочка, яка аж світиться щастям од того, що висиділа найбільше курчат. Небагато ж треба для твого пташиного щастя!

Настрій мій був остаточно зіпсований, я все частіше прикладався до чарки. Волів краще напиться, аніж слухати оці теревені. Врешті навіть сусідка моя помітила, що зі мною щось коїться.

— Що з тобою?

— Що зі мною?.. Ах, що зі мною! А що вам, власне, до мене? Звертайте свою ласкаву увагу он на тих пестунчиків долі! А зі мною нічого. Зі мною абсолютно нічого!

— Ти п'яний! — сказала тоді Лялька.— Тобі більше не можна нити.

Ага, я для вас уже п'яний! Я вже, пробачте, не влаштовую розмальовану вашу величність! Що ж, пробачайте нас, сірих, ми інакше не можемо! По Європах не їздили, бонтонів не набирались. З кінозірками не спали.

— Ти — хам! — не в жарт образилась Лялька. В неї аж сльози навернулись на очі.— Я не розумію, що тебе кажить.

Ах, не розумієте! Де вже вам нас зрозуміти!..

Вона здвигнула плечем, одвернулась. Викреслила мене, як то кажуть, із своєї свідомості.

Ну й чорт з тобою! Мені з цією артисточкою дітей не хрестити.

Потягнувсь до Василя Задорожного: він єдиний не викликав у мене зараз відрази.

— Вип'ємо, друже, за наше світле минуле!

— Мона,— сказав Задорожний, щось дожовуючи. І спитав діловито: — Коньяку чи горілки?

— Лий, що міцніше!

— Тоді коньяку.

І я таки напився. Я таки здорово впився. Удвох з Василем. Скориставшись з того, що Лялька пішла танцювати, пересів до Задорожного і глушив чарку за чаркою. Проголошував якісь дурнуваті тости, наливав собі й Василеві по вінця.

— Мона,— відповідав незворушно Василь, коли я,— в котрий уже раз! — пропонував йому випити.

Як розходились — не пам'ятаю. Пригадую тільки маму Люсю: вона щось докірливо мені вичитувала. "А йди ти!" — відмахнувся я од неї. А може, й не я, може, то Василь одмахнувся за мене, бо я одразу ж опинився в його машині — чорній "Волзі" з однозначними — знай наших! — номерами. Були то, здається, суцільні п'ятірки: Василь хоч тут брав реванш за двійки й трійки, що колись так рясно родили на його дереві пізнання.

— Ти не боїшся міліції? — Я хоч і був п'яний в дим, у дрезину, в дошку, в сучок, а голова ще трохи варила.

— А що?

— Ти ж п'яний, як зюзя! Ану ж, зупинять!

— Мнясо всі їдять! — відповів Василь переконано.

Та відповідь мене розсмішила до сліз. "Мнясо всі їдять!" Всі! Й артисти їдять, і конструктори, й директори, і доценти! Що вони без Василевого "мняса"! Думка ця потішила мене, вона здалась мені вершиною мудрості, основою всіх основ. Всі їдять "мнясо", і квіт!

Я в ту мить прямо-таки полюбив Василя. Пройнявся до нього ніжністю, як до найріднішого брата. Прощаючись, обіймав його й цілував:

— Так усі їдять мнясо?

— Всі!

— І на цьому тримається світ?.. Га, Василю?

— А на чому ж іншому! Тільки на цьому!

Він, посигналивши, зник, розчинився в темряві разом із своєю чорною "Волгою", а я, п'яно хитаючись і без кінця промовляючи: "Всі їдять мнясо!" — почвалав до хати.

Не роздягаючись, упав на канапу й одразу ж заснув.

ф # \$

І не було в моєму житті ще такого жахливого ранку, як отой, коли я прокинувся друтодні. Не кажу вже про те, що все в мені було перепалене: алкоголь спустошив мене

до дна, вичавив, викрутив, кинув як не потрібну нікому ганчірку. Але все то ще можна було якось витримати: чого не буває в житті! Пере стогнати, перемучитись, перележати, похмелитися в крайньому разі чи вдатись до ліків, одпитись розсолом або квасом. Переболіти кілька днів і забути, адже я не був алкоголіком і якщо й випивав, то тільки на свята, та й то знав міру. Сто грамів, ну, двісті од сили і — зась! І більше, пробачайте, не можу! Успадкував цю щасливу натуру од тата, який спиртного в рот не брав і досі не знає, де в нього серце.

Тож коли б тільки сп'яніння, коли б лише похмілля, найлютішо, найтяжче,— все це можна було якось пережити. Не міг дати ради іншому: злим, невтішним думкам, відчаю чорному — охопив мене з учорашнього вечора, наповнив по вінця таким гірким димом, що я не бачив жодного просвітку в своєму майбутньому. Я — кінчена людина, мені вже нічого сподіватись од життя, недарма ж усі мої однокашники вчора відвертались од мене.

Ба ні, не всі! Знайшов-таки з одним спільну мову. З отим жуйним апаратом, із стравоходом отим, у якого єдина звивина в мозкові прорубана сокирою м'ясника. Як ми вчора обіймалися зворушливо! Як цілувались! Як він поляскав мене по плечу на прощання:

— Ти той... Заходь, коли нада!

"Коли нада — заходь!" Слава богу, знайшов покровителя!

Що ж: по Хомі — свитка, по Савці — кожух. Куди вже нам із своєю мармизою невмиваною до інтелектуалів! До тієї ж Ляльки чи Сороки Валерія. Його величності робітничого класу, раціоналізатора й винахідника. ІЩо він пак винайшов? Дірку од бублика? Свисток до чайника? Щось, мабуть, вкрай необхідне для людства, коли Люська вищала од захвату!

Або Наружний! Повітряний візник, фірман, балагула! Несеться — наче всі зірки в кишені! "Льотчик високо летает, много денег зарабатывает, мама, я за льотчика піду!.."

— А ти заздриш, старий!

Голос пролунав так несподівано, що я аж здригнувся. І лише тоді зрозумів, що голос народився в мені. І вже мені не належав. Як я його не гнав із свідомості, як не заперечував, що було б кому заздрити, він єхидно повторював:

— Ти заздриш, старий!

І я вже не міг його спекатись.

І спогад про вчорашній вечір, похмурий, пекучий, образливий, підступав невпинно до мене. Не давав і хвилини спокою. І терзав, і мучив невпинно, безжально.

Як вони зверхньо поглядали на мене! Знали, хто я і що я, Люська обов'язково про все розплескала, а я, дурень набитий, ще когось корчив із себе: аякже, весь

у закордонному! Ну й дурень, ну ж і йолоп! Я стогнав, корчився, пригадуючи себе на вечорі, і як Люська, вочевидь пожалівши мене, не дала мені слова. І як я напився. І що казав отій розмальованій самиці, отій кінозірці. І як вона зневажливо здвигнула плечем і одвернулася від мене.

Всі одвернулись, усі!

Бо я таки невдаха в житті.

А кому вони, невдахи, потрібні?

І нащо тоді й жити? Навіщо коптити, нудити світом, чіплятися за жалюгідне своє існуваннячко?

А був же, а був... Подавав, як то кажуть, надії. Не помітили, не допомогли, не підтримали. Кожен — тільки про себе, про свою нікчемну персону, щоб шеврон на рукав чи на лацкан значок... Ну й біс із вами всіма! Ну й чорт з вами! Живіть, метушіться, пніться ще вище — мені все це зараз байдуже. Байдуже, байдуже, байдуже, все остогидло на світі!

— Я піду з життя! — вирвалось у мене.

Вирвалось настільки несподівано, що я так і завмер. Відчув, що це не просто слова, пустопорожнє нахвалання, яке можна сказати й одразу ж забути: щось перевернулося в мені, пронизало всього, я аж звівся, дослухаючись стерпло до сказаних слів, які важко повисли наді мною.

— Піду з життя...— промовив я вдруге, мов читаючи вголос кимось написане. Кимось строгим і дуже вимогливим: якщо вже прочитав, то так і зроби!

— Чуєте: я піду з життя! — сказав з раптовою злістю.

Схопився, став ходити по кімнаті. І чим довше ходив, тим твердішими ставали мої кроки.

Похмілля — як не було! Голова стала ясною й холодною.

* * *

І знову годинник. Цей проклятий годинник!

Давно його викинув би, розтоптав би, розчавив, умісив би стрілки в багно, якби зміг обійтись без нього.

Ну, що він весь час про себе пагадує? Боїться, що прогавлю останню хвилину? Поспішає мене пережити, щоб потім вицокувати на іншій руці? Так не вийде ж но-твоєму: я розтопчу тебе раніше, ніж покінчу з собою! Наперед відчуваю ту насолоду, з якою наступлю каблуком. Як він зойкне від болю, як затріщать його металеві нутрощі, як, конвульсійно здригнувшись, замре,— хто сказав, що ми не владні над часом? Мій час належить лише мені, я його полонив, ув'язнив до металевого футлярчика і знищу його, коли захочу.

Одчиняю шухляду: нів на одинадцяті.

Отож-то така тиша довкола! Діти давно лягли спати (повечеряли самі, їм це не вперше), дружина, як завжди, водитиме свого бичка до півночі. Що ж, щасливої паші вам обом, я вже казав, що не ревную ніскільки. Отелло в мені давно перетлів, та й хто його знає, чи був у мені отой Отелло. Рідна матуся моя, керуючись найсвятішими намірами, підсунула мені сурогат Дездемони, і те, що було поміж нами, може назвати любов'ю тільки дуже убога людина. Риб'яча кров ще не зігрівала нікого, а в моєї дружини вона світить у кожному порухові.

Засуваю шухляду назад: поцокай, поцокай, тобі недовго лишилось.

Думка про самогубство, зародившись раз, не полишала мене й на хвилину.

Дозрівала в мені чорним плодом, який я мав рано чи пізно зірвати. Носив його у собі — не міг збутись. І вже зовсім іншими очима дивився на світ. Відчував незалежність, повну розкутість: от що захочу, те й зроблю і ви не встигнете мене покарати. Я наче набув якоїсь особливої влади над людством і впивався нею про себе. І хоч я не вчинив жодного злочину (щоночі роздумував: що мені зробити такого, аби вразити, приголомшити всіх, змусити заговорити про мене: спалити бібліотеку? влаштувати аварію пасажирського поїзда? пограбувати ощадкасу й розкидати гроші по вулицях?)... хоч не став Геростратом, відчуття зверхності все більше наростало в мені, і я не раз думав: "А ви? На що ви всі здатні? І чи наважитесь взагалі па щось подібне?"

Пригадую, як ходив ремонтувати телевізор до батьків Миколи Наружного. Раніш я не пішов би нізащо, попросив би послати напарника, адже вони добре знали мене, коли я ще навчався, і мати Миколина журилась не раз, що зі мною все ясно, що я далеко піду, а от її син... Тож я раніше нізащо не пішов би до них, а тепер рушив з якимось веселим зухвальством.

Вони мені дуже зраділи, особливо старенька: боже, яким ти став! Ти одружений? І дітки є? А наш Микола холостякує й досі, боїмося, що так і не діждемося онуків. Не знали, де мене й посадити, чим пригостити... А коли я відмовився, стара стала збирати моїм дітям гостинця: аякже, не можна, це ж діти! От коли б у них були онуки... І я змушений був таки взяти. Це вже коли полагодив їм телевізор: дрібничка, копійчана робота, але я не міг забути золоті шеврони на рукаві їхнього сина!

— П'ятнадцять карбованців!

І нахабно дивився їм у вічі.

Обоє знітилися так, наче оті п'ятнадцять карбованців колись позичили в мене й забули віддати. Заметушилися, шукаючи потрібну суму ("Пошукайте, пошукайте, синок же, гляди, надсилає! У нього ж грошей кури не клюють!"). Набралось дванадцять карбованців. От біда, ще не приносили пенсії... Почекай хвилину, збігаю до сусідів. Та швидше ворухися, старий, йому, мабуть, нема часу й ждати! Нічого, я почекаю, не горить... Приніс три карбованці, й знову пробачались, я ж сказав на прощання передати привіт їхньому синові, хоч знав наперед, що й без цього напишуть про п'ятнадцять карбованців.

Відпише, та вже буде пізно: привіт із того світу!

Ха-ха!

Був увесь оцей час наче в хмелю, зухвало-веселому, злому, і навіть дружина, для якої я давно уже став нічим, навіть вона звернула увагу:

— Що це з тобою?

— А що?

— Ти наче наркотиків наковтався?

— Наркотиків? Красенько дякую: наркоманом у твоїх очах я ще не був!.. А взагалі, це ідея: вдатись до наркотиків. Ти б не могла дістати в своїй аптеці марихуани? Чи героїну? Чи як там у вас це зілля називається?.. Ви ж ним з-під поли підторгуєте?.. Віддам усе на світі, подарую твоєму останню сорочку, щоб тільки скуштувати, що це

таке! Згода?

— Ти й без цього хороший! — холодно відповіла дружина.— Тобі давно пора до психіатра.

— В психіатричну? — підхопив я радісно.— В гамівну сорочку? Так у чім же справа!.. Давай, викликай: звільню місце для твого бугая! Карету мені, карету!.. Тільки боюсь, голубко моя, що не встигнеш... Боюсь, що запізнилась. Лді.ю, моя мила, адью! Вітай усіх живих і ще не народжених!

Не зрозуміла нічого. Подумала, що я й справді трохи той... збожеволів: стала замикатися на ніч у своїй кімнаті. Боялася за своє дорогоцінне життя. За свою риб'ячу кров.

Що ж, тут нічого нема неприродного: чим людина нікчемніша, тим дужче чіпляється за життя — жалюгідне своє існуваннячко.

Цікаво, що вона робитиме, коли побачить мене в петлі? Вперше їй доведеться заснути без душу. А що засне, в цьому я не сумніваюсь ніскільки. І діти спатимуть міцно — недалеко відкотились од своєї матері.

* * *

Без чверті дванадцята, пора.

Анітрохи не страшно, тільки терпне потилиця. Й стягнуло на голові шкіру, судомить уста.

Кладу годинник па стіл: хай доцокує, недовго лишилось. Виймаю шнур, лаштую петлю. Вив'язую старанно, щоб витримав зашморг, і лише тепер помічаю, що шпур задовгий: треба відрізати. Йду на кухню, беру ніж.

т

Відрізаю, скільки треба, а щоб одрізаний кінець не розпушився, акуратно обпалюю його над конфоркою. Весь дім переповнений якоюсь особливою тишею. Будинок нале знає, що має статись, і, завмерши, прислухається до кожного мого руху. Я мимоволі думаю, що віднині й навіки піду в тишу, в абсолютну тишу, яку ніщо не в спроможі порушити. Вона відгородить мене від усього живого й суєтного, буду я весь належати їй, весь — у ній, лас для мене зупиниться, а разом і стиснеться до щільності лорної дірки, сама вічність замкнеться в мені, бо мільярди років для мене будуть ніщо. Я завмер, приголомшений оцим відкриттям, та на разі якісь пахощі дратівливо пробілись до моєї свідомості.

Спершу подумав, що то розплавлений на кінці шнур. Тільки ж ні, капрон пахне не так: інший запах настирливо пробивався до мене, поки я врешті збагнув, що то пахне кава, повнорозчинна, в двохсотграмовій металевій коробці. Кава, що нею з дня у день ласує дружина: в неї понижений тиск і вона не може жити без цього напою.

Я ж досі був байдужий до кави. Волів краще пити чай, звик до нього з дитинства, вмів його заварювати, чай для мене був найкращим напоєм, а тут ураз захотілося кави. До сліз, до спазмів у шлунку.

Налив до чайника трохи води, щоб закипіло швидше, насипав до чашки три ложки кави. Вкинув цукру, перемішав (так завжди робила дружина), а потім залив окропом.

Окріп наче знову закипів, покриваючись коричневою піною. Тремтячи од нетерпіння, я поніс чашку до столу. Сів і став одразу ж пити: студячи, невеликими ковтками.

Терпкий напій всмоктувався кожною клітиною тіла, я навіть не уявляв, що кава може бути такою смачною. Присмак її лишивсь на вустах навіть тоді, коли відставив чашку.

Зводжуся, йду до ванної. Відкочую пральну машину, знімаю балію з металевого гака під самою стелею. Прив'язую петлю, вивіряючи, щоб вистачило місця повиснути, не дістати ногами підлоги. Думаю при цьому, як краще: взутому чи босоніж, ця деталь мені чомусь здається особливо важливою, пригадую, що десь уже читав про те, що самогубці перед тим, як повіситись, обов'язково роззуваю-ться,— вирішив роззутись і собі. Відчував себе навдивовиж спокійно, наче весь час поглядав збоку на себе: виконував кимось заданий добре засвоєний урок.

Приніс дитячу табуретку, викрутив з цоколя лампочку: не хотів, щоб одразу побачили моє спотворене смертю обличчя.

Скинув сорочку, оголяючи шию.

Знову пішов до кімнати: згадав про годинник.

Без п'яти дванадцята.

Повернувшись до ванної, поклав на підлогу, із мстивою насолодою наступив каблучком: умри ж поперед мене! Тріскіт рознісся такий, що я злякався, чи не прокинулись діти. Завмер, прислухаючись: жодного руху. Тиша аж згусла, аж затужавіла, болісно стиснула скроні, і я зрозумів, що то зупинився час і вічність почала огортати мене, пелепати в свої темні сувої. Поспіхом скинув черевики (підлога була холодна, як лід), став на табуретку, накинув на шию петлю, затягнув, скільки міг (робив те, як вві сні, хтось уже владно командував мною), набрав повні груди повітря і, міцно заплющивши очі, ступив уперед.

Ступив би вперед, коли б в остапшо мить не зупинився. Зупинився, застиг, вп'явшись підошвами в табуретку,— так прикипів, що не міг потім, коли трохи отямився та позбувся швидше петлі, відірватись од дощок: все ще здавалось, що, як тільки ступну, так і зависну в повітрі.

Врешті наважився, зліз, чимдуж побіг до кімнати. Зачинився, задихаючись, упав на канапу.

Болісно гупало серце, душило за горло. Здалося, що там і досі петля,— мацнув рукою — нічого. Жадібно вдихав повітря: на повні, до болю, легені. Яке ж воно смачне! Не міг ніяк надихатись. Все в мені здригалось, тремтіло, всього бив дроз, непідвладний, нестримний, мені то було холодно, то кидало в жар.

Оце б я висів уже мертвий...

Оце б мене вже не було...

Ти?.. Мертвий?.. Перед ким ти ламаєш комедію? Ти, невдахо, що ніколи нічого не довів до пуття! Не зміг навіть повіситись!

Але ж я хотів!.. Я щиро хотів покінчити з власним життям! Я сам не знаю, як усе це сталося.

Не знаєш! Ти не знаєш!.. Будь щирий хоч наодинці з собою: ти ніколи всерйоз не вірив у те, що покінчиш із життям! Навіть тоді, коли надівав на шию петлю. Навіть тоді грав комедію.

Я — комедію?.. Я?.. А шнур? А петля? А годинник розчавлений?

Що шнур?.. Зв'яжеш, натягнеш: буде на чому дружині сушити білизну. Годинник купиш новий.

При згадці про дружину мене так з канапи й кинуло: ось-ось повернеться, заїде до ванної. Уявив її презирливий погляд після того, як побачить порожню петлю. Не повірить ніколи, що всерйоз хотів повіситись.

Треба швидше зняти, поки не побачила.

Побіг до ванної, вкрутив знову лампочку. Спалахнуло світло, перед очима гойднулась петля. Аж занудило, коли уявив, як невмолимо вона уп'ялася б у мою незахищену шию. Одв'язав, зіскочив додола, підібрав те, що лишилось од годинника, закотив на місце пральну машину. Напруженою спиною відчував, як дружина заходить у двір, підходить до дверей, дістає з сумочки ключ...

Перевів дух лише в себе в кімнаті. Стояв, тримаючи в одній руці черевики, в другій — петлю. Прислухався до того, як дружина й справді одмикає двері, заходить досередини. Чув її легкі кроки в коридорі, затим — у вітальні. Чомусь пішла не до своєї кімнати, а до моїх дверей.

— Ти не спиш?

Я завмер: не вистачало, щоб вона мене зараз побачила! З черевиками, з петлею в руках.

І що їй, власне, потрібно?

Крутнула ручкою, одстушілась від дверей. Пішла, слава богу, до себе. Я навшпиньках, пильнуючи, щоб не рипнуло, не скригнуло, прокрався до канапи. Сів і знову завмер прислухаючись.

Скільки отак просидів, не міг би й сказати. Все в мені знову отерпло, огорнула якась млява збайдужілість. Не мав сил поворухнутись, і лише думка про те, що вже дуже пізно і треба лягати, щоб не запізнитися завтра на роботу (мені на роботу? Мені?.. А кому ж!)... думка про це змусила мене звестись, щоб послати постіль. І лише зараз помітив, що досі тримаю петлю й черевики. Петлю байдуже кинув на стіл, а черевики — па підлогу.

Послався, роздягнувся, ліг і одразу яг провалився у сон, наче якась чорна долоня щосили затулила очі, чийсь голос вимогливо наказав спати...

Прокинувся од різкого болю в ший. Забув покласти подушку — і результат. Довго розтирав шию, потім, поклавши подушку, ліг знову: ще було рано. За вікнами гула

14 А. Дімаров, кн. II

ніч, у кімнаті, як у могилі, темінь і тиша. Не цокотить навіть годинник.

Котра ж година?

Простягнув руку до тумбочки й не знайшов на звичному місці годинника. Й лиш тепер пригадав, що я його роздушив.

"Ти — нікчема! — сказав сам собі.— Боягуз і нікчема! Здумав повіситись!.. Повісишся, як же!.."

Комедіант!

Коли б зміг — плюнув би сам собі в обличчя. Від огиди, зневаги до себе.

Так уже й не заснув. Як тільки трохи розвиднилось, звівся й став збиратись. Хоч на роботу було ще рано, але я не хотів зустрічатися з дружиною: раптом здалося, що вона все вже знає, дарма ж підходила вчора до дверей.

Не вмившись навіть (до ванної мене зараз жодна сила не затигла б!), одяг сорочку, штани, нахилився за черевиками. Черевиків не було, хоч я добре пам'ятаю, що кинув їх біля канапи.

Ввімкнув світло й одразу ж побачив петлю. Посеред столу, па відполірованій поверхні.

Підійшов до столу, довго дивився па її розцяцьковане тіло. Знову спливла думка, що я таки мушу повіситись. Мушу довести, що я не така вже й нікчемна істота,— хоча б сам собі. Хай не зараз, не сьогодні навіть, не завтра, хай через кілька днів, через тиждень, а таки мушу зробити задумане.

От тільки як побороти страх в оту останню хвилину?

Беру обережно петлю (не лежати ж їй на столі!), і руки самі, незалежно від моєї волі, накладають її через голову.

Наче краватку?

Краватку?

А що, як і справді носити її постійно на шиї? Носити, поки й звикну до неї. От уже й не знімати. Отак і йти на роботу. Замаскувати чимось... Ну, одягши тонкий літній светр із високим коміром. Я ж його так часто ношу: ніхто не зверне уваги.

Поспіхом скинув сорочку, дістав светр, одяг. Підійшов до люстра: майже непомітно. Та ще коли зверху буде піджак...

Взяв валізу з інструментами, вийшов з кімнати. Не став навіть снідати: не міг би ковтати — хоч послабив петлю.

Йшов вулицею, ніс на вустах присмак ще вчора спожитої кави.

Цікаво, чи хто-небудь помітить, що в мене на шиї?

І чи скоро я звикну до незвичайної цієї краватки?

% \$ ^

Той, хто про все це довідається, подумає — з'їхав з глузду. Це ж треба до такого додуматись! Мені й самому здавалось іноді, що я починаю потроху божеволіти, особливо в перші дні, коли петля щомиті нагадувала про себе, облягаючи шию. Я весь час боявся, що вона якимось чином затягнеться, задушить, вночі ж прокидався мокрий од поту: здавалось, хтось підкрадається, щоб ухопити за кінець і стягнути щосили па горлі. Мені було, мабуть, недалеко до гамішної сорочки, що кілька отаких діб — і дружина із спокійною совістю могла викликати бригаду з психіатрички.

Ото було б їй свято!

Та, на щастя, людина має рятівну властивість — звикати до всього. А я ж таки

людина. Гомо сапієнс — людина мисляча, а точніше — істота, яка мислить. Тож під кінець тижня я все частіше ловив себе на тому, що забував про петлю.

Мозок втомлювався реагувати щомиті па страхітливую краватку, тим більше, що й шин почала потроху звикати. Мені вже не терло, не муляло, не душило, я став звільнятися від майже щохвилинного позову запустити пальці під комір і ослабити петлю.

А тут ще Василь Задорожний. Прикотив у суботу з самого ранку, ввалився, не постукавши навіть:

— Я той... за тобою. Збирайся.

— Куди?

— Та до мене ж! — Ремигнув кілька разів (у нього й зараз було щось у роті), додав: — Жінка, той... Буде рада.

— Зачекай, чого це я маю їхати до тебе? І чому це принесе радість твоїй дружині?

— "Яка мене ще й не бачила", — додав уже нодумки.

— Та у нас же дочка — іменинниця! — здивувався Ва силь моїй тупості. — Так що ти той...

Я спершу був розгнівався на отаку безцеремонність: яке мені діло до чиєїсь дочки? Та одразу ж подумав: "А чому б і не поїхати? Я ж ніколи не був у Василя. Все ж це буде краще, аніж цілісінський день валятись на канапі".

І

— Гаразд, умовив... Тільки дай зодягнутись.

— Давай, — кивнув милостиво Василь.

Поки я вдягався (все той же светр під шию), Василь обдивлявся кімнату. Брав то одну річ, то другу, зважував, наче прицінюючись. Найдовше роздивлявся книжки, питав недовірливо:

— Ото всі прочитав?

І признавався:

— А я читати не можу: як одкрию книжку, так зразу ж очі злипаються.

Пішов поперед мене з кімнати, не поцікавившись навіть, чому я один, без дружини. Знав уже, мабуть, усе.

Чорна "Волга" блищала, як умита, на чорному тлі гордовито й бундючно білили суцільні п'ятірки. Дорогі килимкові доріжки лежали не тільки на кріслах, а й на підлозі. Кермо покрите чохлам з натуральної шкіри.

— Німецький, — пояснив Василь, перехопивши мій погляд. Умостившись зручніше, вперся лакованим черевиком у педаль

— Всі їдять м'ясо, Василю? — згадав я недавній вечір.

— Всі! — відповів Василь перекопано й натиснув на педаль.

І мені вперше після того вечора стало легко й безжурно.

* * *

Не можу сказати, щоб мені у Василя дуже сподобалось. Я не терплю заставлених надміру кімнат: мені в них бракує повітря. Василева ж квартира скидалася на меблевий

магазин, а не на житло. Оті секції з імпортними меблями, коло яких заздрісно стогне жінота. Мене урочисто повели із секції в секцію... пробачте, з кімнати в кімнату (кімнат було три), не забуваючи називати при цьому, що де стоїть.

— "Міраж",— співала дружина.

Василь додавав:

— Три вісімсот.

— "Лена".

— Чотири двісті. З доставкою.

Була показана й арабська їдальня, польська кухня. Німецька ванна та раковина й чеський унітаз. Василь навіть спустив воду: "Хіба наші такі уміють робити!" — "А не вміють!"—було написано на обличчі його дружини.

Лише холодильник та пральна машина були вітчизняні. Може, тому, що на той час, коли вони обставляли квартиру, імпортних не завозили.

Гірка вгиналась од ваз — їх стояло стільки, що в них можна було засипати всю денну продукцію середньої кондитерської фабрики. А по стінах висіли дорогі килими. По два-три килими в кожній кімнаті. Коли я зауважив, що на заході це вважається поганим смаком: вішати килими на стіни, що килими там кладуть на підлоги, Василь незворушно сказав:

— А що, купимо й під ноги.

Василева ж дружина додала:

— Не вішають, бо нічого вішати.

Мала очі ситої корови. Й пишне тіло, що пахло вершками. І здобними, смачно запеченими булочками. Василь, мабуть, коли з нею лежить, то приплямкує.

"А ти заздриш, старий!" —вколола думка.

Ну й заздрю, ну й що з того! Заздрю насамперед тому, що Василеві повезло в житті. Я, звісно, отак свою квартиру меблями не заставляв би і килими на стіни не вішав би, але мати отаке затишне гніздечко, й машину, й дружину... Всі їдять м'ясо!

Тож невясе я не маю права на крихітку щастя? Не заробив?

Познайомили й з іменинницею: отакою собі п'ятнадцятилітньою бебі, яка вже давно навчилась пускати очима бісики.

— Вона у нас ще робйопок,— зітхнула любляча мама.

"Реййопок" сказав на те: "Ай!" —і скорчив гримаску.

Блакитна сукенка облягала добре розвинені форми — хоч сьогодні до загсу. Напевне ж, до хлопців аж скаче! От що роблять пундики-мундики, пиріжечки-вершечки!

Я ж подумав: як добре, що маю двох лобурів, а не ось такого "реййонка". Хоча мені тепер все одно.

Під кінець Василь підвів мене до телевізора "Рубін" — кольорового.

— Ану, поглянь: щось у нього із звуком. Тріщить, як скажений!

Так ось чого Василь згадав свого шкільного товариша!

— Давно тріщить?

— Та з першого дня.

— Тоді телевизор тут ні до чого.

— А хто ж?

— Стабілізатор. Треба обов'язково купити стабілізатор.

— Так ти той... Ти дістань.— Василь уже не вірив, що необхідну річ можна отак запросто купити.

— Та що з тобою вдієш — дістану. Тільки знай: доведеться переплатити!

Василь кивнув головою: аякже! Всі їдять м'ясо!

Стали сходитись гості (Василь привіз мене першого). І всі вони були разюче подібні до господарів: такі ж само-вдоволені, ті ж ситі очі. "Ми їмо м'ясо! — було написано на кожному обличчі.— А що?.." Всі до одного були в імпортному, і я хвалив себе подумки, що теж здогадався одягтись як слід. Хоч я вже був і не радий, що приїхав на оці абсолютно непотрібні мені іменини. На оте "Ай!" з яскраво-червоними щоками.

Лежав би собі на канапі, читаючи книжку.

Примирила мене з оцими іменинами ще одна гостя. Прийшла останньою, спитала, голосно й весело:

— Я, здається, запізнилась?

Василь вперше ожив, кинувся до неї, якимось аж присідаючи.

— Що ви, що ви, Ганно Іванівно, як ви могли запізнитись!

Ухопив її руку, приклався з ведмежою грацією, а в очах його Мони Лізи я вперше помітив стривожений порух. "Ого, ми ревнуємо!" І вже пильніше подивився на гостю: треба ж було розгледіти чудо, що зуміло вивести з рівноваги оцю сонну корову. Господиню, пробачте!..

Ганна Іванівна й справді була дамочкою хоч куди: яскрава блондинка з таким пишним волоссям, що незрозуміло, як воно й трималося купи. Сонячні промені там, ще на вулиці, безнадійно заплуталися в ньому, і тепер воно світилося й сяло.

Біс його зна, що можуть зробити зі своїм волоссям жінки!

Все, що треба було підкреслити, було в неї підкреслене, й настільки вдало й природно, що здавалось: вона й народилася в оцьому темно-синьому платті, яке облягало кожен вигин бездоганного тіла. Жінки поруч із нею одразу ж стали скидатись на опудала, вони самі це відчували й намагались триматись подалі. Чоловіки ж усі як один підтягнулись, повбирали свої животи.

— Знайомтеся,— сказав Василь, підводячи оце чудо до мене.— Ганна Іванівна, директорша меблевого магазину... А це — мій шкільний товариш. Разом учились.

Так от звідкіля меблі у Василевій квартирі!

Сіли до столу. Василь хотів, щоб Ганна Іванівна сиділа коло господарів, тобто коло нього, та Ліза розсудила по-своєму: одсадила небезпечну гостю подалі від чоловіка.

Так ми опинились поруч. "Вона незаміжня!" — встигла шепнути мені Василева дружина.

І я весь вечір ламав собі голову: вдова чи розведена? Не міг допустити навіть думки, що вона не виходила заміж?: на такий вогник вистачало б метеликів!

Але це вже не так і важливо. Красива жінка сиділа біля мене й по-справжньому мене хвилювала. Нічого подібного не відчував до своєї дружини. Вдячний був Василеві, що він висмикнув мене з лігва,— і він сам, і дружина його, й дочка-іменинниця, і всі гості довкола здавались мені простими, симпатичними людьми, які, може, з неба зірки й не знімають, та й навряд, чи туди коли й дивляться, зате міцно стоять па землі.

Тож чи не час і мені проїнятись оцією житейською мудрістю: сприймати дійсність такою, яка вона є?

н* н* □

Ще двічі запрошував мене до себе Василь. І щоразу я заставав у них Ганну Іванівну. Догадувався, що зустрічі ці були не випадкові, влаштовані Василевою дружиною, яка, щоб уберегти своє родиптіо вогнище, надумалась розпалити вогонь поміж нами. Я особисто був від того не проти, Ганна Іванівна теж прихильно ставилась до мого з а лица п пя.

А чому б мені й іте закохатись? Що не пізно почати все заново. Ганні Іванівні я теж не байдужий, навіть коли признався, що працюю всього-на-всього техніком.

Вона має двокімнатну симпатичну квартирку, де знайдеться місце й моїй бібліотеці. А в цегляному, з ямою й погребом, гаражі стоїть новісінька "Лада".

І вже подумую, що доведеться розлучатися з дружиною, не чекаючи повноліття дітей: Ганна Іванівна не належить до тих жінок, які люблять ждати. Тим більше, що для дітей я чужий все одно.

А щодо петлі... Петлю я скинув того ж вечора, коли познайомився та провів додому Ганну Іванівну. І—дивна людська натура! — всю ніч відчував, що мені чогось бракує.

РЕКВІЄМ ПО МАТЕРІ

Вранці — дощ, вранці — туман, вранці не хотілося й дихати, а з обіду сонце пробилось крізь хмари: розірвало, роздерло, розвіяло — і такою блакиттю вдарило з неба, що заболіло в очах. Всі дерева, щойно нещасні й зіщулені, до останньої галузки намоклі, стрепенулись, обсіпані золотом,— золото, золото, золото полилося нестримно донизу: на хрести, на могили, на пам'ятники, на протоптані вузьенькі стежини, по яких живі ходили до мертвих, а мертві стрічали живих. І все кладовище, досі непривітне й похмуре, досі зібгане в сіренькому просторі, враз усміхнулось до нього. Розступилось могилами й пам'ятниками, даючи йому дорогу до матері.

Мати вже давно його виглядала. Вдивлялась терпляче в край кладовища з невеликої карточки, і, коли нарешті побачила сина, завжди суворе обличчя її мов аж пом'якшало, мов аж здригнулися стулені твердо вуста й потеплішали очі. Мати жадібно дивилась на нього з невисокої дерев'яної тумбочки, обшарпаної вітрами, снігами, дощами, і він уже вкотре подумав, що пора поставити пам'ятник. Давно пора... Та все, бач, ніколи, все не доходять руки.

І руки його, великі, терплячі, з твердими, наче із заліза, долонями, заворушилися безпорадно й провинно.

Його звали Андрієм, і працював він водієм у таксопарку в Києві. А сьогодні прийшов-от на кладовище.

Він сьогодні й не прийшов би, мабуть, до матері, хоча й був вихідний, коли б не вчорашній, будь він і проклятий, день і не сьогоднішня сварка з дружиною.

Аварія сталась увечері, вже під кінець робочої зміни.

Весь день мотавсь, як навіжений: сідали ненормальні якісь пасажери, що квапились так, наче їм усім загрожувала смертна кара. Швидше, будь ласка!.. Голубчику, підстьобніть вашу конячку! Буде карбованець навару... А швидше не можна?.. Крутив баранку, зціпивши зуби, ледь утримуючись від того, щоб не відчинити дверцята й — ідіть к лихій годині! Непотрібні мені ватні нещасні карбованці! Під кінець вимотався так, що світ був немилий. Висадив останнього пасажера, повертався, розслаблений, у парк. Здати машину напарникові, добратись додому, завалитись у ліжко. І спати, спати... Донесхочу, донестями...

Мирно світився зелений вогник, рівно гугі мотор, машина сама котилася проспектом, хоч за руль не тримайся, він уже був думками вдома, де на нього чекало два вихідних: субота й неділя — море часу, коли розпорядитись розумно... Він уже думав над тим, що робитиме завтра, коли одіспиться як слід, коли раптом па тротуарі, під ліхтарем, в яскравому колі виросла жіноча постать, махнула рукою. Ще по встиг усвідомити побачено, а нога вже натисла на гальмо і рука включила вказівник повороту. Спрацювала блискавична реакція таксиста (перша заповідь: не взивай пасажера!), і перш ніж він згадав, як щойно поклявся більше не брати пасажирів, машина, завищавши гальмами, зупинилась навпроти жінки.

Хотів уже дати газ, та побачив, що жінка була не сама: тримала закушкану в біле дитину.

"Доведеться везти!" — подумав з досадою. Відчинив дверцята, перехилившись, спитав:

— Вам куди?

Жінка нагнулась, погойдуючи дитину, сказала:

— На Відрадный! Вудь ласка!

Він подумки вилаявся. Так і знав: обов'язково Відрадный! За тридев'ять земель, а в нього ж кінчається зміна. І що за день, будь він проклятий!..

— Не по дорозі! Я їду в парк.

Жінка схилилась ще нижче, молитовно заглядала в машину:

— Мені дуже потрібно!.. Я прошу... Півгодини стою...

— Зрозумійте, я їду в парк! В мене давно скінчилася зміна.— І постукав пальцями по циферблату годинника.

— Я вас дуже прошу! — В голосі жінки вже збиралися сльози.— Півгодини стою, а машин усе немає... Я вам віддячу...

— Та непотрібна мені ваша дяка! — розгнівався він.— Ви — люди, один я не людина! В мене робота кінчилась, розумієте ви це чи не розумієте?

— Що ж мені робити? — спитала розпачливо жінка.— Півгодини стою... Ось йому спати пора...

"А про що ти раніше думала? — ледь не вирвалося в нього.— Матері, біс вам у

душу!" Він ще щось думав, а в душі відчував, що не кине її серед вулиці.

— Сідайте! — сказав їй неприємно.

Вона поспіхом, боячись, щоб він не роздумав, шарпонула задні дверцята.

— Попереду сідайте! — закричав він на неї.— Там ще дитину застудите! — "До чого ж вони безголові! їм аби заміж!"

Зачекав, поки вона вмоститися, ввімкнув лічильник, лівий поворот, все ще поглядаючи на пасажирку, від'їхав од бровки. І тільки од'їхав, як його щосили жбурнуло назад. Скрегіт, дзвін, пилюка, мов з пирососа. Зойк переляканої жінки, різкий илач дитини. *

Висмикнув ключ, вискочив спрожого з машини.

"Жигулі"! Вліпилися в задок "Волги", замалим не залізли на неї.

Кинувся до "Жигулів", розлючено закричав:

— Тобі що, повилазило?

Передні дверцята машини одчинилися, звідти виткнулась милиця. Інвалід! Інвалід, будь він неладен!.. Лише зараз помітив трикутник із літерою "Р", наліплений на вітрове скло. Пропаща справа — зв'язатись з інвалідом! Але гнів ще кипів, розпираючи груди.

— Вулиці було мало, що ти на машину поліз?

Інвалід вибрався нарешті з машини: пашів гнівом, як домна.

— А ти, твою мати, куди ліз?! — закричав він щосили.— Таксист, мало вас вішати!.. Жабовози прокляті!..

Андрія особливо образило оте "жабовози". Розбив йому машину, весь багажник зім'яв, та ще й — "жабовози"! Дати б монтировкою по кумполу, щоб знав, як перед собою дивитись!

Та інвалід виявився не з лякливих:

— Ану, вдар!.. Ану, спробуй!.. Трісну милицею — кістки тиждень збиратимеш!

Наступа на Андрія, вимахує милицею. Очі безтямні, з рота чорна слина летить.

Тьху!..

Плюнув Андрій, одступився. Хотів уже сісти, завести й поїхати (розумів, що теж винен: не пропустив, зловив гаву), але інвалід з несподіваною спритністю застрибав слідом, став перед "Волгою":

— Е, ні, не втечеш!.. Напакостив — і тікати?.. Ти в мене поскачеш!.. Ти в мене наплачешся!.. Я тебе одучу порушувати правила!..

Андрій сам уже бачив, що зв'язався якщо не з чортом, то з його рідним братом. Знову вийшов з машини (злість раптом вляглася, лишилася втома), спробував домовитись уже по-хорошому:

— Слухай, панашо...

— Чорт тобі папаша — не я! — закричав інвалід.— Синочок знайшовся, таку твою мати!

— Ну, гаразд, хай і чорт... Ти тільки не лайся: он у машині жінка сидить. Тобі в дочки годиться, а ти — матюком... Давай краще розійдемося по-хорошому... Я, може,

винен, але й твоя не менша вина. Обоє порушили правила...

— Не тобі, соилякокі, де вирішувати! Ич який: обоє порушили!.. А платить за ремонт хто буде?.. Хто?..

— Та зрозумій же ти, капустана голово, що ми обоє порушили правила! — пробував умовити Андрій.— Ти що хочеш: щоб міліція в обох права відібрала?

— То ще подивимось, у кого відбере!.. Порушив правила — і він ще не винен! Розпустились, хоч на вулицю не виїжджай!.. І не спробуй втекти — номери все одно не поміняєш!..

— Хто від тебе тікатиме! — сказав гірко Андрій: не мав більше сил ні вмовлять, пі сперечатись. Махнув рукою па впертого йолопа, обійшов машину. Відчинив дверцята з того боку, де сиділа жінка.

— Вилазьте, приїхали!

— Як же мені додому добратись? — спитала розгублено жінка.

— А то он у нього спитайте! — показав на інваліда Андрій. І вже мирніше додав: — Самі бачите: зупинились надовго.... Наплодили приватників!

— Це вас розвелось! — обіззавсь інвалід: усе ще стояв перед "Волгою", заступаючи дорогу.— Хапуги!

Жінка, попрощавшись, пішла кудись у темряву, либонь, на автобусну зупинку, і вони лишилися вдвох. Мимо проїжджали машини: вантажні, легкові — не зупинялася жодна. Водії народ битий: зупинишся — попадеш обов'язково у свідки!

— До ранку ждатимемо? — спитав Андрій в'їдливо.

— Хоч і до ранку: мені не горить.

— Ну й мені не пече!

Андрій знову обійшов свою колимагу: "Жигулі" вліпились не в жарт. Хоч їм дісталось більше: перекосився радіатор, зім'явся капот, фари — на друзки, проте й "Волгу" теж пом'яло як слід. "В сотню обійдеться, не менше,— подумав Андрій про ремонт: — От і купив машину!" Беріг гроші на пральну машину, та не просту — автомат: сама й пере, сама й виварює, виполіскує й сушить, тільки й того, що не прасує, ввімкнув програму й гуляй собі паном... Збирався подарувати на іменини дружині, яка зат мучилась щотижневим пранням, і от маєш: сотня, якщо не більше,— собаці під хвіст! Андрій сумно дивився на покалічену "Волгу", а інвалід тим часом вимахував рукою, намагаючись зупинити машини, що проїжджали мимо. "Помахай, помахай! — подумав злорадно Андрій.— Так вони тобі й зупиняться"!

Зупинилася "Волга" — таксі. Не з їхнього парку. Водій, молодий і веселий, побачивши їхні машини, розуміюче свиснув:

— За міліцією скучили?

— Он він скучив! — показав па інваліда Андрій,— Причепився, як кліщ!..— І, боячись, що водій ось-ось натисне па газ, попросив: — Слухай, братухо, гукни дядю Стюпу, а то ми тут і подубіємо!

— Єсть погукати! — козирнув той з машини.— Мовляв, чекають і люблять...— Жартівник, туди його за ногу! "Як би ти жартував на моєму місці?" — подумав похмуро

Андрій.

Сів у машину і вже не вилазив до приїзду орудівця.

Орудівець, старший сержант, теж попався залізобетонний: на фундамент пустити — тисячу років стоятиме. Ні впросити, пі вмовити. Забрав права — і не підступися до нього. Будуть тепер полоскати з иизу до верху на всіх літучках і зборах. Ех, гниття наше собаче!..

Єдина втіха: забрав нрава і в інваліда. Отак тобі, старий дуршо, й треба! Попоходиш в ДАІ — онукам закажеш. Ремонту йому захотілось. За чужий, бач, рахунок!

Ну, люди!..

Пригнав машину в парк, поставив на місце. Його не дуже й розпитували, як та що: діло звичне, щодня дві-три машини, така вже робота — паняй та паняй, в усі дірки проскакуй, а машина ж по гумова, машина залізна, тільки встигай — ремонтуй та рихтуй. Тож не дугке й допитувались, тільки сказали написати пояснення. Писав — потів, хоч не любив брехати, мимохіть виходило так, що він ні в чому й не винен, а винен отой інвалід, якому мало було дороги, обов'язково треба було врізатись у "Волгу"! Закінчив, оддав черговому механікові, спитав, коли відремонтують машину.

— Загорай! — відповів йому механік.— Куди тебе випускати без прав? Попрацюєш поки що в майстерні. Поки директор з'їздить в ДАІ. Виручати вас, космонавтів.

І хоч Андрій і не сподівався на іншу відповідь, йому стало ще досадніше. Вийшов із парку, наткнувся на знайомих таксистів, які після зміни не поспішали додому, і на їхнє багатозначне: "То як?" — сказав, що приєднується.

— А валюта?

Андрій дістав гамана, показав дві десятки. Чесна компанія вирішила, що валюти досить, і взяла Андрія "водити козу".

"Козу водили" до другої ночі. Вияснили, хто кого поважає,— усе не могли розстатися. Спершу засіли в чайній, потім — у залізничному ресторані, що закривавсь найпізніше. Андрій добряче нализався, не пам'ятає, як і додому добрався,— проспав до обіду. А прокинувся: голова тріщить, в роті мов сто свиней ночувало і жінка од злості шипить.

З жінкою, Любою, або Любашею, як її любив називати Андрій, майже й не сварився ніколи: жили душа в душу, па заздрість усім сусідам жили; але те, що він нриплуганивсь далеко за північ, та ще й п'яний, як зюзя, могло й святу вивести з себе. Тож Андрій спершу тільки слухав розгнівані репліки дружини та все примовляв:

— Ну, годі... Ну, ладно... Полаяла, й досить...

Та Любаша сьогодні розійшлася не в жарт, Люба все не могла простити Андрієві безсонної ночі, коли хтозна-що й передумала: що й розбився, й бандити напали, що — найстрашніше! — заночував десь у іншій. Вимучена отими думками страхітливими, вона встигла й поховати його, й походити вдовою, й розлучитись,— Люба вже не могла себе стримати й виливала на похилену чоловікову голову все, що про нього думала й не думала.

— Я машину розбив! — не витримав Андрій: гірко, марудно, повіситись хочеться, а

тут ще вона! — Тобі це попятно чи ні?!

— Ще б не розбити! Залив свої більма горілкою, і море йому но коліна! Як ти й не вбився на ній!..

— Я після того напився! — закричав уже Андрій.— Після того, як розбив!

— Аякже; з такої радості та не напиться!.. А що жінка не спала всієї ніч, хтозна-іщо й передумала, так на те тобі наплювати!

І вже — сльози, вже — плач, вже — "не підходь до мене, бо я тебе й бачить не хочу!" Та гори воно синім полум'ям, пропади воно пропадом!.. Хряснув дверима щосили ("По дурній своїй голові!"—гукнула Любаша вслід), вискочив, як ошпарений, із хати. І на кладовище — до матері.

"Коли б ви знали, мамо, як мені зараз гірко!"

І, може, вперше відтоді, як поховав рідну матір,— пронизливе відчуття сирітства. Пекучого жалю за мамою...

До сліз. До болю. До стогону.

Йшов — майже біг. Як колись, у дитинстві, коли ніс скаргу матері.

Умпротворопий, повернувся додому. Все вгамувалось, осіло, світ уже по здавався таким осоружним. Наче діткнувся до мудрої вічності, де немає ні злоби, ні тривоги, де все здається таким дрібним, таким несуттєвим, що не варто ним і перейматися всерйоз. Ну, розбив машину, то й що? Одремонтують, полагодять — за тиждень і забудеться. Сто карбованців? Та що ті сто карбованців? Було б лише здоров'я, заробимо і пральну машину купимо, якби тільки того й горя, що пральна машина. Іу, посварився з дружиною — чого в сім'ї не буває! Інші гризуться щодня, до ножів діло доходить, та й то якось живуть... В інших жінки — не доведи й помилуй, а з його Любою хце можна жити — не тужити. Спалахне, чорті-що наговорить, та одразу й одійде... А воно й справді, якщо подумати: цілу ніч десь тинявся, п'яний прийшов — та

інша й на поріг не пустила б! Хряснула б дверима в морду, як Сашка, його напарника, хряснула: ніс набік і синяк на всю вивіску. А його ж Люба й роздягла, й спати вклала, і кухоль з квасом поставила, щоб уночі, як прокинеться, було чим вогонь у душі залити... А що потім сварила, так за діло, бо заробив...

Зайшов до хати, а на столі вже дві тарілки стоять, і хліб накраяний, і виделки, й дві ложки одна до одної туляться, й дві гранчасті скляночки, і пляшечка магазинної, пшеничної, чистої, сьогодні ж, певно, й купленої. І Люба

як ласочка: усміхається, мов між ними нічого й не було.

— Де ти так довго ходив?

— У матері був.— Вдячно глянув на дружину: не знати, що й зробив би для неї за ось такі хвилини!

— Сідай, будемо їсти.

— А діти?

— Побігли до школи. Там до них артисти приїхали... Іди мий руки, а то борщ прохолоне...

Поки він мив руки, вона й оселедець дістала, на шматочки порізаний, цибулькою й

олією заправлений, і насипала дві миски борщу. Борщ святковий, з курятиною: не пожаліла молоденького півника, він навіть подумав, заради якої okazji, хотів навіть спитати, але дружина його випередила:

— То, може, й наллеш? Пом'янемо маму...

Йому стало жарко: сьогодні ж два роки... Рівно два роки, як мати померла... Як він забув? На кладовищі навіть не згадав, а мати ж так дивилась па нього!..

Все так і гойднулося в ньому, згадка про матір болісно стисла серце...

В нього була найкраща в світі мати, і йшов йому одинадцятий рік.

(Перший, невиразний, наче з прадавнього сну, спогад: ще не було ні неба, ні сонця, ні землі, ні води, ще світ каламутився в первозданному хаосі, а вже була мати. Щосекунди, щомиті відчував її пезахищенням тілом своїм, жадібно тягнувся до неї).

Тож у нього була найкраща в світі мати, і йшов йому одинадцятий рік.

А ще раніше, коли він був зовсім-зовсім маленький, під час відступу німців їхній куток вигорів дотла. Пам'ятав вогонь, море вогню і себе на якихоеь дахах: щосили кричить, бо йому дуже страшно, а мати то вирина з того вогню, виносячи якусь одежину чергову, то знову пірна у вогонь, і він ще дужче кричить, бо мати не звертав на нього уваги.

Потім була ніч. Посеред згарища, проти голого неба. І він на печі. В печі горить день і ніч, перед сном мати набехкує туди повно дров, ще й заслінкою закривав, не боячись учадіти, вони вмощуються на гарячому черені, вкриваючись усіма лахами, які вдалося врятувати, а небо низько нависає над ними. Воно то світить крижаними зірками, то чорніє хмарами, і завжди в ньому щось гуде, тоскно й моторошно, але йому так добре поруч із матір'ю, так затишно, що він не боїться нічого.

Вони жили на печі, мабуть, із тиждень, якщо не більше, бо мати не хотіла пі до кого проситись, він досі пам'ятає, як їй докоряла якась жінка, що застудить дитину, мати ж відповідала, що по застудить, не бійтесь... Шили на печі, поки мати викопала сяку-таку землянку, а помагав їй вусатий дядько у військовому, бо мати сама, хто зна, чи й вдовбала б мерзлу землю: дядька він теж пам'ятає невиразно, тільки його теплі долоні, коли він брав його на руки, та суворе материне: "Ну, йдіть!" — щоразу після вечері, біля печі, посеред згарища.

(У нього й досі на вустах гіркувато-солоний присмак од попелу, що потрапляв йому в миску з їжею, особливо коли було вітряно,— попіл лежав усюди, він здіймався хмарою, часом затуляючи й сонце, і сніг був не білий, а сірий, а весною довкола дзюркотіли сірі струмки).

В землянці вони прожили років зо три, в тісній і завжди темній землянці (вікна не було, бо не дістали скла), але й тоді мати продовжувала вперто топити піч і готувати в ній їжу, і на все життя лишилось Андрієві в пам'яті: посеред двору стоїть гола ніч із високим димарем, із димаря клубками виривається дим, йому здається, що піч от-от зрушить з місця та й помчить, як потяг, і тоді він поспіхом забирався на черінь, щоб не відстати. Мати не втомлювалась білити її, піч була як намальована, незважаючи на сніги та дощі.

Потім, коли з війни повернувся тато і землянка враз стала тісною, вони вирішили збудувати хату. Тато хотів почати з того, щоб розвалити піч, але мати не дала, в їхній сім'ї останнє слово завжди лишалось за матір'ю. "Ну, як знаєш,— сказав тоді тато.— Тобі, мабуть, видніше". І вони заходилися зводити хату довкола печі. Це й не хата, власне, була, а мазанка, бо на хату в них і сил не вистачало б: будувала в основному мати, а тато більше хапався за груди та кашляв, так страшно кашляв, що наляканому Андрійкові здавалось: от-от його виверне всього. "Проклята війна!" — хрипів, одкашлявшись, тато і ще довго по тому сидів, звисивши руки, і все просив матір: "Ти б, Маню, відпочила хоч трохи! Надірвеш

ся ж!" — "Не надірвусь! Я двожильна!" — відповідала завжди мати, й Андрійко з гордістю думав: мати в нього особлива, не така, як інші матері.

Хата вийшла не набагато од землянки просторіша: не

хата — халупа з єдиним віконцем (знову ж — брак скла), але це все ж була хата, і жити в ній було веселіше, аніж у землянці. Веселіше, тепліше й затишніше.

Майже половину єдиної кімнати займала піч, її треба було з дня у день годувати. Добре, що хоч ліс стояв поруч, мати впрягалася влітку в візок, а взимку — в санчата, і тато, на милиці коло матері вистрибуючи (йому вже після війни відрізали ногу), весь час просив: "Ти хоч накладай поменше!.. Набереш — кінь не потягне!" — "Сама знаю, скільки класти!" — відповідала мати, перекидаючи через плече шлею.

Поверталася з лісу — колеса вгрузали в пісок, полоззя тріщали, і, завізши у двір, довго стояла, похитуючись, неспроможна звільнитись од шлеї.

— Я так і знав! — зойкав тато і підстрибом вискакував із хати,

Він і наполог, щоб мати взяла Лпдрійка до лісу, коли тому пішов одинадцятий. Все ж якась поміч, хоч іззаду підштовхуватиме.

Й досі пам'ятає Андрій оту свою з матір'ю мандрівку до лісу.

День стояв тихий і дуже морозний, але їм було жарко, бо снігу — по пояс і треба ж звертати з дороги, якщо хотіли повернутись додому з дровами. Мати вибирала молоденькі, всохлі па корені дубки, щоб довше горіло та більше жару давало, старанно обтоптувала довкола кожного сніг, а потім брала сокиру й заходжувалась рубати. Дзвеніла сталь, видзвонювала суха деревина, дзвін котився лісом, сягав високого неба, такого неймовірно блакитного поміж білими шапками сосен, а мати рубала й рубала, червона, розпашіла, розстебнувши фуфайку, і очі її блищали заповзято й молоді. Ось дубок починав хитатись, тоді мати казала Андрійкові: "Відійди!" — і налягала плечем на всохлу деревину. Дубок надав додола, сніг вибухав білою хмарою, Андрійко вищав од захвату.

Навантажили повні, з верхом, санчата. Мати, приладнавши сокиру, впряглася в шлею, скомандувала:

— Ну, сину, поїхали!

Андрійко вперся щосили в санчата, мати, вигнувши спину, смикнула раз... удруге смикнула... і втретє... полоззя, відірвавшись од снігу, заскрипіли, заплакали... поки вибрались на дорогу, обоє геть вибилися із сил...

Андрійкові вже здавалось, що вони довіку бабратимуться в оцьому снігу, коли ж під санчатами весело й дзвінко заспівала дорога, вони зупинились — перепочити.

І тут їх надібав лісник.

В кожушкові, в шапці-ушанці, в рукавицях і валянках, з берданкою через плече.

— Та-ак,— сказав він лиховісно, й очі його засвітилися недобрими вогниками.— Дривця, знаця, крадемо?.. Дубочків закортіло?..

Андрійко налякано припав до матері, а вона стояла й похмуро дивилась на лісника.

Лісник підійшов до санчат, прискалив оцінююче око, свиснув здивовано:

— Півскладометра, не менше! Частенько так возите?..

Мати й далі відмовчувалась.

— Що ж, доведеться одвезти туди, де набрали... А потім намалюємо актик... Авжеж! Закон нікому не дано порушувати...

— Ти не порушуєш, як же! — озвалась презирливо мати.— Півлісу з своїми друзками пропив...

І без цього червоне лісникове обличчя так і взялося вогнем:

— Так, знаця... З вами по-людському, а ви, знаця, он як! — Зняв берданку, люто скомандував: — Ану, завертай!

— Не нукай, я не коняка!

Відвернувшись од лісника, мати натягнула шлею, зрушила з місця санчата. Андрій пішов позаду, оглядаючись на сердитого дядька.

Лісник якусь мить стояв з розтуленим ротом, потім люто лайнувся, побіг за ними слідом. Наздогнав, схилився до санчат, в руці його блиснуло гостро, порізане мотуззя впало додолу, а дрова посипалися в сніг. Лісник копнув щосили санчата ногою, і вони перевернулись.

Андрійко ще ніколи не бачив матір такою: кинувши шлею в сніг, вона підскочила до санчат, вхопила сокиру. Занесла над головою і мовчки рушила на лісника. Обличчя її перекошене гнівом, очі кресали іскри. Андрійко закричав перелякано, а лісник, наставивши берданку, вигукнув:

— Ти що?.. Ти що?.. Кинь, бо стрілятиму!..

І задкував.

Врешті не витримав, повернувся, побіг. Мати ступила ще кілька кроків, зупинилась, важко дихаючи.

— Божевільна! — лаявся, одбігши, лісник.— Тюрма по тобі плаче!.. Бандюги прокляті!..

Шарпонував люто берданку, закинув на плече. Пішов од них, все ще лаючись.

Мати опустила сокиру, повернула назад. Обличчя її було тепер сіре, очі згаслі. Поставила на полоззя санчата, заходилася збирати дрова. Андрійко кинувся їй помагати, і вони вже збирали удвох.

Мовчала до самого дому. А вже як завернули в двір, сказала Андрійкові:

— Ти ж татові ні словечка! Чуєш?

Андрійко кивнув, хоч не розумів, чому має мовчати. Переляк давно пройшов, він

страшенно гордився матір'ю, яка не побоялась лісника з рушницею,— навпаки, він злякався її! Такої матері не було ні в кого і якщо вона заборонила йому розповідати про цей випадок татові, то про хлопців не згадала, отже, він може хвалитись перед ними досхочу.

І згодом вся вулиця знала про сутичку з лісником.

А потім новина докотилась і до тата:

— Що там із вами сталося в лісі?

Андрійко брехати не вмів, тому й розповів про все, як було.

Того ж дня, повернувшись з роботи, мати гнівно сказала:

— Я думала, що в мене росте мужчина. А ти — коров'яче бовтало!

І Андрійко не знав, куди діти очі.

Йому враз захотілось подивитися на матір. Побачити, якою вона була в його одинадцять років.

Пригадав, що десь має бути фото: вони сфотографувалися втріох, і то було останнє фото з татом, який невдовзі помер.

Вперше подумав про батька: ніяк не міг собі уявити. Тому мусив обов'язково знайти оте фото.

Перерив усю шухляду, в якій тримав документи, попадались під руку довідки, напери, листи, фото, пожовклі од часу, а потрібного йому не було.

— В альбомі дивився? — спитала Люба.

Альбом! Як він міг забути про альбом?

Зняв із шафи товстий фоліант, перев'язаний нінурком од черевиків, поніс до столу.

— Дай я хоч пилюку зітру! — занепокоїлась дружина.

Не дав. Сам здмухнув, витер долонею, поклав на стіл. Розв'язав, одкрив палітурку. Люба припала до його плеча м'якою груддю, їй теж хотілося подивитись, і він її не проганяв.

Перед ним було ціле життя. Його сумні й радісні сплески, від народження й шлюбів до похоронів, вихоплені з часу обличчя, од яких уже не лишилося й сліду, риси, давно переорані важким плугом буття... Ось він іще зовсім малий... Ось іще молодий тато... Ось мати, зовсім немовлям... Дід і баба по матері, щойно пошлюблені... Тут не було реальної вікової різниці, тут батько міг бути молодшим од сина, а дочка — старша од матері... Схвильований, розчулений, поринувши з головою в минуле, він гортав цупкі сторінки, впізнаючи давно забуті обличчя...

І нарешті ось воно, фото, яке він шукав.

Він стоїть посередині, між батьком і матір'ю. Тато поклав на його плече руку, Андрій ураз пригадав, що тато хотів сфотографуватися з милицею, а мати була проти. Тоді тато відклав милицю й сперся на синове плече. В тата такий вираз обличчя, наче йому незручно за свою відрізану ногу, тому й випинав груди, щоб було краще видно медаль. Медаль оту, бойову свою нагороду, він приніс не па гімнастерку почеплену, а в ганчірочку загорнену: боявся загубити, чи що? Андрій у свій час не здогадався спитати, а тепер уже пізно...

Мати стояла неусміхнена й строга в своєму єдиному святковому платті... Андрій згадав, як вона нізачо не хотіла вдягатись у нього, вона й до того не наділа ні разу, те плаття так і висіло одиноким в шафі, хоч тато й сердився, адже він його й купив на свою не таку вже й велику інвалідську пенсію. Лиш коли тато пригрозив, що не етапе фотографуватись, вона наділа те плаття, і Андрійко по міг одвести від матері погляду; така вона стала незнайомо красива!

— Твоя мати молодою була дуже вродлива,— каже Люба. В її голосі лунають ревпиви нотки.

Він довго, наче вивчаючи, розглядає свою матір, а потім переводить погляд на батька...

— В мені стільки заліза, що як помру, то буду не гнить, а іржавіти,— сказав якимось тато.

І то не просто слова: коли вони вперше пішли вдвох у лазню і тато роздягнувся при ньому, то на нього страшно було глянути,— все тіло зверху й донизу посічене шрами. Не було, здається, шпиталю, в якому тато не вмудрився б полежати: всі осколки та кулі чомусь в першу чергу поціляли у нього. Тато завжди починав свою розповідь про війну так:

— Ото яка міна летіла, так і знав: моя!

За всю війну йому не вдалося й повоювати як слід: після першого ж бою— обов'язково шпиталь.

— Йому й молодому діставалось найбільше,— розповідала мати.— Хто б'ється, а з нього юшка тече!

Тато і з війни повернувся з шпиталю: вмудрився впіймати осколок уже після перемоги. Розчищали вулицю, міна й рвонула: двох — на шмаття, а татові — в бік...

Прийшовши додому, тато спершу бадьорився: ось оклигаю — візьмусь до роботи! Перед війною теслярував, сокира, рубанок в його руках так і виспівували; зводив хати, дзвінки й веселі, за ним приїжджали з навколишніх сіл, бо добру славу не треба й розносити, добра слава сама йде поміж люди... Тож дайте лиш па ноги сп'ястися, ми ще не одну хату збудуєм, ого! Тато все бадьорився та нахвалявся, а хвороба не відступилась, хвороба знай робила своє, і вже мама шукає машину, щоб одвезти тата в шпиталь.

"Знову шпиталь, будь він неладен, за війну не належався!" — скаржився тато, а таки мусив лягати... мусив... і ногу давати під ніж — відтяли аж за коліно, після чого, звісно, про теслярування годі й мріяти.

Однак тато недовго журився: був веселої вдачі й чекав од життя тільки хорошого. "Добре, що хоч погою одбувся,— казав, повернувшись додому.— Могло б бути й гірше... А нога — що, нога — не рука, проживемо якимось і без ноги, була б голова на плечах!" Та й вистрибував на милицях, звикаючи жити без ноги.

— Ось одпустить — почну шевцювати!

А поки що внадився ходити в кіно. Разом із сином. Потай од матері.

Тільки мати на роботу, тата вже починає бити нетерплячка:

— А що там, сину, сьогодні в клубі?

— Та кіно ні...

— Наше чи закордонне?

— Наше.

— А про що саме, не чув?

Якщо про війну, тата не могла втримати жодна сила. Домовлявся з сином зустрітись після уроків біля школи, щоб встигнути на денний сеанс. Кілька разів попереджав:

— Не запізнися ж гляди!

І, виходячи зі школи, ще здалеку бачив Андрійко татову постать. Стояв, спершись на милиці, виглядав нетерпляче.

— Де ти пропадав? — питав сердито.

— Учителька не відпускала. Вже й дзвічок, а вона все говорить. Побігли, а то запізнимось...

— Я вже й квитки купив! — хвалився тато. Вимахував милицями, намагаючись не відставати од сина.

— Посередині?

— А де ж...

Захекані, влітали до залу. Кіно ще не почалось, заходили глядачі, в основному учні, сідали поруч, і Андрійко, сором'язливо на них поглядаючи, просив тихенько батька:

— Ви ж, тату, хоч сьогодні помовчте.

— Годі тобі, — відповідав збентежено батько.

— Бо, їй-богу, більше з вами не підю! — На Андрійкові очі наверталися сльози.

— Та кажу ж, що мовчатиму!..

Починалось кіно. Обос жадібно вдивлялися в екран. Андрійко забував про все на світі, а стілець під татом починав підозріло поскрипувати, і шепіт ставав усе голосніший.

І в найнапруженіший момент, в найдраматичнішу хвилину на весь зал лунав татів голос:

— Та куди?! Куди ото лізете?! Правіше беріть!!

На тата шикали, він замовкав на кілька хвилин, потім знову лунав його страдницький голос:

— Та хто так воює?! Та він же вас, як мишву, передушить!..

Кінчалось завжди тим, що коли знову вмикалося світло й глядачі починали розходитись, Андрійко сидів, як пришитий: йому здавалось, що всі, виходячи, на них оглядаються.

Повертались додому. Тато вистрибував поруч і почував себе, мабуть, дуже незручно, бо весь час бурчав:

— Вояки!.. Кіношники!.. Не нюхали порошу, а теж мені — ставлять!.. Та якби ми отак воювали, то нас би й кури загребли!..

Андрійко, сердитий на тата, частіше відмовчувався, але іноді не витримував,

вступав у суперечку. Казав, що то ж було на війні, а це в кіно, і вони краще знають, як його ставити. Тато наче тільки й чекав, поки син обізветься, хапав його за плече:

— Та ти поглянь!.. Поглянь ось сюди! — Креслив милицею звивисту лінію, продавлював ямки.— Ось їхні окопи, а ось — кулемет. Так що: прямо на кулемет треба лізти?.. Та він же викосить всіх!

— В кіно ж не викосив! — заперечував Андрійко.

— Так то ж у кіно! — вигукував тато. І при цьому так морщився, наче його мучили зуби.— Спробували б вони отак повоювати!..

Сердивсь уже й на сина, не розмовляв по кілька годин, а привозили новий кінофільм — усе починалося спочатку.

Та чим би не кінчались оті походеньки в кіно, завжди не забував попереджувати:

— Ти ж матері пі гу-гу! Бо нагорить і тобі, й мені!

— Що я, маленький! — відповідав Андрійко ображено.

І мати до татової смерті так і не дізналась про їхнє обопільне захоплення.

Тато помер у квітні, в неповних сорок років. Дотягнув до весни, бо Андрійко якось підслухав, як батько сказав матері:

— Хоча б зимою не померти. В землі мерзлій яму довбати — людям зайва морока...

І ще жартував:

— Як ховатимете, то не забудь взути у валянок. Щоб нога не мерзла в могилі.

Вціліла татова нога весь час мерзла, навіть серед літа, в спеку найбільше, і він її часто парив у окропі.

Тато помер у п'ятдесят другому, а перед цим майже рік пролежав нерухомий у ліжку. Хотіли знову забрати в шпиталь, але мама, дізнавшись од знайомого лікаря, що тата вже ніщо не врятує, сказала, що хай лежить вдома: хоч доглянути буде кому. Підхоплювалась удосвіта, бо треба ж було в дев'ять уже бути на роботі, на весь день наварювала, будила Андрійка:

— Вставай, сипу, вже пізно! До школи запізнишся.

Стояла вже вдягнена і, поки він вилазив з постелі, наказувала:

— Снідатимете кашу, он у печі, та не забудь поставити татові воду, коли йтимеш до школи.— Тата весь час мучила жага.— І на обід не запізнюйся.

Тато вже лежав, уходжений, умитий,— світив ясними очима. Якось, коли вони вдвох поснідали і Андрійко став збирати посуд, попросив:

— Зачекай... Посидь коло мене...

— Я ж запізнюся до ніколи! — сказав Андрійко.

— Нічого... Разок запізнитися можна... А ти посидь коло мене...

І щось такс було в татовому голосі, в змученім обличчі його, що Андрійко вже й не пручався. Сів на ліжку, на самий краєчок, щоб не потривожити немічне татове тіло, приготувався слухати тата.

— Сядь ближче,— сказав тато.

Андрійко підсунувся — вперся в сухе татове коліно.

— От так... Тепер візьми мою руку...

Татова рука була холодна, як лід.

— Слухай, сину, сюди: я скоро помру...

Андрійко ворухнувся, щоб заперечити (був у тому віці, коли батьки здаються безсмертними), та щось завадило, скувало йому язик. Чи то батькові очі, як ніколи серйозні, чи незвично урочистий вираз лиця, наче тато вже побував за тією гранню, яку заборонено переступати живим і де починається одна з найбільших, нерозгаданих ще ніким таємниць.

— Мені не страшно, сипу, вмирати: пожив, скільки міг, нікому зла не заподіяв... Пас тільки жаль... Тож гляди, сину, слухайся матері, а виростеш, то бережи її й жалій. Такої матері не знайдеш більше у світі... Чуєш, сину?

Андрійко кивнув, сльози вже душили його.

— Ну й добре... Йди... А то й справді запізнишся...

Невдовзі після тієї розмови тато й помер. Діждавсь неділі, попросився:

— Винеси мене, Маню, надвір. Хоч на сонце гляну востаннє.

Мати підняла його, загорнутого в ковдру, понесла з темної хати під весняне буйне сонце, що не знало, на кого й пролити надлишок тепла. На денному світлі татове обличчя стало землисте, аж чорне, в широко розплющені очі падали й гасли сонячні промені. Від того очі були наче дві бездонні ями: моторошно западали під череп. Здавалося, всього світла не вистачить їх хоч трохи наповнити.

Не спускаючи тата з рук, мама сіла на призьбу. При-колихувала, наче дитину. Андрійкові раптом здалося, що мати от-от заспіва колискову, оту "ой люлі, люлі", яка лунала над ним ще в колисці, і таким щемом зайшлося його серце, таким болем незвіданим, що він одбіг за ріг хати, вчепився зубами в рукав, щоб не заплакати вголос...

Коли тата ховали, мати не тужила, не плакала: закам'яніле обличчя її не здригнулось навіть тоді, коли тата опускали в яму. Андрійко пізніше почув, як її за це судили жінки, називаючи безсердечною, і йому стало так образливо й боляче, що він не витримав і закричав до них із ненавистю:

— Моя мати не така!.. Не така!..

І захлинувся в сльозах...

"Ніхто з них не знав, як уміла моя мати всміхатись!" — думає Андрій, дивлячись на фото.

Люба вже не стоїть коло нього — вийшла в двір. Звідти доноситься дзвінкий її голос. Пронесла його крізь усі роки незмінним, і тому іноді здається, що осі" вона зайде, така ж струнка й юна, як двадцять літ тому. Та марні надії: час працює невтомно, він сам уже став он яким дядьком і має двох майже дорослих дітей...

"Ніхто не знає, яка усмішка була в моєї матері..."

Може, тому, що мати рідко всміхалась, він і досі пам'я-та її усміх.

Виразно бачить її суворе обличчя, її строго стулені губи. Вона ніколи не кричала на нього, не лаяла, жодного разу не вдарила, хоч він і заробляв,— одного слова її, одного

погляду було досить, щоб він одразу ж припишкнув: він не те що боявся матері — просто в голові його не вкладалось, як це можна її не послухатись.

Поверталася з роботи зморена — чорна.

Після війни на їхньому цегельному заводі механізацією ще й не пахло, живих людських рук не вистачало, особливо чоловічих,— були щедро розкидані по всій майже Європі, по братніх могилах, та й нашій землі дісталось вдосталь, і наші поля були густо засіяні солдатськими отими руками: якби вони всі посходили — лісом би стали!.. Тож уся робота найважча дісталась жіночим рукам; Андрійкова ж мати не належала до тих жінок, які шукали легкої роботи. З дня у день вимішувала важку, як чавун, глину, формуючи цеглу, зруйновані наші міста, дощенту спалені села голосили за цеглою, завод працював у три зміни, не маючи й хвилини перепочинку, розжарені печі день і ніч розтуляли свої ненаситні пашеки, ладні проковтнути й жінок, які підносили щойно сформовану цеглу,— цегли не вистачало все одно, цегли все було мало, на всіх зборах лунало одне й те ж: як видати завтра на десять тисяч більше, аніж сьогодні, а після-завтрього — ще більше...

Тож мати поверталася з роботи чорна і часто лягала спати не повечерявши, бо й їжа не лізла до рота, і тато, тоді ще живий, казав їй кинути к бісу завод та пошукати легшу роботу, бо так недовго й калікою стати, і вона, може, тата й послухалася б, але на той час її уже поставили бригадиром, і вона уявить не могла, як це можна узяти і піти... Взяти й перекласти нелегку свою ношу на інших... Бригада їй була, мабуть, як друга сім'я, і коли тато помер і вони лишилися вдвох, майже щосуботи увечері вся бригада сходилась до їхньої хати: приносили, хто чим багатий, та й виставляли на стіл. Сідали тісненько: всі — незаміжні, всі — вдови, випивали по шкалику-другому, п'яніли — не п'яніли, і не було кінця жіночим розмовам, не було краю сумовитим пісням. Чому не веселим, а сумовитим? Мабуть, тому, що сумовита брала за серце і робила чистішою душу.

Світлою печаллю сяяли очі, болісно ламалися брови, часом ще зовсім молоді та лискучі, а вже не діткнеться до них рука чоловіча, не проведе пестливо пальцями,—• злагоджені голоси наповнювали кімнату вщерть, і ставало в ній тісно, і не було чим дихати, і стогнало, й скаржи-лось-плакало. Андрійко сидів, оніміль, й огрубів од вітру та жару жіночі обличчя здавались йому невимовно прекрасними, а материне було найкрасивіше, найсвітліше та найнатхненніше, і він усім своїм єством плинув до нього.

Після кожного такого вечора мати була якась аж сама на себе не схожа: задумана й тиха. І саме тоді найчастіше усміхалась до нього.

Обличчя її не розквітало від усмішки, як у інших жінок, і губи не бубнявіли сміхом; тільки здригнуться кутики вуст та розімкнуться густі, строго зведені брови. Але стільки тепла, стільки ласки прихованої хлюпало при цьому з материних прояснених очей, що їх вистачило б затопити всю землю.

В такі хвилини відчував підсвідомо Андрійко, що він для матері — все на світі. Що вона для нього піде на все. Од усього відмовиться.

Переконувався в цьому не раз.

Був у них сусід, він досі живий, хоч давно ходить на трьох і трясє головою. А колись же через нього бились поміж собою найвродливіші жінки: пробували, в якої міцні-

т
іпе волосся. Та й дівчата крадькома поглядали на нього, хоч він встиг уже стати вдівцем і мав дочку й сина. Сип — одноліток Андрійків, вони в одному класі й учились, хоч не дружили ніколи: Андрійко терпіти не міг задавак і хвальків. Сусідів же син мало того, що ходив у нових чобітках, ще й кепкував з Андрійкових старих шкарбанів, обзивав його старцем.

У сусіда й хата стояла — не рівня їхній хижі. З цегли, під цинковим дахом, на чотири кімнати, з великими вікнами. І двір був обнесений парканом з таких сороковок, що аж дзвеніли,— сусід умів жити, не те що вони, і пупа собі на роботі не рвав.

— Ви, Маріє, ото тільки даром стараєтесь,— не раз повчав Андрійкову матір.— Там хоч перервіться — дяка одна. Як про себе не подумаете — ніхто про вас не подбає... Такий уже світ.

— Роблю, як умію,— відповідала мати, і сусід тоді докірливо питав:

— І багато заробили?.. Отож-то й воно!

Але й сусіда був людиною, і в сусіда були серце та очі: побачив, мабуть, що кращої, ніж Андрійкова мати, йому не знайти. Побачив та й став потихеньку присватуватись. То байдуже проходив мимо їхнього двору, хіба що тільки головою кивне, а це як неділя, то й він па поріг:

— Драстуйте!.. Оце зайшов по-сусідському...

Брови чорні, очі блищать молодо, в чуприні — жодної волосиночки сивої. "Мужчина в соку!" — зітхала незаміжня жінота. Сяде па єдиний в їхній хаті стілець: вважайте, до самого вечора.

Мати спершу сердилась, замалим не гнала його, але сусіда належав до того типу людей, що вдіє за що як беруться, беруться всерйоз. І згодом став помічати Андрійко, що в матері й очі спалахують, і щоким жар обсипає, як тільки сусід заходить до хати. І вже незнайомий, якийсь аж мрійливий усміх вряди-годи та й спливе на материні строгі вуста.

Він і тепер це знає, чим би те все скінчилося, коли б не сусідів синок. Перестрів якось у шкільному дворі, при всьому чесному людові сказав (чвиркнувши при цьому крізь зуби презирливо):

— А ми твою матір забираєм до себе!

Андрійко спалахнув сірником:

— Хто тобі це сказав?

— Тато сказали.

— Твій тато брехун! — закричав щосили Андрійко. Так його зараз ненавидів — убив би на місці!

— А ти свою матір спитай!

Андрійко не став бігти до матері — кинувся з кулаками на кривдника.

Билися мовчки й люто. До крові, до сліз. Качались у пилюці, душили один одного й

дряпались. Поки нагодився учитель та й розборонив, та й повів обох до директора.

Мати довго не могла допитатись, за що вони завелися* Врешті не витримав, закричав до неї:

— Йди до них!.. Йди!.. Проживу й без тебе!..

І розридався гірко, невтішно...

Того вечора вони довго сиділи обнявшись. В хаті повільно гусла темрява, було особливо затишно, вони тихенько розмовляли про тата, про те, як гарно жилося втрюх, і що мати нікуди од нього не піде, і що отак удвох житимуть.

І коли сусід затупотів на порозі й постукав у двері, й Андрійко весь внутрішньо стиснувся, мати розтулила обійми, легенько штовхнула в спину:

— Скажи, що мене нема вдома.

Ще жодного маминого наказу не виконував так охоче Андрійко.

— Матері нема вдома! — гукнув крізь замкнені двері.

— А де ж вона?

— Не знаю.

— То я пізніше зайду.

— І пізніше не буде!

— Поїхала куди, чи що? — здивувався сусід.

— Нікуди вона не поїхала! — закричав ще дужче Андрійко. — Тільки для вас її вдома ніколи не буде! — І вже од себе додав: — Шукайте собі жінку деінде, а до нас і дорогу забудьте!

І, гордий, повернувся до матері.

— Бачу, що з тобою, сину, не пропадеш, — сумно всміхнулась мати. Так усміхнулась, що Андрійкові стало якось аж нехороше.

Дядько не повірив, звісно, Андрійкові: навідувався ще кілька разів. Аж поки мати щось таке сказала йому, що він став обходити їхній двір десятою дорогою...

Отак вони вдвох і жили: Андрійко й мати. Сутужно частенько було? Голодно й холодно? Мати ніколи не скаржилась, Андрійко ж поготів. Тим більше, що в Андрійко-ній мисці якимось побитом і борщ завжди був густіший, і суп наваристіший. Хоч він завжди ревниво стежив за тим, щоб мати насипала порівну.

Та потроху-потроху й вони вибивались у люди: в Андрійка появились і чобітки, й шапка нова, й пальтечко — крамничне. Не все, звісно, одразу, маминої зарплати вистачало купити щось одне, та й те не за одним махом, зате кожна покупка — справжнє свято в їхній хаті!

Мати продовжувала ходити на роботу, Андрійко — до школи. Щоб дуже охоче навчався, того не можна сказати: траплялись і двійки, а в основному — трійки, але мати не дуже тим журилась, мати казала, що не всім же бути відмінниками і здобувати вищу освіту, головне, щоб людиною ріс і мав завжди совість. І Андрійко, з горем пополам закінчивши сьомий клас, солідно сказав, явно наслідуючи матір:

— Годі протирати штани та хліб даром ясувати! Піду на курси шоферів.

— Тобі, сину, видніше, — відповіла, як дорослому, мати. Розуміла, мабуть, що

вмовляй не вмовляй, син зробить по-своєму.

Отут, на курсах, і показав, на що він здатен, Андрій. До пізньої ночі просиджував над конспектами і в класі найдовше затримувався, копаючись у моторах і трансмісіях.

— Я, мамо, повинен машину як свої п'ять пальців знати!

Водив потім вантажну машину па тому зк заводі цегельному, без аварії жодної. Але поки призвали до армії.

А перед цим надумався женитись: боявся, що Люба не діждеться, вискочить за іншого заміж. Люба й тепер іде, мов килимами доріжку встеляє, а тоді, в вісімнадцять неповних, і зовсім була королівною: не один очі рвав.

Мати й тут не відраювала. Тільки спитала, де жити збираються.

— Поки що тут,— відповів Андрій безтурботно.— А повернуся з армії — нову хату збудуєм. Такий палац, мамо, поставимо, що й у Києві не знайдете! — В Андрія тоді крила ворушилися за плечима, і називались ті крила — Любашею.

— Ну що ж, тобі, сину, видніше. Мені аби ви щасливі були!

Прожив Андрій два місяці з молодою дружиною — в ладу пролетіли. Андрій та Любаша — в кімнатці, а мати, щоб не заважати молодят,— у сінях, добре, що хоч сіни великі, та й літо ще стояло надворі. Відгородилась ширмою — і є свій закуток.

Схоплювалась, як і раніше, до світанку. На все життя лишився спогад Андрієві: сон солодкий, юне — поруч — тіло дружини, а в печі дрова потріскують. Розклепить на мить повіки: гарячі по стінах спалахи і материна постать. І таким затишком війне на Андрія, що він аж потягнеться солодко.

Проводжали в армію — Люба тонула в сльозах, з материних очей — ні росинки. Подивитися збоку — людина чужа. Один Андрій знав, що мати за всю ніч повік не зімкнула: пекла та варила, гладила та збирала до великого "сидора". Розв'яже потім "сидір" в казармі й про себе подивується: скільки мати вмурилася впакувати в нього! Кожна річ в папір дбайливо загорнена. І білизна, й рукавиці, й шкарпетки зимові, нею ж вив'язані: коли ще буде той призов до армії, а мати ж, бач, заздалегідь готувалась до нього.

Пішов Андрій в армію, лишив матері, щоб не скучала, молоденьку дружину вагітною. Про то, що Люба вступила в тяж, дізнався вже з її листа й того ж вечора настрочив матері аж на трьох аркушах про одне й те ж: ви ж там, мамо, пригляньте за Любою! Не давайте їй нічого піднімати важкого. Довго не було відповіді, нарешті отримав: мати, як завжди, скупко повідомляла, що в них усе гаразд, що на цегельному заводі ввели нову піч (потрібен йому був той цегельний завод!), і лише під кінець додала: "За Любу не переживай, яюсь дамо раду". І все. І хоч оближися...

Про важкі Лгобині пологи дізнався, коли приїхав у відпустку. Після року служби в армії. Хвацьким сержантом, у новесенькій формі. Люба як приклеїлась — не відірвати! А поруч мати з лялькою в білім пакунку. В Андрія так серце й тьохнуло: син!

Припавши до чоловіка, Люба вночі вже розказувала пошепки, як вона тяжко родила, що коли б не його мати, вона навряд чи й живою лишилася б. Усіх на ноги підняла, професора привезла з Києва, од пологового будинку день і ніч не відходила,

всі лікарі в один голос казали, що такої свекрухи їм ще не доводилось бачити,— не треба й рідної матері, і вона, Люба, повернувшись додому, цілувала їй руки і плакала...

Новин, новин... До пізньої ночі переповідала їх Люба між обіймами та поцілунками.

Та найголовнішу приберегла під кінець, коли вони вже засинали, зморені любовною грою: мати, не чекаючи повернення Андрія з армії, заходилась коло нового будинку. Вже обгородила парканом подвір'я, вишеньки посадила і яблуньки, і цегли повен двір навезла, й заклала фундамент.

— День і ніч пропадає, не знаю, коли вона й снить... Та вона сама тебе завтра поведе — показувати... Тільки не признавайся, що я тобі сказала: просила мовчати...

— Навіщо ж тоді розказала? — образився за матір Андрій. Не те що образився — прикро стало.

— А кому і розказати, як не тобі? — горнулась до чоловіка Любаша.

"А й справді — кому?" — подумав Андрій. Та й обійняв, та й поцілував у тенлі податливі губи...

Вранці, вже після сніданку, мати з урочисто-загадковим виразом на обличчі сказала:

— Пішли, сину, я тобі щось покажу.

Повела за виселок, на узгір'я, де вони тепер і живуть. А тоді вулиця тільки намічалась: новими парканами, непокритими коробками будинків, глибокими, під фундаменти, ямами. Підійшла до паркану — дошка в дошку, ще й пофарбовані. "Самі фарбували?" — "А хто ж!" Одімкнула новенький па хвіртці замок: "Отут, сину, гнитимем!" І деревця молодецькі повибігали назустріч: а хто це до нас завітав?

Двір збігав донизу, дерева, коли й виростуть, не заступатимуть краєвиду, видно ген-ген, аж до Києва, будинок закладено не менш аніж на чотири кімнати. "Три кімнати й кухня", — поправила мати. І спитала ревниво: "Ну як?" Андрій не міг приховати захоплення, він і справді про краще й мріяти не міг, тільки ж навіщо вам, мамо, отак надриватись, ну, що зробили, про те вже що говорити, а тепер почекайте, поки я повернуся з армії... досить з вас і цього, і за це не знаю, як дякувати... "А для чого ж я, сину, живу? — спитала з подивом мати.— Ти краще скажи, де сарай ставити: отут чи ось тут?" — "Ставте, мамо, де вам видніше, тільки ж знову кажу: почекайте, поки я повернуся додому, не надривайте самотужки".— "А я, сину, й не надриваюся дуже: мені завод помагає. Осьо й цеглу, бач, завезли, і столяркою обіцяють допомогти. От тільки з залізом буде сутужно, заліза не так легко дістати, та, думаю, якимось дамо раду..." — В материних очах вже світився новий будинок, і не було в світі сили, яка могла б її зупинити.

Поїхав добувати службу Андрій, а вслід йому полетіли листи: більше від Люби. Писала, що мати за тим будинком і світу не бачить, хоче закінчити до повернення сина. Андрій просив Любу, щоб хоч вона матір притримувала, та знав наперед, що нічого з того не вийде: мати що вже як візьме в голову — ні вблагати, ні вмовити. Отак і цього разу: повернувся з армії, а будинок уже готовий стоїть: цегляний, на три — хоч конем грай! — кімнати. "Давно скінчили?" — "Три місяці тому".— "Чого ж не переходите?" —

"Ждали, поки ти прийдеш з армії. Ти ж для неї — весь світ у вікні!" І вперше вловив Андрій ворожі нотки в Любапінінім голосі.

Лежав коло дружини, жалісно думав про матір: так вона за цей рік подалася. "Що з вами?" — "Зі мною, сину, нічого!" А під очима — тіні чорні, й іде-іде, та за поперек рукою і вхопиться. "Ото будинок їй боком вилазить!" — сказала Люба з докором. Андрієві аж неприємно стало. "Не інакше — чорна кішка поміж ними пробігла!" І ще, пам'ятає, подумав: "Ну, та чого в житті не буває. Посварились — помиряться!" Не хотілося в той час про погане й думати...

— Тату, зроби мені свищик!

Наймолодший, пестунчик. Ті двоє вже до старших класів ходили, як Люба знов зайшла в тяж. Хотіли позбутись — мати розрала:

"Може, це вас найбільша втіха чекає!" Весь вік жалкувала, що він у неї один. "Ростеш ти у мене, як сирота: ні сестер, ні братів. Помру — пі з ким пожуритися буде".

— Зроби, та!..

Треба зробити, як син так просить.

"Балуєш ти його!" — докоряла Любаша. А коли й побалувати, як не в дитинстві? Виросте — не раз тата згадає.

Спускаються удвох до річки, непокvapом вибирають лозину. "Ось оцю, тату?.. Оцю?.." Син забіга наперед, боїться, що тато виріже не таку, як потрібно. Врешті лозина вирізана, і син урочисто несе її ноперед себе.

Заходять до саду, сідають під грушею, що її посадила мати. Листя на груші ще тримається міцно, воно лише по-бронзовішало, взялось по краях червоною каймою. Обом їм тут затишно й хороше, осіннє сонце пригріває по-літньому.

— Пам'ятаєш бабусю? — пита сина Андрій.

— Умгу...

Син не зводить з лозини очей, з татових рук, що все на світі вміють.

— Як ми її вдвох з тобою провідували...

— Умгу...

— І як вона нас завжди виглядала.

Йому хочеться, щоб син усе пригадав, пройнявся до бабуні тугою.

— Хочеш сходити до бабуні на кладовище?.. Удвох...

— Хочу,— відповів син неуважно. І, побачивши, що тато поклав на лаву ножа, швиденько додав: — Ти тільки свищик спершу зроби!

Свищик!.. Ех ти!.. Свищик!..

Узяв знову ніж, став надрізати лозину. Лле як не обстукував — кора не знімалась, а тріскалась. Одрізає зіпсоване, з досадою викинув, став знову обстукувати.

— ■ О, знову тріснула! — сказав, замалим не плачучи, син...

Повернувшись із армії, Андрій не пішов на цегельний завод. Хоч директор і передавав, що приймуть в обійми, обіцяв навіть новий КраЗ і двісті п'ятдесят щомісяця чистими.

Але як не спокушали його, як не радила мати і не вмовляла дружина, Андрій

наполіг па своєму: тільки таксі!

Останній рік служби в армії возив командира дивізії. Новесенька "Волга", всередині все в килимах, мотор, наче іграшка, не чути, як і працює, а газопеш — о-го-го!—сто сорок кілометрів, якщо по тривозі до штабу, пічка — в найлютіші морози не холодно, радіоприймач — які хочеш мелодії. Розбалувавшись на "Волзі", Андрій і слухати не хотів про вантажну машину, тим більше про КраЗ. Там одне колесо замінити — пупа надірвеш! Не захочеш і двохсот п'ятдесяти!

Пішов у таксопарк: старшина, другий клас — оформили без зайвих розмов.

І став крутити "бублик" Андрій, по вулицях та площах київських ганяючи. Зміну од'їздив, сходяв під душ, втому змив — і в електричку й додому. Їла дві доби. Робота не курна, і гроші веселі.

Хоча то на перший погляд в таксиста робота легка. Таксист — як той льотчик військовий: у будь-яку погоду давай, вилітай! Дощ, сніг, ожеледь, крига, машину на

15 А. Дімаров, кн. II

кожному повороті заносить, аварії, пробки, нетерпеливі сигнали, "куди лізеш, мати-перемати!" — а ти, як та голка у сіно, на міліметр од катастрофи: "Х-ху, здається, проскочив!" — та не сам — з пасажирями, які тобі не тільки власний вантаж довірили, а й власне життя. І при цьому: "Водію, голубчику, чи не можна швидше — запізнюємось!.." Не казатимеш кожному, що на той світ нічого квапитись, на той світ устигнем завжди... Кепку на лоба, ногу на газ: ех, давай, виручай!..

Та ще й пасажирі. Добре, як попадеться людина, з таким і поговорити в дорозі — душу відвести, аж розставатися жаль, а як таке сяде мурло — всі жили вимота з тебе! Ладен йому ще доплатити, тільки б швидше виліз! А не зупиниш, не скажеш: "Вилазьте, бо я більше з вами не можу!" Посадив — вези!..

Під кінець намотаєшся — з машини вилазиш хитаючись...

Недарма ж кажуть, що в кожного таксиста — по десятку мікроінфарктів на день...

Тож добре, як удома спокій та мир: за сорок вісім годин можна як слід відпочити. А як пекло, гризня поміж жінкою й матір'ю? Коли ти поміж ними, як тріска, гориш? Не знаєш, па яку ногу й ступити. Або як діти невдалі: син, який учитись не хоче, бо зв'язався з бандитами. Чи дочка, що в чотирнадцять літ дівувать заходилась. Отоді відпочинок: ждеш не діждешся кіпця тим проклятим годинам. Вискочиш із дому — не повертався б до нього довіку!

І за кермом із самого ранку руки трясуться.

Такі еайчастіш і потрапляють в аварії...

З дітьми в Андрія було все гаразд, діти росли не гірші, ніж в інших: і до школи ходили, й не хворіли майже ніколи. Старший син — весь у батька; до машини аж труситься. Не інакше буде шофером. Віра ж, дочка, взяла все од баби. Цій не треба підказувати, що та до чого. За що не візьметься — все так і горить.

Так що за дітей Андрій був спокійний.

А от із матір'ю й жінкою...

Люба вдома сидить, і мати — на пенсії. Люба й не працювала жодного дня після

того, як народила первістка,— вдома роботи вистачало. Мати ж теж на пенсію рано вийшла, по інвалідності: далася взнаки ота цегла сира, що її поперед себе в формах до печі пириала. "Переносила — на пів-Хрещатика вистачило б!" Та й будинок додав.

Серце й здало: задихатися стала. За груди вхопиться й обличчям синіє. Тож матері другу групу й дали: в неповні п'ятдесят. І пенсію: сто вісім карбованців. Андрій, коли вперше листоноша принесла, сказав: "Ви б, мамо, собі лишали. Клади б на книжку, чи що".— <. Світло досередини так і ринуло, омило з ніг до голови. Потекло повз мене, як весняна вода. Мимоволі провів долонею по колючій щетині: поголитися б! Так обріс, що й рідна жінка не визнає.

Був переконаний — Ліля прийде з Даринкою. Обов'язково прийде! Здалось навіть, що вже он ідуть. Виглянув, схвильований, з окопу — ні душі. Порожньо, тихо, з-під пожухлої трави жовтіє холодний пісок. Ні звірини, ні птаха залітного — все наче навіки застигло. Як у лиховісному сні.

Де ж Ліля? Чи не сталося чого з Даринкою? В тривозі вдивляюсь у той бік, звідки вони мають прийти: не видно.

Минає година, друга. Я вже й місця собі не знаходжу:

верзеться таке, що краще й не думати. Спускаюся в бліндаж, посиджу хвилину і знову зриваюсь на ноги: йдуть! Вибіжу (серце з грудей як не вискоче), гляну: ні душі.

Та ось поміж дерев з'явилася постать. Ліля? Даринка? Чи зовсім чужа жінка? Мали ж прийти вдвох, Ліля й дороги сама не знайде.

Даринка! Вже впізнаю. І торбинку позавчорашню, через плече почеплену: збирала до неї жолуді.

— А де ж Ліля, Даринко?

Не відповіла, мов не почула. Подала вузлик:

— Це вам.

Од Лілі? Але чому ж вона не прийшла?

— Де Ліля, Даринко?

— Немає вашої Лілі!

— Немає?.. Де ж вона? Що з нею сталося?

— Нічого з нею не сталося! Поїхала до батьків.

Поїхала до батьків!

І тут я згадав, що лишив дружину вагітною. На п'ятому місяці. "Ти ж гляди, мене почекай!" — казав прощаючись. Був переконаний, що найбільше за місяць вернуся додому. З перемогою, звісно...

"Невже вона поїхала родить до батьків?.. Мабуть, що так".

Настрій у мене — гіршого важко й придумати! А тут ще Даринка сердита чомусь од мене одвертається.

— Ось я вам борщ принесла,— стала розв'язувати вузлик, коли вже спустилися в бліндаж,— Давно ж не куштували вареного? Мама моя знаєте які варить борщі!

— Ти розповіла матері про мене? — спитав стривожено.

— Що я, маленька?

— Гляди ж, нікому ні слова!

їм борщ, справді як ніколи смачний, а думками — все про Лілю.

— Хто це тобі сказав, що моя дружина пішла до батьків?

— Марія Іванівна.

Марія Іванівна. Сусідка наша, Ліліна подруга. Разом з її чоловіком нас і призвали до армії.

— Вона їй не казала, коли повернеться?

Хитнула головою — ні.

— Та їжте вже! — Видно було, що ця розмова була їй неприємною. Бідне дівча: воно й досі не байдуже до мене!

— Ох, Даринко, наївся!

— А чого не доїли? — ревниво.

— На вечерю залишив. Ще й повечеряю.

— А як ваша рана? — Обережно торкнулася плеча пальцем, очі повні жалю.— Дуже болить?

— Болить, але вже не так.

— Ви терплячий. Я отак не змогла б. Я вам ще ковдру принесу, щоб потепліше вкривались. А то ще застудитесь.

— Не треба, Даринко, мені й кожуха вистача з головою. На одну полу ляжу, другою вкриюсь — як у колисці!

— Еге, ги так тільки кажете!

— Чесне піонерське — правда!

Всміхнулася. І яка ж ясна в неї посмішка!

— Тоді я валі ще щось принесу. Бачите, ось кров проступила.

— Аз чим же ти заміж будеш виходити? — запитав жартома.

Так і спалахнула:

— Я ніколи заміж не вийду!

Зірвалася з нар, стала збиратись. Перелила борщ, що залишився, в миску, порожнє горня акуратно зав'язала у вузлик.

— До побачення, то я завтра прийду.

— Приходь, я тебе виглядатиму.

Всміхнулася.

— Мені ж іще жолудів треба назбирати. А то я із вами довше побула б.

— Йди, Даринко. Спасибі тобі!

— Я завтра ще яєць принесу. Вам поправлятися треба.

Стоїть, пригадує, що іще пообіцяти.

— Ви ж тут не дуже розгулюйте. Бо ще комусь попадетесь на очі.

— Гаразд, Даринко: як ховрашок, сидітиму.

— То я пішла.

Провів її з бліндажа, дивився, поки й поміж деревами зникла, потім знову зайшов у незатишну оселю свою.

Що ж там з Лілею? Як вона? Чи хоч добралася благополучно до батьків? Дорога ж неблизька, двісті майже кілометрів, та ще й через Київ, нашпигований німцями.

І що я тепер маю робити?

До цього жив надією на побачення з Лілею, була навіть думка знову спробувати пробратись додому, пересидіти, поки рана загоїться, бо в бліндажі оцюму довго не всидиш: містечко ж — рукою подати! Ліс під боком: вештаються — хто по хмиз, хто по жолуді. Вчора ледь сховатися встиг, коли появилися якісь жінки з підлітком. Сидів, заचाївшись, здавалося, по голові протупотіли. Довго не наважувався виглянути.

А як поліцаї, німці облавою? ІЩо я їм, беззбройний? "Хенде хох!" — і кінець. Хоча б яка зброя під рукою.

Згадав про наган, що посіяв. І така досада взяла, так тоскно стало на серці — хоч у петлю головою!

* *

Думала про нього. Весь час думала. Особливо впочі, коли лишилась наодинці з собою.

Лежала, пригадувала, що він казав, як їв, як дивився на неї,— кожен рух його, кожен жест закарбовувався в серці. Бачила його так в оцих нічних своїх спогадах, наче був поруч. Не в землянці, в бліндажі вогкому й похмурому, де й серед літа дубієш, а в кімнаті, поруч з нею. Сидить скраєчку на ліжку (Дарипка посунулась навіть, місце звільняючи), погладжує здоровою рукою плече, рушником перев'язане. Він весь час його гладить, і Даринка ледь стримується, щоб не запитать, чи болить. А мабуть, що болить, авжеж болить, бо і в неї ось починає боліти: в тому самому місці, де в нього рана.

А вранці, ще й очі не розплющивши, думала, що йому понесе. Бігала щодня, хоч мати вже й казала, що жолудів на дві зими вистачить, та й не свиноферма ж у них: один лише підсвинок і того взято па облік— попереджено строго, під страхом смертної кари, щоб і пальцем не сміли торкати, бо він уже й не їхня власність, а фашистська. "То не треба, дочко, й старатись, хай вони ним і подавляться!" І частину ненависті до влади нової мати переносить на ні в чім неповинну тварину: "Ачу, щоб ти й здох! Жери-жери, бодай тебе черви зжерли!"

А Даринка все носила й носила. Потім, коли матері урвався терпець: "Ще раз принесеш, буду й тебе годувати оцими жолудями! Разом з підсвинком",— заходилась збирати хмиз та шишки. Приносила, що й спина тріщала, аби тільки мати пускала до лісу. "Та чи ти, дочко, сказала: стільки за раз набирати?!" — "Мені, мамо, не важко".— "Буде не важко, як підірвешся! Більше одну не пушу: удвох будем ходити".— "Я ж не сама, я з дівчатами,— лякалась Даринка: мати — не Віра чи Оля, од матері не од-станеш, не відіб'єшся,— пастиме очима.

Вмовляла, ластилась, обіцяла не носити важкого, мати й одходила. Та й чи багато матері треба, щоб одійти!

Даринка й сама не знала, що може так хитрувати.

Надсипати крадькома з чавунця, доливаючи, щоб ненька не помітила, водою. А та

одно бідкалась:

— Чи я вже й варить розучилась? — І сьорбала, що лишалося.— Кидала ж наче всього, а воно рідке, хоч умивайся. Гущу мов нечиста сила пожерла.

Даринка не признавалася, звісно, що вся гуща вже в горнятку, в сараї прихована. Даринка тьопала те, що лишилось од борщу, з таким видом, наче смачнішої страви ніколи й не куштувала. І цілилась оком на хліб: як відрізати скибку, щоб мати не помітила? Бо тепер з хлібом сутужно, а що буде взимку? Чи напровесні? Ці нагодують, що й ноги доведеться відкинути! Де вони тільки на наші голови й узялися?

Мати журилась, Даринка ж слухала її упіввуха: в неї — свої клопоти, свої потаємні гризоти.

От як йому допомогти оту зброю добути?

Позавчора він, не витримавши, поскарживсь Дарниці: посіяв наган і тепер не знає, що й робити без зброї.

— Де ж ви його загубили?

— Точно не знаю. Якби знав, то сходив, пошукав би... Здається тоді, як упав через пліт. Як знепритомнів.

— А якою ж ви вулицею бігли?

Не пам'ятав і цього. Та хіба ж у темряві можна було щось розібрати! Пам'ятає тільки, що огорожа була низенька, майже по пояс.

— Штахетини?

— Здається, штахетини.

— Та це ж наша бібліотека! — зраділа Даринка.

Того ж дня сходила до бібліотеки. Обійшла весь штахетник — нагана не було.

Вже додому вертаючись, зустріла Михайла. Він їй явно зрадив.

— Даринко, здрастуй! — кинувся, мов цілуватися збирався.

— Не називай мене Даринкою, чуєш! — відступила од нього.

— А як? — аяг роззявив рота.

— Ніяк!

Хотіла вже його оминути, але тут її увагу привернув автомат, що висів через плече... До цього їй було байдужісінько, що він носить,— зброю чи коромисло, а тут зацікавилась:

— Що це в тебе?

— Це?.. Автомат. Подивитися хочеш?

Зняв поспішно з плеча, показує, як з нього стріляти. Тим більш охоче показує, що Да ринка дивиться на той автомат як заворожена.

— Це тобі не гвинтівка! І кулемета не треба... На пів-диска чергу даси — викосиш усіх до ноги! Др-р-р — і всі копита відкинуть!

— Подаруй! — раптом сказала Даринка.

Михайлове обличчя стало таке — дурнішого вона ще не бачила.

— Тобі?.. Автомат?..

— Жалко, еге? А хто колись в записці писав, що весь світ готовий віддати?

— Та нащо він тобі здався? — Він все ще не вірив, що Даринка просить всерйоз.

— Од вовків відбиватись! — розсердилась. — Так не подаруєш?.. Тоді й не підходь до мене!

— Даринко! — розпачливо гукнув.

Не оглянулась навіть. Хоч здалося на мить, що він передумав: зніме й оддасть автомат. "Від такого діждешся, як же! Кугутяра нещасний!" — згадала його скупенького батька, який колись, ще в дитинстві, спіймавши її на гарячому, добре насмакував вуха: "А не лазь по чужому, но лазь! У вас що: свої черешні не родять?" Насмакував та ще й одвів до матері. Яка додала вже від себе: хай би хлопець, тому не диво, а це ж дівчисько, прости господи! "І батько — кугут, і він — кугутяра!"

Та кугут — не кугут, а автомат таки в нього. Не йде з Даринчиної голови ота зброя, гойдається перед очима, хоч руку простягай. }

Уявляла, як би зрадів Віктор Михайлович, очам своїм не повірив би, коли б йому принесла автомат.

"Де ти взяла?"

"Де взяла, там немає,— відповіла б скромно.— Беріть: вам тепер з оцим автоматом нічого не страшно!"

Хіба вкрасти? Підгледіти, де він його ховає вдома, та крадькома й поцупити. А тоді — будьте здорові: до лісу! Поки б ту пропажу помітили — встигла б і додому вернутись.

Кілька днів носилася з цією думкою. Так нею пройнялася, що одного дня, коли мати надумалася збігати до сусідів по сіль, зголосилася:

— Давайте я скочу.

— Скоч, доню,— трохи здивовано мати: то казала, що в сусідський бік і дивитись не хоче, а це сама до них напрошується.

Тітка Горшша, Михайлова мати, стріла її, наче рідну дитину, яку хтозна-коли бачила.

— О, невістонька дорога! Старий, а поглянь-но, хто до нас завітав! Солі, кажеш? Січас я, січас...

"Нічого не вийде",— виходячи з хати, розчаровано думала Даринка. Тут ложки не винесеш, не те що автомат: тітка так попасцем і ходить. А буде Михайло, то й поготів...

Ні, таки нічого не вийде.

Що ж їй робити? Коли б же вона хоч не похвалилась, що має на оці автомат. Зірвалося з дурного язика — Віктор Михайлович так і кинувся до неї. Автомат? Де? В кого? Мусила пояснити: в сусідів. У хлопця знайомого, що тепер служить у поліції.

— Ви його, либонь, пам'ятаєте: Михайло Васюк.

Віктора Михайловича Васюк найменше цікавив.

— Як же ти його, автомат той, добудеш? — питав розчаровано. — Він що — отак запросто тобі його й віддасть?

— Вкраду! Винесу, що й не помітить.

— Винесеш! — сказав сердито. — Отак просто візьмеш та й винесеш! Не смій і

думати про це!

Але Даринка знала, що їй робити. Він же, прощаючись, таки не витримав:

— Да-а-а, якби автомат...— Хоч і схаменувся одразу: — Гаразд, і без автомата якось проживемо. Тут хоча б якусь пукавку: пугача або самопала. Смалонув разок — вороги всі й попадають.

Жартує, а Даринці здається, що то він з неї кепкує. З її наміру. І, повертаючись із лісу, поклялася, що дістане йому той автомат. За будь-яку ціну дістане.

А тепер що ж виходить: набрехала? Як він про неї подумає!

І так недобро, так гірко Даринці, що світ не милий.

Крадькома позирала на хату сусідів. Щоразу то мати, то батько виходили надвір, а Михайло не показувався. Вже й стемніло, і місяць діжею червоною виткнувся —

Михайла ж наче корова язиком злизала. Йшла до хати й надіялась, що він в останню мить появиться.

Не появився.

В ту ніч зле спала Даринка: все здавалось, що Михайлові кроки лунають.

В обід другодні не витримала. Це — коли повернулась од Віктора Михайловича, принісши мішок соснових шишок. Був цього разу такий мовчазний та засмучений, що Даринці весь час здавалось: журиться за автоматом. Побачивши тітку Горпину, яка саме вийшла в двір, підбігла до плоту, привіталась:

— Де це ваш Михайло, що не видно?

— На службі в Києві. Погнали й нас не спитали,— поскаржилась,— Та не журися — скоро вернеться.

"А я й не журюсь!" — хотіла відрізати Даринка, та вчасно стрималась. Тітка ж ні сіло ні впало стала розхвалювати свого сина: і слухняний, і смирний, а що вже роботящий, то й не сказати. Мало, що ходить на службу, так іще й по хазяйству. Чи до свиней, чи біля корови — всьому дасть лад. А цс вмовляє батька заводити пасіку. Цукру ж немає, люди за солодким мало не плачуть,— що хочеш, за медок отой виміняєш...

— Я, тітко, піду,— не витримала Даринка,— В печі досі перегоріло.

— Йди, дочко, йди. Ти теж, бачу, роботяща дитина. Дай тобі боже здоров'я і щастя! Та гарного чоловіка до пари.

Проводила Дариг :у поглядом — до самісінького порога.

"Чоловіка! — фirkала про себе Даринка.— Так я за вашого Михайла й вийду!"

А все ж було жаль тітку Горпину. Хіба вона винна, що її син записався в поліцію?

Михайло появився в обід.

— Де ти пропадав? — спитала Даринка.

— В Києві. Комісара одвозили.

— Комісара?

— Еге ж, разом із жінкою.

— З його ланкою?

— Не з його, а з чужою. За те, що комісара ховала.

— І тобі не жалко тієї жінки було? — з докором спитала. Згадала німецькі страшні

оголошення: хто переховуватиме командирів Червоної Армії, того чекає смертна кара,— її ж розстріляють!

— А я тут при чім? — здвигнув плечима Михайло.— ^ Я ж на службі. Мені приказано, я й спольняю.

— А якби наказали розстріляти ту жінку — стріляв би?

— Та що ти до мене пристала? — аж розсердився.— Вони б мене хіба не стріляли? Якби я їм попався до рук?

— Хто, ота жінка?

— Отой комісар! Що вона його переховувала. Нам наказують, ми й спольняєм.

І тут Даринка подумала про Віктора Михайловича.

— Це ти й мене до Києва одвіз би?

— При чому тут ти! — відповів з досадою.— В тебе ж не ховаються комісари.

— А може, й ховаються. Звідки ти знаєш!

Михайло знову плечима стенув: яка це тебе муха вкусила?

— Ну, йди, а то мати за тобою вже й очі прогледіла! — сказала насмієливо. Дивилася вслід і бачила тільки автомат, що звисав з плеча. Новенький, з круглим диском, воронованим дулом і світлою дерев'яною ложею. І ще його плескату потилицю.

Ніколи не думала, що в людини може бути така потворна потилиця. Як вона її й не помічала раніше!

— Ну й що, як уб'ю! Туди йому й дорога!

Це коли Віктор Михайлович запитав: а що, як не оглушиш, а вб'єш?

— А ти знаєш, що це таке: вбити людину?

— Він — не людина! Він поліцай!

— Все одно жива істота,

— А ви ж убивали! — глянула гаряче.— Ви ж у німців стріляли!

— В німців стріляв. А чи вбив хоч одного — не знаю.

— Як то не знаєте? — Даринка вражено.

— А отак... Стріляє весь взвод або й рота. Всі ціляться, а хто поціля — невідомо.

— Я його не збираюсь вбивати. Тільки оглушу.

— А він отямиться й донесе, хто його вдарив. Що тоді робити?

Цього Даринка не знає. Про це якось не подумала.

— А ви кажете: не треба вбивати! — В голосі вже сльози.— Вони над нами знущуються, а ми їх і пальцем не зачепи.

— Вбивати їх треба,— відповів Віктор Михайлович.— Тільки не тобі це, Даринко, робити... Не твоя це справа — вбивати.

"Уб'ю все одно!" — думала Даринка: не бачила іншого виходу.

Досі не знала, що таке мігрень, голова була завжди як дзвіночок, а це мов учаділа. Обличчя зблідло, й жовті кола довкола очей. Що вже мама — навіть Віктор Михайлович став допитуватися стривожено, чи не захворіла.

— Одстаньте од мене! — відповіла роздратовано.— Про свою жінку думайте!

А прийшовши додому, лягла в ліжку й плакала. Не уявляла навіть, що можна отак

гірко плакати. Так безнадійно.

"Він її любить, її... Ну, й хай собі любить! Хай іде до неї, як вона йому така мила, а я все одно дістану автомат. Хай тоді побачить, хто більше любить. Дитину народить... Та я сто дітей йому народжу!" І хоч Даринка не збиралася стати багатодітною матір'ю, сама була в мамі одна, але ця думка була їй особливо солодка.

"А того уб'ю! Невістка!.. Я вам покажу невістку!"

В ніч на суботу він був вихідний: Даринка вже все знала про його службу. Стрічалася з ним майже щодня, розмовляла. Не було таємниці, якою б не поділився.

— Нашу вербу пам'ятаєш? — спитала його в п'ятницю. Стояв, либонь, останній день бабиної осені,— ні війне, пі шелесне, тільки сріблясте павутиння повільно пливе. І дерева всі — позолочені.

— Яку вербу?

— Бач, уже й забув! — сказала з докором.— А я пам'ятаю. Оту, під якою ми всім класом купались. Ми її так і називали — наша верба.

— А! — засміявся він радісно (краще б не сміявся — таке чисте й ясне стало в нього обличчя: наче перенісся одразу на кілька років назад; у Даринки навіть очі щемом зайшлися й щось підкотило під горло; відчувала: ось-ось розплачеться).— Ну як же, пам'ятаю. Ти мене там ледь не втопила. В п'ятому класі.

. ■— Де ж тебе не топити, як ти плавати не вмів.

Він засміявся ще дужче. Наче той спогад був йому хтозна-який приємний.

— Вона стоїть уже зовсім оголена,— мовила Даринка зажурено.— Все листя скинула з себе.

— Ти туди ходиш?

— Ходжу. Щовечора. Як добре стемніє. Щоб ваші не вгледіли та не зустріли часом. Стою і дивлюся на річку, в якій ми купались так весело. І сьогодні піду. А що, вже й до верби не можна ходити? — спитала.

— Чого ж...— збентежено він.— Хлопці тільки щоб не помітили. Нам є наказ: стріляти одразу. Комендантська ж година...

— Хай стріляють,— сказала байдуже Даринка.— А я буду ходити. Ну, бувай. Спи на здоров'я!

— Даринко!

"Ох, не називай мене так! Не називай!"

— Що? — обернулась.

— А мені прийти можна?

Відповіла якомога байдужіше:

— Приходь. Верба ж не моя.

Ледь діждалася вечора. Сіла вечеряти — ложка не лізла до рота. їла силоміць, лиш би мати не допитувалась, чом не їсть. Ледь у шибках стало сизіти, потягнулась до куфайки: ночі вже стали холодні, та ще над водою.

— Куди це ти, дочко?

— До Віри.

— Гляди, добігаєшся. Підстрелять — що тоді одна робитиму?

— Не підстрелять: я городами.

— Ой, гляди!

— Я, мамо, недовго,— і з хати бігцем.

До верби поки добралася — стемніло.

Даринка сюди і вчора приходила: принесла молоток. Все до деталей продумала, не забула й про глибоке дупло, що чорніло в стовбурі. Колись дівчата одна одну лякали, що там гадюки сидять. Тож перед тим, як покласти туди молоток, Даринка спершу поширяла кілком: може, й справді гадюка сидить. І лише пересвідчившись, що там нічого немає, опустила молоток.

І зараз, до верби підійшовши, в першу чергу перевірила: на місці? На місці. Ручка холодна й слизька, Даринка аж здригнулась від дотику. Захотілося раптом податися геть, забути про все, але якась сила, їй не підвладна, втримала на місці. Примушувала стояти, вдивлятися в темряву, вслухатися в кожен звук підозрілий і молити невідомо кого: "Хоча б уже швидше — так або так".

Враз подумала: а що, як він прийде без автомата? Запросто може прийти. Як же вона про це раніш не подумала? Скільки часу даремно змарновано. Ладна була заплакати: таке на себе зло взяло! І коли він появився, коли кашлянув: це я, мов, не бійся, коли його темна постать виросла поруч, перш, що намагалась роздивитись Дарин-ка,— висить у нього автомат на плечі чи не висить.

Висить!

— Ти з автоматом? — розсміялась нервово: хотілося, щоб і він те підтвердив.

— Та, знаєш, якось уже звик до зброї.— Думав, що вона з нього кепкує.— Ох, і ніч яка: вся у зірках! У воді оно відбиваються, наче пливуть.

Даринка ж нічого не бачила: ні зірок, ні ріки — тільки чорне дупло. І здавалось воно величезним, й чорнота у ньому була як у розкритій могилі.

— Закурити дозволиш? — спитав гречно.

— Кури,— ледь розціпила зуби: її всю трусило.

"Хоча б уже швидше. Хоч би швидше..."

Він дістав з кишені цигарку, затис в зубах. Дістав сірники, чиркнув, ховаючи вогник у долонях, щоб не було, мабуть, видно, нахилився припалюючи.

"Ну, давай!" — вдарило дзвоном в голову Даринці. А руки не слухались, а ноги приросли до землі, і він ось-ось, припаливши, розігнеться...

— А, чорт!

Вогник погас, він знову чиркнув, нахилився ще нижче.

І тоді Даринка, одірвавшись нарешті, вихопила з дупла молоток і, коротко схлипнувши, опустила його на потилицю.

Запалена цигарка, описавши дугу, світляком полетіла додола. Гикнувши, він упав на коліна, зарився в землю руками. І Даринка, замахнувшись щосили, вдарила його ще раз. Картуз, наче оживши, злетів з голови, а він мовчки ткнувся в землю обличчям.

Стояла, закам'яніла, отерпла, тупо дивилась на тіло, що непорушно застигло в

ногах. Воно здавалося зараз таке довге, наче він виріс удвічі перед тим, як померти. В ній мов щось клацнуло, болісно й голосно, клацнуло та й замкнуло всі до одної думки. І вона стояла, обмерла, від усього живого відчужена, і здавалося їй, що стоїть цілу вічність. Що й ніч уже збігає і ось-ось стане світати.

"Та що це я!"

Ворухнула рукою: провести по очах, по обличчі, зірвать оцю плівку, що скувала її, а рука була важка, мов чавунна. "Молоток!" Вкинула поспіхом непотрібний уже молоток в дупло й відразу ж подумала, що краще б — у річку: там уже ніхто не знайде, але відчувала, що більше не зможе й доторкнутись до нього.

Нахилилася поспіхом, вхопила автомат, що лежав поруч із ним, і він, наче оживши, потягнувся рукою за зброєю. Заціпеніла од жаху, довго не могла зрозуміти, що то рука просто піднялася на ремені, коли потягнула до себе автомат.

Рука врешті впала, звільнившись,— гупнуло так, мов об землю багатопудовою брилою вдарило. Здалося, той звук докотивсь до містечка, побудив усіх людей.

Притискаючи до грудей автомат, Даринка щодуху бігла додому. Гнала, як ніколи в житті, бо він уже біг за нею і його руки, довжелезні, чорні, нещадні, торкались її спини. А лугові не було кінця, а хати все не появлялись.

Вбігла нарешті в двір, вскочила не в хату — в сарай. Впала на сіно, довго лежала, судомно хапаючи повітря скривленим ротом, і хотілося роздерти на грудях одягу, що душила обручем. Її всю трусило, зуби виклацували, серце болісно схлипувало. І темна голова його, по якій вона вдаряла, невідступно гойдалась перед очима...

Вранці, мигцем глянувши в люстро, здивувалася, що не посивіла.

Зайшла в хату мати.

— Ох, доню, біда!

Дарипку так і кинуло: автомат! Вони знайшли автомат!

— Яка біда?

— Михайла вбито. Там нагнано поліції: весь луг укрили, як галич. А що вже матері нещасній — не доведи й помилуй! Так кричить, так кричить...

Ховали Михайла наступного дня, пішла на похорон і мати. Даринка ж — з хати ні кроку. Забилася в пайглухі-ший закут, затулила долонями вуха, щоб не чути було, як голосить тітка Горпина, як посилає страшне материнське прокляття вбивці рідного сина — все одно було чути, проривалося й крізь долоні, і Даринці здавалось, що вона збожеволіє.

А вночі було ще страшніше: тітка Горпина тужила до ранку. До зірок тужила, до місяця, і той стогін нелюдський, моторошно од холодного неба одбиваючись, падав на землю, пронизував навскрізь.

— Він — поліцай! — закричала до матері вранці. Аж сльози з очей бризнули.

— Е, доню, поліцай не поліцай, а матері — рідна дитина.

І вчулись Даринці докірливі нотки в маминій репліці. "Коли б вона узнала, то й осудила б,— думала похмуро.— Всі мене осудять, усі! Один Віктор Михайлович не осудить!"

І вирішила: як тільки стемніє — піде до нього. Однесе автомат.

Вони таки мене вислідили.

Цєї ночі я спав, як давно вже не спав. Рана моя затяг-лась і майже не боліла, я вгрівся в кожусі, навіть роззுவся: уже так звик до похмурої своєї оселі, що почувався в ній як удома і не схоплювався по десять разів на ніч: чи ніхто не йде? Не скрадається? Може, причиною того глибокого сну, що зморив мене цієї ночі, був автомат, принесений Даринкою, тільки я цього ранку заспав і прокинувся од лютого крику:

— Комісарє, виходь!

Мене так і змело з постелі. Вхопив автомат, як був босоніж, підбіг до дверей.

— Здавайсь, комісарє!

Поліцаї! А може, й німці разом. Бач, уже й комісаром зробили! Більше їм честі.

Оглянувся зацьковано: рятуватися нікуди. Спіймали, застукали, як у мишоловці.

Ех!..

— Вилазь, комісарє! — і матюком триповерховим.— Виходь, а то кинем гранату!

— Зараз! — гукнув їм крізь двері.

— Викинь зброю!

Зброю? Ще чого не хватало! Ні, голубчики, беріть мене озброєного!

— Нема в мене зброї! Ложка хіба...

— Тоді виходь! Руки вгору й виходь!

— Виходжу!

Ех, будь що буде!

Садонув ногою в двері і в світлому квадраті, навпроти, вгорі, над траншеєю — три чорні постаті. З націленими гвинтівками.

Нате, гади!

Автомат затрусивсь, скошені довгою чергою, вони одразу ж попадали: один — просто в траншею, головою вниз. Не чекаючи, поки отямляться, вискочив... Тут, біля дверей, нікого не було. Дурні, двері не заблокували! Голова була моя ясна, як ніколи. Давши чергу віялом угору, метнувся траншеєю праворуч, за вигин, за яким — порятунок, але звідти, назустріч, поверх голови, густо бризнуло кулями... Кинувсь назад, і тут на мене раптом щось важко навалилося, збило з ніг, придушило, викручуючи ліву руку. Застогнавши од несамовитого болю, побачив чоботи: десятки чобіт, що, гупаючи, стрибали на траншею.

"Все. Кінець!" — подумав і провалився в безвість.

* * *

— Вони його мучать! Катують вдень і вночі, добиваючись, хто йому дав кожуха й подушку, хто годував. Руки викручують, ноги ламають.

— Замовчи! — закричала Даринка подрузі. Так її зараз ненавиділа, наче та прирекла його на всі оті муки.

Віра нарешті пішла. Мабуть, образилась. Та Даринці те байдуже. Все на світі байдуже, бо так пекла думка, що його там мордують, оце зараз мордують і вона не може врятувати од мук.

— О-о-о! — стогнала. Стогнала й кусала собі руки.— Та нічого в мене не болить! — кричала матері.— Дайте мені спокій!

Вибігла з хати, забилася в сарай, щоб не батати, не чути нікого, і плакала нестримно, навзрид.

Його там катують. Катують... Викручують руки, де рана, добиваючись, щоб він видав Даринку. А він мовчить. Терпить нелюдські муки й мовчить. А вони його все мордують і мордують!

Враз завмерла: а може, неправда? Може, Віра набрехала, може, їй хто збрехав?

Сльози вмить висохли. Похапцем накинула фуфайку, майнула до лісу. Не думала, що її хтось побачить, що там, якщо й справді це не брехня, могли сидіти в засідці поліцаї. Думала тільки про нього, і ця думка заступала все.

Добігла, захекана, й одразу ж побачила, що тут його вже нема. Зірвані з верхньої петлі двері перекособочено звисали донизу, в траншеї, на дні,— гарячий розсип стріляних гільз. І втоптана люто в пісок його командирська пілотка.

Підняла, ткнулась обличчям в холодну сукпиу, заплакала. Мовчки й невтішно: тепер уже знала напевно — його взяли.

Зайшла до землянки. Понипала, видивляючись, чи не лишилося ще якоїсь речі од нього. Не лишилось нічого — все підмели. Знесилена, впала на нари.

І було в ту хвилину Дарниці не вісімнадцять, а всі шістдесят.

Вийшла насуплена: вже надумалась, що їй робити.

Подалася швидко додому: не хотіла гаяти й хвилини, щоб не завдавати йому зайвих страждань.

* * *

І настав останній день у Даринчиному житті. Її не били, не катували, допитуючи, та й поїщо було катувати, коли Даринка сама прийшла в комендатуру й розповіла все до краплини. Як його вперше побачила, як віднесла кожуха й подушку і як потім майже щодня ходила до лісу.

Як убила поліцая Михайла. Не казала: "Михайло",— обов'язково додавала: поліцай. Відгороджувалася від свого колишнього шкільного товариша тим словом, як муром.

Комендант, літній опасистий німець з незлим обличчям (нагримав навіть одного разу на іншого німця, який замахнувся — ударить Даринку) спершу не йняв віри, що оце юне дівча могло когось убити, поки Даринка не сказала про вербу й молоток. Німці з'їздили й привезли молоток, і комендант нарешті повірив.

Потім їх судили, Даринку й Віктора Михайловича, чужим німецьким судом, і, посилаючись на чужі німецькі закони, винесли їм смертний вирок. Даринка той вирок вислухала так, наче не їй помирати, а чужій людині: в думках вона вже давно розпрощалася з життям.

І настав день, коли їх вивели на площу, поставили під шибеницею, що пахла живицею: шибеницю змайстрували із Соснини. І стояла вона поруч з Віктором Михайловичем, нікого не соромлячись, з такою ж, як у нього, на грудях дощечкою. Тільки в нього було написано: "Комісар", а в неї: "Бандитка". І комендант звелів

запитати в Даринки про її останнє передсмертне бажання: петля вже обвивала її шию.

— Розв'яжіть мені руки,— сказала Даринка.

— Звільніть її руки! — наказав комендант.

Комендант щось казав, однак Даринка його не слухала:

як тільки впав мотузок, вона одразу ж ухопила Віктора Михайловича за руку.

Вони були разом.

Вона була з ним.

До останнього подиху.

* * *

Ми висіли на площі, і її охолола долонька прикипіла до чавунної моєї руки.